

8/2135

N 2

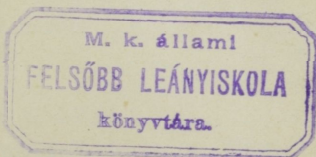
BUDAPESTI SZEMLE

A MAGYAR TUD. AKADÉMIA MEGBIZÁSÁBÓL

A BUDAPESTI
M. KIR. ÁLLAMI MÁRIA TERÉZIA LEÁNYISKOLA
SZERKESZTI
TANÁRI KÖNYVTÁRA
GYULAI PÁL.

ÖTVENKETTEDIK KÖTET

(130. 131. 132. SZÁM.)

BUDA-PEST.

FRANKLIN-TÁRSULAT

MAGYAR IROD. INTÉZET ÉS KÖNYVNYOMDA.

1887.

P 49901/1959

BIBLIOTHECA SCIENT.
UNIVERSITATIS SCAE
BUDAPESTENSIS.
DUPLICATIONITUM

EGYETEM
BUDAPEST
KÖNYVTÁR

4895n 61

A SZLÁV NÉPEK MULTJÁBÓL. — Asbóth Oszkártól	1
BESSENYEI GYÖRGY. (III.) Beöthy Zsolttól	20
A LATIN, CYRILL, DÁK-ÉS SZÉKELY IRÁSJEGYEK KÉRDÉSE A ROMÁNOKNÁL. — Moldován Gergelytől	67
AZ ANYAGI ÉRDEKEK BEFOLYÁSA A POLITIKAI SZERVE- ZETRE. — Földes Bélától	91
A SZINÉSZNŐ. Drámai költemény. — Csiky Gergelytől	108
SCHILLER KÖLTEMÉNYEIBŐL. I. <i>Vágy</i> . II. <i>A föld felosztása</i> . — Spóner Andortól	126
JOHNSON S. «IRENÉ»-JE. — Imre Sándortól	129
NYILT LEVÉL A SZERKESZTŐHÖZ. — Trefort Ágostontól	138
ÉRTESÍTŐ: Iványi István: <i>Szabadka szabad kir. város története</i> . — S. — B. Rosner Ervin: <i>Régi magyar házassági jog</i> . — Pulszky Ágostontól. — Justh Zsigmond: <i>Káprázatok</i> . — e. — Singer I.: <i>Simplified grammar of the hungarian language</i> . — Kúnos Ignácztól. — Verus: <i>Száz epi- gramma</i> . — t.	141

A RÉGI MAGYARORSZÁG. Közgazdasági viszonyok. — Grünwald Bélától	161
A TRAGÉDIÁRÓL. — Péterfy Jenőtől	202
KIRÁNDULÁS PÓROSZBA. Beszély. — Rangabé R. S. után, Balla Mihálytól	224
KÖLTEMÉNYEK: <i>Órák, napok</i> . . . — Lévy Józseftől. — <i>A mi felben maradt</i> . Longfellow után, angolból. — Szász Bélától	262
ZENÉSZETI SZEMLE. — Schütz Miksától	265
A NATURALISMUS BUKÁSA. — a.	276
POLITIKA ÉS TÖRTÉNETIRÁS. — Marczali Henriktől	286
ÉRTESÍTŐ: Haraszi Gy.: <i>A naturalista regényről</i> . — e. — Herr- mann A.: <i>Ethnologische Mittheilungen aus Ungarn</i> . — n. — Renier R.: <i>Il tipo estetico della donna nel medioevo</i> . — E. K. — Symonds J. A. <i>Ben Jonson</i> . — b. — <i>Zeitschrift für Allgemeine Geschichte, Kultur, Literatur- u. Kunstgeschichte</i> . — d. — <i>A Don Juan századik évfor- dulóján</i> . — S. M. — <i>Szakirodalom — Szépirodalom</i> . — Herman Ottótól. — <i>Válasz Herman Ottó úrnak</i> . — i.	297

TANNHÄUSER. — Heinrich Gusztávtól	321
INSÉG. 1785—1790. — Marezali Henriktől.	344
GOETHE «FAUST»-JA A ZENÉBEN. — Schütz Miksától	372
KÖLTEMÉNYEK: <i>Két fiam</i> II. — Beöthy Zsolttól. — <i>Tennyson</i> <i>Király-idylljeiből. A szent Grál.</i> — Szász Károlytól	404
AZ OSZTRÁK-MAGYAR MONARCHIA ÍRÁSBAN ÉS KÉPBEN. — S. V.	433
KÉT ÚJABB DANTE-FORDÍTÁS. — 1y.	447
AZ ARANY-SZOBORRA BEÉRKEZETT PÁLYAMŰVEK. — Pasteiner Gyulától	457
ERTESITŐ: Asbóth János: <i>Bosznia és Hercegovina.</i> — L. B. — Fischer Kuno: <i>Goethe's Faust nach seiner Entstehung.</i> — h. g. — <i>Briefe von</i> <i>Turgeniew.</i> — nb.	467

A SZLÁV NÉPEK MŰLTJÁBÓL.*)

A szlávok aránylag későn tűnnek föl a történetben, legrégibb lakóhelyeikről alig hallunk itt-ott valamit, viselt dolgairól, életükről, szokásaikról még kevesebbet. De a hol a történetírás hallgat, előtérbe lépnek más tudományok, a melyek bátran, néha nagyon is bátran tovább vezetnek bennünket a homály földte történet előtti időbe. E tudományok közül talán legmerészebben hatolt előre századunk első felében és még újabban is a nyelvészet, az úgynevezett összehasonlító nyelvészet. Az indusok, görögök, rómaiak, germánok, szlávok, kelták valaha együtt éltek, egy nyelven beszéltek, egy népet képeztek — régen, nagyon régen, nem tud arról más tudomány semmit, csak a nyelvészet. Ez bámulatos biztossággal, de valljuk meg gyakran bámulatos elbizakodottsággal is beszél dolgokról, melyeket soha ember nem fog tudni, hisz e tudomány egy híres képviselője, Schleicher Ágost, annyira ment, hogy ez ősidogermán nép nyelvén egész mesét írt le (*A juh és alovak*), pedig ha valami bizonyos, bizonyos az, hogy soha a világnak legtudósabb nyelvésze sem fogja egyetlen egy szócskáról sem mondhatni: ezt a szót az indogermánok így ejtették, ilyen hanghordozással, az *a* hang végtelen színezeteinek épen ez általam ejtett nemével, a szájpapláson annyi meg annyi változáson át végig vándorló *k* hangnak épen ezzel a válfajával stb. Be is következett, igaz elég későn, egy hatalmas reactió, az újabb nyelvészek minden positióból hátrálnak, melyet elődeik

*) *Einleitung in die slavische Literaturgeschichte*. Akademische Vorlesungen, Studien und kritische Streifzüge von Dr. Gregor Krek, ord. Prof. der slav. Phil. an d. Univ. in Graz. Graz, 1887. 887 lap.

olyan diadalmasan meghódítottak és az öregek dűnnyögnek érte, szídják a fiatalokat.

De minket e helyen nem érdekelnek a hangtani és más nyelvtani kérdések; akár hogy ejtették az ősi indogermánok például azt a szót, mely házat jelentett, akár mi e szó etymonja, tény az, hogy a szanszkrit *damas*, latin *domus*, görög *domos* és a szláv *dom* egyaránt házat jelentenek és arra látszanak mutatni, hogy az indogermán népek már ősrégi időkben lemondtak a kóborgó vándorló életről, házakat építettek, tehát a műveltség nem alacsony fokán álltak. Ha ez és sok hasonló okoskodás helyes, föl kell tennünk, hogy a szlávok is aránylag magas műveltséget kaptak örökbe, így tehát a hiányzó egykori följegyzések helyett ez az őshazából hozott állapot szolgálhatna kiinduló pontul, ha mégis csak valamelyes képet akarunk magunknak a régi szlávok viszonyairól alkotni. Csakhogy e téren is erősen megrendült a föltétlen bizalom, melyet a régibb nyelvészek a nyelvekből merített adatokba vetettek. Verba valent usu! A ház lehet palota, a ház lehet viskó, még annál is rosszabb. A nyelvészet csak annyit mondhat nekünk, hogy az indogermánok, a mint Schrader helyesen megjegyzi, már nem laktak fákon vagy barlangokban, hogy valami lakásfélét csináltak magoknak ajtóval és tetővel (mert e két fogalom is már ismeretes volt, a mint több indogermán nyelv ebbeli kifejezéseinek találkozása mutatja), de e lakás minőségéről semmi pontosabb képet nem alkothatunk magunknak tisztán nyelvészeti adatok alapján.

És most már e pár tájékoztató szó után hadl következzenek az a kép, melyet magának egy lelkiismeretes, szorgalmas tudós a szlávok legrégebb állapotairól alkotott, egy kép, melyhez első sorban a szláv nyelvek adatai szolgáltatták a színeket. Kerek elismeri, hogy a nyelvi adatokra egymagokra nem lehet biztosan építeni, az őstörténet, anthropologia és más itt számba jövő tudományokra is kiterjeszti figyelmét, elismeri, hogy Schrader Oszkár az összehasonlító nyelvészetről és őstörténetről írt könyve, mely 1883-ban jelent meg és a régi nézetektől lényegesen eltérő elveket hirdet, a legjobb idevágó mű, de még sem tud teljesen szakítani a régi balítéletekkel, sőt bátran kijelenti, hogy nem nyugtalanítja az a tudat, hogy sokan nagyon is idyllicusnak, nagyon is idealisnak fogják azt a képet találni, melyet az ősi indogermánok műveltségéről nyújt. Hogy az a kép sem

lehet pontos, melyet ezután az összlávokról fest, a dolog lényegében rejlik; ezen is a sötét színeket készakarva kerüli, kelleltinél több rajta a világosság, de mindamellet oly annyira tanulmányos és sok tekintetben az igazságot, a mennyire azt a tudománynak eddig kideríteni sikerült, annyira megközelíti, hogy mindenki érdeklél fogja olvasni, a ki a szláv népek változatos sorsát múltban és jelenben figyelemmel kíséri. Azt mondanom sem kell, hogy abban az emberben, a ki egy történet előtti korszakról olyan részletekbe menő leírást ad, meg kell lennie annak a bátorságnak is, hogy esetleg nagyokat is tévedjen. Már maga az a körülmény is, hogy merő lehetetlenség csak hozzávetőleg is meghatározni azt az időpontot, mikor az egyes szláv népek, melyekkel később találkozunk, még meg nem alakultak, mikor tehát a szlávok még egy egészet képeztek, mondom már az a körülmény is, hogy nem tudjuk, milyen időbe helyezük azokat az összlávokat, és hozzátehetjük mindjárt azt is, hogy milyen helyre, már elég ok arra, hogy ilyen kísérletektől ne várjunk nagyon sokat. De hogy teljesen a levegőben ne csüngjön a kép, fogadjuk el Krek kiinduló pontját, ha nem is felel meg egészen minden követelésnek, az időszámításunk előtt való V. századot. Tudományos combinatiók valószínűvé teszik, hogy ekkor a szlávok, miután már teljesen külön váltak a rokon népcsaládoktól, még együtt laktak Európa éjszakai részében, délre még nem érték el a fekete tenger éjszakai partvidékét — ott a szármáták laktak — nyugat felé sem a Visztulát, sem a Kárpátokat még át nem lépték vala, mert odáig terjedtek a germánok. Az elfoglalt terület tele lehetett a szlávok megérkezésénél folyók, tavak és mocsarak által ellepett őserdővel. Ez erdők irtása nagy és hosszú munkába került, azt sem tudjuk, milyen eszközökkel végezték, századok kellettek, míg a jövevények ezt a vidéket lakhatóvá tették. Ez a körülmény, mondja Krek, megmagyarázza némileg azt a talányt, hogy a szlávok miért jelennek meg utoljára valamennyi indogermán nép közül a történet terén. Nézzük most már, hogy képzeletben Krek a szlávokat őshazájokban.

Még az is, a ki fölteszi, hogy a szlávok mint pásztornép foglalták el új lakóhelyeiket, kénytelen bevallani, hogy a pásztoreletet jóval időszámításunk előtt fölcserelették a földműveléssel. De az állattenyésztésre is nagy figyelmet fordítottak, nagyobb, mint a germánok és ez a jellemző alapvonás megma-

rad még akkor is, mikor a szlávok már egyes népekre szakadtak. Ősrégi foglalkozást képezett a méhészet is, azt mutatja az a körülmény, hogy közös elnevezést találunk a szláv nyelvekben méhre, köpüre, mézre és viaszokra. Az állattenyésztéssel karöltve járt a földművelés. Az ahhoz való előszeretettel benne lehetett a szlávok természetében, de talán az általuk lakott talaj is fölkelte. A földet jól és észszerűen művelték, a mint ez a földművelésnél használt eszközök és a gabonafajok neveiből kiviláglik. Közös az eke és részeinek elnevezése valamint a boronáé is, megtalálunk valamennyi kelet és közép Európában termelt gabonafajt: a rozsot, búzát, árpát, zabot, kölest. A különböző fajokat összefoglaló szó (*zsito*: gabona) abból az igéből származik, mely annyit jelent «élni» (v. ö. a magyar élet szó illetén használatát), a gabona tehát a táplálékot mint olyant jelenti, ez bizonyítja, hogy a gabonaneműek képezték a főtáplálékot. A magból lisztet őröltek kézi vagy vízi malmon, a lisztből kenyeret sütöttek. Ismerték azonkívül a répát, borsót, lencsét, babot, mákot, valamint a kendert és a lent, a vörös és fokhagymát és a komlót. Ha részletekbe bocsátkozunk, közös kifejezéseket találunk szántás-vetésre, aratásra, kaszálásra, közös a kasza, sarló, kapa, lapát és szekér neve. A learatott gabonát kévébe kötötték, a szérűn kicsépezték és csűrben eltették. A só, mely az ősi indogermánok előtt még ismeretlen volt, ízletesebbé tette a húst, melyet valószínűleg már nem ettek nyersen, hanem nyáron sütöttek vagy vízben főztek. A tejből sajtot is készítettek, aludt tejet is ettek. Gyümölcsük is volt, úgymint alma, körte, meggy, cseresznye, szilva, dió. A méhsörön kívül még más sörfélét is készítettek, a germánok útján pedig megismerkedtek a borral is. — Minthogy a fák oltására egy, a különböző szláv nyelveken végig húzódó, kifejezést találunk, okunk van föltenni, hogy az említett gyümölcsöt legalább részben már nemesített állapotban ismerték. A gyümölcsfákon kívül találunk nálok még hársfát, tölgyet, jávort, fűzfát, nyírfát, szilfát, körisfát, eperfát, nyárfát, különböző fenyőfajtákat, szóval az erdei fákat, melyek azon a vidéken most is teremnek, a hol a szlávok őshazáját keressük.

Tehát a szlávok főfoglalkozása már rég időtől fogva a földművelés volt és ez magában elég, hogy műveltségök fokát ne tartsuk nagyvon alacsonynak. Lemondtak már a kóborló életről, házakat építettek, sőt kisebb-nagyobb helységeket is alakí-

tottak már. A házakon megkülönböztetett részek ezek voltak: lépcső, pitvar, pincze, tető, házgerincz, fal, ablak, kapú, szoba ajtóval és küszöbvel, a szobában már kezdetleges berendezés volt: valami asztalfele és valószínűleg padok is a falak mellett. A lakóház és az istálló között volt az udvar. Annak a föltevésnek, mintha a szlávok akkor még az állatokkal egy fedél alatt laktak volna, nincs semmi alapja. A ház bizonyosan tisztán fából épült. Jóllehet a földművelés volt a főfoglalkozás, mégis mindenféle mesterség és ipar kezdetét is ebben a korban találjuk már. Általánosan el volt terjedve a fonás és szövés mestersége, lenből és gyapjúból mindenféle ruhanemű készült, értettek ácsmunkához is és használtak több vas szerszámot, úgy mint vésőt, fúrót, fűrész, harapófogót, fejszét stb. Szekeret és csónakot is készítettek természetesen nem valami mesterséget — a csónak eredetileg csak kivájt fatörzs volt. Ismerték az aranyat, ezüstöt, rezet, ólmot és valószínűleg értettek már azok földolgozásához is annyira a mennyire. — A szlávok természetűl fogva nem harcziasak, de a kényszerűség nem egyszer nyomott fegyvert a kezökbe. A régi időben íjjal, karddal, kopjával, szekerczével, késsel harczoltak, régibb időből maradt fegyver volt a csákány és talán a parittyva is, pajzs, sisak és pánczél fedte a testet a harczban. Tárgyi és nyelvi okokból vissza kell utasítani azt az állítást, mintha ezeken a fegyvereken ércből készült részek nem lettek volna, ámbár egyes köfegyver, úgy látszik, még használatban maradt, daczára annak, hogy a nép már rég kilépett a kőkorból. — Egy helység lakói a közös származás köteléke által összetartott községet képeztek, e származásra való tekintettel közös nevet viseltek, közös vagyonok volt és közös elöljárójuk, a ki békében a legfőbb bíró és pap, háborúban a vezér volt. Több ilyen rokonság képezte a törzset, melynek megint közös feje volt. Ezekből a magokban jól szervezett és egymástól független törzsekből csak nagy nehezen és lassan fejlődött a későbbi időkben egységes nép (nemzet) egységes vezetés alatt; a szláv népek történetében lépten-nyomon találkozunk a törzsek centrifugális irányával. — A szlávok egynejtűségben éltek, a főt említett rokonságok alapját pedig egy igen kifejtett érzék képezte a rokonság és sógorság iránt. Alig találni más rokon népnél ezekre a viszonyokra annyi finom árnyéklatot föltüntető szót, mint épen a szlávoknál. A szláv családban mindenkinek egyenlő joga volt, az asszonyokat sem véve

ki; közös lévén a birtok, nem ismerték a tulajdon és az örökség fogalmát.

A szlávok vallásáról, ha ugyan ebben a korban vallásról szó lehet, nem tudunk jóformán semmit, csak annyit állíthatunk biztosan, hogy hasonló módon fejlődött, mint ilyen föltételek alatt minden népnél fejlődni szokott: a természet tüneményei, kivált azok, melyek érzekeikre zajukkal vagy nagy fényükkel erősen hatottak, valamint azok, melyek romboló vagy áldásos voltuknál fogva az elemekkel küzdő embert sújtották vagy bőséggel árasztották el, babonás alakot öltöttek. Így keletkezett mindenféle szokás, rege, most már nem értett szólás, hasonlat. Erre azonban visszatérünk még egyszer egy pár szóval, itt csak annyit említek, hogy valamennyi szláv nép az Istent egy és ugyanazon a néven nevezi (*bog*) és hogy ezzel szemben a gonosz szellem elnevezése is (*bész*) csaknem valamennyi szláv nyelven végig húzódik. Hogy a *bog* Isten szónak jelentése a keresztvétség befolyása alatt egészen más lett, az világos, hogy eredetileg mit jelenthetett, azt sejtethjük még a *bog* szóval szoros kapcsolatban álló olyan kifejezésekből, mint *bogat* gazdag, *ubog*, *nebog* szegény stb.

Íme ez nagyjában az a kép, melyet Krek az összlávokról nekünk fest! Nem teljes, sok apró vonás elmaradt a képből, részben azért, mert magától értetődik, vagy mert később amúgy is szóba kerül, részben mert Krek nem akarja a szlávok egész életét szemünk elé varázsolni, hanem csak azokat a vonásokat érinti, a melyekből műveltségük fokát megítélhetjük. Ezek közül is nem egy hiányzik, például fölemlítem a fejlett színérzékét, mely tudva levő dolog a vad népeknél csak lassan élesedik. Az indogermánok az ősidőben csak a vörös és sárga, tehát a hosszúhullámú színekre, meg a fehér és feketére teremtettek szabatos kifejezést, hasonló fogyatkozást találtak más népeknél is gyermekkorukban. A magyarban a *Magyar Nyelvrőr* X. kötet 533. lapja szerint eredeti színnevek: a *fehér*, *fekete*, *szürke*, (s ennek hangbeli változata *szölke*, *szőke*), *piros* s talán a *vér*ből származó *veres*; a *sárga* és *kék* török szók, a *barna*, *tarka*, talán a *zöld* is és még egy pár szláv eredetűek. A szlávok e kezdetleges stadiumon már őshazájokban áttestek, bizonyítja ezt az a körülmény, hogy más színek nevei is, így a kéké, zöldé, szürkéé, közösek valamennyi szláv nyelvben.

A bemutatott kép egyes vonásait Krek első sorban a szláv

nyelvekből folyó tanúságból merítette: ha egy tárgyra vagy fogalomra valamennyi szláv nyelvben közös kifejezést talál, fölteszi, hogy azt a tárgyat, azt a fogalmat ismerték. Csak hogy nagyon bízni ebben az elvben sem szabad: változik a szók jelentése, egy-egy régi kifejezés új meg új tartalmat vesz föl magába és a folyton haladó műveltség különböző fokai teljesen elmosódnak a mereven, változatlanul megmaradó szóban. De sok más körülmény is óvatosságra int. A bort valamennyi szláv nyelvben *vinonak* hívják. Mit következtetünk abból? Hogy a szlávok őshazájokban bort termeltek? Azt nem lehet, mert ihatja a bort az is, a ki nem termeli, sőt névleg ismerheti még az is, a ki rendszeren nem is issza. De meg nem is eredeti szó a *vinó*, a latin *vinumra* megy vissza. Nem lehetetlen, hogy a szőlőtövel a bor neve is csak később vándorolt néptől néphez, hogy a szlávok őshazájokban még nem ismerkedtek meg a borral. Hogy pedig átvett szó mikép terjedhetett el egy és ugyan abban a jelentésben valamennyi szláv törzsnél, a nélkül hogy abból szabad volna arra következtetni, hogy a fogalom már a közös szláv nyelvben ismeretes volt, arra példa az a szó, a melyből a mi *pénz* szónk lett. Az ószlovén *péneuz* német *pheningre* megy vissza, neki szorosán megfelelő kifejezést az oroszzt kivéve minden szláv nyelvben találunk, részben még most részben legalább régiebb emlékekben. De azért Krek sem állítja, hogy a szlávok már a szóban levő időben a mai értelemben vett pénzt ismerték volna, náluk is cserén alapúlt még a kereskedelem, valamint a régi germánoknál. Érdekes, hogy a szláv *szkot* szó, mely a gót *skats* (mai német Schatz = kincs) szónak felel meg, még ma is marhát jelent, noha régi kéziratokban a pénz jelentésben is találjuk (v. ö. latin *pecus: pecunia*).

De ha bizonyos az, hogy a nyelvből vett tanúság egymaga nem mindig biztos vezető, igaza van Kreknek abban is, hogy az írott történet sem szentírás ám, hogy nem szabad egy-egy krónkás följegyzése alapján valamit állítani, a mi más adatokkal homlokegyenest ellentétben áll. Nekünk magyaroknak nem kell messze mennünk, hogy erre csattanós példát találjunk. Milyen badarságokat lehetne őseinkről összeírni, ha minden egykorú vagy későbbi följegyzésnek hitelt adna valaki! Tudjuk, hogy nem egyszer írtak is már ilyen bolondokat rólunk. Ebben a kétes szerencsében busásan részesültek a szlávok is.

Krek könyve nem egy pontban helyreigazítja az ilyen elfogúlt egyoldalú nézeteket és ha itt-ott az ellenkező hibába is esik, soha sem állít semmit egészen alap nélkül, az ellenkező álláspontot, ha figyelmet érdemel, rendesen bő kivonatban ismer-teti, úgy hogy mindenki maga is ítélhet a dologról.

A szláv népek későn tűnnek föl a történetben, a szláv nyelvekről még később kapunk hírt. Mikor a történet fénye ráesik e népekre, annyi meg annyi külön népet találunk, mind-egyiknek nyelve is más más, noha egy nagy, közös rokonság könnyen fölismerhető valamennyi szláv nyelvben. Hogy ezek a népek, ezek a külön szláv nyelvek nem egyszerre fejlődtek, hanem hogy mind ennek csúrája megvolt már abban az időben is, melyről épen szóltunk, az kétséget nem szenved. Krek fölteszi, hogy már a közös hazában két nagy csoportra oszlott a szláv-ság, ama két csoportra, melyet ma a legtöbb szlavista az éjszak-keletdélnek és a nyugatinak nevez. Amahhoz tartoznak az oroszok és délszlávok (bolgárok, szerbek, szlovének), ehhez a csehek (tótok), lengyelek és lauziczi szerbek (szorbok). Arról, hogy mennyiben van jogunk egyáltalában ilyen szakadást föltennünk a szláv nyelvekben, a hangtani momentumokról, a melyekre ezt a hypothesisist alapítják, nem szólhatok e helyen, megemlítem csak curiosun gyanánt, hogy Kreknél ezeken a laikusok előtt szárazaknak tetsző hangtani részleteken kívül a *kakas* különböző elnevezése is szerepel a fölállított beosztás helyessége mellett fölhozott argumentumok között. Az egyes szláv nyelvek jellemző vonásait sem méltathatjuk itt figyelemre, csak az úgynevezett ószlovén nyelvről, a mely oly fontos szerepet játszott a szlávok szellemi életében, hadd álljon itt egy pár szó, annál is inkább, mert a legtöbb a szláv-ságból nyelvünkbe került szó az ószlovén alakhoz áll legközelebb. A szlovén törzs nagyon elterjedt volt, a mai bolgárok is ehhez a törzshöz tartoztak. Ebben az értelemben használhatja valaki az *ószlorén* elnevezést még akkor is, ha a most legelterjedtebb fölfogásban osztozódik, hogy tudniillik a Szalonikiben született szláv apostolok a szent írást arra a nyelvre fordították, melyet hazájokban gyermekkoruktól fogva ismertek. Ezzel szemben Miklosich meglehetősen magában áll azzal az állításával, hogy Cyrillus és Methodius a szentírást nem arra a szláv nyelvre fordították, melyet pontosan ismertek és melyen folyékonyan beszéltek, hanem a nagymorva birodalom lakosainak nyelvére. Kap-

csolatban áll ezzel egy merész történeti hypothesis, mely szerint a nagymorva birodalomban a lakosság zöme szlovén lett volna, nem cseli-tót, a cseli-tót elem csak később hatolt volna előre és olvasztotta volna magába a régi szlovén lakosságot. Újabban egyre komolyabb argumentumok merültek föl e magyarázat ellen, így érthető, hogy az *ószlovén* kifejezés mellett föl-föltűnik megint az *óbolgár* vagy a geographiai kérdést kerülő *egyházi szláv* elnevezés.

De hagyjuk a szláv nyelveket és nézzük magokat a népeket, hogy tűnnek föl egymásután a történetben, hogy terjeszkednek dél és nyugat felé és árasztanak el vidékeket, a melyekben azelőtt híroket sem hallották. Ez is egy része annak a csodás forrongásnak, mely nagy hullámokban végig vonúlt Európán, régi birodalmakat halomra döntött és egészen új viszonyokat, új rendet vagy rendetlenséget teremtett, egy része a népvándorlásnak. A milyen homály fűdi e zűrzavaros hatalmas mozgalomnak keletkezését és egyes részleteit, oly annyira lehetetlen a szlávokat a nepek tömkelegéből mindig kiismerni és kalandos útjaikon lépésről lépésre követni. Inkább csak a népvándorlás befejezése után mutatkozó megváltozott viszonyokból következtethetünk arra, hogy a szlávokat is elragadta a nagy ár, elvitte messze földekre, hogy ők is talán kényszerűségből, de részben talán, mert rájuk is ragadt a kalandok után való vágy, fegyveres kézzel boldogabb hazát mentek keresni. Nem akarjuk itt kutatni, vajon a Venétek és Antok alatt mindig szláv népeket kell-e értenünk, azt sem, milyen részök volt a szlávoknak a hún hadjáratokban, kizárólag brachykephal faj-e a szláv vagy már kezdettől fogva nem egységes volt-e a szláv típus, úgy hogy köztök dolichocephal is volt. A megoldatlan kérdések egész sorát mellőzve sietünk azokhoz a pontokhoz, a melyekre kisebb-nagyobb világosság esik és elhagyva a részleteket, összeállítjuk az eredményeket, melyekhez Krek e kérdésekben jutott.

Az épen említett korszakban a szlávok kiterjedése nagyobb mértékben dél és nyugat felé tör, ellentétben a legrégebb kiterjedéssel, mely éjszak felé irányult. A hozzáférhetőbb keletet rég időtől fogva finn-ugor népségek szállták meg és szívósan védtek. Hozzá jött, hogy a bolgárok és magyarok a Fekete-tenger éjszakeleti partvidékét elfoglalták. Keletfelé el volt zárva az út, a szlávok tehát délnyugatra tartottak és a nyugati gótok nyomán haladva, a VI. század elején az alsó Duna éjszaki vidé-

két ejtették hatalmokba. E század folytán kiterjeszkedtek dél felé a keletrómai birodalom Dunán túl eső tartományaiba Mösiába, Thraciába és Macedoniába; egyes törzsek a VI., VII. században és a VIII. elején Thessaliába és Epirusba, sőt a Peloponnesusba is hatoltak, úgy hogy byzantinus krónikások panaszkodnak, hogy már az egész Hellas elszlávosodott. Ez a szlávosítás azonban mulékony volt és a benszülött lakosság koránt sem szorúlt ki egészen e vidékekről, hanem most is oly erőben maradt meg, hogy képes volt a helylyel-közzel csak gyéren lakó szlávokat magába olvasztani.

Mösiában az időközben megint előrehaladt török származású bolgárok 679-ben vagy 680-ban önálló birodalmat alapítottak. De nemsokára nemzetiségök és nyelvök teljesen elenyevszik a szlávtságban és csak nevök maradt meg. Már a X. században a bolgár nyelv alatt kizárólag a szlovén értendő és noha idegen írók az ezen a nyelven beszélő népet bolgároknak hívják, a nép maga szlovénnek vallja magát. Említettem már, hogy ilyen értelemben beszéltek hol *óbolgár* hol *ószlovén* nyelvről azok, kik a Balkán félszigeten keresik a szláv egyházi nyelv tulajdonképeni hazáját.

Nem kevésbbé gyorsan haladt a gyarmatosítás éjszaknyugat felé. Föltehetjük, hogy az Odera területe a IV. század végén már meg volt szállva, az V. században vagy pontosabban 454 és 495 közt az előörsök már az Elbához, Saalehoz és a keleti tenger nyugati partjához értek. Egészben véve az Elba és Odera vidékén előbb foglaltak helyt a szlávok, mintsem a Duna mentén, mert már a természet is inkább nyugat felé utalta őket. De azért is kellett a terjeszkedésnek ebben az irányban előbb történnie, mert éjszak felől valószínűleg túlságos nagy népesedés következtében idegen népek kezdték a szlávokat szorítani, a nyugati terület pedig, mert régi lakói elhagyták, nyitva állt előttök. Az V. vagy inkább a VI. század kezdetén Morva- és Csehországot is elfoglalták, egyes szláv csapatok egész a bajorok, frankok, thüringiek, szászok és helvétek földjéig hatoltak. Csehország nevét a cseh törzstől kapta, mely a sok törzs közül a legelőkelőbb volt — már a IX. és X. században az egész nép és ország e törzs nevét viseli. De a többi törzseket, melyek ezt az országot a csehekkel együtt elfoglalták, névleg ismerjük és tudjuk még, hogy az ország melyik részeiben laktak. Morvaország nevét, mely 822-ben tűnik föl először, a főfolyótól, a Morvától,

kapta. A morvától lassanként elváltak egyes részek és benépesítették a magyar felföldet; ezek külön nevet viseltek és a nagy-morva birodalmat 907-ben ért katastropha óta már politikai összeköttetésben nem állanak a morvakkal — ezek a tótok, kik magokat *szlovák*oknak, nyelvöket *szlovenszki jazik*nak hívják.

A csehektől éjszakra a szorbok telepedtek le. Két nagyobb törzsük (a luzsicsanak és milcsanak) a mai Lauziczot foglalták el, több kisebb törzs éjszakra az Elba, Odera és a Keleti tenger közt széledtek el.

Politikai függetlenséget ez időben csak egyes szláv népség élvezett, mások az avarok igája alatt nyögtek, míg Samónak 623-ban sikerült az avarok hatalmát megtörni és nagy önálló szláv birodalmat alkotni. Középpontja Csehországban volt, délre a Kárni alpesekig, keletre a Kárpátokig terjedt, éjszakra körülbelül a Spreeig és Havelig, nyugatra pedig mélyen benyúlt Németországba. 35 év múlva összeomlott megint e tüneményeszerű birodalom és a tudósok most azon vitatkoznak: szláv eredetű volt-e alapítója vagy germán, akadt olyan is, a ki az egész dolgot pusztá mesének mondta.

Ugyancsak a VII. század elején a horvátok és szerbek diadalmasan előrehaladnak a Kárpátokon túli lakóhelyeikről, a Dunán átkelnek és az avarok elűzése után déli Pannoniában, Dalmáciában és Ilyricum egyéb részeiben telepednek le. A szerbek egy része már előbb Macedoniában foglalt helyet a szlovének közt. Nyelvre nézve a szerbek és horvátok közt eredetileg nem volt különbség; azóta a szerb-horvát nyelvterület egyes pontjain más-más befolyás érvényesült, más-más változáson ment át az eredetileg közös nyelv, de mindamellett a szerbek és horvátok nyelvét ma is egynek tekintik és joggal.

A VIII. és IX. században a szlávok nyelvileg és politikailag élesen egymástól elválasztott külön népek gyanánt szerepelnek. Így különválva egymástól roppant területen terjedtek el, csaknem megszakítás nélkül a Fekete- és Égési tengertől a Keleti tengerig és az Ilmen taváig, az Elbától, Saaletől, cseh erdőtől, az Inn folyótól, az Alpeseiktől és Adriától a felső Donig és alsó Dneperig értek.

Legtovább marad homályban a Kárpáton túli őshazában visszamaradt szláv népségek sorsa. A Visztula mindkét partján laktak a lengyelek, mellettök sok szláv törzs, mely később az orosz név alatt egyesül.

A milyen rengeteg a terület, a melyen a szláv népek e szerint elterjedtek, olyan csekély az összetartás, olyan ritkán egyesítik erejüket a rokon népek nagyobb vállalatokra. Említettük már, milyen gyorsan bomlott szét Samo nagy birodalma (627—662), ugyanabban a sorsban részesült Svatozluk nagy birodalma (870—894), Boleslav Chrobryé (992—1025) és Bretislavé (1037—1055). Míg így hol a csehektől, hol a morvákától, hol a lengyelektől egy-egy fényes kísérlet történik a szláv népek egyesítésére és egy nagy birodalom alapítására, más szláv törzsek már a létért küzdenek és e küzdelemben sorra elbuknak, úgy hogy a nyugati nyelvekben a szláv (lat. *slavus*) szó a rabszolga (német Sklave stb.) jelentést veszi föl. Németországban mindenféle elenyészik a szlávok, a valaha hatalmas Elba melletti szlávok, a polábok, utolsó maradéka a múlt században tűnt el.

De ha nem is sikerült nagy szláv birodalom alkotása, a csehek és lengyelek még is elég erős államot alapítottak, hogy nemzeti önállóságokat megvéldhessék. Az oroszok csak idegen segítséggel tudtak erős álamná tömörülni és e tény örök emlékéül ők is, csak úgy mint a bolgárok, idegen, nem-szláv nevet viselnek. A szláv törzsek 862-ben a harcziás normanokat hitták az országba, hogy uralkodjanak rajtuk; tőlük kapta azután az orosz nép közös nevét és első fejedelmeit. A szlovének ketté voltak választva a szerbek és horvátok által és később maradványokká a magyarok által. Egy részök fölvette az idegen bolgár nevet és erős államot alkotott, a mely 1186-ig veszedelmes versenytársa volt a keletrómai birodalomnak; a másik rész, mely most is még a szlovén nevet viseli, csakhamar elvesztette politikai önállóságát és csak nagy szívósságának köszönheti, hogy nemzeti jellege nem veszett el egészen a németség árjában. Szerencsésebbek voltak déli szomszédjai: a horvátok. A IX. század közepe táján lerázzák a frankok jármát és önálló birodalmat alkotnak, míg a XII. század elején a magyar koronába olvadnak. A szerbek sok viszontagságon mentek át, előbb a bolgároknak, azután a görögöknek kellett hódolniok, míg végre a XII. század végén Nemanya Istvánnak sikerül a szerb tartományokat erős állammá összefoglalni; a XIII. században Szerbia nagy virágzásnak indult és nagy hatalomra tett szert, míg 1389-ben a rigómezei csata hirtelen véget vetett önállóságának.

Mielőtt a történeti átpillantást befejezem, még egy szó-

val rá kell utalnom őseink megjelenésére. A magyarok ketté választották a szláv népeket és különben is századokra kiható változásokat idéztek elő a hatalmi kérdésben. A csehek lángeszű történetirója, Palacky, a magyarok megjelenését a legnagyobb csapásnak tartja, mely a szlávokat valaha erte. Mások ebben ellenkezőleg nagy szerencsét látnak: az egymás közt egyenetlen szlávok, azt mondják, a hatalmas összetartó németek közt elenyésztek volna. Akárhogyan ítéljük erről, amyi bizonyos, hogy a magyarok befolyása az európai népek sorsára olyan nagy volt, hogy illő legalább megemlíteni a magyarokat, ha a szlávok legrégebb történetéről beszélünk.

Van még egy nagyon fontos mozzanat a szlávok történetében, melyet Krek elmulasztott fölemlíteni, pedig ha valami elválasztotta hosszú időre a szláv népeket egymástól, még az egymáshoz legközelebb állókat is, hát bizony a vallás volt az. Legjobban látjuk ezt a szerb-horvát testvérnépnél. Mert más volt a vallás a középkorban, melyben a vallás a nemzetiséget teljesen háttérbe szorította, egy népből két nép lett. És bármit beszéljenek testvériségről, és több illyféleről, a mélyre menő szakadást nem lehetett a mi századunkban sem teljesen áthidalni. Már a különböző írásjelek használata is, mely szoros kapcsolatban áll a különböző vallással, elválasztja egymástól a különböző szláv népek irodalmát és közvetve magokat a népeket is. Itt is legszembeötlőbb az elválasztó momentum hatása a szerb és horvát irodalomban, mely sok tekintetben egymás mellett és nem együtt halad, noha nyelvre nézve jóformán egy.

Most pedig miután futó pillantást vetettünk a szláv népek legrégebb történetére, hadd keressük még egyszer a közös vonásokat a szláv népek szokásaiban, jellemében — sok vonás most már a történet világánál jobban ki fog domborodni. Az egyes följegyzések, melyeket a régi iratokban a szlávokról találunk, természetesen rendesen csak egy-egy szláv népről szólnak, de gyakran több szláv népről különböző íróknál ugyanazt olvassuk, úgy hogy okkal-móddal az ilyen följegyzéseket általánosítani szabad. Nagyjában itt is Krek előadását követem. Krek igaz, itt is előszeretettel a fényes oldalokat emeli ki, de az ő előadásából is kirí itt-ott olyan nyers vadság, hogy az iránt tisztában lehetünk, hogy a szláv népek akkor alig voltak szelidebbek sok más népnél.

Az idegen írók dicsérik a szlávok szabadságszeretetét és

vendégszeretetét — Helmold, a ki a XII. században élt, azt beszéli, hogy az Elba mellett lakó szlávoknál még a lopás is szabad volt, ha a vendéglátás megkívánta. A hadi foglyokkal jól bántak és bizonyos idő múlva szabadon bocsátották. A szegényeket és betegeket támogatták, ápolták, az öregeket tisztelték, a nő nem volt rabszolga, mint máshol. Egynejtűségben éltek, csak az előkelőbbek nem érték be egy nővel; a nők hűségök által tüntek ki és nem egyszer önként lemondottak az életről, ha férjük meghalt. Ha azonban mégis egy asszony hűtlen lett, a szlávok kegyetlensége nem ismer határt; erről a merseburgi Thietmar, a ki 976—1018-ban élt és az Elba melletti szlávokról annyi becses adatot jegyzett föl, borzasztó dolgokat beszél. A szlávok alapjában véve demokrata népek voltak, az uralkodók czímei, úgymint ószlovén *kunenz* (fejedelem, német *kuning* König szóból), *kralj* (király), *cészarj* (császár) idegen származásúak, sem örökös fejedelemséget, sem társadalmi rangfokozatokat eleinte nem ismertek, a rabszolgaság is csak más népekkel való hosszabb érintkezés után fejlődött ki nálok. Az eredeti rokonságok még sokáig föntartják magokat, részben még ma is élnek, csakhogy most már nem az egész helység képez egy családot, hanem minden egyes ház. Ez a házközösség is mindinkább veszít tért, a hol egyáltalában, mint például a délszlávoknál és az oroszoknál, megmaradt. A rokonságok tagjai közös nevet viseltek, eredetileg ősükről hitták: *Radoranisti* (illetőleg *Radoranicsi*, *Radoranici* stb. a különböző nyelvek szerint) a Radovan utódai voltak stb. A rokonságokból alakult törzs rendszeren a helyről kapta nevét, a melyen lakott, a folyó mellett lakók neve *Récsane* (*réka* folyó) volt, a síkságban lakóké *Poljane* (*polje* mező), a Bug folyó mentén lakóké *Buzsane*. Így egy-egy szláv nép annyi meg annyi apró törzsre oszlik, minden törzsnek külön neve külön szervezete van, közös nevek kezdetben nincs a szláv népeknek, az összetartás laza vagy teljesen hiányzik, az egyenetlenség a szlávok jellemző vonása, melyet a régi írók nem egyszer említenek. Egy arabs író a X. században azt jegyzi meg, hogy a szlávok általában véve rettenthetetlenek és jó harczosok, és ha nem oszlanának annyi rokonságra és törzsre és nem volnának ennek következtében egymás közt egyenetlenek, egy nép sem mérkőzhetnék velök. Ha ehhez hozzávesszük a szlávok békeszeretetét, érteni fogjuk, hogy a húnok, avarok, mongolok, később a törökök járma nyomta a

szlávok nyakát, érteni azt is, hogy ritkán játszottak olyan szerepet, a milyen őket számoknál fogva megillette volna.

Ismeretes dolog, hogy a szláv népek szeretik a dalt. Ha a régi följegyzések erről jóformán hallgatnak is, magokból a szláv népdalokból, melyek gazdagságra és szépségre vetekedhetnek akármelyik nép dalaival, önként folyik, hogy a szlávok ősidőtől fogva örömeiket és bánatukat, hőseiknek tetteit és a nép viszonyosságait a legváltozatosabb alakban megénekelték.

A szlávok hittek a lélek halhatatlanságában. A lélek, hitők szerint, az alvó emberből kiszállhat, mindenféle alakot ölt, kóboroghat, ha visszajön az ember tudomást szerez általa más helyeken történt dolgokról, ez az álom. Ha az ember meghal, a lélek állandóan elválík a testtől, sokáig bolyong és visszavisszatér, azért az évnek bizonyos idejében az elköltözöttek számára eledelt tesznek az ablak közé. A sírba is tettek ételt italt. Más fölfogás szerint a lélek addig, míg a test el nem égett, fákon repdes ide s tova. A holttestet hol elégették, hol eltemették, mind a kettő mindenféle sajátságos szertartás közt történt. Legtöbbet tudunk az oroszok halotti szertartásairól. Fájdalom, a rendkívül érdekes leírás, melyet az arabs Ibn-Fadhlan, a ki 921 és 922-ben járt Oroszországban, egy előkelő orosz ember tiszteletére végzett halotti szertartásról ad, olyan részleteket tartalmaz, melyeket a tisztességérzet megsértése nélkül még érinteni sem lehet. Az ember elborzad, ha ezt a leírást olvassa és ketkedve kérdi, honnét meríti Kerek azt az erős bizalmat, melylyel oly idealis állapotokat keres nem csak a szlávok közös hazájában, hanem már az ősi indogermánok hazájában is. Kerek az egész leírást szóról szóra közli és vitatkozik még azokkal, a kik azt állítják, hogy ez nem tiszta szláv szokás, hanem a normanoktól átvett szertartás. Pedig ha ebben nem nyilatkozik későbbi elvadulás, aligha fogja valaki Kerekkel együtt az állapotokat a régi szlávoknál nagyon idyllicusoknak tartani. Ennyi vadság, az állatiasság ilyen meztelen föllépése ott, a hol az emberi élet legkomolyabb rejtélye áll előttünk, megdöbbenő tünemény. Ez után már az a hír, hogy több szláv népnél a feleséget kényszerítették, hogy férjével együtt haljon, egy cseppet sem lep meg, noha a szokások nagy szelidségét és a műveltség magas fokát bizonyosan abban sem fogjuk találni.

Betűírást a régi szlávok nem ismertek, a szláv rúnok, melyeket egyes köveken találtak, hamisításoknak bizonyultak.

Mégis valószínű, hogy bizonyos jelekkel, vonásokkal képesek voltak primitív följegyzéseket csinálni, még mielőtt a görög írásból a glagol és cyrill írás fejlődött vagy a latin betűket szláv szók leírására kezdték használni.

A szlávok mythológiájáról jóformán semmit sem tudunk, a kevés följegyzésből csak egy pár isten nevét tudjuk meg, de a szláv istenek természetéről vajmi keveset. Azonkívül olyan nehéz e téren a később, nagyrészt keresztyén elemek belejátszása következtében fejlődött babonát a valóban régi, eredeti képzetektől elválasztani, hogy újabban a legjelesebb szlavisták e tárgyról a legnagyobb tartózkodással nyilatkoznak. Pedig van a szlávoknál babonás hiedelem elég, az érdekesnél érdekesebb mindenféle népszokás, hagyományos szertartás s több ilyféle. Nem tekintve azt, mennyi bennök a régi és mennyi az új, föl- említem itt példa gyanánt csak az orosz *zagovor* nevű ráolvasásokat, melyek a legtarkább változatokban hallhatók széles Oroszországban. Hadd álljon itt a sok közül két ilyen *zagovor*: «Én, Isten szolgálója, fölkelek és kimegyek a szabad mezőre. Elémbe jön a tűz és láng és a dühöngő szél. Fölkerekedem és meghajtom magamat előttök és így szólok: tűz és láng! ne égessétek a zöld réteket és te dühöngő szél! ne szítsd a lángot, hanem tegyetek igazi, nagy szolgálatot: vegyétek ki belőlem a kínzó vágyat és a gyötrő gondot, vigyétek át a fenyveseken — el ne veszítsétek, át a vízeséseken — el ne ejtsétek, át a tengeren és a folyókon — ne fojtsátok vízbe, és tegyétek az Isten szolgálójába (megmondja a leány nevét) — a fehér kebelbe, a forró szívbe, a tüdőbe és májba, hogy aggódjék és bánkódjék én miattam nappal és éjjel és éjfélkor, hogy ne essék neki jól édes étel, méhsör, sör és bor.» Egy másik *zagovor*, mely láz ellen segít, emígy szól: «Én isten szolgálója N. fölkelek, keresztet vetve megyek ajtótól ajtóhoz, kapútól kapúhoz, úton-útfélen a kék oceántengerhez. Ennél az oceántengernél áll egy fa; ezen a fán csüngnek Kosmas, Demiján, Lukács és Pál nagy segítők. Oda szaladok hozzájok én N. Isten szolgálója, kérlek nagy segítők, K. és D., L. és P., mondjátok nekem: miért jönnek ki a tengerből, az oceánból a buja nők, miért járnak a világon, elveszik az álmod, étvágyat, kiszíjják a vért, az ereket, féreg módra rágják a fekete májat, reszelőkkel reszelik a sárga csontokat és csuklókat? itt nincs nektek maradástok mulatástok; eredjetek a mocsarakba, a mély tavakba, a gyors folyókon

és sötét fenyveseken át: ott faragott ágyak vannak számotokra fölállítva, tollas dunnák, friss vánkösök; ott van czukros étel, mézes ital -- ott lesz maradástok -- mulatástok -- ebben a pillanatban, e napon az én szavam, N. isten szolgájának szava, erős, erős, erős.»

Mennyi régi elem van ezekben a varázsigékben, mennyi új jött később hozzá, azt most alig mondhatja meg valaki határozottan. Csak egy bizonyos, hogy a keresztyén, kivált az apokryph iratoknak nagy részök volt a babonás képzetek fejlesztésében. Sok ráolvasás említést tesz egy fehér tüzes *alaturj* kőről; egy emígy kezdődik: «A tengeren, az oceánon egy fehér tüzes *alaturj* kő van, a melyet nem ismer senki; e kő alatt nagy erő rejlik és ennek az erőnek nincs vége. Én kibocsátom a nagy erőt a szép N. N. leányra, minden ízébe, minden csontjába ültetem»

Ez az *alaturj* kő különben is nagy szerepet játszik az orosz mesében: a tenger közepén egy szigeten fekszik, valamennyi kövek anyja, ő alóla ered minden folyó stb. stb. Krek, a ki a hívök közé tartozik, ebben az *alaturj* kőben fölismeri a napot, a tenger alatt a felhős eget kell értenünk stb. és Krek nem az első tudós, a ki meg van győződve arról, hogy itt ősrégi mythologikus képzetekkel van dolgunk. Mások ezzel szemben kimutatták, hogy a keresztyén traditióban nagyon sok hasonló vonást találunk és fölhítták a figyelmet arra a körülményre, hogy az *alaturj* kő, melynek eredetét sehogy sem sikerült megmagyarázni, nagyon hasonlít az oltárköhöz. — Én azt hiszem, elég ennyi példának, mily ingadozó talajon állanak azok, a kik mindenben ősrégi mythologikus elemet keresnek; azért hagyjuk a szlávok mythológiáját, ha nincs kedvünk lidércz után indulni.

Említettük, hogy a szlávok babonás hite a keresztyénség befolyása alatt más alakot öltött, bizonyosan nem egy régi elem meg is maradt, de nevet cserélt, úgy hogy az új ruhában rá nem ismerünk a régi hitre. Tudjuk, hogy a keresztyénség egyáltalában a népek eredeti szokásait, eredeti észjárását elmosta, a keresztyén szertartással bizonyos külső formák, külső a mindennapi életre is kiható rend, a szentírással pedig egy sereg közmondásféle, egy általánosan elfogadott világnézet terjedt el, Mindezt természetesen nem kell tekintenünk, ha a régi szlávok életebe bele akarjuk magunkat gondolni. De bajos helyette mást

tennünk, mert a források nagyon is hézagosak. Csak példa gyanánt említem, hogy az idő beosztásának egészen másnak kellett lennie, mint most: az év szakait sem választották el olyan me-reven, hónapokat, heteket nem ismertek, bizonyos pihenő nap-jok a keresztyén vasárnap-hoz képest volt-e, nem tudjuk. Az írásbeli följegyzések itt teljesen cserben hagynak bennünket, annál érdekesebbek a szláv «hónapnevek». Több szláv nép még most is régi neveket használ az általános európai hónapnevek helyett, de olyan roppant sok ilyen név mutatható ki régi és új forrásokból és annyira ingadozó használatuk, hogy világosan kitűnik, hogy nem ismerték a régi szlávok a hónap fogalmát. Egy igen elterjedt hónapnév például a *lisztopad*. Már a legré-gibb ószlovén kéziratokban találjuk «október» jelentéssel, a horvátoknál most is annyit jelent, a szlovének-nél, kisoroszok-nál, cseheknél, lengyeleknél ellenben «november» havát jelöli. Eredetileg csak is *levélhullást* jelentett — *liszt* levél, *pad* esés, hullás — illetőleg annak idejét. Nem mutathatom be a szláv hónapneveket tarka változataiban, nagyon is hosszú-ra nyúlnék e fejezet, csak egy különösen érdekes nevet ragadok ki a soka-ságból, a melyhez sajtóságos emlékek fűződnek. A lengyelben *cservej*nek híják a júniust, a csehben *cserven* a június, *cserve-nec* a július neve. A júniust ugyanazzal a névvel illetik az ószlovén kéziratok és kisoroszok, mint a csehek. Ezek a nevek *csrr*, *cserr* szóból származnak, mely eredetileg csak férget jelent, de már korán a skárláttetű neve lett; így azután érthető, hogy csaknem minden szláv nyelvben találunk «vörös» jelentésű tulajdonságnevet, mely ebből a *csrr* *cserr*, szóból származik (ószl. *csrrenuj*, lengyel *cserronü* stb.). A fentemlített hónapnevek ennél fogva azt az időszakot jelentik, a mikor a skárláttetűt gyű-jtötték, és történeti följegyzésekből tudjuk, hogy ezeket a rova-rokat épen ott használták festésre, a hol még ma is használat-ban van a róluk vett hónapnév. Lengyelországban régebben a jobbágyoknak a földesúr számára kellett őket gyűjteniök.

Láttuk épen egy hónapnéven, mily érdekes emlékek fű-ződnek gyakran egy-egy névhez: rég eltűnt idöket varázsol elénkbe az ilyen név, új világot vet régi följegyzésekre, kiegészíti vagy részben pótolja is. Gondoljunk csak a helyne-vekre; Németország sok vidékén, Erdélyben, gyakran a Király-hágón innen is a szláv helynév már csak emlék, rég eltűnt idök emléke. És a mi a helynévről áll, az áll a személynévre is,

noha ez a dolog természeténél fogva gyorsabban változik: nem egy család visel szláv nevet, maga sem tudja, hogyan, mióta és miért, míg egy ivadéka gondolkodóba esik rajta, lerázza és megint eltűnt egy kis emlék, mely régibb időkre mutatott vissza.

Említettem már, hogy a régi följegyzések nem igen szólanak a szlávok dalairól, pedig ha valamely népről azt lehet mondani, hogy szeret énekelni, hogy életének minden mozzanata visszatükröződik dalaiban, hát bizony a szláv népekről lehet azt mondani. De ha részletekbe akarnék bocsátkozni, ha a szerbek nagyszerű hőskölteményeiről akarnék szólni a melyek érthetőbbé teszik előttünk a görög rhapsodok működését, ha azokról a gyönyörű kardalokról akarnék említést tenni, melyektől Nagy-Oroszország minden zege-zuga cseng, ha végig akarnék menni valamennyi szláv nép dalain csak nagyjában, csak amúgy futtában, egész könyv lenne belőle. Még sem fejezhetem be rövid visszapillantásomat a szlávok múltjára a nélkül, hogy legalább meg ne említsem még egyszer a szláv népdalt. Mert annyi bizonyos, hogy ha a szláv népek a régi időkben nem is voltak olyan szelídek, olyan műveltek, mint némely tudós véli, ha szokásaikból, melyeket a krónikások följegyzéséből ismerünk, néha szörnyű vadság látszik is ki, dalaik szépek voltak már abban az ős időben is, mikor még együtt laktak, mély érzés és egy isteni szikra már akkor is lakott bennök; ez az isteni szikra pedig alkalmas arra, hogy a politika által teremtett és szított természetellenes idegenkedést elfelejttesse az emberekkel és a népeket egymáshoz közelebb hozza. Azért örömmel várjuk Krek könyvének folytatását, mely a szláv népdalról fog szólni.

ÁSBÓTH OSZKÁR.

BESSENYEI GYÖRGY.

Harmadik és utolsó közlemény.*)

IV.

BESSENYEI PHILOSOPHIÁJA ÉS VALLÁSA. — ELSŐ REGÉNYE :
PODOTZ ÉS KAZIMIR.

Voltaire bölcséleti és vallási nézeteinek alapját Locke sensualismusa képezi. Egész életén át határozottan ragaszkodott a tanhoz, mely a descartesi innata ideák rendszerét megdöntötte, hogy nincsenek velünk született képzeleteink, hanem minden ismeretünknek forrása az érzéki tapasztalás. Regényében a *Mikromegas*ban, a Sirius-lakó előtt okoskodó philosophusok közt Locke követője így nyilatkozik: «Nem tudom, mi módon gondolkodom; de azt tudom, hogy mindig csak érzékeim közbenjárásával gondolkodtam; nem kételkedem, hogy vannak tisztán szellemi valóságok, de azon már erősen kétkedem, hogy Istenre nézve lehetetlen lett volna: gondolkodóvá tennie az anyagot». Bessenyeinek is ez a kiinduló pontja. A *Holmi* második fejezetét már az innata ideák vagy «született tudomány» ellen írja. A kérdésre többször visszatér, legterjedelmesebben a *Természet Világának* ötödik kötésében, s mindig egyező értelemmel. Következétesen halad ez alapon mindenütt, természetesen Voltaire után, a theodicee, Isten-bizonyosság felé. Ellenei azt vetik föl: «Honnan van hát, hogy nincsen földünk kerek-ségén olyan vad nép, melly akar egy akar másképpen Istenrül

*) Az előbbi közleményeket lásd a *Budapesti Szemle* 128. és 129. füzetében.

ne álmodozna? Nem mondatik, hogy az ember érzései által látván e világnak csudállatos alkotását, ne kényszerítettne Istenről gondolni . . . Elég nekünk élvén az igaz Istent megismérni, ha fogantatásunk előtt nem tudhattuk is.»

Voltaire, az istentagadónak hirdetett Voltaire, egész philosophiai, természettudományi és történeti képzettségét, egész észbeli erejét fölhasználta: az Isten létét, bár nem velünk született, csak megismert, de kétségbevonhatatlan igazságnak bizonyítani. Egy bölcselkedő beszélgetésében írja: «Semmiről sem vagyok bizonyos. Hiszem, hogy van egy eszes lény, egy alkotó erő, egy Isten. Minden másra nézve sötétben tapogatózom». Deista az angol szabad gondolkodók értelmében és hatása alatt, kik szakítottak a kinyilatkoztatással, de a világ anyagi és erkölcsi létének, rendjének magyarázatára hirdették az Istent. Így Voltaire is. Az istenhit nála nem lelki szükség, hanem tisztán a gondolkodás eredménye. Több úton s munkái számtalan helyén kísérli meg bizonyítását. A legfelső fekező, egy igazságos és kérlelhetetlen bíró hitét nélkülözhetetlenné teszi az emberi társadalom rendje, az istenhitet az emberi természet. Henrik, porosz herczegnek írja az ismeretes mondást: «si Dieu n'existait pas, il faudrait l'inventer; mais toute la nature nous crie, qu'il existe». De hitét nemcsak ezzel a hasznossági bizonyítékkal, hanem észkokokkal is igyekszik támogatni. A világ létezése létrehozóra, mozgása mozgatóra, rendje rendezőre utal. Észszel van alkotva, tehát csak ész alkothatta. A mű, mely czélt s czéljára vezető eszközöket tüntet föl, mesterre vall. Sokszor ismétli a gondolatot, hogy a természet hamisan van elnevezve; voltaképen művészet az, mely művészre mutat. E kosmologiai és teleologiai okok és képek Voltaire deismusát dualismusára vezetik vissza, melylyel az anyag és erő elvét megkülönbözteti. Az istentagadásról írt homiliájában olvassuk: «Bizonyára okosságát és eszét kellett vesztenie annak, a ki azt mondhatja, hogy az anyag mozgása, még ha magában létezhetik is, elégséges érző és gondolkodó lények teremtésére.»*) Az atheisták egyet-

*) Nem érdektelen, e fejtegetések során mellékesen megemlékezni Voltaire állásfoglalásáról egy tudományos kérdésben, mely a mi értünkre oly nevezetes fejlődést vett. Korában lepett föl, mintegy Darwin elődjeként, a francia Maillet, az állatfajok fölfelé haladó átalakulásának tanával. Elméletét Voltaire kegyetlenül kicsúfolta.

len szóval leverhetők: Ti vagytok, tehát van Isten. — Tulajdonságainak magyarázatába, fölvételébe Voltaire sohasem ereszkedik; ezekről mitsem tudhatunk. Csak egy látszik kétségbevonhatatlannak és szükségképeninek előtte: igazságossága.

Bessenyei munkáiban mennyi az ezekkel rokon, vagy talán átvett gondolat, hány lapja, sőt mondata emlékeztet újra meg újra Voltairere: s egész gondolkodása mégis lényegesen különbözik ezétől. Idevágó értekezéseinek nemcsak formáját vagy formátlanságát értjük, melylyel a bölceleti kérdések egész özönét nem biztosabb logikai renddel és fejlesztéssel adja elő, hanem csak mintegy véletlenül egymásba aggatva, egymáshoz fűzve, inkább habozva és töprengve rajtok, mint elfogadhatóbb megoldásukig jutva, fejtegetéseit minduntalan töredékben hagyva s számtalanszor visszatérve rájuk és végetlen ismétlésekbe esve. Voltaire sem volt módszeres philosophus; de minden ízében francia szellem ennek egész villágosságával, elemző hajlamával és formaérzékével. A nagy hatást, melylyel e nemű írásaival két emberöltőn uralkodott, épen világosságának, gondolkodása következetességének, az anyagon uralkodó sokoldalúságának s eredményei prægnans, elmés formulázásának köszönte. Bessenyeiben ez mind nincs meg. Innen a szakemberek kicsinylő véleménye felőle. Így Almási Balogh Pál nyilatkozata (*Philosophiai Pályamunkák* 1834): «Bessenyei lángelméjű s termékeny író vala, de nem lévén semmi alapos tudománya, munkáiban sincsen semmi rendszeres összefüggés, semmi rend s világos, átgondolt előadás».

De nemcsak ebben a tekintetben különbözik mesterétől. Számos egyezései, átvételei mellett is, eltérőnek, másnak mutatkozik belső világának képe. Voltairenek, a maga s az emberiség öszhangjának megőrzése okából, csak az isten-hitre van szüksége; Bessenyeinek szüksége van a kinyilatkoztatás hitére is. Ez mássá alakítja, kiindulásában és megállapodásaiban, egész gondolatmenetét, mely a bölcelet kérdéseit és módszerét minduntalan átviszi a theológiába, bár a rationalismus theológiájába. Hangulatuk is egészen más. Van Voltairenek egy igen

Bessenyei is érinti a kérdést s mestere után a *Természet Világában* (nyolczadik kötés, jegyzet) tanítja: «Az emberek oly régiek, mint a bérczek».

szép, lendületes fejtegetése a lelkiismeret bírói hatalmáról, *Sophronimos és Adelos* dialogjában, melyről Strauss azt mondja, hogy igenis szép, igenis költői Voltairehez; nem illik hozzá. Ez a Voltairehez nem illő, e nála kivételes s a subjectiv érzéstől áthatott hang: Bessenyeinek állandó, jellemző formája. Voltaire csak esztől kér bizonyságokat: csak tudásvágyát akarja kielégíteni. Bessenyei az élet és világ nagy kérdéseivel szívével fordul. Elméje inkább csak azokat a benyomásokat magyarázza, melyeket szíve, kedélye vesz; inkább azokat az igazságokat, melyeket érzése követel. Ez lelki életének uralkodóbb eleme lévén, követelőbb, több irányban, számosabb kérdésben törekszik megnyugvásra s minél teljesebb megnyugvásra: innen a hit szerepének nála tágabb köre. Isten létének terjedelmesebb, behatóbb vizsgálata nincs is irataiban. «Mihent e nagy rendű teremtésnek csudállatos testét szemlélem, azonnal erőltetem annak elhitelére, hogy nem emberek csinálták; mely szerint kell valami nállunk sokkal felsőbb erőnek, hatalomnak s személynek lenni, ki által mindezek szereztettek». Tehát az első pillantás a világba: bizonyága Isten létének. Ez más módszer, de más érzés is, mint Voltaireé. A teremtésről, a teremtettség viszonyáról a teremtőhöz, ennek tulajdonságai kifejeződéséről a világban, legrészletesebben szól az *Értelem Keresésének* utolsó fejezeteiben. Az alapkérdéssel, az elsővel, igazán sehol sem foglalkozik. Célja: érzésének megnyugtatása; ezzel pedig, Isten létevel, érzése tisztában van. «Állítani, hogy az emberi nemet Istenétül meg lehessen fosztani: a legmélyebb tudatlanság», írja a *Természet Világa* ötödik kötésének egy jegyzetében. Lelkének olyan erős szüksége, hogy nem is kételkedhetik benne s így bővebb bizonyításra nem szorúl. Most említett tankölteményének két helyén is (a harmadik és ötödik kötésben) ismételve rátér a Voltaire-féle hasznossági okoskodásra, de nem annyira azért, hogy a földolgot bizonyítsa, mint inkább csak hogy a belőle eredő erkölcsi javakat szem elé állítsa. Elmegy a tételig, hogy «a polgári engedelmességnek vallás az eredete». Általában nem a bölcselkedő nyugodt okoskodásával szól Istennek léte felől, hanem a hívő meleg ragaszkodásával. Kétkedésre oly hajlandó lelkét ez egy bizonyosság ereje menti meg a kétségbeeséstől. Ez egy, kételkedésének nem tárgya, hanem vígasztalása. A bizodalom egész közvetetlen melegségével olvad bele: első és utolsó gondolata. Voltaire hárca a materialismus

ellen, lelkes tolmácsra talál benne. Az örök valóság nem test, hanem Isten, ki mindenhatóságával teremtette a világot.

Az Isten és világ viszonyának fejtegetése a gonosz eredetének és földadatának kutatására vezet. Voltaire sokat foglalkozott e kérdéssel, különböző formájú munkáiban. Visszariadt a gondolattól, hogy Istent önkényes zsarnoknak képzelje, ki az embert csak játékszerének tekinti; inkább hajlandó hatalmát korlátoltnak fogni föl s elégtelennek a nyomor és gonosz legyőzésére. De végül mindig bevallja, hogy e kérdés voltaképen megoldhatatlan s csak az Istenbe vetett bizalom hallgattathatja el. Így a *Lissaboni szerencsétlenségről*, az iszonyú földindulásról (1755 november 1.) írt nagy tankölteményében: a gonosz létét nem tagadhatjuk, s az embernek, tettei és türese szerencsétlenségében s gondolkodása homályában, egyetlen menedéke: a gondviselés jóságában való bizalom. Emberi valóknak fensőbb kifejlesztése apasztani fogja bajainkat. Bessenyei, a gonosz eredetére vonatkozó metaphysikai speculatiók nélkül, szakasztott erre az eredményre jut. Neki is megvan lissaboni költeménye, mely egy nagy elemi csapás alkalmából a rossznak kérdését állítja az értelem elé. *Debrezzennek siralma* a címe s az 1802 június 11-diki nagy égést írja le.*) Egy helyén vonatkozik is mintájának tárgyára, a lissaboni földrengésre. A lelke elé toluító kételyeket csak azzal a gondolattal nyugtatja meg: az Isten közönséges atya. Állandó boldogság nincs a földön, de nincs állandó boldogtalanság sem. Az embert értelmi haladása, mívelődése erősíti a gonoszszal való küzdelemben s így életét boldogabbá teszi. Különben a gondviselés a természethez szabja magát, hogy irántunk való munkáját attól különböztetni nem lehet. Az esetek nem kényszerítő végzésből lesznek, hanem a természet szabad műveiből s renden kívül való isteni akaratot nem mutatnak. A *Bihari Remetében* mondja e tárgyról: a világ folyásában jelentkező gonosz, «mivel jósággal nem ellenkezik, kötelességemben is meghágy; vizsgálása reám nem tartozik; próbául szolgál nállam az Isten valóságának megismérésére ebben is, hogy nagyságátul leverettem és titkainak mélységébe lelkem elsijjed.»

*) Részletesen leírja ezt a tűzvészt Keresztési József is *Krónikájában*. Érdekes a két leírásnak, de különösen a hozzájuk fűzött elmélkedéseknek összevetése. Mily messze járt Bessenyei a kálvinista dogmatizmustól!

Nem megy ily határozottan Voltaire után a lélek, halhatatlanság, determinismus kérdéseiben. Hite és kételyei egyaránt bensőbb kapcsolatban vannak érzésével, közvetlenebbül fakadnak belőle s elevenebben hatnak rá, mint Voltairénél. A kételkedő gondolat vagy a fölismert bizonyosság által nyugszik meg, vagy a megismerés lehetőségének határán tétováz. Így Voltaire. Az érzés, melyet a háborgó gondolat fölizgatott s megnyugtanni nem képes, saját világában keres kibékülést. A megismerés határaitól visszatérő gondolat a vallásos érzés békítő, kiegyenlítő munkáját idézi föl. Ez Bessenyei gondolkodásának rendszer körfolyama: kutat, mert nem hisz mindent, a mire tanították; értelme csak kevés dologban juthat megállapodásra, részint képzettsége és módszere ki nem elégítő voltánál, részint a kérdések természeténél fogva; minden utat megkisért, hogy szinte szenvedni látszik bele; végre is hitéből kell segítségére hívnia azt, a mi megmaradt s szerencséjére: épen, erősen, mélyen maradt meg.

A lélek és halhatatlansága kérdésében Voltaire fölfogása, bár számtalan nyilatkozatában mutat ingadozást, ép oly kétségtelenül a materialismus felé fordult, mint a mily határozottan ellene fogalmazta Isten-bizonyítását. A lélek az embernek csak testiségéhez kötött érző és gondolkodó képessége. «A természet úgy rendezte be a dolgot», írja Deffandnének 1772-ben (egy állítólagos ismerősének szájába adva gondolatait), «hogy fejünkkel gondolkodunk, mint a hogy lábunkkal járunk. Ismerősöm egy hangszerhez hasonlított bennünket, mely nem ad többé hangot, a mint eltörött. Nyilvánvalónak állította, hogy az ember, mint minden más állat, mint a növények, mint talán a világnak valamennyi lényé általában, azért alkottatott, hogy legyen s azután ismét ne legyen.» A legvigasztalóbb szó, melyet e tárgyra vonatkozólag mond, a bölceleti szótárban van. «E kérdések a határozatlan valószínűségek világába vezetnek; tengerben úszunk, melynek partját nem látják szemeink. Jaj azoknak, kik úzás közben czivakodnak egymással; jusson partra, a ki tud; de a ki azt mondja: hiába úsztok, mert nincs szárazföld, — az elbátortalanít és elrabolja minden erőmet». Bessenyei se látta a szárazföldet; de hitte, hogy van. Képzetei felőle elhomályosultak; de hite benne nem gyöngült. Tévélyései, kétkedései végén mindig oly erősen érezte, hogy biztos menedéke volt. Nem azon végzi, a min a legjobb esetben

Voltaire, hogy: nem tudom biztosan tagadni; hanem azon, hogy: hiszem és megnyugszom, ha nem tudom is biztosan állítani. Töprengése sohasem a hitetlenségé, csak az emberi szellem nyugtalanságaé. Ádám, szemtől szemben az Úrral is tűnődik a végen. Vallásos meggyőződésének nem volt meg a lélek szellemiségére és halhatatlanságára vonatkozólag az a, minden kétkedést kizáró, a lelkesedés hangján nyilatkozó, s a harczot minden irányban fölvenni kész bizonyossága, mely például Rousseau-nál a *Vicaire Saroyardban* mutatkozik. Benne a Voltaire, egészen Voltaire által fölzavart kétség dül. Nem elég határozott, hogy az ellenkező fölfogásúak ellen harczot viseljen: belső harcz emészti folyvást s fogyasztja erejét. E belső harcz, a gondolatok, tapasztalások, tanult és magában kifejlett nézetek csatája, mindig azon végződik, hogy megnyugvást kereső érzése a hithez menekül.

Így a lélek kérdésében is. Rousseau a lélek ítélő munkáját egészen elválasztja az érzékektől s spiritualismusának ebben pszichológiai alapot vet. De Bessenyei Voltairerrel tart okoskodása alapvetésében, noha érzése más eredményhez kényszeríti. Azon kezdi a *Holmiban*, hogy hiszi a lélek testetlenségét, de nem képes megmagyarázni. A *Természet Világában* s különösen az *Értelem keresésében* többször visszatér rá. Tapasztalásai, eszének munkája nem képes megértetni vele. A mit mond, csupa skepsis. «Bár mint okoskodjanak a bölcsek értelmeknek valóságáruul, de az ellene-állhatatlan igazság marad örökre, hogy annak test nélkül megmaradandó valóságát csupa természetből elleneállhatatlan próbákkal soha meg nem bizonyítja senki oly móddal, hogy a tudós embert benne megnyugtathassa. E dologra mennyei kinyilatkoztatás kellett.» De végül, a hol legterjedelmesebben foglalkozik a tárggyal, a gondolkodó s különösen emlékező erőből indulván ki, az okoskodásban is szövetségést keres hitének. «Lelked, tudománya szerint is, magát véghetetlennek, halhatatlannak mutatja előtted. Ez okokhoz járulván már a mennyei kinyilatkoztatás, azaz az Úrnak igéjében magát megmutatott istenség, szózat és bölcsesség: lelkének halhatatlanságában minden keresztyén megnyughatik. Miért nem cselekedné? Értelmének, emlékezetinek, bölcseségének és csaknem minden tudásának elmulását nem láthatja, nem tudhatja, nem próbálhatja . . . Köteles vagyok tehát lelkemnek halhatatlanságát vallani s állítani». Ide vezeti etikájá,

a megszolgalás, jutalom és büntetés szükségszerűségének tana. Hullámzó érzéseit, melyeket e gondolatok benne fölverték, költőileg tolmácsolja a *Természet Világában*. A hit fényét és melegét, a mint a kétely árnyékán áttör:

Oh édes reménység, ha álom volnál is,
Vélled tévelyegni fő boldogság mégis!

Ugyane gondolat a költemény befejező soraiban:

Oh halhatatlanság, édes vigasztalás!
Bujdosó reménység! dicsőség, hit, vallás!
Erkölcünknek tárgya! mennyei méltóság!
Lelkünknek ösztöne, örökös boldogság!
Szerencsés, ki hozzád ragadhat hitével
S kétség nélkül nyugszik benned meg lelkével!
Rettentő tudomány minden gonoszoknak,
Jutalom, boldogság minden igazaknak!

A megszolgalás s az ismeretek érzéki forrásával kapcsolatos kérdések közül a determinizmusra nézve Voltaire csak későbbi éveiben vonta meg azt a következtetést, mely a sensualismusból szükségkép folyik. Képzeteink szükségszerűleg alakulnak lelkünkben, tehát az általok ébresztett vágy és akarat sem lehet szabad. De e mellett szigorúan föntartotta a jó és rossz fogalmainak megkülönböztetését s a vétek és erény beszámíthatóságának tanát, mint a természet rendjéből s az ember képességéből következőt. Bessenyei előtt is az emberiség erkölcsi rendje az, a mi legmélyebben érdekli, a miről legtöbbet gondolkodik s leghatározottabb nézeteket, legkövetkezetesebb rendszert alkot magának. A *Bihari Remetében* az akaratnak szinte föltétlen szabadságát hirdeti olyan lelkesedéssel és ékes szólással, milyenre munkáinak kevés más helyén találunk. Nem a kételynek töprengő körültekintésével, habozó kérdezősködésével, logikai megakadásaival: szinte a tudás határozottságával, a meggyőződés erejével, a támadás és védelem készségével. Stíljének erejében és határozottságában, gondolkodásának e tárgyra nézve nagyobb biztossága nyilatkozik. Az alapfogalom melyből itt kiindul, a lelkiismeret fogalma. Ennek két forrását különbözteti meg: a természetet és tudományt. A természetadta lelkiismeretnek fő törvényét röviden úgy fejezi ki, hogy: a mit az ember magára nézve igazságul hisz és követel, másokra nevezve is igazságul tartsa és teljesítse. Ebből következnek

mind azok az erkölcsi tételek, melyek állandók és változatlanok, az erényeknek és bűnöknek örökre elválasztott, természetben gyökerező megkülönböztetése. Lelkiismeret, természetes érzés, jóság, igazság: rokon fogalmak. A tudományból is merít törvényt a lelkiismeret; de ezek a törvények időnkint és helyenkint mások és mások. Hit, közintézmények, szokások: mindezek fejlődnek, változnak s egyáltalában nem mentek a tévedéstől. Hitünkhöz való ragaszkodásunk a tudományból következik; másoknak a magunk igazságára való kényszerítése által már bűnné lesz, mert ellenkezik a természeti lelkiismerettel. A tudomány haladása neveli a türelmet s ez által az erényt és boldogságot is. A hit sokféle, de a cselekedet csak kétféle: jó és rossz. «Ha valaki az igaz Istent ismeri, annak jó cselekedet által kell megigazulni.» A kálvinizmus dogmáitól, a hit által való megigazulástól s a praedestinációtól, nemcsak elfordul, hanem egyenesen ellenök harczol. «Csupa hit által, cselekedet nélkül, az emberek érdemét Isten és világ előtt megállítani egyáltalában lehetetlenség.» Hevesen küzd az eleve elhatározás tana ellen s az akarat szabadsága mellett. Az isteni akarat az emberi cselekedeteket a maga szentségétől megkülönböztette. A szabad akarat tagadása annyi, mint énségemnek tagadása. Képzeteinket érzéseink által kívülről kapjuk; de ítéleteinket a jó és rossz tudatával, lelkiismeretünkben a természet vezérletével alkotjuk. Ha szabad akaratunk nem volna, Isten nem büntethetne és jutalmazhatna igazságosan. «Oh ne foszszátok meg, tudósok, lelkemet azon egyetlen egy vígasztalástól, hogy érdememben Istene előtt láttasson valaminek! Miért legyek, ha semmi sem vagyok? És mi vagyok, ha Isten előtt akaratom nincs, sem jóságos cselekedetem? Élő fa. Ellenállhatatlanul van a jóságos cselekedet és annak érdeme szívemhez ragadva. Híjában kiáltja e világnak szája, hogy Isten nállam nem tekint, mert mindazokat érzésem és a magam tudása megczáfolja, melybe értelmet Istene rendelte. A mi bennem van, ő adta; a mit beszélsz, te mondod.»

Mindezek nála nemcsak gondolatok, hanem érzések, melyek végkövetkeztetéseiben messze távolítják Voltairétől. Ez mephistophelesi arcczal nézi Krisztust is; szívébe nem hatnak sem szavai, sem sebei. A keresztfa alatt gúnyolódóknak ad igazat s közéjük áll. Bessenyei távol marad tőle s a lelkiismeretében élő igazságoknak Krisztus szavaiban találja legfőnségesebb

és legvigasztalóbb kifejezését: «Éhező voltam, mond, ennem adtatok; szomjúhozó, innom; beteg, meglátogattatok: jertek Atyámnak országába. Hol kell világosabb jutalom jó cselekedetimnek megisméretiben?» A megszolgálásnak ezzel a tanával, mely egész fölfogásának alapját veti meg, bensőleg kapcsolatos a lélek halhatatlanságába vetett hite, mely nem nyughatik meg Voltairerrel az öntudat által nyilatkozó isteni igazságszolgáltatásban. Hisz, de mintegy erkölcsi meggyőződéséből folyik türelme, sőt méltánylata a különböző hitrendszerek s erkölcsi tartalmuk iránt. «Az igaz hit vidám és mosolygó; nem ellenkezik sem csendességgel, sem nyájassággal, törvényei nem elviselhetetlenek, se nem unalmasok; es akármit mondjon annak kegyetlenségéről egy bigott, mely őtet mindenkor nehézzé kívánja tenni, de soha kellemetességét tőle el nem veheti.» A türelem a lélek természetes jósága; a fanatizmus gonoszság. Tanaitól és jelenségeitől a történetben mindig fölindulással fordul el. Hevesen kikel az ó-testamentom és zsidó nép szelleme ellen, melyet a vallásos kizárólagosság és embergyűlölet szellemének magyaráz. Voltaire nem állapotodik itt meg; ugyane jellemvonásokat keresi a keresztyén vallás és egyház történetében, melyet gyűlöl, mint az emberi nyomor fő forrását, és megdönteni igyekszik. *Écrivez l'infame!* Hitvallása az *Uránia*hoz intézett költői levélben, hadizenet a keresztyénségnek s a bibliai kinyilatkoztatásnak. Mi másképp gondolkodott és érzett Bessenyei! A keresztyénséget nem az ó-testamentomból, az embergyűlölet tanából, fejleszti, hanem szembe állítja vele. Az emberszeretet tana ez, mely amarra csak megtévelyedéseiben emlékeztet. E tévelygéseknek semmi közük tiszta és boldogító forrásához. «Elfojt a magunkon való szánakozás és megsüt a szemérem. Hogy tévedtek úgy el a keresztyén vallásnak igaz értelmétül, azt kívánván követni? Én nem tudom. Csak azt látom, hogy ezen véres fergeteg, mely a világot annyi száz esztendőök alatt halálos vonakodásokban tartotta, a bibliából támadt, azaz az ó-testamentomból, melyet a világnak, a teremtés könyvének kívül, jó lett volna nem olvasni.» Az evangéliomot és leveleket nem Voltaire gúnyos kritikájával, hanem a gondolkodó ész szenvedéseivel olvassa s gyakran idéz belőlök. A hit, mely ellen vizsgálódása, elmélkedése új meg új támadásokat intéz, fölötte drága neki. Nincs úgy alkotva, hogy kétségeinek kétes eredményében megnyugodjék. El kellene merülnie, ha

hite fönn nem tartaná. Emberi módon mit sem érthet: tiszteli a szentséget. Elfogadja, sőt áldja a kinyilatkoztatást. Nem csodáért, melyet a farahók mágusai is tettek; de ama nagy, belső csodáért, hogy megszerzi békéjét, megerősíti jóságát, és biztosítja nyugalmas halálát. «A Messiás tudományát mennyeknek hiszi, mert mennyfel-földdel megegyez s az embert boldogítja.»

Ez Bessenyei gondolkodásának világa, futólagos vázlatban. Vele is az történt, a mi a múlt század végén Németországon annyi vallásos lélekkel, kik sem a francia encyclopædisták ostromának ellenállani, sem vallásuk örökölt vígaszáról lemondani nem tudtak. Az angol deismus s a magok pietismusának befolyása alatt megkísérlették kibékíteni, összeegyeztetni e kettőt a rationalismusban. A kinyilatkoztatást elfogadták, de tartalmát az ész bírálata alá fogták, s a keresztyénség alapjait megtartva, elvetették mindazt, a mit a különböző idők és helyek viszonyaiból fejletteknek tekintettek rendszerében. Bessenyei bölcelete sem más, mint a keresztyén rationalismusnak egy kísérlete: az ész tiszteletével tenni eleget a kedély szükségének. Szinte démoni erővel hat rá Voltaire, alig tud szabadulni tőle, minden módot megpróbál, de végül mégis mindig csak a keresztet kénytelen eléje tartani. Ellenmondásokkal teli, töredékes és rendszertelen iratainak nincs tudományos jelentősége. Az eszmék fejlődésére, tanok bírálatára, a biblia magyarázatára csak kis részben sem vetnek új világot: de fényt vetnek belső életére. A magára hagyott ember belső küzdelmeit világítják meg s hánykódó szívét, melyben csak két eszménye nem ingadozott soha: a nemzeti és erkölcsi.

A mi azt az irányát illeti, hogy a keresztyénségben az erkölcs természeti törvényeinek legtisztább és legfönségesebb kifejezését látta: erről tanúskodik már legkorábbi munkáinak egyike. Egy kis philosophiai regény ez, két amerikaiak viszontagságairól és megtéréséről. Eredetileg németül írta, s név nélkül bocsátotta közre. Hol, mikor, milyen cím alatt? — erre nézve sem életrajzának egykorú adatai, sem könyvtáraink, sem német bibliographiai munkák nem adnak fölvilágosítást. Annyi bizonyos, hogy Kazinczy Sárospatakon egy tanuló társának kezében látta s 1776-ban le is fordította. Megjelent Kassán, *Az amerikai Podotz' és Kazimir' keresztyén vallásra-való megtérése* címmel. Sem a címlap, sem az előszó nem nevezi meg szerzőjét; az utóbbi csak annyit mond, hogy «a könyvecske

Bécsben született, még pedig egy fő magyar cavallier szüleménye». A füzetke elé Kazinczy nem kevesebb, mint öt magasztaló verset nyomtatott: Dénes és László öcscsének deák ódáját és distichonját, Terhes István kontraskribának szintén latin párverseit, azután Torma Mihály, Barczafalvi Szabó Dávid és Dobay Dániel tanulótársainak deák és magyar verses üdvözleteit. Emlékirataiban azt írja ugyan Kazinczy, hogy mindezt Szilágyi Márton professzorának javaslatára tette könyve elé, mint az akadémikusok szokták, hogy «értekezéseiket megvasztágtásák». De a szokással való visszaélés, az iskolásfiú, ki tömjénfüsttel véteti körül magát, mégis jellemző Kazinczynak korán ébredt hiúságára.

A munka meglehetősen formátlan. Tulajdonképeni cselekvénnyel, valószínű indítékokkal, az elbeszélés csínjával nem igen törődik. Tanító dialogusokat sző be s a mese legnevezetesebb fordulói csak fölületesen siklik át. Külső valószínűsége nem is igyekezett: két amerikai vadember egyszerre, jóformán magyarázat nélkül, Ázsia törökjei közé vetődik; később, Konstantinápoly kellő közepén, néhány társukkal, lekaszabolják a török papi tanácsot és kísérőiket, s szerencsésen megszöknek; szökésükben is rabok maradnak, mert egy trinitárius szerzetes váltja meg őket, s ez képezi a belső, lélektani bonyodalom megoldását.

De lássuk a mesét részletesebben. Egy amerikai sziget lakói ősidőktől kezdve napimádók. Bizonyos költői föltalálással van elbeszélve a nap-mythos eredete. E szigetnek egy lakója Podocz, kis fiával, Kazimirral, egyszer «az ázsiai partra kivetettett, épen oda, a hol Mahomed mindennek törvényt szab». Itt is híven imádták a jóltevő napot; ennek magasztalása, éltető hatásának rajza az egész természetre: legszebb lapja a könyvnek. A csodálkozó törökök hiába akarták őket a magok hitére nyerni. Utoljára elvitték Konstantinápolyba, hogy ott megtanúlhassák az új vallást és új erkölcsöt. Az amerikaiak mindjárt megbotránkoztak azon, hogy a törökök sok feleséget tartanak. «A ti feleségeitek a ti rabjaitok; de azért a nyájas erkölcsök, az igazi gyönyörűség, szelídség, emberi könyörületesség, a hódító virtusok ti nálatok rabságban lévő feleségeitekkel együtt nyomorognak.» A mohamedánusok hitágazata tiltja az olvasást, tanulást, mert «a bálványozó és babonás vallás többnyire csupán csak a tudatlanok közt maradhat meg». Az

amerikaiakat nem győzheti meg a tudatlanság, s a mufti elé kerülnek. Ennek sem hajlandók elhinni, hogy Mahomed az Isten követje volt; hiszen most is a koporsóban fekszik. Erre bezárják őket s csak Kazimir gyermeki ingadozása nyitja meg börtönük ajtaját. Künn több amerikai földijökre találnak, kik itt raboskodva már fölvtették a török vallást. Podocz és Kazimir újra a muftik tanácsa elé állíttatnak. A censurának az a vége, hogy a megtérítendők Mahomedot «hitetőnek» mondják. Büntetésül az apának meg kellene vernie fiát, s mikor vonakodik, kegyetlenül korbácsolni kezdik, s Kazimirt is megsebesítik. Ezen elkeserednek a jelenlevő amerikai rabok, föllázadnak, visszatérnek a nap-isten hűségére, a mennyi muftit és törököt csak kaphatnak, mind megölik s Podoczczal és fiával megszöknek. Bolyongásukban egy trinitárius szerzetessel találkoznak, ki keresztyén rabok megszabadítása végett jár Törökországban. A barát megilletődik sorsukon, magához veszi őket is s anyui jóval van hozzájuk, mintha atyjok lett volna. Ime, a történet befejezése: «A kis Kazimir megilletődvén e férfi jóteteményén, így szóla az atyjához: Ennek a férfinak jó prófétája van, mert ő emberséges, jó, könyörülő és jóltévő; legyünk az ő prófétájé. Podocz Kazimirnak ebbéli tanácsára reá állott, mivel azt helyben kellett hagyni, és keresztyénné léve.»

A kis regény, mely a vallásos fanatismus képviselőitől a törököket választotta, valószínűleg Voltaire *Hitető Mohamedjének* viszhangja. Voltaire egyik regényhőse, *Ingenu*, is amerikai, kanadai, ki Európába kerülván, a természetes érzés és gondolkodás felsőbbségét példázza a kultúra mesterkéltségével és erőszakosságával szemben. Bessenyei meséje, szerkezete, előadásának módja egyaránt bizonyítják, hogy célja nem annyira költői, mint inkább tanítói. Az erőszakos térítés gyűlöletességét, a babona és tudatlanság visszataszító voltát tünteti föl, s ezekkel szemben a szeretetet, mint a keresztyénségnek fő és méltán hódító tartalmát. Egy kis visszakanyarodás a regény régi útjára: vallásos és erkölcsi tételek példázására s érdekek szolgálatára. De nem többé a dogmatismus, hanem egyenest ennek ellenére az általános keresztyén morál értelmében. A régi úton új cél felé törekvés, a régi forma új tartalommal.

V.

A TARIMÉNES. — BESSENYEI POLITIKAJA.

Voltairenek regénye is lényegében és céljában ugyanaz, a mi drámája és eposza: a maga bölceletének elmés, finom és mulattató példatára. Különös kedvvel használja e formát a jó és rossz eredetének, viszonyának, jelentőségének magyarázatára. A regény az ember sorsát mutatja be; milyen hát ez a sors s mire tanít bennünket ama hatalom irányában, melytől függ s a mely vezet? kérdi Voltaire s különböző időben nem egészen egyező feleleteket ad.

Az első egyikében, *Zadigban*, mely 1748-ban jelent meg s nemrég magyarul is kiadatott (1870. fordította Rakovszky István), még nem távolodik messze Pope álláspontjától: a kétségtelenül meglevő, de jót szülő s ebben megengesztelő rossznak föltételétől. *Zadig*, töprengésében a világot sujtó nyomoron és gonoszságon, megnyugszik útitársa magyarázatában, hogy a gonoszok mindig szerencsétlenek s csak a jóknak megpróbálására valók; hogy nincs szerencsétlenség, melyből valami jó ne következne; hogy az Isten végetlen hatalma a világoknak végetlen számát teremtette, melyek nem hasonlítanak egymáshoz s közülök csak az az egy tökéletes, a hol a legfelső valóság lakik, kihez a gonosz nem közelíthet. E tantól egészen elfordul tíz évvel későbbi, leghíresebb regényében, mely 1793-ban Bécsben magyarul is megjelent ily címmel: *Eldorádóban; Kandid avagy a legjobbik világ*, fordító megnevezése nélkül. Célja: «nevetségessé tenni azokat a bölcselkedőket, kik nemcsak a valóságnak szükségszerű és örök törvényeit, hanem a lehetőségnek határtalan mezejét is meg akarják határozni; amaz agyafúrtakat és álmodozókat, kik kathedrájokban vagy íróasztaluknál a világoknak egész mérhetetlen számát csak az ő hivatásukhoz való világosságoknak és lámpásoknak nézik; ama pedansokat és papokat, kik mindent csak az emberre, mint az egész teremtés központjára vonatkoztatnak és jövődölve hirdetik, hogy az istenségre nézve lehetetlen úgy rendezni be a világot, hogy az ő félistenök, ki gyakran a majomhoz, de még gyakrabban a tigrishez hasonlít, boldogabb lehessen, mint a

jelenlegiben.» Tehát a Leibnitz-Pope-fele optimismus satirája. Hőse Kandid: ártatlan fiú, de a legszerencsétlenebb furulyás a világon. A sors szeszélye szinte lázas hajszával csapkodja, mint játékára kiválasztott labdát, a szerencsétlenség, nyomor, borzadalom egyik régiójából a másikba. A boldogságnak és erénynek egyaránt lehetetlenségül kell föltűnnie szemében: kénytelen ismételve embert ölni s az élet legszonyúbb jeleneteit nézni és szenvedni végig. Háború, dögvész, földindulás, inquisitio, autodafé, rabszolgakereskedés; mindezen átmegy, a föld kerek ségén átkergetve s újra meg újra találkozva Panglosszal, ki rendületlenül hirdeti a legjobb világ elméletét. Végre is, miután mérhetetlen kincseket szerzett és vesztett, hajszolta a szerelem örömét s akkor nyerte el, mikor már nem sok köszönet volt benne: egy kis kert birtokában és művelésében találja föl szerény boldogságát. A voltairei jelmondat: «Míveljük kertünket!» Mellé ne okoskodjunk sokat: csak ez teszi az életet elviselhetővé.

Bessenyei rátért erre a tanításra is. Mint Kandid a Fekete-tenger mellett, ő bihari pusztáján «míveli kertjét». De végkép lemondani nem tud s műveli azt a nagy kertet is, mely a bihari hegyeken és síkon túl terjed el; műveli titkon, de lankadatlanul, a magyar művelődés kertjét. Míveli regénykísérletei által is. Közülök a jelentéktlenebbet, az *Amerikaiakat*, már láttuk. A nevezetesebb és terjedelmesebb *Tariménes útazása*, már Kovácsiban, századunk első éveiben készült. Eddig teljesen ismerve és ismeretve nem volt. A nemzeti múzeum könyvtárában, idegen kéz írásában, megvolt a negyedik és ötödik könyv s az utóbbinak töredékes eredeti kézírata, Sárospatakon a harmadiké. Nyomatva csak egy kis részlet jelent meg belőle a *Szépirodalmi Lapok* 1853. folyamában. A három első könyvnek teljes szövege csak legújabbban került napfényre. Bessenyei barátjának, Katona Mihály biharmegyei zsákai papnak ajándékozta, kiről fiára, Katona János füzesgyarmati jegyzőre szállott, majd ennek mostoha fiára, Tóth Zsigmondra, kitől a nemzeti múzeum 1886-ban megszerezte. Így hát ennek könyvtárában most már megvan a teljes munka.

Van benne elég eredeti vonás; de Voltaire hatása itt is erősen érzik. Még pedig több irányban. Voltairenek kedvelt indítéka regényeiben az utaztatás: hőseit össze-vissza hurczolja a föld kerek ségén. Kandid bejárja mind a két felgömböt, Veszt-

fáliától Paraguayig s innen vissza a Fekete-tengerig. Az Ingenu is Amerikából, Kanadából jut Franciaországba. Így a babyloni hercegné, Amabed, Scarmentado és a többiek. E barangolások tanulsága az, hogy a különböző földeken bár más-más módon folyik az élet, de a boldogságról és tökéletességről való eszményi álmodozásnak sehol sem felel meg. Bessenyei is világot látni indítja hősét, Tariménest, Medenia tartományából, s Panglosst is ad mellé kísérőül, Kukumédoniás mester személyében. De ők nem hiába veszik nyakukba a világot, mint Voltaire útasai: megtalálják szerencsésen a bölcsesség és jólét országát, Artenis királyné kormánya alatt, Totoposzban.

Voltaire állambölcséleti elveinek lépten-nyomon feltünetezését ezúttal nem bolygatva s csak költői indítékai körül vizsgálódva: az ő nyomán megtaláljuk azt a műfogást is, mely a természeti elfogulatlan fölfogás és érzés tükrében mutatja be a művelt világ viszonyait. A vad és civilisált népek állapotait, egyiket a másik által, példázza és bírálja. Már Orczy Lőrincz is próbált ilyfélért. Bessenyei írja Barcsainak a *Társaság* egyik levelében: «Láttam ő nagyságánál a Fejér Tatárok országát, törvényével, szokásával megírva; ez oly találmány, melyben az országlásnak módja és az emberi társaságnak minémüése magyaráztatik; a munka nyájas, de szép és mély. Az emberi természetnek tulajdonságai és némely jóságai, mint elkerülhetetlen hibái is, előfordulnak ez írásban és mint villámások, a sebes gondolatok közt csak úgy tűnnek el az olvasó előtt, kinek mindenkor olvasott embernek kell lenni, hogy ezen munkát megértse.» Bessenyei is beleszövi regényébe ezt a motivumot, melyet Voltaire a kanadai ifjában annyi művészettel s oly erős satirával használt föl. A totoposzi ígélet földén megjelenik egy vad Kirakades, kinek sem isteni, sem állami rendről nincsen semmi fogalma. «Kirakaduhuban az emberek tapasztalása úgy mutatta, hogy cselekedetek által származik sorsoknak esete; tehát akár legyenek olyan istenek, kik rendkívül való gondviseléssel irántok nincsenek, akár ne legyenek, reájok nézve mindegy. Törvényt, büntetést, házasságot, házi gondot nem ismértek, melyek az élet gyönyörűségének temető sírjai.» Ez a Kirakades különösen a regény második és harmadik részében, folyton csodálkozik és kérdezősködik, illetőleg csodálkozásával és kérdéseivel eszméltet, bírál és vizsgálódásra int.

Ezeken kívül *Tariménés* Bessenyeinek uralkodója iránt

ép oly hódoló tiszteletéből folyt, a minőt Voltaire tanúsított XIV. Lajos irányában. *Századának történetében* írja, hogy az emberiségnek csak négy nagy korszaka volt, melyben a tudományok és művészetek virágoztak: Periklesé, Augustusé, a Medicieké és XIV. Lajosé; ez utóbbi valamennyi között a legfényesebb. Fejedelme előtte eszménye a királynak; ha hibái előtt nem húny is szemet, de legalább lehetőleg mentegeti őket. Elmésen jegyezték meg e könyvre, hogy Voltaire épen úgy rajzol benne egy királyt, ki akadémiákat alapított, mint a barátok szokták azokat a fejedelmeket, kik kolostorokat állítottak. Bessenyei, a volt gárdista, is szakasztott így ír a gárda alapítójáról. Alakja mindig fényben ragyog előtte; ha uralkodásának voltak foltjai, ezeket mások vetették rá. Voltaire is megemlékezik a pfalzi vérengzésekről; de festésöknek ezt veti utána: «ha a király szemtanúja lett volna ez iszonyú látványnak, a lángot maga oltotta volna ki». Bessenyei szintén előhossa regénye elé tett «világításában» a protestansok szorongatásait; de a jezsuitákat okolja értők, kik a királynét nevelték, s az udvar képmutatóit és hizelkedőit, kik nagy lelkét félrevezették. Az erőszakos térítés az egész világ bűne volt mindaddig, míg a józan okosság az emberi értelemnek határára föl nem jött. Nem homályosítja hát ez sem a rajongásig tisztelt királyné alakját, kinek dicsőítésére írta regényét. Ennek legelső soraiban mondja: «Tudd meg, olvasó, hogy e munka Mária Terezia magyar királynak örök emlékezetire czéloz».

Medeniában romladozott a Tariménesek ősi «ordas» kastélya, gólyafészkekkel vén tornyain, csipkebokrokkal omló falain, egy mély kúttal udvarán; kietlenében kutyaugatással, kakaskukorítással, verébcsiripeléssel. Itt lakott, cselédjeivel véve körül s a múltakról historizálgatva, Tariménes öreg nagysága, ki nagyreményű fia mellé tanítót keresett. Megérkezik Kukumédóniás, kinek «szép esze a vad manérnak rozsdája alatt hevert». Tudománya és józan ítélete fölött iskolájának porfellegei borongottak. Okoskodása furesálkodó és nevetséges, komolysága pedans és szögletes, alázatossága görbedező. A régi pataki mester, a mint Bessenyei emlékezetében élt, nagy készültségével és tiszta idealismusával, melyet Morgonné tekintetes aszonynyal a szerelemről folytatott beszélgetésében azonnal be is mutatott. Ezzel a furesa tudóssal indult el világlátó útjára az ifjú Tariménes. Fiatal fogékonysága csakúgy habzik a természet szép-

ségein, mint a delibáb. Harmadnapra elérnek egy magányos philosophus tanyájára, Putzufalvára Kantakutzihoz. Elhagyottan élt pusztuló házában s a beszélgetés, melyet vendégeivel folytatott, tele van a meghatódó irónia skepsisével. Vitákban, a bölcsesség legfőbb kérdéseire nézve, minduntalan csőszére, Rühödi Jánosra hivatkozott: ime a korlátoltság, az együgyűség jobban fején találja a szeget, mint a tudomány; megleli, a mit ez hiába keres: a megnyugvást. «Mind másokkal, mind magával igen keveset gondolt, végére járván életének napjaiban, hogy a legbölcsebb ember se tud semmit, és a leggyőzedelmesebb vitéz is testében lelkében gyengeség s életében árnyék.» Adományra nem törekedett s az emberekkel nem barátkozott; inkább szabadságát őrzötte, «egyáltalában való igazságot az embernek állapotjára nézve nem látott sehol gyakorlásban lenni, hanem csak szerzett törvényt, szokásokat... Csak ült, szédelgett e világban, mivel utolsó órája előtt meg nem halhatott.» Hányszor írja le hasonlóan Bessenyei a maga világát, kételyeit és sorsát. A kép, melyet itt magáról fest, lemondása gondolatainak tévelygése közt, hangjának irónikus fordulatái: a legelevenebbek és meghatóbbak közé tartoznak, melyek életéről fenmaradtak. A boldogtalan bölcs és csősz, ez megnyugodva, amaz várva a nyugalommal; mellettök az ifjúság, mely tovább indul tőle, új erővel és új hittel keresni a neki megtalálhatatlant. A kép lehangoló benyomását szinte sivárrá teszi a külső sceneria. Az egész regénynek legvalóságosabb rajza a putzufalvi bölcs lakása.

«Megütköznek e tudósnak lakhelyébe az útasok, hol az álmos csendesség minden szegeletben, mint bagoly a sötétben, magára borzadva gúnnyasztott, és az elevenséget is csak az omladozott épületek tetejében lakó verebeknek csirippolása jelentette. Egy szobába mennek, melynek széles kiterjedése csaknem a látásnak határát is környülfogta... Kitérdezett ablakain a ki s befutosó szelek számtalan papiros szárnyakkal lebestek. Egy hamvas tüzelő, tört vaslapát s félágú vasfogó; egy-néhány három lábú karszék, fálnak dütögetve; egy fitongó asztal, dohányvágással köröskörül összeméltelve; egy véghetetlen fogas, földig alányúlt rozsdás flintákkal megrakva; ket ríkoltozó paplanos nyoszolya, fölrongyollott pamutjával bodrozva, nyugodott a csendes szögletekben; valamely kipattant nyaku avas tajtékpipa, egy leves szárából fere fitúlt röt csutorával

támaszkodott az ablakban. Az ajtónyílás előtt hevert egy vén vizsla, melynek reves bőrit száraz bordái kisátorozták; a kúrmára fejét fölemelte, s kurta farkát egyszer földhöz ütven, ismét elaludt; ha fejét rázta, alácsüngő ajkai orrán-szemén lotyogtak keresztül-kasúl, melynél fogva fonálszálak módjára elterült nyálai úgy látszottak a szobában szélylyel, mint Szent-Mihály nyárában mezőben nyúlángozó békanyálak.»

Mily kietlen otthon! Körülbelül ötven évvel korábban egy másik hajótörött magyar író is lefestette szegényes lakását a Márvány-tenger partján. A kép, melyet Mikes mutat, talán még nyomorúságosabb Bessenyeiéénél; de az ő tört ablakain át lakásába behat a napsugár s a humor verőfényével vonja be a szűkölködő hajlékot. Bessenyeihez csak a szél látogat el s a borús ég ködlik be.

Tariménes és társa e rideg tanyáról tovább indulván, hosszú út után elérnek a totoposzi királyi lakba és kertbe, hol épen Arténis királyné tartja születése napját. A schönbrunni várkastély és park tündérképe tárul föl előttök, tele Totoposz Vénusaival. Egyszer csak a jóságáról és szépségéről híres királynéval látják szemben magokat, kit udvari asszonyai vesznek körül. «Fölemelkedett tejszín mejjén és kifeszült vállain Vénusnak lankasztó bujasága hevert, homlokán az uralkodásnak isteni méltósága ült, tekintetiben pedig a csendes királyi méltóság mosolygott.» Az útasokat kegyesen fogadta, s megértvén Tariménestől, hogy birodalmában különösen a törvényt és vallást kívánják tanulni, azonnal beszélgetni kezd ezek felől. Hatalmának alapja nem az erőszak s terjedelme nem határtalan. Országá boldog, mert a maga akarata, megegyezése szerint vezéreltetik. Meggyőződése, hogy «a hatalom akkor legerősebb, mikor legigazabb, és akkor legállandóbb, mikor legirgalmasabb». Népét jóval igyekszik szeretni: ez virágzásának titka. A beszélgetés a következő szép sorokkal végződik, Arténis fejtegetéseivel kapcsolódva:

«Hiába dicsekszik az uralkodó, ha a nép könnyez és fohászodik. Az éhező embert a világnak minden bölcseségével és ennek minden okaival sem hitetheted el soha, hogy jól van lakva, míg enni nem adsz. Az uralkodik híven és igazán, kiben országa örvend, és a ki népét érezhető jókkal s nem ígérettel szereti.

«Oh nagy királyné, mond az ifjú, ki szereti a szegényt?

«Mi és az istenek, felel Arténis.

«A szegénységnek ügyében némák az istenek?»

«Kérdezzétek meg Totoposznak sokaságát, mond Arténis, és szája vallása megigazít.»

Ezután a királyné vendégül tartja őket s különösen a szegény Kukumedóniásnak nem fogy csodája a pompán, a melybe jutnak. «Oly formán vigyorog, mint a szegény ember, mikor pénzt lát.» Másnap megérkezik hosszas útjából az ország bölcse, az ősz Trézéni is. Tanult és okos, emberszerető és világismerő. A királyné szívének bámulója s gondolkodásának vezetője. Ime a totoposzi államrendben, melynek főtámasza e fölvilágosodott bölcselkedő, a voltairei politika ama tételének példáját találjuk, melyet többek között egy, 1765-ben D'Alemberthez intézett levelében így fejez ki: «Nem gondolnak rá, hogy a királyok dolga a philosophusoké is, pedig világos, hogy a bölcsek a királyi tekintélynek legelőkelőbb támaszai». Arteniszszel Bessenyei már beláttatta ez igazságot. Előszavában fönnen dicséri a totoposzi királyné mintáját, Mária Teréziát, hogy «a tudósokat, kiket philosophusoknak, papok ellenségének ismért, ennek daczára kegyelmében oly nagy számmal tartotta». Trézénit egész hálálkodó lelkesedéssel fogadja uralkodója. A böles nem maga jött, hanem hozott egy Kirakadest, azaz Kirakaduhu országbeli vadembert, ki «a tanult életnek mesterségtelt boldogságát jött ismérni és ha lehet, érezni is». Innen kezdve a böles Trézéni és Kukumedoniás mester meg Tariménes és a Kirakades együtt járnak-kelnek, okoskodnak és vitatkoznak a városban. A vadember, a legdurvább természeti állapotnak, de egyszersmind a természetes észjárásnak képviselője, egy időre egészen előtérbe nyomul s az ő tapasztalatainak, benyomásainak, észrevételeinek elsorolásával veszi kezdetét a regény második könyve.

Mindenen megütközik, semmit sem ért; de értetlensége egyszersmind bírálat, különösen a civilisatió szokásaira. Nevet az emberek furcsa köszönésmódján; nem fér fejébe, hogy a derest oskolának mondják előtte (az ilyen fajta tanuláshoz semmi kedve); gúnyolódik a táncz és udvari hivalkodások neveltségességén, a boritalon és dohányzáson, a házasság kénytelen hűségén, az emberek által húzott díszkocsi megalázó képén, a párba-j és vallásos viszátkodás esztelenségén. A büntetések, deres, tömlöcz, vesszőfutás sem férnek fejébe s folyton azt tudakozza: jártak-e oskolába a büntetettek s vajon mikép tanít-

hatták ott őket, hogy a tudomány ellenére is bűnbe keveredtek. Megjegyzéseiben sok satirikus fulánk, olykor valódi elméség nyilatkozik. Egyszer séta közben «meglát a vad egy hosszú derekú totoposzt, kinek lába nem volt, csak keze, és földig érő derekán állott . . . Ez nevezetik, mondják, *Ő Legkítetszőbbségének* (eminentia). Hivatala abból áll, hogy semmi dolga ne legyen. Ételt, italát csak megálmodja s azonnal eléje teszik. Oh boldog álom, mond a vad; jobb a tudománynál is!» Majd arról tudakozódik Trézénitől, hogy miért isznak az emberek bort, mely elveszi eszüket. «Csak bú elfelejtésért cselekszik, ez a felelet; hogy részegen bajaikra nem gondolván, boldogok lehessenek általa. — Tehát itt a tanult világban akkor boldogok az okosok, mikor bolondok lehetnek, mond a vad, mely célra mérget isznak.»

A Kirakadesnek ilyenemű tréfái által elevenített társaságot Trézéni meghívja egyszer magához s el is utaznak a bölcs barlangjába. Ez a lak magas kősziklák között, egy fenyveserdő alatt, szép kert közepén állott, a természet némaságában, melyet csak a szelek és zúgó patakok zavartak. Itt veszi voltaképen kezdetét Tariménesnek oktatása. Hosszú bölcselkedések vannak párbeszédek formájába öntve, a művelődés és természet viszonyáról, az emberi kötelességekről és boldogságról, a polgári társaság alapjáról és rendjéről, a vallás lényegéről és külsőségeiről. Mindez Bessenyei ismert modorában, a fölvilágosodás kételkedő eszméinek dialektikus fejlesztésével. Csakhogy itt mintegy kétfelé osztotta magát. A tünődő, tévelygő okoskodásnak Tariménes, Kukumédoniás és Kirakades adnak hangot, a természet határaiban való megnyugvásnak, a tudomány és emberszeretet boldogító hatásában való bizodalomnak pedig Trézéni. A szóváltás közöttük, az eszméknek e pihenést nem ismerő hánykódása voltaképp Bessenyei lelkében foly: Trézéni philosophiája, melynek a természettel es humanismussal megegyező igazsága eltölti lelkét, az övé magáé. A mit mesejének bölcse tanít: ahhoz ragaszkodott Bessenyei; meg volt győződve róla, hogy az életnek legjobb berendezése csak ezen alapúlhat; csupán tudnivágya kívánt volna többet s ez keverte folyvást új meg új belső küzdelmekbe. Mindhiába: a vallásos kutatás kételyei csak a lelkiismeretben nyughatnak el, csak a morálban s nem a metafizikában. Tariménes sohajtására, hogy miképen lehessen az isteneket valójában ismerni? így felel Trézéni: «Írva

van benned ismeretek és törvények. Nem szükség tetszéseket és igazságokat véres áldozatokban keresni. Valamikor akár jó, akár hibás tettemről, ágyamban éjjeli nyugalnamra lefeküvén, lelkem ismeretit megkérdem, mindenkor csak úgy felel, mint Jupiter maga felelne. Ne is hidd, ha mondják, hogy isteneid itt vagy ott lakoznak s arra keressed őket. Ha szívedben, lelkedben, föl nem találsz léteket, minden vallásban, templomban, áldozatban elvesztetted igazságokat örökre . . . Valamirül bennem az értelem hallgat, reám nem tartozik . . . Valami a természetben nincs, nem igaz; a melly dolog pedig igazságával az emberi nemzet elméjében vetélkedések közt forog, örökös kérdésbe marad és csak istenekre tartozik.» Mit mondjunk azokról, a kik füstöléssel akarják tisztelni az isteneket? Tariménes okúlva hallgatja ez igéket, melyekre Kukumédoniás mester szemét-száját eltátja. A politika alaptételeit is hasonló modorban fejtegetik, a logikának azzal a határozottságával s a kifejezésnek azzal a világos erélyével, mely a francia szellemnek formai hatását mutatja Bessenyeire. A kétely, egészen a bizonytalanságok gátjaig, nem okozkodott nálunk soha határozottabb tételekben s nem járt látszólag biztosabb úton, mint Bessenyeinél. Ámde már a politikában az útnak ez a biztonsága nemcsak látszólagos; biztosabb a talaj lába alatt és biztosabb a cél szeméi előtt. Az alkotmányos monarchia, ez az eszménye, intézményeiben és vezetőiben a fölvilágosodás és ember-szeretet szellemével. Tariménesnek ekként magyaráztatja: «Az összeállott nép sokaságának egybekapcsolt hatalma és annak legfelsőbb méltósága parancsol Artenisnek egyedül általok föl-szentelt személyében. Mihent ezen egybevett hatalom külön-külön minden före vissza oszlattatna, az ország közönséges boldogságát föntartó erejében azonnal meghalna. A hol minden tag egyenlőül parancsolhat, ott senki sem engedelmeskedik. Csak a testi gyengeség hajlik meg a testi erőnek; de az ártatlanság védelmét, és a gonoszság büntető igazságát nem esméri.»

A *Tariménes* harmadik könyve a totoposzi alkotmányozó gyűlés tárgyalásaival foglalkozik. Artenis ugyanis összehíván országa gyűlését, ez előtt, mint a közhatalom birtokosa előtt, leteszi királyi jelvényeit. Totoposzban és Magyarországon ugyanazok a királyi insigniák: korona, királyi pálcza és alma. De a nemzet lelkesedve adja vissza neki s Burdószkiaradószposzi

országbíró elnöklete alatt tanácskozáshoz fog. Az egész gyülekezetet a fölvilágosodás és türelem eszméi vezetik; csak a «lámaposzlik», a «dervisposzlik» és «fakirposzlik» képeznek heves, reaktionárius ellenzékot. Mindenekelőtt a vitézlk, azaz nemesi és a földmíves rend közötti viszony szabályoztatik. A földmíves birtokának örökös árendása, belőle ki nem űzhető és személyére szabad; ügyei nem úri székek, hanem országos bíróságok elé tartoznak. A szelső Tenedit, ki az ország minden polgárának teljes egyenlőséget kíván, azzal hallgattatják el, hogy «a társaságbeli közboldogság némely igazságot örökre befedez, azért, mivel azoknak felfedezésekkel önnönmaga sem állhatna fenn». Következnek a papság ügyében vívott harcok, melyek folyamán a nagy kalifátulujposzlikval szemben a legszelső eszmék is hangot találnak. Kikirosz ilyen okoskodással vádolja a «boncurakat»: «Jupiter úgy akarja, hívek, fizessetek és minden övé légyen; mi pedig ezekért ígéretet adunk, hogy halálotok után, mikor már több hasznotokat adóban, robotában nem vehetjük, boldogítani fogunk.» Törvényben mondatik ki, hogy a papság a királyi hatalom alatt áll, javai elvétetnek s fizetésre utaltatik, világi törvényszékben nem vehet részt, mértékletességre és házasodásra köteleztetik, a menedékjog eltöröltetik, a fakirposzlik és dervisposzlik megszüntettetik, a többiek nemesi rendűeknek ismertetnek. Meghatározták még, hogy kiki hígye Jupitert, a lélek halhatatlanságát és tetteinek jutalmát vagy büntetését; az Isten természetéről való okoskodás, tiszteletének módja mindenkinek tetszésére hagyatik; a vallás különböző gyakorlata miatt senki ne üldöztessék. Föltételekhez szabják a nemesi vagyion élvezetét s rendezik a perlekedés menetelét. De különös gondot fordítanak a büntető törvényeknek igazságosabb és emberiebb átalakítására. Jóságvesztéssel csak a felségárulót kívánják büntetni. A büntetések kiszabásánál különbséget tesznek a vétek és gonoszság között; amaz a természetnek gyöngesége, ez romlottsága. Világi büntetés alá csak a megtérhetetlen gonoszság esik. E határozatok után szétoszlik az országgyűlés, melynek tanácskozásait Trézéni hívei okuló figyelemmel kísérték, a Kirakades pedig ismert modorában kommentálta.

Íme Bessenyei minta-alkotmányja, lelkes visszaemlékezése Mária Terézia némely reformjaira, melyeket saját eszménye szerint egészít ki. Így a híres 1777-diki úrbéri szabályzatot, mely biztosította a jobbágyság szabad költözési és pályaválasztó

jogát; az úri székeket meghagyta ugyan, de mégis némi gátot vetett a földesurak önkénykedése elé, mert a parasztnak följobbezést engedett a vármegyéhez; tartozásait pénzben, természetvényekben és robotban méltányosabban szabályozta. A büntető és polgári törvénykezés megfelelő reformját a Planum Tabularival kísérelte meg 1769-ben s utóbb megszüntette a menedékjogot. A placetum behozatalával az államhatalomnak egyházi ügyekben is érvényt szerzett; a jezsuita-rend eltörlése alatta hajtattott végre s a kolduló szerzeteket is megszorította. Mindezt nyomról nyomra megtaláljuk Bessenyeinek totoposzi alkotmányában, csakhogy tovább fejtve, a fölvilágosodás és humanismus voltairei irányában.

Az alkotmányjog kérdeseiben Voltaire sem volt radikális. A közintézmények korszerű átalakítását sürgette: az egyháznak az állam alá rendelését, lelkiismereti és sajtószabadságot, a büntetőtörvények emberesebb szellemű átalakítását, a népoktatás javítását, igazságosabb adórendszert. De mind e reformok megvalósítását nem a néptől, hanem az uralkodótól, a monarchikus hatalomtól várta, mely erre már Porosz-, Svéd- és Oroszországban hajlandónak is mutatkozott. A Bourbonokhoz egész loyális hűséggel ragaszkodott: nemcsak IV. Henriket és XIV. Lajost magasztalta, hanem még ennek oly méltatlan utódját, XV. Lajost is minden alkalommal védelmébe vette. A tömegtől mi üdvöst sem remélt; a fejedelemnek kell a philosophusokkal s általán a művelt elemekkel egyesülve megalapítaniok a jobb világot. Bessenyei még erősebb befolyása alatt áll a nemzeti hagyományoknak; az ország politikai rendjében mi igaztalanságot sem lát. Nemesak az alkotmányos királysághoz ragaszkodik föltétlenül, hanem az alkotmány aristokratikus intézményeihez is. «Az alku a király és nemzet között, vette a törvényt és igazságot határok közé», mondja *Magyarország törvényes állásában*. A politikai elmélet és történet tanulságai egyaránt az alkotmányos monarchia szószólójává teszik. «Napfényen láthatod, hogy Magyarországnak törvényes állása a királyi háznak megmaradására nézve még mindekkoráig a legjobb és legtermészetszerintvalóbb. Hogy a nemzet a korona dicsőségét s hatalmát a maga javával öszve tudta olvasztani. Most is ezen törvényes állásunk árnyékában nyugoszunk, mellyet atyáinknak együgyűségek szerzett oly móddal, hogy túl rajta bölcsességünk soha se mehessen.» «Maradj meg hát, magyar

polgár, törvényes királyodnak hívségében, jól látván e világnak eseteiből, hogy királyod nélkül boldog nem lehetsz.» Hagymányai, neveltetése, helyzete nemcsak az alkotmányos monarchiát láttatják vele a közdolgok legjobb rendjének, hanem maga egész Tekintetes Hazáját, a nemesi Magyarországot. Emeltük a nemesség eredetéről hagyott nyilatkozatait. E rendet egyáltalában nem tartja elavúlnak s gyakran olyképen védelmezi, hogy Voltaire gondolkodásától messze távolodik. Hálát ad «a gondviselésnek és kegyelmes uralkodónknak, hogy még mi magyarok mindekkoráig az emberi korban, mint földesúri nemzet megmaradtunk». A nemesség tehermentességére és politikai kiváltságaira sem haragszik. «Tudod-e, miért nem élhet országunk gyűlésén a paraszti sokaság személyes vokssal sem követjében, sem magában? Azért, hogy nem birtokos, nem földesúr, hanem a nemesi karban élő nemzetnek örökös árendása. A nemesség sem veheti el tőle földjeit; de ő sem teheti soha, hogy attól ne szolgáljon, ne dézmáljon.» Mikor a totoposzi országgyűlésen a heves Tenedi a föld népének helyet követel az alkotmányban: egy polgár megrántja köntöset s fülébe súgja, hogy Isten őrizze a parasztságot ilyen veszedelemtől. Ezt a futárt egyenesen Bessenyei küldötte hozzá, ki nem veszi észre, hogy érzülete mily éles ellentétbe hajtja néha gondolkodását mesterével. «Semmi sincs a nemesi karnak nagyobb gúnyoltatására, mint a papi renden való fölemelkedés, hol a legdurvább varga-születés püspök, kardinális név alatt fejedelmekkel trucz-czolhat és a főfő nemesekkel, grófokkal kezét csókolthatja», írja a *Természet Világának* egy jegyzetében. Általában a régi alkotmányunknak nem fölforgatását óhajtja, hanem csak fejlesztését. Ebben pedig a papság és vallásos erőszak ellen való gyűlölete, a gondolat föltétlen szabadságának követelése s az emberszeretetnek minden irányban való érvényesülése vezetik.*) Az igazság legyen egyenlő mindenkire. A *Toldalékban* olvassuk «Lehetetlen a törvényszerzésnek módján nevetve nem fakadnod, mikor látod, hogy a bűnben is egyik embernek a többi

*) Závodszy azt állítja, hogy Bessenyei általában ellensége a halálbüntetésnek. Ez tévedés. *Magyarország törvényes állásához* írt *Toldalékban* hosszasan védelmezi föntartásának szükségét s azzal végzi, hogy: «micsoda emberség, kérelek, melyet a gonoszok áldanak, és az ártatlanok átkoznak?»

fölcött a praeogativát enged.» A vallásos türelem szelleme, mely a magyar embernek vérében van, jusson kifejezésre intézményeinkben is. A kalifa, láma, fakir és dervishadat le kell szorítanunk a polcéről s megfosztanunk a hatalom eszközeitől, melyeket a sötétség és elnyomás önző érdekeiben használnak. Boldogságunkat csak a fölvilágosodástól várhatjuk; de szabaddítsuk föl a censura békójától. A nemesi rend hatalmát, melyet természet és törvény kezébe adtak, engesztelje és szentelje meg az igazság és humanismus. Ezek voltak a politikában Bessenyei alapvető nézetei: minden fejtegetése, megjegyzése, terve ezekre vezet vissza. Ezeket foglalta rendszerbe a *Tariménes* totoposzi alkotmányában, ezeknek uralkodásával akarja megértetni mintaaállama népének egész boldogságát és dicsőségét.

Mert dicsőség, egy győztes háború dicsősége is várt a totoposziakra. Hogy Mária Terézia korának képét teljes fényben tüntethesse föl nagy didaktikus allegoriájában: be kellett mutatnia Arténisnek egy háborúját is, mely ép oly csodálatos sikerrel és váratlan eredménynyel végződött, mint a szorongatott császárné hadviselése. Ezeket is magasztalólag hozza elő világosításában Bessenyei, szembe állítva II. Józsefnek sikertelen hadjárataival. A győzelmet bizonyára a népek áldozatkészsége, a katonák hősisége s a tábornokok jelessége vívták ki, nem maga a királyné. De mégis sok tekintetben az ő kiváló tulajdonaira vezet ez vissza: ragaszkodására nemzetéhez, kitarására ügye védelmében, nemes lelkére és egész bájos valójára, melylyel népét példátlan lelkesedésre tudta ragadni. Ime Mária Terézia-Arténis része a hadi dicsőségben: nem ő vezeti seregeit, de a győzelemnek lelkét ő önti beléjük. Alakjának fényét nem homályosítják el emberi gyöngeségei, melyeknek vonása szintén nem hiányzik Bessenyei allegoriájából. Különösen az ájtatosság túlzása, a térítő buzgalom az, a mit Bessenyei nem tart elhallgathatónak, habár magyarázhatónak és menthetőnek is. A fő cselekvényben úgy használja föl, hogy a női lélek szeretetre méltó gyöngeségeivel szövi össze. A vallásos meggyőződés unszólása a szív boldogságának lesz eszközévé. A királyné térít s házassággal és boldogsággal jutalmaz. Rózsaszínű fénybe vonva minden s ez még Bessenyei elfogúlt szeméit is csak kevéssé, igen kevéssé emlékezteti arra a rémes világításra, melynek kíséretében a sötét századok térítő munkája folyt.

A negyedik könyv azon kezdődik, hogy Arténis mulató kertjében Teneriben (a feddhetetlen Veneri reminiscentiája a névben, Schönbrunné a képben) megvendégli az ország rendeit. A mulatság tánczczal végződik, melyben a királyné is részt vesz. Szépsége, az egész látvány érzékkápráztató gyönyöre, mint rendesen, Kukumedoniás mestert, a pedáns kálvinista bölcselkedőt, ragadja el legjobban. Sentimentalis elmélkedésbe kezd, hogy elmúlhatik-e ilyen szépség? Az érzelmes olvadozásból aztán egyszerre pompásan tör ki a híres *manér*: «Eb anyját, mond keservében, az ember csak repeső bogár, mégis úgy hiteti magát, hogy fél isten!» Az ifjú Tariménes is itt találja meg párját: Tomirist, kinek fiatal, ártatlan vidámsága néhány vonással jól van rajzolva. Találkozásuk jelenetéhez van fűzve ama kevés reflexiók egyike a regényben, melyek nemcsak hogy Bessenyei lelkéből fakadnak, de az ő maga ajakán is nyilatkoznak. Egy bús lap, az emlékezés és reménytelenség gyászszegélyével. Oh mi semmi a bölcsesség az ifjúság és szerelem örömeihez képest. Oh mi gyorsan múlnak nálunk az örömök! «Körülnézed magadat . . . az idő virágágyadat öszvetapodta.» Innen kezdődik Tariménes és Tomiris viszonyának fejlődése, melyben segítők a bölcs Trézéni is, ki a tudnivágyó és nemes lelkesedésű ifjat nagyon megszerette. A viszonynak, úgy látszik, semmi akadályja nincs, sem a fiatalok, sem szüleik részen. Az egyre jobban nekibátorodó nyilatkozások lépcsőjén haladnak egész a levélváltásig. Érdekes, a mennyiben ismét francia mintára mutat, a szerelmesek beszélgetésének hangja. A kényeskedő, precieus szerelmes típusából, mely a heroikus regényekben uralkodott, fejlődött egy, vele rokonságban levő típus: a philosoph szerelmesé. Ezt legtöbb változatban s legnagyobb hatással Destouches rajzolta, kinek vígjátékait Bessenyei nemcsak olvasta, hanem utánozta is. *) A szerelmesek már nemcsak végetlen bókokat szavalnak egymás előtt, hanem értekezéseket tartanak a világ- és életbölcsesség kérdéseiről. A rhetorikai hidegséget a logikai hidegség váltja föl. Így Bessenyeinél is különösen Tariménes alakjában. Ezzel a Parmenióval azonban nem áll szemben hasonló ambíciójú vagy inkább hivalkodású Szida-

*) Petz Gedeon az *Egyetemes Philologiai Közöny* 1884. folyamában kimutatta, hogy Bessenyei *Philosophus* című vígjátékának mintája Destouches *L'homme singulier* című komédiája volt.

lisz. Nagyon érdekes Tomiris egy levelének következő helye: «Megvallom, hogy nagyon táplálja bennem az emberi hivalkodást, ha tudóstól szerettettem; tévelygésekben igen szépeket mondanak és gyönyörködtetnek hibáikkal is.» Másutt szóval így inti kedvesét: «Ne zúrjed, zavarjad fejedben az isteneket, embereket, éltető állatokat, hanem igyekezz, kedves dühöttöm! hogy személyeddel örökre boldoggá teless. Én okaidat nem csókolhatom, sem ijesztő gondolataidat karjaimmal nem ölelhetem. Hol láttál csupa eszet észszel szerelmeskedni? Egy magához szorító ölelés, egy szájjal szájhoz való tapadás, édességével minden elmét felrúg, mely csak száraz okokkal van tele.» E nyilatkozatok Bessenyei életének emlékeiből kerültek regényébe. Ugyanazt a jelenetet, majdnem ugyanazokat a szavakat ismétlik, melyeket ő maga élt át az udvarnál, maga hallott és írt le *Nézőjében* s az *Ifjúság hanyatlásában*. Az ő bölcselkedését is a szép asszonyok, kiket eszével akart meghódítani, csak szép szemeiért és szép hangjáért hallgatták. Úgy látszik, maga is megbékült ezzel az eredménnyel. Regénye során már ép ebben az érzésre, gyönyörre és gyönyörködtetésre, az életnek könnyű fölfogására és megszépítésére való hajlamban keresi és szereti az örök nőiséget. Tariménes és Tomiris eljutnak odáig, hogy egymás szerelméről bizonyosakká lesznek. Ekkor üt ki a háború Jajgadiával, melynek eseményei a regénynek ötödik és utolsó könyvét foglalják el.

E szomszéd birodalom rettenetes zsarnoka, Buzorkám, ugyanis egy hatszáz esztendeje élt ősanjának jogán követeli Artenis országát, Totoposzt. Az örökösödési háború s a zsarnoki uralkodás satirája következik. Artenisnek bölcs és ember-szerető uralkodásával van szembeállítva a korlátlan hatalom féktelenkedése és bukása. Buzorkám politikáját ez a nyilatkozata világosítja meg: «Én azért vagyok gazdag, hogy népem szegény; azért hatalmas, hogy országaim rabok. A gazdagság a népet kevélylyé, a szabadság makacscsá teszi; tedd szegénynyé, rabbá s uralkodj.» A nép nemcsak szegénynyé és rabbá lesz, hanem anyagilag és erkölcsileg nyomorúttá: gyöngévé, köldüssé, gyávává és árulóvá. Artenis fölszólítására, igaz ügyének védelmében lelkesedve kel föl egész Totoposz. Elmennek a hadsereggel Tariménes, Kukumédoniás s a vad Kirakades is, kit Artenis egy majorról ajándékozott meg, Trézéni pedig az igaz Jupiternek lélekben való megismerésére térített. A totoposziak

szétszórják Buzorkám hadseregét s a fővárost, a zsarnokkal együtt, saját népe adja át az ellenségnek, melyben szabadítóját látja. Artenis nem akarja magának tartani Jajgadiát, hanem szabad királyválasztást enged a népnek. A választó gyűlés melyben minden czéh a maga czéhmesterét akarná királynak, a regény mulatságosabb lapjai közé tartozik. Végre Szipiopoli hadvezér nevez nekik fejedelmet s a győztes sereg visszatér Artenis városába, Kirótoszba, hol nagy diadalünnepeket ülnek.

Következik a befejezés. Tomiris, mielőtt kezét nyújtaná Tariménesnek, azt kívánja tőle, hogy térjen át az ő vallására. Az ifjú, kinek szíve tele van a boldogság vágyával, nem sokat tündöklik a dolgon, hanem nyomban siet Helioposzi főpaphoz és a térítő szent tanácshoz. Ide van beszöve az az irónikus részlet, melyről már emlékeztünk. Bessenyei nemcsak az erőszakos térítést gúnyolja benne, hanem azt, mely a lélek meggyőzésével nem törődik s a melyben a térítők és megtérők oldalán világi érdek a határozó indíték. Mily elevenen írt lapok ezek, mily erősen tanúskodnak róla, hogy Bessenyeinek egész lelki világa izzásban volt, mikor írta. Színei durvák és rikítók, de mélyek és erősek. Haragja föllobog: a gyűlölet és megvetés lángjai cikáznak. Kegyetlen elmésséggel ítéli el a képmutatást és gyávaságot. Hangja harsogó hahota, szokatlanul hangos az ő elmélkedéseinek és melázásának csöndes világában. Minél jobban ügyelünk rá, annál inkább átmegy a jajszóba, Van e jelenetnek egy elődje a régi magyar komikai költészetben: Ballassi Menyhárt áttérésének jelenete Oláh Miklós előtt a *Ballassi-komédiában*. De ennek dogmatikus vagdalkozása a fülbe-gyónás ellen valósággal enyhe Bessenyei satirájához képest. Ott a más meggyőződés gúnyolódik, hogy magának nyerjen meg, itt a keserv dúl és önti epéjét. Elénk állítja Helioposzit, kinek minden gondja csak a világi jókra, az eszem-izomra van s nem ér rá vallásának igazságára tanítani senkit. Ez igazságban maga sem hisz s cynikusan vallja be képmutatását. Végül bemutatja a kapzsit, kit a lelkek üdvössége csak annyiban érdekel, hogy fizessék meg neki a bűnbocsánatot. A hitvallásban a szörszálhasogató scholasticismus természetlen és nevetséges voltát pellengérez ki, s a szertartásos élet külsőségeit: vezeklést, böjtölést, térdenállást, keresztvetést sem tudja mosolygás nélkül emlegetni. Megszédülve, egész lelkében fölháborodva, szinte ketségbeesve siet Tariménes Trézénihez e komédia után.

melyben vallania kellett: hogy a fejr fal fekete, hogy nem a földön megy, s hogy az emberek szárnyon járnak.*) A böles igyekszik megnyugtatni, a hogy tudja: a józan okosság ellen hinnünk semmit sem kell, de a tömegnek szüksége van vallási tanokra, intézményekre és szertartásokra. Tomiris is vígasztalja kedvesét egy levéllel, melylyel egészen kifordul kedves magából s philosophussá lesz ő is, mint Destouches asszonyai. «Nem arra kényszerítenek, írja, hogy higgy, hanem csak hogy vallj, s magadnál elrejtett hiteddel légy a hogy lehetsz, mint lelkednek ítélőszéki azt engedi. A hit nélkül lévő vallást e földön szükség, kenyér, világi szerencse csinalják, a hitet nevelés szüli; vedd el mind ezt, mind azt az embertül s benne a vallás füstöt vet.» Kukumedoniás mester is, ki a háboruban elvesztette fél fülét, egy vakbuzgó család körébe kerül, melynek leánya kedveért az igaz hit vallását követelik tőle. Itt is van egy térítő jelenet, gúnyos és elmés, mint a másik, de kevésbbé mély és vonatkozó. Huphupposzi, a térítő pap, kezeit hasán együvé téve s «lapos pillantású szemeit egészben behunyva mond: Hiszed-é, neveden szállítlak, Kukumedóniás! hogy Jupiternek feje nem borzas mindig, hanem ünnep napokon Júnó megborostálja? Oh uram, felel a hívő, ki lehetne oly kárhoztatásra méltó megátalkodással elméjében, mely szerint azt lehetetlen dolognak vélné, hogy egy közönséges asszony is férjének fejét meg ne borostálja? Hát Jupiternek mindig boglyos legyen a feje? Hiszek! hiszek! és hiszek!» És így tovább. A mester azonban még idejében megugrik a vakbuzgóság verméből. Tariménes, Artenis közbenjárásával, megkapja Tomirist s hazájába készül. Keserves bucsút vesz különösen Trézénitől, ki a bölcsesség útján vezérlette, őt az élet folyásának törvényeivel, a természet rendjével, és saját lelkével megismertette. «Végre Tariménes mesterével, Tomirissal, vagyonaival szekerekre rakodik, és útazását bánatos örömmel tévén meg, hazájába elérkezik, hol édes szüleit egészben találja.» Így végződik a regény.

Nem szükséges böven magyaráznunk, hogy Bessenyeinek ez a legnagyobb költői munkája művészi tekintetben mily kevéssé sikerült. A didaxis teljesen megbénítván benne a képzelő tehetséget, ez csak lankadt, nehéz szárnyakkal látszik vergődni

*) A jelenet legérdekesebb része közölve van Závodszyk *Bessenyeijében*.

előttünk. A lelemény és jellemrajz fogyatékosága és elhanyagolása, az oktató elemnek majdnem korlátlan uralkodása egészen megbontja a regénynek, de általában a költészetnek is, formáját. Bessenyei az úgynevezett józan okosság regényét akarta megírni, egy regényt, mely a józan okosságra tanítson és a józan okosságból folyjon. A józan okosság maga azonban még soha sikerült költői munkát nem alkotott, legföljebb rendszert. Voltaire regényeinek tendenciáit, az optimismus nevetségességét, a haladás természetes elvét s a többiekét, meséi példázzák, maga csak magyarázza itt-ott. Bessenyei úgyszólván csak magyaráz, igazi példázás nélkül. Mert példái, a mellett, hogy egészben változatosság és elevenség nélkül valók, még az ő magyarázatainak kíséretében sem mindig meggyőzők. Így a totoposzi minta-állam épen nem felel meg az emberi élet ideális képének: tele van gyarlósággal, nevetségességgel és szenvedéssel is, még pedig nem csupán olyanokkal, melyek kiirthatatlanok; az egészet csak Artenis alakja árasztja el eszményi világossággal. Ez is inkább a görögtűz hamis fénye, mint a nap éltető, átható, melegítő tündöklése. Voltaire csak a realis élet viszonyai, föltételei közt tartja lehetetlen álomnak az osztálykülönbség megszüntetését; ennek Bessenyei álmodott, ideális államában is megvan jogosultsága. Voltaire a való világában is eltörülhetőnek hiszi a lelkiismeretnek az egyházi formák által való lenyűgözését, mely Bessenyei Totoposzában, Artenis uralkodása alatt, fényes virágjában áll. A vesszőfutas jajai és egyéb jajok sem hallgattak el. Bessenyei, mikor a szent tanácsot, embereit és eljárását satirizálja, nem veszi észre, hogy foltot vet saját ideáljára s lehetetlenné teszi, hogy olyképen fogadjuk szívünkbe, a mint ő óhajtaná. Politikai hitvallásunk, melyet ő követel tőlünk, legalább egy-egy ágában nem hasonlítana Tariménéséhez.

A regény politikai, vallási és életphilosophiai értekezések gyűjteménye, monologok és dialogok formájába szedve, sőt törvényzikkebe, ezek indokolásába és tárgyalásába foglalva. Egész a negyedik könyvig alig történik valami, a mit cselekvénynek vagy akár mesének nevezhetnénk. Innen kezdve, a két utolsó könyvben sem több, mint a mit egy lapra kényelmesen leírhatnánk. Jellemrajzai halaványok és következetlenek. Egy-egy meggyőződés, egy-egy rendszer, vagy ennek valamely töredéke, emberi névvel és nyelvvel fölruházva. Kantakuczi: a

lemondás philosophiája, Trézéni: a józan okosság philosophiája, Tariménes: a fiatal tudnivágy. Mellékalakjain akad egy-egy jó vonás, inkább képökre festve, mint cselekvésökből fejte ki; hiszen tenni egyáltalában alig tesznek valamit. Ilyenek a paraszti tudományával nagyralátó Rühöbi János, a pedáns és fél-szeg Kukumedoniás, a vakbuzgó Kanposziné, azután Tomiris, ki az ifjú kor elfogulatlan érzéki szépségében és fölfogásában tűnik föl. Minde vonások azonban se nem összhangosabbak, se nem teljesebbek. A háttér néhány statisztája meg, mint a mendeniai vendégek s a két rátartós gavallér Tomiris szülei házánál, mintha a molièrei komédia néhány ismert typosának elmosódó viszhangja lennének. Igazibb élet sem bennök, sem a mellékszemélyekben, sem a fő alakokban nem lüktet. Valamennyien csak Bessenyei kételyeinek, tünődéseinek és nézeteinek tolmácsai. Értekező stíljének is általában van bizonyos beszélgető jelleme. Dialogokat tart lelkével, szívével, maga-magával, olvasójával; földézi kételkedéseit, most hangot ad nekik s vitatkozik velök, majd meg elnyomja őket; megszólaltatja tapasztalásait s bíráló esze elé állítva hallgatja ki; olvasmányainak benyomásai és tanulságai is szóhoz jutnak és vitába keverednek most józan okosságával, majd jogait követelő érzésével; így állnak szemközt, beszélgetve, okoskodva, harczolva, hagyomány es elmélet, szokás és meggyőződés. Mindez szakasztott így megy *Tariménes*ben is, csakhogy a vitatkozó felek neveket kapnak. Értelmi életének ébredését, fejlődését, hanykódását és kiforrását belefoglalta: egész philosophiáját. Mindennek, az okoskodások végetlen sorban ismételt fejtegetések tömegének művészi tekintetben kevés az értéke. A képzelődést meglankasztja, a jellemrajzot elhalaványítja, a formát megbontja.

De szerencsére, hangot adott benne nemcsak értelmi, hanem érzésvilágának is. Ennek nyilatkozása, különösen két hangja, teszi e könyvnek számos lapját élvezetessé és becessé. Az egyik melankholiája, melyet az emberi tudás korlátoltsága s életének örömtelensége szítanak lelkében. A bánat át-áttör okoskodásának hideg vértzetén, s a véresöppek, melyek erre szöknek, jobban meghódítanak neki, mint egész fegyverzete. Regényében az álom és valóság, képzelődés és emlékek ép oly sajátságosan olvadnak össze, mint gondolkodásában a bizonyosság keresése és a hit: most töredékekben verődve egymás mellé, majd meg áthatva egymást. A szabolesmegyei ház s a pataki

kollegium és emberei képéből, a schönbrunni tündérvilágból és Mária Terézia ragyogó környezetéből, a bécsi örömök emlékeiből s a kovácsii puszta sivatagságából meg-megjelenik egy-egy vonás, egy-egy rajz előttünk, azután gyorsan szertefoszlik. De mindig rájuk ismerhetünk; a hol a beszéd melegebb színt vált, érzések hangja állítja meg a gondolatok sorát, valószerűbb vonások elevenítik a rendszeren halavány képeket: ezt Bessenyei nem Totoposzban találta, hanem a maga múltjából vagy jelenéből vitte oda. Előadása gazdagabb lesz képekben a nélkül, hogy ezeknek magyarázó vagy értető föladatuk lenne. A kifejezés a költészet szárnyára kap, s az író a melancholiának egy nemével emelkedik föl és csapong, a gondolkodó előtt bizonyára céltalanul. Azonban Bessenyeinek ilyen helyei is különböznek a lágy sentimentalismus gubbadozásától. Szárnycsapásai szélesek és erősek, egy hatalmasabb szervezet erőszakosabb érzéseinek nyilatkozásai. De lassú ütemük mégis csak mélázás, szállongás a múlt és jelen fölött; amannak örömeitől és lelkesedésétől s emennek sivárságától egyaránt messze van; attól távol, ezen fölül. Okoskodásaiban, elméleteiben nem bízunk; de e bús emelkedésekkel sorsa és a világ fölé, e föl-fölsíró gyászszal érzése szinte ellenállhatatlanul ragad magával. Említettük a megindító sorokat, melyekkel Tariménes és Tomiris első találkozását kíséri. Ki tudja, hogy hitták a bécsi Tomirist; de a visszaemlékező Bessenyei érzéseinek igazsága által, névtelensége daczára valóbbnak tudjuk és jobban hiszünk benne, mint Tariménes kedvesében.

Erősen hat subjectivitásának másnemű nyilatkozataival: satirai részleteivel is. A gúny ere oly viszonyokkal szemben dagad föl benne és árad ki, melyek irányában meggyőződése már érzésbe ment át, a gyűlölet érzésébe. E gyűlölet megeleveníti egész, bölcselkedésben támolgó lelki világát; oly frissességgel és elmésséggel ajándékozza meg, melyet nyugodtabb hangulatában hiába keresünk. Satirikus elmésség hatja át a vad Kirakadesnek nem egy jelenetét, a jajgadiai királyválasztás rajzát; komolyabban és mélyebben Buzorkám udvarának és embereinek leírását, a totoposzi papság országgyűlési szereplésének bemutatását; legerősebben és leghatásosabban pedig Tariménes és Kukumedoniás térítésének és hitvallásának jeleneteit. A vallás méltatlan szolgálai s a lelkiismereti kényszer ellen való gyűlöletéhez itt fájdalommal csatlakozik, mely a maró iróniáig

emelkedik. Mily lanyháknak látszanak e lapok égő gyűlölete és kínja mellett a kor többi satirikusai: Gvadányi tréfálkozása a külföldieskedőkkel s Kármán finom mosolya a divatbábokon! A *Tariménes* gyöngye költői munka; de van néhány helye, mely a magyar satirai költészet legjelesebb lapjai közé tartozik.

VI.

BESSENYEI NYELVE. — VÉGE.

Kazinczy, *Báróczi életében*, összehasonlítja e két stíl-reformerünk nyelvét, s az egybevetés eredményét egy, Besse-nyeire nézve nem épen hízelgő képben fejezi ki: «Báróczi érez-
teté legelőbb és leginkább, hogy, ha akarjuk, menni fogunk, midőn a maga újításait a legcsinosabb, a leggondosabb stíl és azzal az egészen ismeretlen báj által mindazoknál, a kiknek ízlése a szépet elismerni tudta, kedvességbe hozá, és a ki épen e miatt puristáink által a legveszedelmesebb nyelvrontónak tar-
tatik — holott Bessenyei, ki nem éle kevésb idegen szólások-
kal, de a kinek írásaiban a legcsinatlanabb pórbeszéd együtt áll a francziás kifejezésekkel, magától minden olvasóit elker-
gette. A Báróczi múzsája egy grácia-alakú, nagy nevelést nyert leány, kinek még selypítéseit is kellemnek vesszük; a Besse-
nyeie — ha a kép nem volna illetlen — egy alföldi piros-pozs-
gás leányasszony, ki ama körül cselédkedik, és a kin az asszo-
nyától el-eltanúlt városi szokás, az asszonyától ellopkodott ék
sem áll jól, mert a közé, a mit fölszedett és a mi neki tulaj-
dona, nem tud hozni összeillést.» Ez ítélet egészen megfelel
Kazinczy ízlésének; természetesen következik a tízes évek ele-
jén vallott nézeteiből, mikor nyelvfinomító irányzata legtávo-
labb járt a magyarosságtól s legközelebb az idegenszerű affec-
tatio szentesítéséhez. Mond némi igazat; de figyelmen kívül
hagyván több körülményt, mely a két író munkásságát élesen
megkülönbözteti, méltánytalanná lesz Bessenyei iránt.

Báróczi érdemeit szépprózánk fejlesztése körül senkinek
sem juthat eszébe kisebbiteni. A siker, melyet elért, az újítások
melyeket a kifejezések és mondatszerkesztés terén alkalmazott,
beszédének egész tisztább fölemelkedése: szerencsés nyelvérzék
eredménye volt, melyre az idegen példák termékenyítőleg és

alakítólag hatottak. Semmi nyoma, hogy ő elméletileg, a múlt és jelen magyar irodalmának alapján foglalkozott volna nyelvészeti kérdésekkel, vagy, habár csak általánosságban is, amaz irányok jelentőségével, melyekben a magyar prózai stíl fejlődésének föltételei rejlettek. Egyetlenegy, többi újításaihoz képest mindenesetre alárendelt szórendi kérdés az, melyet *Kassandra* utószavában inkább csak érint, mint kifejt. Reformjának elméletét nem ő, hanem Kazinczy írta meg. Ő sem maga, sem mások elé határozott szempontból eredő irányt nem tűzött, hanem csak példát adott, a választékosságnak, jó hangzásnak és értelmességnek példáját, melyben egyszerűen nyelvtelhetségének, erdélyi nyelvműveltségének és olvasmányai hatásának nyilvánulását láthatjuk. E példa kiválóan tanulságos és gyümölcsöző volt, már csak az által a hatás által is, melyet Kazinczyra gyakorolt.

Bessenyei nem ilyen Isten kegyelméből való s nem is ilyen kiváló tehetségű stílreformer. Ez irányú működésének inkább az elmélet, a vezető szempontok kiemelése és fejtegetése, a nyelvszokás és irodalmi nyelvhagyomány bírálata terén van jelentősége. Igaz, hogy nem adott soha a Báróczi munkáihoz különösen könnyűség és választékosság tekintetében hasonlítható példákat s nem is talált a szó szorosabb értelmében lelkes utánczókat. De, mellőzve most általában a magyar nyelv tudományos és irodalmi használata érdekében folytatott izgatásait, ő volt az első, ki nyelvünk széptani művelésének, fejlesztésének gondolatát kimondotta s némely elveit kitűzte. Művelődésünket magyarrá kell mindenekelőtt reformálnunk, azután nyelvünket széppé, tisztává és kifejezővé. A *Holmi* az első magyar könyv, mely az írói hatásnak a kifejezés szépségében rejlő elemével foglalkozik, elméleti fejtegetésekkel, magyarázatokkal és példákkal. Meg akarja értetni nemcsak általában a nyelv gazdagításának, hanem egyenesen æsthetikai művelésének szükségét: éreztetni a különbséget a szép meg a közönséges, az emelkedett meg a lapos beszéd között; összemérni értékeket és hatásukat. Közül egy darabot Haller János *Trója Veszedelemjéből*, azután egyet dédunokájának magyar *Telemachusából*; maga is kísérletet tesz ugyane részek fordításával, nemkülönben Lukánusnak s Youngnak egy-egy darabjával; amazok mellé nyomatja, hogy gyakorlati módon állítsa szemünk elé: milyen irányban kell haladnunk. Az övéi sem jók; de biztos

czelra, öntudatos törekvéseire mutatnak, s Bessenyei is csak ennyit akart.

«A régi módhoz ne ragaszkodjunk!» hirdeti s a *Holmi*-ban és *Magyar Néző*-ben, összefüggetlenül és töredékesen, de meglehetősen teljességben valóságos stilisztikát ad, melylyel nemcsak a jó írásra, hanem a jó stíl föltételeinek megszerzésére, anyagának kitisztázására, szempontjainak kitűzésére törekszik. A nyelvfejlesztés első stilisztikája e röpirat. Szokatlanul s nálunk először magyarázza, hogy a különböző műnemek a hangnak, az előadásnak is különböző módját követelik; a fenség körében mozgó éposz, akár vers, akár próza, nem tűri a köznapit vagy tréfás beszédet, hanem állandóan méltóságos hangot és emelkedett kifejezést kíván. Homérusban és Vergilben, ha a dolgok néha kicsinyek is, de a versek mindig méltóságosak. Sürgeti a kifejezés szabatoságát és félreértésre nem vezető világosságát s e tekintetben Haller és Torday Sámuel tévedésein, kétértelmű, homályos és szabatlan mondásain példázza elméletét. A magyarosság, nyelvünk sajátzerűségeinek őrzése szintén fontos előtte s ép oly hevesen csúfolja a *Széd Grófné* «kifordított» magyarságát, mint a szegény Kónyinak strázsamesteres affektációit. A könnyűséget és természetességet, a stíl elengedhetetlen tulajdonságai gyanánt, külön fejezetben fejtegeti. «Azt hiszed-é, hogy ha te ilyen természet szerint, mindentől csaknem megérthető módon írsz: majd kiki hasonló lesz hozzád e könnyű mesterségbe, s eltapodtatol? Sőt inkább az erőltetésbe lesznek több barátaid. Soha nehezebb dolog, sem mesterség nincsen e világon, mint a természetnek jeles követeése. Tudd meg, hogy valami csak szép, ékes, mély vagy nagy dolog, annak mind természet szerint valónak kell lenni.» A *Magyar Néző*-ben hosszasan foglalkozik az avúltságokkal és durvaságokkal, annak bizonyítására, hogy a magyar stílfejlődés sem a régiekhez nem ragaszkodhatik föltétlenül, sem a népirodalom nyerseségeiben nem keresheti mintáit. Mind a kettő a haladás és ízlés megtagadása volna, melyeknek a magyar művelődést vezetniök kell. Gúnyolja a régi históriás énekek laposságát és egyhangúságát, a *Markalfok* és *Toldik* ízetlenségeit és póriasságait, de különösen a papi stíl hosszadalmas körülírásait, tekervényes elnyújtottságát s a végetlen viszonyzókkal kigyózó laposságát. Nem tehetünk, szerinte,

mást, mint ha magyar nyelvérzékünk lehető óvása mellett, követjük a külföldi példákat.

Ime Bessenyei stilisztikája. Nézeteiben, ítéleteiben sem követel föltétlen megnyugvást, sőt szeretné, ha a megsértett vagy más gondolkodású írók ellene támadnának, vetélkedni kezdenének s megindúlna a «szép elmelkedés». Ezzel az óhajtásával foglalkozik a *Penna-csata* című rész (39). «A nemzet mulatná velünk magát s nevetne, mikor mi egymásnak előtte bosszúságokat mondanánk: de a tudomány, magyarság azonban épülne. Atyámfiai, író barátim, támadjatok reám pennával, magyar könyvekkel! — mondjátok nincs eszem, ítéljétek Szentzre, mind örömmel elfogadom, csak czáfoljatok több elmével, magyarsággal, mint én írtam.» A nyelvfejlesztésnek az az útja ez, melyet Kazinczy is maga előtt látott és kívánt. Első formájokban az ő híres szavai, a nyelvújítási küzdelem jelmondata: Legyen harez innen és túl s a nyelv kerüljön elő megifjodva és megszépülve belőle.

Bessenyei még *Tariménes* harmadik könyve elé bocsátott bevezetésében nyilatkozik hosszasabban általában a nyelvreformra s a maga nyelvére vonatkozólag. Gáncsolja a sok rossz fordítást, melyekkel a fordítók legtöbbször csak járatlanságot árulnak el a magok nyelvében is, meg abban is, a melyből dolgoznak. A magyar író készülétének első föladata, hogy tanuljon meg jól magyarul. Ennek ismeretéből meríthet csak jogot az újításokra, de meríteni fog útmutatást is, mérsékletet is bennök. «Az is eszetlenség, ha a nyelvet gyökerében kívánja valaki kitekerni és a gyakorlott szó helyébe isméretlen szót csinál; az is bolondság, ha írásunk módjába örökké ott akarnánk maradni, hol száz esztendővel ennekelőtte voltunk, hogy nyelvünket eszetlenül szeretve tartsuk fenn örökös vadságában.» Részletesen fejtegeti, hogy a gondolatok bőségének és világosságának milyen hatása van a stíl képződésére s szerényen azzal végzi, hogy a maga nyelvét, előadás módját korántsem tartja követésre méltó példának. Ő sem pap, sem professzor csak szántóvető.*)

*) *Magyarország törvényes állásának egy helyén* (az ötödik könyvben) érdekes nyilatkozatot tesz a magyar nyelv, illetőleg a nemzet rokonsági viszonyáról, Sajnovics elméletéről is. «Egy író vélekedett úgy, mintha a magyar nemzet Lappóniából származott

Nyelve valóban nem mintaszerű. Bár eredeti zamata van, eredetibb, mint a hetvenes évek írói közül bármelyiknek; megvannak érdemei is; de el kell ismernünk, hogy elmélete jobb gyakorlatánál. A könyvtárnak vagy szalonnak, melyben bölcselkedik, olykor bizony nyitva feledi ajtaját s be-benyomúl az akol levegője. Kazinczy ítéletében és párhuzamában van igazság; de az is igaz, hogy Báróczi körülményei sokkal kedvezőbbek voltak nyelvének finomítására, mint Bessenyeie.

- Amaz egy előkelő erdélyi házban nevedett, hol a társasélet formái általában műveltebbek s nyelve választékosabb volt, bár gyökeres magyar. Úgy szólván az első benyomások, a gyermekkori szokás már tapintatát, ízlését, kényességét fejlesztették és támogatták abban az irányban, mely felé törekedett. Vérmérséklete is alkalmas volt rá. Nem arra sarkalta, hogy minél többet adjon ki, hanem hogy minél jobban megnézze, a mit kiad. Türelmes, aprólékoskodásra, bírálgatásra hajló, bizalmatlan természete nem fáradt bele mondatainak új alakíthatóságába, szavainak latolásába és válogatásába.

Bessenyei másunnan jött és másféle ember volt. Egy alföldi pusztán nőtt fel, onnan egy kollegiumba került, mely a finom formáknak s általában a szépek varázsát szinte szándékosan tartotta távol, a tudákosságban és nyers erőben büszkélkedve. Egy féligmeddig barbár világban fejtett, mely fölfogásában nyers, formáiban érdes, nyelvében szabad szájú volt. Egy durva élcz, vagy csak egy, bor mellett kérkedve kimondott szó is, mely a finnyásokat megugrasztotta, olyanforma elismerést nyert a pajtásoktól, mint Erdélyben egy csinos, udvarias bók. Bessenyei fülében ez a magyar nyelv csengett, a szabolcsi víg társaságok nyelve, mely sok illetlen dolog megnevezésétől csöppet sem vonakodott, még olyankor sem, mikor szükség nem volt rá. Bármily hevesen bélyegezte meg elméletileg e beszédmodort, már természete sem volt alkalmas rá, hogy végkép elnyomja és kiirtsa a maga nyelvéből. Természetében volt

volna ez okon, mivel tanáltatik nyelvekben olyan szó, melyly magyarban is azt teszi, a mit ott jelent. De ilyen kicsiny oknál fogva olyan nagy tekintetű dolgot helyéből kivenni és más fundámentomra állatni nem lehet. Nem a szavakat kell nézni, hanem az erkölcsi tulajdonságot.» Bessenyei szerint a magyar nemzet Tatárországból jött mai hazájába.

valami erőszakosság, valami a pusztai vérből, a nagyvilági élet s a böleselkedés jármába fogva. Kitérését és tombolását nem látjuk ugyan soha; de nyugtalan vergődését folyton érezhetjük. Egymásután sűrű sorral bocsátja közre röpiratait és költeményeit, nem sokat törődve formájokkal s az egy Lukánust kivéve, átdolgozásukkal sem igen bajlódva. Egész kis könyvtárral ostromolja a közönyt és maradiságot. Író szenvedélyét nem lankasztja a körülmények mostohasága sem, mely megfosztotta őt kiadatusuk lehetőségétől. Erőszakosságának ez a nyugtalan vergődése az, a mi gondolatvilágát kavarja, hullámoztatja, mígnem melancholiába roskad. Arra, hogy uralkodóvá legyen jellemében s életét és tollát vezesse, hiányzott jelleméből a határozottság. Ez meglátszik iratain is. Elmélkedik s gondolatai sokszor a fölvilágosodás szélsőségei közt járnak; de a mint gyakorlati következtetéseket kellene húznia belőlök a magyar egyházi és politikai életre, megáll s vagy alkudozni próbál a szokással és hagyománnyal, vagy épen igazolja ezeket. Subjectiv harczaiban, belső küzdelmeiben az olyan embereket juttatja eszünkbe, kik tudják, hogy erősek de mégsem bírnak ellenfelökkel, s elkeseredésökben magok ellen forlítják erejüket. Önmagának ez erőszakos leveréseiből folyik melancholikus hangulata. Magányát is inkább úgy tüntetik föl nyilatkozatai, melyekbe minduntalan becsúszik egy-egy irónikus vonás, mint valami önkénytes számkivetést, önmagán elkövetett erőszakot, nem pedig mint az egyedüliség igazi kedvelését. Céljai messze távolodtak szemei elől, eszközei összezavarodtak, a sors kerekei átgázoltak rajta s ő a keserv zsidbatagságába merült el. Erőszakos természete volt az, mely mintegy birkózott gondolataival, kételyeivel. Maga elé állította őket, szemökbe nézett, minél erősebb világításba kívánta állítani, minél elesebben körvonalozni, minél leplezetlenebb nyilatkozásra bírni. Küzdelmeiben nem akarja lerakni a fegyvert újra meg újra kezdi különböző czímek alatt, más-más fejezetekben a vitát s fáradatlanúl folytatja szinte a végtelenségbe. Már ez a végezhetetlenkedés maga: jele a természet erőszakosságának. Ő követel és vitatkozik s a vita hevében, hogy magyarán beszéljen, sokat mond, a mi magyar, de épen nem finom. Mindig harczol, most a sötétség ellen, majd a gyászmagyarok ellen, azután sorsa és maga ellen is. A vitázó hangja természetesen elesebb, kifejezései kevésbbé válogatottak, mint a minők a nyugodt mesemondóé lehetnek, ki előtt nyugodt hall-

gatók ülnek s a ki szépen fölidézi az ókori lovagokat és hadseregeiket s parádében és tisztelegve elvonultatja maga előtt.

Íme Bessenyei első nyelvtanulása, vérmérséklete, iratainak természete mind magyarázzák megfélekedzéseit, stíljének egyenetlenségét, egész különbözősét Báróczitól. De magyarázzák olvasmányai is. A korabeli francia irodalomban sűrűn talál szavakat, melyekben kényes dolgokkal játszik a csintalan képzelet. Ő is kimondja a szót, de ez a szó, ez a fordulat magyarul már nem kényes, hanem durva.

Bessenyeinek tagadhatatlanul volt nyelv- vagy inkább stílerzéke, ha nem volt is alaposabb és rendszeresebb tudományos készültsége. Olvasta a régi és korabeli magyar írókat s olvasta a francziákat; összevetette a kettőt s a fölfogásnak, gondolkodó észnek nem közönséges épségével, elességével kereste ki az utakat, melyeken a magyar irodalmi nyelv fejlesztésének haladnia kell. Autodidaxisának becsületére válnak azok a szempontok, melyeket e tekintetben kijelölt. De gyakorlata nem tudja híven követni elméletét, A szabatosság, úgy a kifejezések mint a nyelvformák használatában, nem erős oldala. Az *ikes* igék szigorú rendszerét az ő példáira bajosan állapíthatta volna Révai. Még e rendszernek kétségbe legkevésbé vonható ágára, a szenvedő igének *ikes* ige alakjára nézve sem szabatos és következetes. Írja igen gyakran *iktelenek* módjára (*gondolkozz, kényszeríttessen*), de olykor helyesen is (*vétessen* s mindjárt utána *vétessék*); a szenvedő ragot meg is kettőzgeti (*verettetett*). Megesik rajta, hogy a benható igitárgyra határozott ragozású állítmánynyal vonatkozik (*restelli fáradni*). Idegenszerűségek is csúsznak előadásába, ha nem olyan nagy számmal is, hogy magyaros ízét megrontsák. «Egész fejem fordítás!» sóhajt föl a *Tariménes* harmadik könyve előtt. E beismerését jobban igazolja ugyan az, a mit mond, mint az, a hogyan mondja; de nyoma megvan alakjaiban is. Az igealakok, különösen az óhajtó módnak deákos használata (mondá, hogy hozzáférni nem *lehetne*, szükségesnek állították *lenni*), az egyszerű cselekvő igének magára hatóul vétele (mulatja *magát*), itt-ott a számnévre következő többes (harminczhat *könyvek*), némely szokatlan szóvonzata és inversiója (megkegyelmezte *népét*, hitetlen vagy *hazúdnak*, Telemakhus *után* írni, *származásodhoz* a természet kedvezéssel viseltetett) s az a jellemző sajátsága legyenek itt röviden kiemelve, hogy a magyaros kettős tagadást min-

denütt mellőzi, a hol a *sem* és *nem*, vagy *se* és *ne* egymásnak tözsomszedságába kerülnének. Póriasságait, nyerségeit, alacsony képeit, melyek Kazinczyt oly szent borzalommal töltötték el, már érintettük. Nem egyszer csúszik ki tolla alól szó, mely vagy egyenesen sérti az ízlést, vagy legalább megrontja a beszéd emelkedettségét. A visszautasító kifakadás képein és hangján is, melylyel a «régi» Markalf alacsony élcelődéseit és durvaságait megbélyegzi, világosan látszik, hogy neki is egyik első olvasmánya a «régi» Markalf lehetett.

E következetlenség nála, az elméletnek és gyakorlatnak ez az össze nem hangzása, láttuk, hogy nem szorítkozik erre az egy pontra. Legkövetkezetesebb és leghatározottabb még egy olyan tekintetben, hol stílelméletét mintegy kapcsolatba hozta a fölvilágosodást és haladást illető concrét nézeteivel. A régi magyar írásmód hosszadalmasságát és unalmas egyhangúságát, ezt az «áhitatos magyarságot» a papi, egyházi stíl hatásának, elterjedésének tulajdonítja. «Mi ugyan itt meg nem állunk a magyarságban»; mint sok egyébre nézve, e tekintetben is szakítást, haladást sürget, s itt leghátrabban és legkövetkezetesebben ad példát. A harezot a *valák*, és *valók*, *hasonlatosképenek* és *melyrevalónézvstek*, *pedigetlenek*, és *valamintsintének* ellen, olybá veszi, mint a régi egyházi szellemre támadásának valami mellékes csatározását. E módnak jellemző sajátosságai közül az egyszerű határozó szónak ragos névvel helyettesítése (*sebesen* helyett *sebességgel*) elő-előfordúl nála is; de különben a stílnak azokat az elemeit, a birtoknév elé tett személyes névmásokat (*az ő háza*), a sokszorosan összetett hosszú kötőszokat és fölösleges pótlékokat, melyek a beszédet rendkívül megnyújtják és ellapítják, oly bátran, tömegesen és tapintatosan mellőzi, hogy ez irányban a szükséges stílreformra ő adta a legsikerültebb példát. Hasonlíthatatlanul mélyebbre metszett e tekintetben Báróczi félénkebb kísérleteinél. Ha tudjuk, hogy e stílkölczök kiküszöbölése mily fontos és nélkülözhetetlen föltétele volt a magyar beszéd könnyebbé tételének s a modern észjáráshoz simulásának: méltányolni fogjuk Bessenyeit, ki a leggyökeresebb reform szükségét hirdette s legalább ebben a tekintetben kiválóan szerencsés példáját is nyújtotta.

Hangoztatta a szótár kibővítésének, magyar szók alkotásának szükségét olyan fogalmakra, melyeket korában nem tudott megnevezni nyelvén. Különösen a philosophia műszavai-

val vesződött sokat, melyeket csak «magyarul is ki kellett valahogy írnia». Apáczai Csere terminológiájáról nem volt tudomása. Szó-alkotásaiban azt az elvet követte, hogy «nem szó szerint vette a mondást, hanem a dolognak természeti szerint». Így csinál aztán néhány összetételt, mint *világ-tudomány* és *világtudó*, azaz *philosophia* es *philosophus*; *belső rólt*: *substantia*; *nagy-természet*: világ, makrokozmosz; *kis-természet*: ember, mikrokozmosz; *test-tudomány*: *physika*; *örök-tesztég*: *materialismus*. A közhasználatú idegen szók pótlására nem igen gondolt: széltiben használja őket. *Penna, luxus, plántál, despot, original, szála* (de helyette *ház* is), *tyrann, reczitál, refutál, fáin, golyóbis* s több hasonlókkal minden fönnakadás nélkül él. De egészben sem újításai, sem kölcsönszavai nem tetszenek szorúltságának, mert eredeti szókincse is nem közönséges mértékben gazdag. Szívesen és bőven alkalmaz tájszavakat a Tisza és Berettyó mentéről, melyekkel gyakran igen jól fest és árnyékol inkább, mint magyaráz. Csak néhányat említsünk: *ordas* kastély, *faggyus* bűn, *üstököl, sunda* és *sundaság* (igen kedves szava), *bimbojog*, egy *pihőbe, hegedűkoppanás, iz* (nemzedék helyett), *tüdőpöffedés*. Használ vidékies szólamokat és alakokat is: *tanál, sürvebb* sürűebb helyett, *csüek* csövek helyett, *gyalánt, síjged* sülyed helyett, *lefeket* lefekvés helyett,*) *nevetésre kifakaszt, szemérembe ejt* szemérmes sért vagy magpírit helyett, *hadl járjon* hagyján helyett és számtalanszor. Mind e fordulatok, szólamok, alakok erős magyar zamatot adnak írásainak s külföldies műveltsége, elvont dolgok körül forgó okoskodása daczára rájuk nyomják a legmagyarabb vidékek egyikének bélyegét.]

Az Alföld fiától egyenesen az ő egyéniségéhez, Bessenyei Györgyhez vezet azután a mód, a mint e szavakból és phrasisköböl beszédét megszerkeszti. Egész életében magyarázgatva, nemcsak minél magyarabbúl, hanem minél magyarul szeret beszélni. Stilisztikai tanítása, hogy a gondolat természete határozza meg a kifejezés természetét, rajta is igazságnak válik be. Szemléletgató, tétova gondolatmenete mindenekelőtt útjában áll annak, hogy rövid legyen. Sokszor ismételt, minduntalan kiszélesedik és elterjeng tárgyai körül; vissza is tér arra, a mit már sokszor fejtegetett. E tétovázás nyomát mutatja hajlama

*) Régies. Tompa *Endre királyfi*jában is: Későre mén a lefeket.

az egynemű mondatrészek halmozására. Mintegy keresve a minél megfelelőbb fogalmakat, ritkán éri be egy határozóval, egy tárggyal. De bár sokat állongál és terjedez, bár okoskodása gyakran nem vezet határozott eredményre: egymáshoz vagy egymásból füződő egyes eszméi felöltöztetésében szereti az egyszerűséget és világosságot. Sokszor találunk nála szembetételeket s kizáró állításokon való továbbhaladást. Mondataiban értelmesen és tisztán fejleszti ki gondolatait s egy-egy mondatba nem szívesen bonyolít be mellékes eszméket. Így, bár útjának célja annyiszor vesz ködbe az ő s a mi szemeink előtt is: legalább az útra magára, köveire, bokraira, vágányaira, átröppenő madaraira és mérföldköveire minél élesebb világot törekszik árasztani. Szinte modorává lesznek a közvetlenül közlő előadásnak stílformái: kérdések, fölkiáltások, szólítások, megelőzések s egyéb vonatkozások. Magyarázatai úgy szólván folytonos beszélgetés. Föltesz, kérd, felel, új választ vár, ellenmond, int, helybenhagyást keres, czáfol és tanít. Mindig lát maga előtt valakit, a kihez a közvetlenség alakjai közt fordul. Vagy ellenfele az, a kivel vitatkozik, vagy mestere, a kinél fölvilágosítást keres, vagy olvasója, a kit tanít. Elválasztja lelkét testétől, szívét elméjétől s beszélgetést indít közöttök. E mód a közvetlenség színét árasztja általában beszédére, legalább helyenkint megtöri okoskodásának hidegségét s enyhíti hosszadalmasságait. Te azt, te ezt, te így, te úgy halljuk minduntalan. E figurák egy megható képet varázsolnak szemeink elé. Az elhagyatott, rideg magányban élő öreget, ki «minden néven nevezhető okos emberi társalkodástól megfosztatva» ül asztala mellett, abban a barátságtalan otthonban, hol Tariménes és mestere találták. A tolla alá kerülő szolngatások egy szép múlt emlékei, azé, mikor e *tenek* nevei is voltak: Barcsai, Orczy, Vay és a többiek, kik Bécsben körülvették. Ma már csak megszokás, üres forma az egész. A *te* talán akkor is: senki, ha csak egy ismeretlen olvasót ért alatta: remélheti-e, hogy írásai meg fognak jelenni valaha? A *te* maig is: senki. Írásai most sem jelentek meg.

Maga is érzi, látja, tudja mindezt s okoskodásait át-áttörik subjectiv érzéseinek csillámai. A világi életnek napfényes magaslatáról vonult egyik elhagyatott sivatagába. Ifjúság, szerelem, művészet, társaság, a munka sikerének élvezete vagy közelebbi reménye mind elmaradtak. Az élet szépsége beborult

szemei előtt. Azok az álmok, melyekkel ébredő lelke annak idején kecsegtette: törekvéseinek nemzeti jelentősége, mind megihusúltaknak látszottak, csalálmoknak. Épen hazaérkezése idején, 1784 július 13-dikán hirdettetett ki Bihar vármegyében József császár rendelete, hogy «az egész országban a német szó mint *monarchica lingua* fölvétessék». Az első szó, melyet hazájában hallott, úgyszólván nemzeti küzdelmeinek a közöny és maradiság ellen, leveretését jelentette a hatalom által. A mit neki magának a bölcsesség elejétől ígért, a szenvedéseket, azt bőven megadta. A nagyvilági élet örömeinek szomját elvesztette, az igazságét soha. Egyebe nem maradt gondolatainál, melyek legalább elfoglalták életét. Az igazságért való szenvedésnek egy neme a gondolkodóé is, ki keresi a bizonyosságot s nem képes megtalálni. E szenvedésnek is megvan titkos élvezete, mely varázsos erővel vonja a lelket s megédesíti gyötrelmeit. A megismert igazságért való külső harc s az ismeretlen igazságért való belső küzdelem hangulata, lelkesülése rokon a nemes szívekben. Bessenyei külső világa összeomlott. Minél több része volt benne önmagának, annál erőszakosabb lehetett a fölindulás, melylyel a nagy világ színpadát örökre otthagya, hogy ne lássa többé egyetlen szemnek könnyét vagy lelkesedésben föl villanó tüzét, melyet messze hangzó szava ébresztett. De folytatta tanulmányait, vizsgálódásait s még többet írt, mint annakelőtte. A türelmetlen sietséggel közrebocsátott vékony rőpiratok helyett vastos kötetek következtek, melyekre nem várt többé sem a nyomtató műhely, sem a közönség. Kutatásaiban, elmélkedéseiben a puszta csendje nem sokkal juttatta odább, mint a nagyváros zaja. Ennek reményei és örömei elrebbentek a nélkül, hogy vígasztaló emléket hagytak volna lelkében. A mire emlékeztették, csak elmulásuknak, tőlük való szakadásának teljessége s kipótolhatatlansága volt. Ha vitte valaha ifjúság magával egy szívnek minden de minden derűjét, nem hagyva vissza örömeiből, bár változott alakban, semmit: ez Bessenyei ifjúsága volt. Nem nyújtott kárpótlást neki a bölcselkedés sem; ebben is lépten-nyomon az emberi tehetetlenséget kellett éreznie. Szívének világa elsüllyedt, az elme fénye csak ködbe vezet. Sokszor emlegeti vénségét, e «mozgó halált», kietlen magányát és kénytelen lemondását. De a végletes, olykor ironikus vonások, melyekkel teszi s a melyeket sok helyen ismételi, a hang elnyomott rezgése, egy-egy szenvedelyesebb

kérdés kitérése: e túlzás, ismétlések, nyugtalan hang nem egészen azt jelentik, a mit mondanak. Lemondást, de nem egyszerűsrimd állandó megnyugvást a lemondásban, hanem ennek föl-fölzajló keservét.

Magyarország törvényes állása előtt olvassuk: «Minden néven nevezhető okos emberi társalkodástól megfosztatva; semmiféle halandókkal nem levelezve; senkit nem látogatva és senkitől nem látogattatva: lakozik az író egy pusztában, a holt könyveivel, gondolataival és a néma természettel tölti idejét, élvén azért csak, hogy még meg nem halhatott. Magán szánakozva, a világon nevetve számlálja napjait.»*) Hol van e sorokban s mind a hozzájuk hasonlóknak a lemondás nyugalma a kiengesztelődés csöndes számvetése, a halálát békén váró szív áldása? Bessenyei valami önkínzó daczczal élvezi juhai, agarai, cselédjei közt számkivetésének keservét. Ki ő? «Egy holt-eleven, magányosságra vetett, örökké való hallgatásba fojtott es számkivetésének közepette fenékre szállott, siralmas halandó.» Ír, de miért? A *Természet Világában* beszéli: nem hogy sorsát panaszolja, vagy kenyerét, hitelét keresse, vagy ellenfeleivel küzködjék vagy hírnevet szerezzen; ír unalmában és kínjában. Ír nem ismert és nem remélt olvasóknak. Ez a keserv kitérése a maga szélsőségekre hajlásában. Hiába, a reménynek egy sugara mégis csillog előtte: valaha, valahol, valakik olvasni fogják, eszméi hatni fognak s elősegítik eszményeinek megvalósulását. «Koporsómon túlvitt beszédem, úgy tetszik, mintha síromnak komor éjtszakáját hozná haldokló szívemen kiderülésre; enyhítvén keservét ennek előre tudása, hogy halálombul elevenekhez szólhatok ki. Ha pedig én is írással a közboldogság templomának oszlopa alá egy követ letehetek, abból származott vigasztalásom a halálnak örök álmai közt is hevülésbe hozza hideg hamvaimat.»

A dacznak feszült húrja olykor meg-megajzik, az okoskodásra kényszerített lélek ereje meg-megernyed, s ilyenkor mély és tiszta hullámokban árad szívéből az ellágyult bánat mindazon, a mit vesztett, a mit nem tudott elérni, a mije hiányzik. Írásainak e néhány bús lapja a melancholiának meleg, költői és nemes nyilatkozása. Az elérzékenyülés keríti ha-

*) Ép e sorok írása idején, 1804 szeptember 12-dikén látogatta meg Kazinczy.

talmába szívet, de az erő, melyet legalább a kifejezésben megőriz, a képek változatossága és nemessége, melyeket földidéz, az őszinteségnek tiszta és teljes hangja, a nála szokatlan rövidség: mindez bizonyos egyéni szint ad ez érzelmes helyeinek a sentimentalismus akkori áradatában. Fájdalma ellenállhatatlanul fogja el szívet, eleveníti képzeletét s fölemeli és oly numerózusan hullámoztatja beszédét, mint különben soha. Régente is szenvedett: a «szomorú bölcsesség» kínjai közt hánykódva. Szenvedett a legtávolabbi igazságok meg nem ismerhetése miatt. De mi volt ez a mostanihoz, midőn a közel fekvő igazságok félreismerése gyötri. Régi szenvedése szónokká tette fiatal-ságában, a másik költővé avatja öreg napjaiban. Valósággal, mikor fájdalmasan mond le róla, hogy gyöngé szava még szívhez jusson: akkor illet meg legmélyebben s akkor nyílnak meg előtte legkészségesebben szíveink. Mikor ontotta a verseket s költőnek hitte magát: távol maradt tőle; mikor lemondott álmairól: legközelebb jutott hozzá.

Hattyúdala a *Természet Világának* következő előbeszéde:

«Ollyá lettem, mint a pusztában bujdosó zarándok ki vilá-gát elhagyván, csak egyedül ül, melybül áradt keservében köny-veit törölgeti szemérül: így ülök magánosságomban, szüntelen arra forogván arczczal, hol a nyájas bölcsék egymással társalkodva az életnek unalmát maguk közt enyhítik, édesítik.

«Muzsámat szállítom, hadd panaszolja életemnek hanyat-lását úgy mint a megélemedett hattyú, mely már utolsó óráit hozzá közelgetni érezvén, abból vett fájdalmát hajnalonként bánattal énekelgeti. Ifjúságomnak örömmel tellyes mezeje, hol egy kezemet fogva Venus, mássat Minerva vezették, oly aggodt magánossággá változott most, hol csak őszi ködök és szomorú fellegek boronganak.

«Mély álmomban e csöndességek alatt érezve, s tizenhat esztendeig gondolkozva, most fordulok ki ismét a világra arczczal . . . Mit szálljak hozzá? Hízkeladni néki nevetség, mivel tekintetben nem veszi. Szidni bolondság; mert sem hallja, sem érti, sem érzi, sem tettérül felelni nem tartozik: viszontagsá-gainak fergeteges tengerén mindnyájunkat szabad útnak bocsát, akár üközzünk köszálaiba, akár szerencsésen kerüllyük el azo-kat, egyben nem vigasztal, másban nem oktat. Végre nem ma-rad egyéb a szomorú emlékezetnél és körültem haldokló kiet-len magánosságnál.

«Ó boldog házasság! töllem örökre eltávozott élet, hol a megaggodt halandó gyermekeiben születik újra, mikor már esztendeinek sokasága szívérül minden egyéb világi örömet eltörli! Te! ki ezt irod, vérségben, nételenségben, hová lett vigasztalásod?

«Mindenestül fogva vezet a halál sírod széléhez, honnan a világra nézvén vissza, senkit sem látsz utánnad, ki véredben nevedben álljen. Fedezzük el a házasságnak édes sebeit! legnagyobb fájdalom annál, a kinél nem találtathatik!

«Édes vigasztalás a vénségbe beléfúlt életnek magát gyermekeiben látni, és asztalánál mondani: egyetek ebből, igyatok abból.»

Idegen gyermekek állottak koporsója körül, melyet egyházi szertartás nélkül bocsátottak, saját kívánsága szerint, kertjének egy almafája alá úsott sírjába. Országszerte félszázad óta sokat hangoztatták nevét; de reménye, hogy «halálából eleve nekhez szólhat», mindeddig nem ment teljesedésbe. Emlékét nem egyszer ünnepelték, verssel, beszédekkel és lakomákkal; de munkái maig sem jelentek meg. Pedig nemzeti életünk újabb fejlődésének nem egy iránya, nem egy becses eredménye vezet az ő nevéhez és munkásságához vissza. A nemzeti önérték ébresztésére, a Rákóczi óta pihenő tárogatót ő vette föl s fújta meg újra teljes erővel. Ő mutatott először a magyar művelődés útjára, mint nemzeti hatalmunk és virágzásunk föltételére. Ápoló intézetei közül az Akadémia eszméje s az egyetem magyarsága, benne találták egyik leglelkesebb sürgetőjüket. Új irodalmunkban új műformákra, új hangra elsőnek mutatott utat és adott példát. A modern világ eszméinek, a fölvilágosodásnak és humanizmusnak, szintén első kiválóbb tolmácsa volt. A nagy gondolkodó vagy nagy író koszorúja nem illeti; de ő volt az első magyar ember, kinek lelkét az új kor szelleme egész teljességében és öntudatosságában áthatotta.

BEÖTHY ZSOLT.

A LATIN, CYRILL, DÁK ÉS SZÉKELY ÍRÁS- JEGYEK KÉRDÉSE A ROMÁNOKNÁL.

A román tudós világot nem csekély mértékben foglalkoztatja a kérdés, hogy a román nép az Aurélián császár utáni időkben az első nyelvemlékig élt-e valamely írásjegyekkel, s ha igen, melyek voltak azok?

Egy kis irodalom támadt e téren, mely a kérdést azonban nem oldotta meg, mert a vitatkozók helyes alapra állani nem igyekeztek.

Magyar szempontból szintén érdekes e vitatkozás, mivel az úgynevezett székely írásjegyek szintén bevonattak a vita keretébe azoknak román eredetűség adatván.

Előadom a román írók fölfogását e tárgyról, hogy aztán a magamét is kifejezhessem.

Már a múlt század elején Cantemir Demeter, fejedelmi író, azt mondja, hogy a románok a florenczi zsinat (1439) előtt latin betűkkel éltek.*) E zsinaton jelen volt a moldovai metropolita is, kinek utóda Theoctistus, eredetre nézve bolgár, hogy Moldova egyházában a nyugati egyház összes befolyását megtörje, rávette Sándor fejedelmet, a Jót (Alexandru cel bun), hogy a nyugati egyházhoz szító egyéneket országából kiüldözze, a latin betűket a közforgalomból kiküszöbölje s azok helyébe az úgynevezett cyrill betűket hozza be. Sándor fejedelem, hogy a nyugati egyházzal minden összeköttetést megsemmisítsen, a metropolita kérelmének engedett s egyházát teljesen megszólósította.

*) *Descriptio Moldaviae*. Bukarest, 1875. III. rész, V. fejezet, 152. lap.

Tehát Cantemir Demeter 1715 körül egy követ dob a vízbe, mely nyomban hullámokat vet.

A XVIII. századra esik a román történetírók és nyelvészek föllépése. 1780-ban Sinkai György és Klein (Micul) Sámuel *Elementa linguae Daco-Romanae sive Valachicae* cím alatt kiadott munkájokban a Cantemir által hangoztatott véleményt behúnyt szemmel elfogadják és kimondják, hogy a régi dáko-román betűk a latin betűkkel ugyanazonosok, s hogy azok az orthodox szláv befolyás következtében küszöböltettek ki a román egyházból, a közhasználatból, befogadtatván mindenütt a cyrill betű.*)

Sinkai és Klein ugyanazon munka előszavának egyik jegyzetében teljes bizonyossággal állítják, hogy a román nép (talán a római!) már a II. században fölvette a keresztyén vallást s a XV. századig, tehát Sándor fejedelem föllépéseig, saját anyanyelvét (materna sua lingua) használta a templomban.

Így a Cantemir-féle véleményt már Sinkai és Klein megerősítik, mi által általánossá kezd lenni. 1788-ban föllép Molnár János román nyelvtanával,**) a ki a román nép által használt betűkre nézve Cantemirhez és társaihoz szegődik.

Azon írók, a kik a XVIII. század végén s a XIX. század elején, nemkülönben a kik úgy szólva a legújabb időkig e tárgygyal foglalkoztak, elfogadják azon nézetet, hogy a régi időkben a valachok latin betűket használtak, melyeket aztán a cyrill betűk kiüldöztek. Tehát a latin betűk használata a XV. századig tartott volna.

Maior Péter, Bob, sőt a román irodalom atyja, Radulescu Eliade J. 1828-ban kiadott nyelvtanában s 1836-ban megindított *Curierul de Ambe Sexe****) folyóiratában, mely a román helyesírás szabályainak megalkotása, a cyrill betűk kiküszöbölése s a latin betűk terjesztése körül legtöbb érdemmel bír — hatalmasan neveli a Cantemir-féle iskola tekintélyét s ő, úgy szólva, a román nép véérébe csepegteti a hitet, hogy a latin betű román betű s a román betű latin betű volt kezdettől fogva.

A román irodalmi komoly munka jelen állásában is tekintélyes férfiak föntartják és védik a Cantemir-fele nézetet.

*) *Elementa linguae Daco-Romanae*. Bécs, 1780. Előszó.

***) *Deutsch-Walachische Sprachlehre*. Bécs, 1788.

***) 1844-től 1847-ig terjedő ötödik folyam előszava 1—11. lapjain.

Lambrior, jásii tanár, Urechea Sándor tudóshoz intézett levelében ezeket írja: «Így tehát hiszem, hogy a latin írás használata nem csak a közéletben, hanem a templomban is divatos volt addig, a míg vallási közösségbe nem léptünk a szlávokkal.» — Más helyütt: . . . «hogy ha a Cantemir által mondottakat figyelembe vesszük, bizonyos, hogy a románok latin betűkkel éltek».*)

Densusián Áron, jásii egyetemi tanár, leghevesebb védemezője Cantemir állításának. Szerinte a Daciában maradt koloniák Aurelián után latin betűket használtak, a mint azt számos fölirat mutatja! Hogy görög betűk lettek volna forgalomban, bizonyítva nincs; egy görög betűkkel írt viasztábla 160-ból Kr. u. az egyedüli emlék, mely a görög betűk szórványos használata mellett szól. Cyrill betűkről csak a IX. században van szó; így a románok más betűket nem használhattak, mint latinokat.**)

Íme, a Cantemir-féle nézetet már egyetemi tanszékekről hirdetik.

Boliac Cézár, Haşdeu Bogdán s ezek után Buráda Tódor s Urechea Sándor fölállítják a dák ABC elméletét.

Haşdeu Bogdán hiszi és vallja, hogy a dák nép saját ABC-vel bírt, tehát külön írásjegyekkel.

E szerint Dekeneus dák varázsló, Boerebiste dák király idejében, Krisztus előtt mintegy száz évvel, Egyiptomban utazott, onnan valamely írásjegyeket hozott magával, összevegyítette azokat zend, görög, phöniciiai jellegű írásjegyekkel — külön ABC-t alkotott, s azt a dákok között elterjesztette. Mikor a rómaiak Daciát elfoglalták, ez az ABC már szerepet játszott a dákok között, kiktől aztán a rómaiak vették át, majd a románok éltek vele.***)

A románok között a legrégebbről fogva bizonyos jegyek, rovások vannak használatban. Vagyonosabb egyének, bojárok tulajdon jegyeiket, monogrammaikat beégetik a szarvasmarha farába, szarvába. A falusi parasztok már nem

*) Urechea Sándor: *Schife de istoria lit. române*. Bukarest, 1885. 34., 35. lap.

***) *Istoria limbei si literaturii române*. Jásii, 1885. 51—56. lapon.

****) Haşdeu erre vonatkozó iratait lásd: *Istoria critică a românilor*. II. k. 23—38. lapokon. — *Columna lui Traian* 1873-ik évf.

monogrammot, hanem ilyen jegyet használnak e czélra, ú. m. :
 ○ † ‡ † stb. Ha a marha eltéved, a jegyről könnyeben ráakadnak. A rómaiaknál, görögöknél, germánoknál a tárgyak megbélyegzése divatos volt. A román bojárok, mint a rómaiak, rabszolgáikat F betűvel, szökevény cigány jobbágyaikat saját monogrammaikkal bélyegelték meg.

Másféle jegyek vannak forgalomban a román tutajosok között; megjegyzik azokkal szerszámfaikat, a tutajok egyes részeit, egyes fákat stb. oly czélből, hogy azoknak tulajdonjoga iránt kétség ne támadhasson. Minden család vagy egyes személy e czélből külön jegyet vesz föl, mely utódról utódra száll, úgy annyira, hogy egyes vidékeken a lakók e jegyek után megmondják kié az a jószág. A jegyek egyenes vonalokból állanak, s rendszeren fejszével vágatnak be a fába. Ilyenek :

Ezekon kívül nagy szerepet játszik a románok között az úgynevezett rovás.*) A rovás négy szögletesre faragott fácskából áll, melyre a román ember különféle jegyeket metsz késével. Egy darabkából áll a rovás akkor, a midőn valaki csak saját maga részére jegyez föl valamit; két egyforma darabkából pedig akkor, midőn e jegyzés által ketten vannak érdekelve; ilyenkor a két fadarabka szorosán egymás mellé illesztetik s mindkettő egyforma rovást nyer, aztán az egyik darab megy a munkás kezébe, melynek neve : țineusa, a másik rész : matcă, a gazdánál marad.

A rovás mestersége fölötté régi. Fa héjára rovásokat, illetőleg betűket (liber) véstek a rómaiak; bükkfa botocskákra (Buchstaben) a germánok. E jegyzésmóddal már a legrégibb időkben találkozunk.

Burada Tódor, román író, a tutajosok között divatozó jegyeket, rovásokat összegyűjtötte és önálló munkában kiadta.**)

Úgy Hașdeu, mint Burada, valamint maga Urechea is úgy találja, hogy a román nép között a legrégibb időktől fogva használt e rovások, jegyek a dák ABC maradványai.

*) Románúl: rebus; a magyar rovásból ered; más szóval így fejezi ki: crestătură.

**) Despre crestăturile plutasilor. Jasii, 1880.

Ám kapcsoljuk itt össze a dák ABC kérdését a székely írásjegyekkel.

Imre Sándor erre vonatkozólag fölveti a kérdést,*) vajon Atilla húnjai tudtak-e írni, voltak-e saját betűik, s ha voltak, milyenek lehettek azok? Egykorú írókból bizonyosnak tartja, hogy Atilla Pannoniában maga körül kormányi irodát tartott s hogy midőn egykor a római követtel némely foglyok kieserélése forgott szóban, saját írnokai által olvastatta föl a foglyok neveit, miből következik, hogy ama nevek hún nyelven voltak följegyezve, kivált ha Atillának saját nyelve ügyében tett pártoló intézkedései tekintetbe vétetnek; s gondolóra vesszük, hogy a scytha népek az úgynevezett ékírás föltalálói és elterjesztői voltak. Hogy saját betűik voltak, azt nem a húnokkal egykorú írókból vagy akkori adatokból, hanem a székelyekkel kétségtelenül a húnok egyenes utódainak ősi időktől legújabb korig lévő hagyományaiból igazolhatók. Számos tanú bizonyítja, hogy a székelyeknek saját írásjegyeik voltak, melyekkel magánosak éltek egészen a XVII. századig.

A székely betűkről — Imre folytatja — Kézai Simon tett először említést a XIII. században, a XIV. századból a *Képes Krónika*, a XV.-ből Turóczy, a XVI.-ből Oláh Miklós, esztergomi érsek, Székely István, Veráncz Antal, Komáromi Csipkés György, Lisznyai Kovács Pál stb.; ezek közül némelyik azt is hozzá teszi, hogy írásjegyeiket botocskákra rovás módjára metszegették, megfelelően ekkép a jobbról balra menő írásmódnak.

E jegyek alakjáról a XVI. századot megelőzőleg tudomásunk nincs. Telegdi János 1498-ban közli először a hún írásjegyeket: harmincznégyet. — Décsi János, Geléji Katona István e jegyeket a magyar nyelv hangjainak megfelelőeknek tartja. Komáromi György (1655) említi, hogy a debreczeni főiskola könyvtárában eme hún-scytha betűkkel írt könyv létezik. E jegyekről ettől kezdve állandó említés tétetik, azok itt-ott használtak, a csíkszentmiklósi templom-föliiratokat a XVIII. században Bod Péter a Telegdi-féle jegyekkel magyarázza meg (1768).

Mi kiegészítjük Imre Sándor előadását a következőkkel:

*) *A magyar irodalom és nyelv rövid története.* Debreczen, 1874. 10—12. lapokon.

Trausch kézíratai a brassói ágost. könyvtárban őriztetnek. *Diplomaticum Transilvanico-Siculicum ab anno 1251—1807* című csomagban egy kézirat találatott 1702-ből Lakatos Istvántól, mely e címet viseli: *Siculia accuratius quam hactenus delineata*. Lakatos ebben azt mondja, hogy a székelyek 1700 körül még használták saját ABC-jöket, a mely áll ötvenhárom jegyből: harminczhárom egyszerűből és huszonhárom összetetttből. Mindezen jegyek alakja azon iratban föltalálható. Azokból ide igtatjuk a tárgyunkra vonatkozókat:

4 (a), \wedge (y), \diamond (k), \wedge (s), \neq (gy), \supset (k), \bowtie (u),
 \uparrow (cs), \sqsupset (cz), \dagger (i), \wedge (gh), \wedge (st), \exists (p), \aleph (dy),
 \mathcal{Y} (cz), \daleth (j) \downarrow (v) stb.

Lakatos szerint e jegyek botokra metszetnek.

Orbán Balázs *) az enlaki templomon székely jegyekkel írt föliratot talált (1668). «Nevezetes és megbecsülhetetlen nemzeti kincs e fölirat — mondja — mert az az oly sokak által kétségbe vont hún-scytha írásnak ma létező egyedüli példánya, mely az egyoldalú tagadásnak minden útját bevágja.» S a fölirat jegyeit közli, melyek a Lakatos jegyeihez hasonlók.

A magyaroknál ezt a székely betű kérdést a XIII. században Kézai Simon, magyar krónikás, vetette föl, kinek munkájában **) ezeket olvassuk: «. . . Ezen székelyek ugyanis a húnok maradványai, kik, midőn megtudták, hogy a magyarok Pannoniába másodszer visszajöttek, a visszatérőknek Ruthenia határszélein eléjük menének s Pannoniát együtt meghódítván, abban részt nyertek, de nem a pannoniai síkon, hanem az oláhokkal együtt a határszélek között kaptak osztályrészt. A honnan az oláhokkal összeelegyedve, mint mondják, azok betűit használják.»

Tehát Kézai Simon a székely írásjegyekről említést téve,

*) *Székelyföld leírása*. I. k. 124. lap.

**) Szabó Károly fordítása. Buda-Pest, 1862. 38—39. lapokon. — Simonus de Keza: *Chronicon Hungaricum*, Horányi Elek-féle kiadás. Bécs, 1781. 62. lapon ez áll: «. . . zaculi . . . cum Blackis in montibus confinii sortem habuerunt. Unde Blackis commixti litteris ipsorum uti perhibentur».

azokat az oláhoktól átvetteknek mondja. A Kézai betűi azok, melyekről Turoczi, Lakatos és Orbán Balázs beszélnek.

E jegyek azonban tökéletesen megegyeznek azon jegyekkel is, melyeket Burada Tódor könyvéből fönnebb kivettünk s a melyek a román tutajos nép között általánosak.

Mit következtet ebből Haşdeu és Burada, valamint maga Urechea is? Azt, hogy az úgynevezett székely betűk oláh betűk, ez oláh betűk pedig egy dák ABC maradványai. A húnscytha betűk elmélete indokolatlan s egyáltalában téves.

Haşdeu ez állítást támogatja Kézaival, de azzal is, hogy a román nép között e jegyek szintén divatoztak. Vlád Tepes vajda egy 1492-beli iratában, melyben a szászokat a törökök közeledéséről tudósítja, használja e betűt \neq , mely a székely ABC *gy* jegyének felel meg. Ez irat a brassói szász levéltárban «Exertitationes diplomaticæ» Eder kéziratában 1802-ről föltalálható. — E szerint Vlad oláh vajda a székely ABC egy jegyét még okirataiban is használja.

A román tudós véleménye szerint a román nép kezdetben a dák alphabetum jegyeivel élt.

Még csak egyet jegyzünk meg e kérdésnél, azt, hogy Boliac Cézár Romániában Slon községe mellett 1863-ban némely téglákra akadt, a melyek különféle jegyekkel voltak ellátva, ú. m.:

4 ∩ Q † ‡ >

Boliac szerint ezek ős hellén írásjegyek, melyek Dárcziában divatozhattak.*) Haşdeu szerint ezek mongoloid ABC jegyek, Dárcziába valamely invasióval jöhettek. Fölteszik tehát, hogy egy ily ABC is ismeretes lett volna a román nép között.

Áttérünk a cyrill betű kérdésre. Cantemirral majdnem egyidejűleg Del Chiaro megírja Havasalföldre vonatkozó munkáját, melyben azt állítja, hogy a román nép az illyr ABC jegyeivel él s a szláv nyelvet használja minden téren.***) Del Chiaro ebbeli állítását akkori tapasztalatára s a románok történelmére alapította; ő a román nép múltjában nem talált egyetlen adatot, mely ellenkezőt bizonyítana.

A szláv írásjegyek kezdettől fogva használatban voltak a

*) *Trompette Carpatilor*. 1871. 939. szám.

**) *Istoria delle moderne rivoluzioni della Valachia*. Velence, 1718. I. k. VI. fej.

románok között; azok a román nyelv hangjai szerint különleges művelést nyertek, sőt egyes hangokra a román népnek egyes betűket kellett teremtenie, melyek a szláv ABC-ben nem voltak meg, mert azon hangok az illyr nyelvekből hiányoztak. Századok folytán még külalakjuk is változáson ment át, mint ezt szembeszökően mutatja Faulmann Károly az írás történetében; *) úgy, hogy első tekintetre meg lehet különböztetni a romános cyrill jegyeket a szlávokéitól. E betűknek tehát múltjuk, fejlődési történetük van a románok között; azokban egy rendszeres helyesírás fejlődött, mely a román írók között általános volt. A nép vérebe mentek azon betűk és azokat magáénak vallotta minden időben.

Hogy mennyire magáévá tette a román nép a cyrill betűk ügyét, tanúsítja Sbiera János, csernoviczi egyetemi román tanár, tagja a tudományos román akadémiának is, a ki erősíti, hogy a cyrill betűket nem Cyrill, hanem valamely román ember találta föl.**)

Ez minden esetre új és föltűnést keltő fölfogás.

Ám lássuk, mire fekteti Sbiera nézetét. Szerinte tudva van, hogy a IX. század második felében Traján Daciájában és a Balkán félszigeten csak görögök, oszmánok, bolgár-szlávok, albánok és magyarok laktak. A görögökről tudva van, hogy ABC-vel bírtak. A magyarok kezdetlőtől fogva latin betűket használtak — még az albánok is bírtak görögforma írásjegyekkel. Glagolit írásjegyeket használtak a bolgár-szlávok — tehát a Balkán félsziget minden népének külön ABC-je volt. A románokról szintén tudva van, hogy minden irodalmi emlékek cyrill-féle jegyekkel van írva, ezek közül egyetlen egyben sem fordul elő a glagolit. Föltehető-e, hogy csak a román nép ne bírt volna külön írásjegyekkel? hogy csak neki ne legyen külön ABC-je? Föltehető-e, hogy a bolgár szlávok két ABC-t csináljanak alig hatvan évi időközben s a románok egyet sem? Nem tudjuk ezt föltenni sem! A román nép, ha nem bírt volna önálló műveltséggel, nem maradt volna fönn maig. Midőn a bolgár-román birodalom megalapítottatott — Sbiera szerint — a két nép vezetes cserére tökélt el magát; a román átvette a szlávok nyelvét, a szlávok a románok betűit.

*) *Illustrirte Geschichte der Schrift.* Bécs, 1880. 533—536. lap.

***) *Codicele Voroneţan.* Csernocitz, 1885. 293—297. lapokon.

Sbiera saját nézete mellett még a következőket hozza föl: A X. század közepén a bolgár-szláv dynastiát megbuktatják s a trónt Sismán (román) négy fiával: Dáviddal, Mózással, Áronnal és Sámuellel — foglalja el. Ez időben román befolyás alá kerül a Balkán, míg a szlávok folytonos harcban és egyenlenségben élnek; ezek mellett két új vallás-sekta támad, a mely csak növeli a fejtelenséget. Ez időt fölhasználták a románok s gondoskodtak magoknak egy ABC-ről. — A románok a görög írásjegyeket jól ismerték, könnyen megcsinálhatták a cyrill betűket. A glagolit betű egészen elütő a görög iránytól, míg az, a ki az úgynevezett cyrill betűket alkotta, múlhatatlanul görög befolyás alatt állott.

Tudósunk így fejezi be okoskodását: «Nézetünk bármily szédelőgőnek látszassék, mégis legegyszerűbben indokolja a cyrill betűk használatát a románok között».

Így tehát hallunk egyetemi tanszékről egy oly véleményt hirdettetni, mely szerint a cyrill betűk valódi román betűk volnának.

Az eddigi fölfogásokat a következő három pontban foglalhatjuk össze:

Először: A román nép latin ABC-t használt a XV. századig.

Másodszor: A román nép dák ABC-t használt s annak jegyeivel, a rovásokon, maig is él. A székely betűk román betűk.

Harmadszor: A cyrill betűk román betűk s azokkal a nép föltalálásuk óta él.

Mi igaz van e három állításban? Megtudjuk a következőkből.

Először is a latin betűk kérdésével foglalkozunk.

Hogy állunk e tekintetben emlékek dolgában? E kérdésre mindenek előtt szükségesnek tartjuk feleletet adni.

A XVI. század vége előtt latin betűkről a románok között szó sem volt. 1593-ból maradt fenn a legrégebb emlék. Stroiici Luca Krakóban tartózkodván, Sarnicki, lengyel tudós kérelmére latin betűkkel leírta számára a *Miatyánkot*.*) Stroiici

*) Haşdeu P. Bogdán: *Cuvinte din beţrani*. II. k. 119. lapon. E nyelvemléket Haşdeu fedezte föl Sarnicki tudós egyik nyomtatott művében. — Lásd bővebben Haşdeu: *Viaţa şi scrierile lui Luca Stroiici*. 1864.

roppant nehézségekkel küzd, mert nem tudja a latin betűket a román hangokra alkalmazni, azért használja a *w*, *k*, *cz* betűket is, a melyek nem latinok. Stroici így ír: *veczij*, *swincaske*, *aducze* stb., miből tisztán látszik, hogy Stroici a hangokkal és betűkkel egyáltalában nem volt tisztában.

Ki volt ez a Stroici? Tekintélyes bojár család ivadéka, Moldova főkancellárja (mare logofet), a ki több nyelven beszélt. E világos főnek nehézséget okozott a latin betűknek alkalmazása, mi a mellett bizonyít, hogy a románok között a latin betűk az 1593-ik év előtt egyáltalában nem voltak használatban. E nyelvemlékkel nagyobb lármát csaptak, mint kellett volna, s a «philologia atyja» nevet Stroicira hiában pazarolták.

Latin betűkkel nyomtatott első román munka a *Heidelbergi káté*, melyet lugosi lelkész, Fogarasi István, fordított le román nyelvre 1647-ik év táján és 1648-ban Gyulafehérvárott kinyomattatott. *) Ez úgynevezett Rákóczi-féle káté a latin nyelv hangtanával teljesen szakít s a magyar nyelv hangjainak megfelelő betűket veszi igénybe, mint pl. az *sz*, *cz*, *á*, *k*, *ny*, *s*, *ts* stb. betűket. Így azt írja: *ku*, *kuprinsze*, *morez*, *sede*, *tserului*, *vinyitor*.

1677-ben Piluzio Vito **) nyomtatott Rómában latin betűkkel egy román könyvet: *Katekismo krijj tinesco* czímen, oly czélből, hogy a moldovai katolikus román nép e nembeli szükségletét kielégíthesse. Ez volna a második önálló, latin betűkkel nyomtatott munka, melyben tökéletesebb hangtani kísérletekkel találkozunk, a mi a mellett bizonyít, hogy írója olasz, kinek nyelve s annak hangtana a román nyelv hangtanával megegyezőbb.

A harmadik könyv latin betűkkel, Viski Jánostól van; a magyar befolyás nyomai ezen is látszanak. Legszembeszökőbb a befolyás azon nyelvemléken, mely 1674-ből ***) maradt fenn, melyről Cipáriu *Elemente de poetica metrica* című művének 135—136. lapján emlékezik meg. Cipariu ez emlék betüit

*) Urechea: *Schițe de istoria lit. rom.* 1885. 36. lapon. Hașdeu: *Curinte din bețrani.* II. k. 725. lapon.

**) Lásd: Papiu Ilarian: *Tesaur de monuminte istorice.* Bukarest, 1862. I. k. 105—106. lapokon.

***) Lásd Veszprémi István: *Succinta medicorum Hungariae et Transilvaniae Biographia.* Lipcse, 1774. I. k. 127—128. lapokon. E nyelvemlékről Hașdeu is ír *Columna lui Traian* 1884-ik évfolyamának 413. lapján.

teljesen kiforgatja valóságukból s helyesírását az általa teremtetett szabályok mintájára húzza. — Az erdélyi múzeum-egylet könyvtárában lévő példányon e fölötté becses nyelvemlék így kezdődik:

Kent szenetate, szerind la voj, Romanul Apollo!
 La totz, ketz szvente'n Emperecie sedetz.
 De unde cunostince asteptem, si stince: fericse
 De Amstelodam, pren chertz szte'n omenie typar.

E Parizpápai Ferencz tiszteletére román nyelven elmondott verssel Halicius Mihály (gente valachus) érdekeltséget keltett. *)

Az eddig előadottak nyomán már foglalkozhatunk a Cantemir-féle nézettel.

A latin ABC használatát a románok között Sulzer József már 1781-ben tagadja és kimutatja, hogy a Cantemir-féle nézet hamis, hogy a románok sem püspökökkel, sem latin betűkkel nem bírtak a legkésőbb időkig. **)

Tehát a múlt században egy német író már ilyféle képzelődésnek tartja a Cantemir-féle nézetet. Természetes, hogy a román írók ama században Sulzer ellen törnek, mert egy Cantemirnek oda dobott állítását el nem fogadta.

A mit Cantemir állít, az valóban képzelődés, egyéb semmi. Először is valótan azért, mert Sándor fejedelem (Alexandru cel bun) már 1432-ben elhalálozik, ***) a florenzi zsinat pedig 1439-ben tartatik meg. Miután ezek világos történelmi tények, mint lehet igaza Cantemirnek, a ki a florenzi zsinat évében és annak utánna egy oly fejedelmet szerepeltet, a ki már 1432-ben, tehát nyolcz évvel az előtt elhalálozott? egy már elhalt fejedelem miként adhat ki halála után nyolcz évvel oly rendeleteket, melyek a latin betűket s a Rómához szítókat üldözik? Ezt egyáltalában megerteni nem lehet.

Azonban ne bántsuk ezt; fogadjuk el Cantemir adatait. A latin betűk tehát 1440 körül üldöztettek ki. Vajon lehet-

*) Halicius Mihály, román ifjú, karánsebesi nemes szülök gyermeke. Verséről azt írja Vesprémi: «placet omnium maxime».

**) Sulzer J.: *Geschichte des transalpinischen Daviens*. II. köt. 271., továbbá 159—269. l.

***) Laurian Trebonian: *Istoria Romanila*. Bukarest, 1867. 283. lap.

séges-e ez? Nem lehetséges. Ennek lehetőségét minden körülmény megtámadja. Mindenek előtt ki kell jelentenünk, hogy 1593-ig semmiféle nyelvemlék nincs latin betűkkel.

Egy sornyi írás; egy sornyi idézet más könyvekben, vagy idegen népek irodalmában — nincs. Már most, hogy ha a román nép a XV. század közepe tájáig latin betűkkel élt volna, vajon föltehető-e, hogy, mondjuk, ezer évi használat után egyetlen betű ne maradjon emléktől?

De hát erre se legyünk figyelemmel; a viharos idők mindent elsepertek, — de egyet még sem tudtak volna elseperni, a tudományt. Sándor fejedelem Moldovában mindent megsemmisített — mondjuk — 1540 körül; — már most föltehető-e az, hogy egyuttal azon betűk ismeretét is úgy elölje a népben, hogy már a következő században, (1593) még az állam főkanclárja (Stroici) se tudja azokat alkalmazni? Vajon oly hosszú használat után nem fejlődött volna-e valamely helyesírás? nem a nép vérébe ment volna át, s nem ragaszkodott-e a nép legalább titokban azon betűkhez? Nem egy század, de több század sem lett volna képes azon betűket a román nép emlézetéből kitörölni, hogyha azok valóban közhasználatban lettek volna.

Az írás azonban csak Moldováról szól. A többi román nép lakta helyeken, a latin betűk üldözve nem voltak, hol vannak az emlékek? Egyetlen egy sincs.

Demsusián Áron azt mondja, hogy a latin betűk használatát Dacziában számos fölirat tanúsítja. Ezek latin föliratok. Román egy sincs, s ha latinúl írtak, bizonyára cyrill betűket nem alkalmaztak.

Cantemir nézete ellenkezik a történelmi tényekkel és följegyzésekkel. Sándor fejedelemről az van írva, hogy azok számára, a kik szláv, latin és görög nyelvet akartak tanulni, közös iskolát állított föl. Hogyha Sándor a katholicismusnak, s a latin betűknek üldözője lett volna, akkor bizonyára nem állít föl oly iskolát, mely a latin kultúra terjesztésére volt hivatva.

Zágorai érsek, Lászlónak és János császárnak IV. Inceze pápához intézett leveléből megtudjuk, hogy nem rendelkeznek oly emberekkel, a kik a latin írást elolvasni tudták volna, azért kérték a pápát, hogy Róma tanintézetéibe két román ifjút fogadna be a latin nyelv és írás megtanulása végett. E két ifjút el is küldték Rómába.

Hogyha Daciában a latin írás általános volt, Ulfilás püspök vajon miért törte volna fejét új betükön, hogy azokat Daciában elterjessze? hiszen könnyebb lett volna a meglévőkhez folyamodni!

Az is föl van jegyezve, hogy Atilla, a latin írástudókat Byzanczból veszi, mert Pannoniában senki sem beszélte azon nyelvet.

Latin betükről a románok között 1593-ig tehát szó sincs, ezt annál nagyobb határozottsággal állíthatjuk és következtethetjük a latin betük föllépéséből is.

Már Stroici nem a latin helyesíráshoz, hanem a lengyelhez folyamodik; a Magyarországon megjelent első termékeken pedig a magyar befolyás látszik úgy a hangok, mint a betük alkalmazásában, a míg a Rómában megjelent e nemű munka olasz befolyást árul el.

Ebből azt lehet következtetni, hogy a latin betüknek a román hangokra való alkalmazásáról még fogalommal sem bírtak.

De bátran állíthatjuk azt is, hogy a latin betük iránt a román nép között roppant ellenszenv uralkodott s hogy a legnagyobb idegenkedéssel viseltetett azok irányában. Tanúsítja ezt azon körülmény is, hogy a cyrill betük még ma is divatban vannak s a templomok, úgy szólva, ezek hatalmában állanak.

A latin betüket tisztán magyar befolyás vitte a románok közé; magyar befolyás nélkül a latin betüket csak nagyon későn ismerte volna meg a román nép. — A magyar reformáció a román nyelv és irodalom fejlődésére nagy hatással volt, e nélkül ma a román nép nem állana ott, a hol áll. E reformáció szülte a XVIII. század román íróit, Sinkait, Kleint és társait, ez ébresztette föl a tudás vágyát a románokban s a XVI., XVII. és XVIII. század szellemi eredményeit tisztán e magyar befolyásnak lehet köszönni.

Be kell ezt ismerni.

Be kell azt ismerni, hogy a román nép előtt a nyugoti kultura fáklyáját a magyar nép gyújtotta meg; a latin műveltséget a magyar nép vitte be a románok közé, melytől e nép irtózott, mert a szláv bilincsekben magát igen jól érezte. Magyar fejedelem tiltotta ki a szláv nyelvet a román egyházakból s oda fejedelmi rendelettel bevitte a románt; maga a fejedelem ad ki először román könyvet latin betűkkel; ezek által a román

népet megmenti a biztos haláltól, a szláv elembe való teljes beolvadástól.

- Kitészik tehát, hogy a Cantemir-fele nézet egyáltalában helytelen és hamis, hogy a román nép előtt a latin betűk 1593-ig ismeretlenek voltak.

De hogy állunk a dák ABC-vel? Volt-e, van-e ilyen ABC, ilyen írásjegy?

Mint említettük, ezen elméletet Haşdeu Bogdán állítja föl s föntartja Burada Tódor és Urechea Sándor. Tehát a román nép dák ABC-t használt s a mostani rovásjegyek azon ABC-nek maradványai.

Mire alapítja Haşdeu ama állítását?

Strabónál*) föl van jegyezve, hogy Boerebiste dák király, (Krisztus előtt mintegy 100 évvel) a nép kihallgatásában tár-súl bírta Dekeneus varázslót, a ki Egyiptomban utazván, a csillagokból némely előjeleket (προσηµασίας) tanúlt, melyekkel ő az égieket szinlelte, kevés idő múlva e miatt istenné lett, a mint Zamolxisről is megemlítették.**)

Haşdeu e szót «προσηµασίας» úgy fordítja le és értelmezi: «írásjegyeket»; e szerint tehát Dekeneus Egyiptomban írásjegyeket tanúlt s azokat hazájában, a dákok között elterjesztette. Ez volna a dák ABC. Hanem Haşdeu rosszúl fordít. Ezen ige: προσηµαίνω annyit jelent, mint előre mutatok, kijelentek, kijelölök valamit, προσηµασία előre való kijelentést, tulajdonképen jóslást jelent, a mi igen elüt a betűjegy-értelmezéstől. Strabo egész mondatából az tűnik ki, hogy Dekeneus varázsló, kuruzsló volt, a ki a csillagok járásából jósolt, s őt azért a nép istenei közé igtatta, mint ezt Zamolxissal tette, a ki szintén Görögországból hozta e tudományt.

Haşdeu egész dák ABC-jét egy rosszúl értelmezett görög szóra fekteti.

Tocilescu Gergely, jeles román történetíró, akadémiai tag, nem tud meghajolni Haşdeu tekintélye előtt; nem tudja nemzeti hiuságát sem az általa elmondottakkal legyeztetni, hanem egész bátorsággal kimondja,***) miszerint a dák alphabetumra vonatkozó okoskodása hiú és nevetséges, már csak azon egyet-

*) Strabo VII., 3. fej., 11. §.

**) Strabo VII. k., III. f., 5. §.

***) *Dacia inainte de romani*. Bukarest, 1880. 296—934. lapokon.

len szempontnál fogva is, mert egyetlen emlék, egyetlen kö, tégladarab nem marad fenn, a mely bár csak egy dák betűt mutatna föl a mai idők emberének.

Hát én csatlakozom is Tocilescu nézetéhez: a dák ABC nem létezik, s Haşdeu, midőn annak létezését állítja, a román nép balhitének tárházát egy tárgygyal szaporította.

A tudomány emberének sem szabad mindenféle hóbortot elkövetni.

Hogyha Dekeneus a dák népnek írott törvényeket adott volna — mint ezt a goth Jornandes is mondja — (*leges conscriptas*) — hogy ha a dák népnél külön írásjegyek léteztek volna, úgy bizonyára azok nagyobb nyomokat hagytak volna hátra; a byzanci, vagy a római írók például Dio Cos. erről említést tesznek, vagy a Tráján oszlopán egyetlen egyet megörökítettek volna. E dák betűket azonban hiába keressük, mert azokra rá nem akadunk sehoh.

A román nép által használt rovásjegyek nem dák maradványok; egyáltalában semmivel sem igazolható, hogy azok épen dák eredetűek volnának.

Való, hogy a román nép azon rovásjegyeket öntudatosan használja, jelesen hogy az egyes családok, személyek úgy szólva külön jegyet vesznek igénybe; a számozásnál is az ezer *, az öt *I.*, a hat *II.*, a száz pedig *X.* jeggyel jelöltetik, azonban számtalan jegyet és rovást használ esetlegesen is a nélkül, hogy okát tudná adni, miért épen olyan az alak és miért nem másforma? Szóval esetről esetre használ, farag olyan jegyeket, a minők a kés hegyére esetlegesen épen kerülnek, s ha valaki ráfogná, mikor vés, vagy farag, vagy bélyegez, hogy dák betükön töri a fejét, ő maga kaczagná ki először.

Mint említve volt, az ókor népei majdnem kivétel nélkül használták a rovást; az indiánok Amerikában, Afrikában a negerek, Ausztrália és Ázsia népei egyformán használnak némely jegyeket, a melyek által tulajdonjogukat, családok különlegességét fejezik ki, és teszik ezt a nélkül, hogy rá foghatná valaki, miszerint azok valamely ős ABC maradványai.

Burada Tódor összegyűjtött rovásai tehát pusztán rovások, melyekhez hasonlót százat és százat lehetne összegyűjteni, melyeknek a dák ABC jegyeihez semmi közük.

A Burada-féle jegyeket, ha vizsgáljuk, úgy találjuk, hogy azok föltötte hasonlítanak azon monogrammokhoz, a melyeket

a germán építészek használtak; azon jegyekhez, a melyenekre Klingenberg, Danzig helységekben akadtak, hasonlítanak nem csak a római, hanem a bizanci építészek monogramjaihoz is, a különféle népeknél: oroszoknál, kirgizeknél fönnlévő jegyekhez, a nélkül, hogy mindezek között valami szervi összeköttetés volna — szóval jegyek s ha jegyről van szó, az alak iránti érzék minden népnél hasonló mértékben nyilvánul.

A Burada-féle román jegyalakok tehát pusztán véletlenségből hasonlítanak a székely jegyekhez; e székely betűk nem dák maradványok s azok nem állnak semmi kapcsolatban a román rovásokkal.

Úgy tartom, hogy a magyarok között a székely betűk hún eredetűsége épen oly hiú képzelődés, mint a Haşdeu dák alphabetumáé.

Tudva van az, a mint azt maga Imre Sándor is elismeri, hogy a scytha népeknél az úgynevezett ékírás volt használatban, a scytha népek voltak föltalálói és elterjesztői ez írásjegyeknek. A húnok, Atilla is, ilyeneket használtak; a székelyek is csak ez írásjegyeket vihették magokkal, hogy ha már valami betűt csakugyan elhoztak.

Jó lesz az ékírás jegveit összevetni a székely betűkkel,*) azokkal az enlaki templomról. Ezek között semmi kapcsolat, benső összeköttetés nincs. Külső megjelenésükre is úgy különböznek egymástól, mint a macskaköröm a lópatától; az ékírás semmi körülmény között nem fajulhatott el annyira, hogy abból székely betű legyen. És miért fajult volna el? Mi oka lehetett reá? A székelyek havasaikban ilyféle külső betűbefolyásnak kitéve nem voltak, hogy betűiken változtassanak és épen akkorát. Ők kényelmesen használhatták a magokkal hozott betűket.

De nem használták, mert oly írást — a rovást kivéve, mely minden népnél egyformán nyilatkozik — magokkal nem hoztak.

Vajon, hogy ha a székelyek saját betűikkel bírtak volna, hogy ha azokkal állandóan élnek, s el vannak terjedve az egész nép között, ma oly sovány számban volnának-e az emlékek? A székely földön századokon át számos templom, vár, kastély,

*) Faulmann Károly: *Illustrirte Geschichte der Schrift*. Bécs, 1880. 331—347. lapon. — Orbán Balázs: *Székelyföld leírása*. I. kötet. 123—124. l.

ház épült — ne maradt volna-e fönn számos emlékirat azon betűkkel, csak az enlaki? Hinni alig lehet?

Ám lássuk, miként támadt ez a hún-székely betűkérdés.

Kézai a XIII. században, mint fönnebb említettük, azt írja, hogy a székelyek az oláhokkal összevegyülvén, ezektől írásjegyeket kölcsönöztek. Kézai tehát ugyan állítja, hogy a székelyek betűkkel bírtak, de azoknak oláhi eredetűséget ad. Turóczinak a XV. században jut eszébe megtámadni Kézait, kinyilatkoztatván, hogy a székelyek az oláhtól betűket nem kölcsönöztek s hogy a székelyek által használt betűk hún jegyek.

Honnan tudja ezt Turóczy?

Hisz a székely írásjegyeket se Kézai, se Turóczy nem látták, nem ismerték; mégis ez utóbbi jónak látta a hún eredetűséget rájuk erőszakolni, épen úgy, mint Haşdeu tette a dákJegyekkel.

Turóczy után még sokáig emberi szem előtt merőben ismeretlen volt a hún írás, a míg végre Telegdi János, Leydában, harmincznégy ilyen betűt közöl latin ABC rendében. Vajon Telegdi János honnan szedte azt a 34 hún betűt? Vajon járt-e ő a Székelyföldön? S vajon, hogy ha a székelyek között azon betűk elterjedtek volna, föltehető-e, hogy azok a XVI. századig ismeretlenek legyenek? S vajon föltehető, hogy a hún alphabetum annyira találjon a latin alphabetumhoz, hogy e sorrendet meg lehessen tartani?

Telegdi János munkája nyomtatásban ma már nem ismeretes. Tehát Turóczy említést tesz a hún jegyekről a székelyek között, azokat Telegdy János Leydában unalmában meg is csinálja — azóta aztán napi renden van a kérdés a tudósok között, de nincs sehohol a népnél használatban.

Az enlaki templom fölirata épen azon korból (1668-ból) való, midőn a hún írás mániává vált, «midőn, mint Imre Sándor mondja, e jegyeket némely magános jegyzékekben, például útazók emlékkönyveiben számosan használták». Használták, mint curiosumokat, diákok, írástudók, de nem használták a székelyek. Az a festő, a ki a XVII. század közepe táján az enlaki templom felső deszkapadlatának kockáit festegette, mint a korában nagyon divatozókat, oda festette a Telegdi-féle betűket is.

Ma már egyetlen székely sem tud egyetlen székely vagy hún betűt leírni. Mindenki elfelejtett mindent, még emlékek sem él sehohol. Nem is ma, már a XVIII. században a feledékeny-

ség vastag leple takarja az egész székely írást, már ekkor csak mint emlék szerepel. Lakatos 1702-ben, mint divatból kiment betűket jegyzi föl. Tehát a XVI. század vége előtt e jegyeket senki sem ismerte, a XVIII. században pedig csak letűnt emlékek gyanánt ismeretesek, így kitűnik, hogy a hún-székely betűk csak a XVII. században szerepeltek, mert minden emlék e századból való; hogy az egész kérdés Turóczi föllépése következtében keletkezett. Természet-ellenes, egészségtelen volt a növény, talaj nélküli, azért elhervadt, kiszáradt végképen.

Azonban van e kérdésnek még egy másik ága is.

Kézainak igaza lehet, hogy a székelyek az oláhoktól betűket vettek át. Ezek azonban nem a Haşdeu dák betűi. Tomaszek és Safarik mondják, hogy azok az úgynevezett cyrill betűk voltak.

Ez nagyon lehetséges. A román nép cyrill betűket használt, azoknak föltalálása óta. E cyrill betűket jó sokáig, (a XV. századig) nemzeti nyelvén irodalmilag nem használta ugyan a román, de használta tempломában a szláv nyelvvel kezdettől fogva. Kézai idejében tehát a cyrill betűk használata a román nép között általános volt. Más betűről fogalma sem volt. Ha tehát a Telegdi-féle jegyek nem Telegdinek alkotásai, hanem azok valóban létező betűk voltak a székelyek között, egész határozottsággal lehet állítani, hogy azok nem hún, hanem szláv eredetűek, melyekhez a székelyek a román nép útján jutottak.

Mivel indokolható ez?

Azzal, hogy akár az enlaki templomon talált székely betűket vegyük figyelembe, találni fogunk azok között glagolit és cyrill betű-alakokat; a szakértőre azt a benyomást fogják legálább is tenni, hogy az, a ki azokat a székely betűket oda írta az enlaki templom egyik koczájába; vagy az, a ki föltalálta a székely betűket, a cyrill betűk hatásától menekülni képes nem volt. Az a körülmény, hogy némely betű jobbra nyitott, mutatja, hogy a székely írás a glagolit ABC jegyeinek bírja tulajdonságait, hogy tulajdonképen a glagolit, tehát a régibb szláv betűk utánzata, azon betűké, melyek a románok között először divatoztak.

A székely betűk tehát inkább romlott cyrill vagy glagolit írás, mint hún betűk. Kezdetben a román nép között divatozó ez írásjegyeket átvehették a székelyek, de mivel a magyar nyelv hangrendszere elütö a szlávétól, mivel minden hangra jegyet a

szláv ABC-ben találni nem lehetett, idővel a magyar nyelv hangjainak megfelelő betűalakokról kellett gondoskodni, de az egyes hangoknak megfelelő jegyek is módosuláson mehetek át, így támadhatott aztán az a székely írás, a mely elterjedve semmi esetre sem volt általános, hanem a legszűkebb körre szorítkozott. A cyrill betűk alakja a románoknál is sok változáson ment át, s némely hangra külön betűt kellett teremteni, olyant, mely a szláv ABC-ben elő sem fordul, megtörténhetett ez a székely népnél is.

Ezekből kitetszik, hogy jogosult azoknak föllépése, a kik tagadták a hún-szekely írás létezését; a kik a székely jegyekben szláv betűkre ismertek. Az pedig, hogy a székely betűk dák írásjegyek volnának, a legmerészebb képzelődés.

De térjünk át a cyrill betűkre.

Bolgár-szláv emlékek tanúsítják, hogy a régi időkben a szláv faj kétféle írásjegyekkel élt. Ezek közül az egyiket glagolitnak, a másikat cyrillnek nevezik. Szláv és német tudósok föltették magoknak azon kérdést, hogy e két ABC közül melyik a régiebb, s melyiket találta föl tulajdonképen Cyrill?*)

A tudós világ mindkét kérdést tisztázta. Kétséget nem szenved, mert Hrabru szerzetes, a ki Safarik szerint a IX. században élt, szintén bizonyítja, hogy a szlávoknak Cyrill előtt semmiféle írásjegyek nem volt. Tehát az első szláv ABC-t Cyrill találta föl. De a kettő közül melyik volt az az első ABC? A tudósok megállapodnak abban is, hogy az első ABC a glagolit-féle, következőleg ez a Cyrill találmánya.

A glagolit ABC elsőbbsége mellett fölhozott indokokat el kell fogadnunk. Ezek szerint a glagolit ABC harmincznyolcz jegyből áll, melyek durvák, bárdolatlanok, idétlenek; leírásuk, megtanulásuk fejtörést okoz; — a míg az úgynevezett Cyrill-féle ABC negyvenhárom jegyből áll; e jegyek csinosak, könnyen leírhatók, szóval tökéletesebbek amazoknál. Az a körülmény, hogy a harmincznyolcz szám negyvenháromra szaporoz-

*) Jelentékenyebb munkák e tárgyban: Kopitar B.: *Glagolita A.* Bécs, 1836. — Safarik: *Ueber den Ursprung und die Heimath des Glagolitismus.* Prága, 1858. — Dobrowszky J.: *Glagolitica.* Prága, 1832. — Miklosich F., Dobner G., Bodjanszky, Dümmler E. — A románok közül Hasdeu: *Limba slavica la români. Columna lui Traian 1869-dik évfolyamának 171-dik lapján.* — Gaster: *Originea Alfabetului.* Bukarest, 1884. stb.

dik, tanúsítja, miszerint a glagolit ABC nem volt tökéletes, tehát némely hangra a jegy hiányzott, mit a Cyrill-féle ABC-ben már pótoltak. — Némely glagolit betű jobbra nyitott bizonyításául annak, hogy azok oly ABC-ből vétettek át, a melylyel jobbról balra irtak. E különösség a cyrill betűkben elő nem fordul. — Némely cyrill betű egészen glagolit, ez mutatja, hogy azok ebből átkölcsönöztek. — A könyvek először glagolit betűvel írtak, később cyrill betűkkel; mutatja ezt a sok glagolit idézet, a mi van a cyrill betűkkel írott régi könyvekben.

Cyrill tehát a legrégebbi ABC-t, a glagolitot, alkotta 845—860 körül Kr. u.; ez a tudós világ véleménye.

Kinek találmánya volna akkor a most Cyrill-felének nevezett betű?

Legendák szerint Clement püspök (a X. század elején) írásjegyeket talált föl. Ha nem is egyhangúlag, a tudósok azt mondják, hogy a második szláv betűírás Clement püspök találmánya. E mellett szól az a körülmény, hogy Clement irodalommal foglalkozó, tudományos férfiú volt, tehát egy világos fő, a ki politikai látkörrel is bírt s a ki bizonyára súlyosan érezte a glagolit betűk hiányait. E püspök századában lépnek föl az úgynevezett cyrill betűk.

A kétség, mely a tudósok között a cyrill betűk eredetisége tekintetében magát befészkelte, indította Sbiera János, román tudóst annak állítására, hogy a ma már cyrillnek nevezett szláv ABC tulajdonképen román ABC, román ember találmánya volna.

Sbiera János úr nézetét s az annak támogatására fölhozott indokokat fönnebb ismertettük.

Ez a nézet valóban szédelgő, mert még annyi indok sem támogatja, mint a Haşdeu dák alphabetumát. Sbiera úr egygyel megszorította a nagy mondások számát, melynek bizonyára közönsége lesz, mert hízelegni fog némely románnak az, hogy a román nép ama sötét századokban nem állott hátrább a többi népeknel!

Ám vizsgálódjunk egy kissé. Hogy áll a román irodalom a cyrill betű emlékekkel?

Daczára annak, hogy a XVI. században Moldovában és Havasalföldön nemzeti élet fejlődik, hogy a fejedelmi udvarokban a román nemzeti nyelv tért foglal, még sincs e századból egyetlen emlék sem; a megelőző időből pedig épen semmi

sines. Pedig e században már írtak románul és hogy írtak, mutatja egy okirat 1464-ből, mely szerint több lengyel kereskedő egy román nyelven írt útlevelet nyert a török udvartól. *) A török udvar tehát a mostani Románián átutazóknak román nyelven kiállított útleveleket szolgáltat ki a XV. században, hogy a hatóságok által azok tartalma megérthető legyen. Hol van ez az útlevél? Milyen betűkkel volt írva? Nem tudatik, de a krakkói levéltárban van egy leltár, melynek egyik pontjában e *salvus conductus* 1464-ből beigtatást nyert. A XV. századból is csak ennyi jutott napvilágra.

Az első cyrill emlék a XVI. század első feléből való. Hogy e század első felében románul írtak, bizonyítja az a körülmény, hogy a nagyszebeni tanács román tolmács tartására kényszerült, kinek kötelessége volt a román íratokat megmagyarázni. A szászok között tudvalevőleg sok román lakott, szükség volt arra, hogy a román nyelven beérkező folyamodványok ahhoz értők által magyaráztassanak meg.

A legelső román nyelven cyrill betűkkel írt emlék 1523-ból való, melyre a román világot Xénopol tudós figyelmeztette. Ez emlék Jassyban őriztetik a Szent-Spiridon kórházának levéltárában, a mely emlék örökvásári szerződésből áll. Ettől fogva már több-több cyrill emlék létezik, míg nem sokára a nyomtatott munkák is megjelennek, természetesen cyrill betűkkel.

Tehát 1523-ig semmiféle emlék nincs, mely tanúsítaná, hogy román nyelven cyrill betűkkel írtak volna!

De hogy állunk a szláv nyelvi emlékekkel? A IX. században Cyrill és Method szláv nyelvre fordítják a szent könyveket, haláluk után a félbeszakadt munkát mások folytatják. **) A szláv betűk használata a szláv népeknél a IX. században jelentkezik. Bolgárok után oroszok, szerbek, úgy a többi szlávok tovább haladnak ez úton, alig néhány század alatt az ó- és új testamentumot, több templomi szent könyvvel teljesen bírják, míg a román népnek egyetlen templomi könyve sem volt, hanem szorítkozott a szláv könyvek használatára; azon időkből tehát egyetlen emléke sincs s legelső emléke a XVI. századra esik.

*) Densusian Áron: *Ist. limb. si lit. române*. Bukarest. 1885.

**) Safarik: *Geschichte der slavischen Sprache und Literatur*. Prága, 1869. 94—96. lapokon.

Ulfilás püspök *) betüket talál föl, szükségét érezte azoknak és fönhagyja azok örök emlékét a bibliában. Az örmény Mesrob népének új betüket ad s az örmény nyelvre fordított szent könyvekben azoknak emlékét föntartja. Cyrill hasonlóképen cselekszik.

Már most, hogy ha mind ez így van, miként volna lehetséges, hogy a román nép a X. században új betüket nyerjen s ne használja azokat saját gondolatainak leírására, csak a XVI. században?

A nyelvemlékek teljes hiánya elégséges a Sbiera-féle nézet megdöntésére. Mert az csak föl nem tehető, hogy román ember más nép számára találgasson föl betüket, különösen akkor, a midőn azon más nép már a glagolitban bírt írásjegyekkel? Ha pedig valamely román ember a szlávok számára találta föl a cyrill betüket és azon betüket föltalálásuk óta a szláv nép állandóan használta is — akkor azok még sem román, hanem szláv betük!

Nagyon furcsa indok Sbiera nézete mellett az, hogy ha a Balkán-félszigeten minden nép bírt ABC-vel, a román népnek is bírnia kellett; hogy ha a szláv népnek már volt egy ABC-je, egy másikkal már nem bírhatott, hanem annak a másiknak okvetetlen románnak kelle lennie. Azt hiszem, hogy ily okoskodással minden foglalkozás fölösleges.

Sbiera «végzetes cseréje» a szláv és román nép között mese, mert a történelmi alapot merőben nélkülözi. Ilyféle cseréről nem szól egyetlen író sem. Avagy lehetséges ily csere? Mi szükségök volt a szlávoknak e cserére?

Egy sornyi említést nem tesznek a byzanci írók minderről.

A Cyrill-féle ABC maga megdönti a Sbiera-féle nézetet. Egész szelleme azt árulja el, hogy az a szláv nyelv hangjaira alkottatott meg. Hogy ez ABC-t nem a román nyelvre csinálták, hatalmasan bizonyítja az a körülmény, hogy mikor a román nép a cyrill betűkkel saját anyanyelvén is kezdett írni, úgy tapasztalta, hogy némely hangra nem jut betű; némely

*) Mint különös dolgot fölemlítem azt is, hogy Popea Miklós: *Vechia Metropolia ortodosa romina a Transilvaniei* (Nagy-Szebenben, 1870. 41—51. lapokon) című művében Ulfilást román püspöknek mondja.

hangra tehát kényszerítve volt betüket csinálni, mert azok nélkül írni nem tudott. — Már hogy ha a IX. vagy X-ik században román ember ABC jegyeket alkot s azon ABC jegyeket századokon át használja, bizonyára nem öt-hatszáz évi használat után veszi észre, hogy négy, fölötte jelentékeny hangra az általa alkotott ABC-ben betű nincs, hanem észreveszi az első sor írásnál.

Valóban bámulnunk kell Sbiera úr vakmerőségén, hogy jobb meggyőződése ellenére ily dolgokat komolyan vitatni képes.

Odáig jutottunk, hogy a fönnebb érintett három pontra nézve feleleteinket összegezhethetjük:

Először: a román nép legelőször latin betűkkel a XVI. században kezd élni.

Másodszor: a dák ABC elmélete mese.

Harmadszor: a cyrill betűk valóban szláv, és nem román betűk. A román nép saját nemzeti nyelvén e betűkkel csak a XV. század óta él; azelőtt használta ugyan e betűket, de szlávul írt, ha írt.

Mindezek oly világos dolgok, hogy minden ellenkező állítás tévedés.

Hogy ez így van, hogy a XVI. század előtt latin betűkről szó sem volt a románok között, tanúsítja a nyelvemlékek teljes hiánya s az a körülmény, hogy e században a latin betűket úgy írják, mint a magyarok. Lehetek a román nép között tudós férfiak azelőtt, írhattak görög nyelven görög betűkkel, latin nyelven latin betűkkel, szláv nyelven szláv betűkkel, de románul latin betűkkel egyáltalában nem írtak.

A dák ABC-ről csak Haşdeu álmodik, e tekintetben semmiféle emlék sincs, sem följegyzés; a Vlad betűje épen nem alkalmas egy egész alphabetum megteremtésére.

Hogy románul cyrill betűkkel csak a XV. században kezdenek írni, ecelatans bizonyíték arra nézve, hogy akkor teremtenek meg néhány cyrill betűt román nyelvi hangokra; hogy addig semmiféle emlék nincs, s hogy az egész román irodalomban a glagolit, tehát a régibb szláv betűkről, azoknak használatáról semmiféle emlék vagy említés nincs.

Mindezekből azon biztos következtetést vonhatjuk pedig, hogy a XIV. századot megelőzőleg román nyelven egyáltalában nem írtak.

A román nép nyakán a X. századig a görög nyelv zsar-

nokoskodott, ezalatt folyt be a nyelvbe az a sok görög elem, ekkor a szláv befolyás a görög befolyást kiküszöböli s tart a XVII. századig; a román nyelv tehát csak a XVII. században vitetik be a templomba, magyar befolyás következtében.

Ne ámítsuk tehát magunkat dák ABC-vel s régi irodalmi működéssel, mert kezünkben egyáltalában semmi sincs, a mivel bizonyítani tudnánk.

Arról a román nép nem tehet, hogy fényes irodalmi múlttal nem bír. Nem szégyen az neki! Nagyobb szégyen, midőn dicsekedik és ámítja önmagát s másokat olyan dolgokkal, melyekkel nem bír.

A nyílt őszinteség mindig becsülésre méltó, s ezt a megbecsülést minden esetre kiérdemelnék magyar polgártársainktól, hogy ha a sok dicsekvés helyett a tiszta valósággal állanak elő.

Hisz a nem igazmondás, mint a román közmondás tartja, úgy is fölszínen mozog, minden ember látja.

MOLDOVÁN GERGELY.

AZ ANYAGI ÉRDEKEK BEFOLYÁSA A POLITIKAI SZERVEZETRE.

Az embernek nem adatott az eszménynek teljesen valósítása. Az állami élet és az azzal járó küzdelmek is csak nagyobb-kisebb mérvben engedik az állam eszményének valósítását; innét a tényleges és az észszerű állam között folyó örök harc. Az állami élet minden alakulása egy mozzanat fejlődésének történelmében. Valamint nincs ember, a ki csak istenit rejt magában, de olyan sincs, mely csupán ördögi volna, úgy nincs államszerkezet, mely teljesen ki volna vetköztetve eszményi tartalmából, de olyan sincs, mely csak eszményi tartalommal bírna. Végre is az állam csak visszatükrözése azon tulajdonságoknak, jóknak és rosszaknak, melyek tagjait jellemzik. Ezt el kell ismerni azoknak is, kik az állam isteni származását állítják; igenis isteni származású, de földi salakban megteremtve.

Azon tényezők közé, melyek mindenha nagy befolyást gyakoroltak az állam szerkezetére, tartozik kétségkívül az anyagi viszonyok, a tulajdonjog és jövedelemeloszlás alakulása. Ezt a legisták többnyire elfelejtették, de tanúskodik e tény mellett elmélet és gyakorlat, a mindennapi józan ész épúgy mint a legelvontabb bölcséleti speculatio, kezdve Platótól Marxig.*) Különösen a nemzetgazdaságtan és még inkább a socialisztikus irodalom volt az, mely azon szoros kapcsolatra utalt, mely az állami szervezet és az anyagi viszonyok között létezik. Azonban ez írók nem igen jutottak tovább néhány

*) Így Harrington, Davenant, Stuart, Adam Smith, Arthur Young, Gentz, Haller, Proudhon, Lassalle stb.

általános megjegyzésnél: többnyire csak a tényt konstatálták. Ennél jóval többet nyújt egy munka, mely a *Biblioteca di scienze sociali* második köteteként Turinban megjelent és melynek címe: *La teoria economica della costituzione politica* (a politikai alkotmányok gazdasági elmélete). Loria, e dolgozat szerzője, bő tanulmányok alapján összefüggő elméletté dolgozza ki a fenforgó kérdést és gazdag inductiv anyagon kívül sok új és mindenestre mélyebb gondolkozásról tanúskodó eszmével világítja meg. Érdemesnek tartjuk elméletét röviden ismertetni, mely már a tárgy fontosságánál fogva is figyelmet érdemel. Különben a munka actualis érdekű is, mert Loria ki akarja mutatni, hogy azon kapcsolatnál fogva, mely a birtok és a politikai szervezet között van, az úgynevezett kathedersocialismus törekvései elhibázottak, a menüiben lehetetlen ez úton oly törvényeket létesíteni, melyek az uralkodó osztály létérdekeit megtámadják. Könyvünk eszmemenete a következő.

Első sorban foglalkozik a jövedelem es a politikai hatalom közötti kapcsolat elemzésével. A nemzeti jövedelem két részre oszlik, melynek egyike a munka, a másik része a vagyon. Bármilyen különböző legyen különböző korszakokban a jövedelem-eloszlás rendszere, mindenütt észrevehető azon jelenség, hogy a vagyon és az annak járadékát élvezők a politikai hatalmat monopolizálják, a vagyontalanok kizárásával. Ez nemcsak egy természetes ösztön következménye, mely a hatalom kiterjesztésére buzdít, hanem szükséges föltétele annak, hogy a járadék esorbitatlan és állandó élvezete megmaradjon. De ha maga ama tény, hogy a vagyon hatalom és hogy a vagyon tulajdonosai a politikai hatalmat lefoglalják, kétségtelen, úgy mégis a különböző korszakokban másféle a mód, melylyel a vagyontalanok a politikai hatalomból kizáratnak. Franciaországban az 1791 szeptember 3-án kelt alkotmány különbséget tesz «citoyens actifs» és «citoyens passifs» között; ez utóbbiakhoz tartoznak, kik három franknál kevesebb adót fizetnek és ezek a választási jogtól megfosztattak. Angliában John Stuart Mill szerint a középosztály gyakorolja a választási jogokat. A munkásokra való kiterjesztése a választási jognak eredménytelen, mert a tőkés úgy rendelkezik munkásaival, mint a középkori főúr vazallusai- val. Ennek Bagehot ismert tanulmányaiban kifejezést ad, utalván arra, hogy a tőkés az azon törekvése, munkásaik számára több politikai jogot szerezni, csak saját hatalmuk növesz-

tésére szolgál. Volt eset, hogy 2000 munkás ment a választásra, a kik egy választónak engedelmessé váltak. Észak-Amerikában minden városban — mondja Henry George — van egy uralkodó clique mint akár az ókor legaristokratikusabb államaiban. Ezek osztogatják, csere-berélik a hivatalokat. A szenatori, képviselői, elnöki állások a legtöbbet ígérőnek adatnak el, és ez a gazdagok érdekében használja fel állását, befolyását, hatalmát. Így győz a pénzérdek a senatusban és a törvényhozó testületben. A congressusban csak a tőkés osztály van képviselve. Villari, a kitünő olasz író is mondja, hogy a törvényhozó testületekben a birtokosok az uralkodó osztály.

Ebből nem következik, hogy a törvényhozó testületeknek kizárólag földbirtokosokból és tőkésekből kell állani; ellenkezőleg ezek rendesen nagyon terhesnek találják közvetlenül foglalkozni a törvényhozással, hanem inkább olyanokra bízzák, kik tőlök függenek. A birtokos osztálynak uralma nyilatkozik az államélet minden körében, azonban legjobban a pénzügyi szervezetben, a mennyiben az uralkodó elemek mindig az uralomtól megfosztottakra vetik az adóterhet. (Inveniuntur plurimi divitum, quorum tributa pauperes ferunt — adjectiones tribularias ipsi interdum divites faciunt, pro quibus pauperes solvunt). A mint a középkorban a nemes az adómentességet élvezte, úgy a tőke korszakában a tőke a közvetett adókkal, melyek fejlődési menete lépést tart a tőkeuralom fejlődésével, áthárítja a terhet a szegényebb osztályokra. Ezt különösen Anglia története mutatja a XVII. század óta és csak nem régen jelentette ki Chamberlain, Anglia minisztere, hogy ottan a gazdag jövedelmének 4.7, a szegény 7.9%-ával adózik az államnak. Ha mindamellett újabb oly kísérletekkel találkozunk, melyek a tőke jobb megadóztatását célozzák, az csak annak tulajdonítandó, hogy az eddigi irányt tovább nem folytathatni, sőt bizonyos tekintetben a tőke gazdasági érdeke is követeli annak megadóztatását, mivel ez lassítja a tőkegyűjtést és akadályozza a munkabér emelkedését, melynek különben szükségkép kellene bekövetkezni; továbbá gátolja a válságok gyakori kitörését. Ez újabb jelenségek tehát korántsem ellenkeznek azon a történelemben kifejezésre jutó tényvel, hogy a pénzügyi rendszer a gazdasági érdekek eredménye. Erre, valamint mindazon reformokra, melyek az utolsó korszakban az alsóbb osztályok érdekében tényleg létesítettek, másutt kell keresnünk a magyará-

zatot, abban mit Loria a jövedelem és a hatalom kettéosztásának («bipartizione») nevez.

A járadék tudniillik két alakban jelentkezik: a föld- és a tőkejáradék alakjában, melyek egymástól nemcsak lényegileg különböznek, hanem egymástól ellentétes irányt követnek, minek következménye, hogy bizonyos határok között a földbirtokosok egészen más érdekek által vezéreltetnek, mint a tőketulajdonosok. A járadék e két alakjában való elválasztásából következik egy megfelelő szétválasztása az uralkodó osztálynak és ez elválasztásban a folytonos tusák magva van elrejtve. — A járadék tulajdonosai egyfelől közös érdekekben törekednek jövedelmök szaporítására, másfelől külön-külön érdeklődnek saját járadékuk emelése iránt; ama törekvés egyesíti, emez szétválasztja őket. Ehhez járul még egy másik körülmény. Azonkívül hogy a járadék részint a föld, részint a tőke járadéka, minden egyes ismét fontos quantitativ különbséget mutat, a szerint a mint nagy és kis birtok, nagy és kis tőke különböztetik meg. A kis vagyon, legyen az földben vagy tőkében, ellentétben van a nagy vagyonnal, ellenben bizonyos érdekközösségben áll a vagyontalan munkásosztályokkal. A kisbirtokos harezot folytat az uralkodó plutocratia ellen, ilyen volt a harez patriciusok és plebejusok között, kis és nagy hűbéresek között, nemesség és lovagok között az első angol parlamentekben, és újabban kis és nagy ipar között. Van tehát kettős küzdelem a járadék két különböző alakja és két különböző fokozata között. E küzdelem a legfontosabb társadalmi jelenségek okozója és egyik legérdekesebb az, midőn az egyik osztály a másik legyőzésére szövetkezik az elnyomott osztállyal, a minthogy például Angliában a földbirtokosok szövetkeztek a gyárosok ellen a munkásokkal, minek eredménye a gyári törvények voltak; aztán később szövetkeztek a gyárosok a munkásokkal a földbirtokosok ellen, minek ismét a gabonatörvények eltörlése volt a következménye. Így azon törvények is, melyek a vagyon befolyását gyöngítik, eredményét képezik a járadék kettéválasztásának és ebben rejlik annak fontos társadalmi funkciója és a proletariatus jövője.

Bár ezekből kiderül, hogy az anyagi viszonyok, hogy különösen a vagyon eloszlása és az állami alkotmány között szoros kapcsolat van, úgy még sem tagadhatni, hogy e szabály alól vannak kivételek. Az alkotmány csak a gazdasági viszonyok

felépítménye és e viszonyok változhatnak, a nélkül, hogy az azonnal kifejezést találjon a felépítményben; az alkotmány a társadalmi test koronája és e korona egyforma lehet egy hülye és egy lángeszű főnél. Így látjuk, hogy a középkori társadalom szétmállásával előtérbe lép a római jog és alkalmazást talál a modern viszonyokra, így találunk igen különböző gazdasági műveltség mellett különböző pénzrendszert, különböző kereskedelmi törvényhozást stb. Azonban e tapasztalatok nem gyöngítik azon igazságot, hogy a gazdasági élet három nagy korszakának, a rabszolgaságnak, a jobbágyságnak és a modern bér munka-rendszernek három különböző politikai szervezet felel meg. A rabszolgaság idejében, minthogy itt a tulajdonos a munka egész jövedelme fölött rendelkezik, nem szükséges a politikai hatalom annak gyarapítására. Ily körülmények között a politikai hatalom csak arra szükséges, hogy a járadék élvezői azt magoknak biztosítsák és elhárítsák a vagyon ellen intézett azon támadásokat, melyek az alávetett osztályok politikai hatalmának szükséges következményei volnának. Azért ily állapotok mellett a gazdasági érdek az osztályuralomban talál kifejezést, melyben a szabadok mind osztozkodnak, mivel valamennyien közvetlenül vagy közvetve a vagyon élvezetében részt vesznek, plebejusok és patriciusok egyaránt. Az ókor társadalmi harcában azért csak a plebejusok és patriciusok állanak egymással szemben és harcolnak a politikai egyedárúsáért. Az egyedüli osztály mely ki van zárva a jövedelemből, de az adóztatásból is, és a politikai hatalomból, az a rabszolgák osztálya. Másképen van az a középkori társadalomban. A jobbágyság mellett a jobbágyok is részesülnek a jövedelemben, a föld és gyümölcseinek egy része az ő tulajdonukat képezi. Az uralkodó-osztály e kedvezőtlenebb helyzetét csak úgy lehet ellensúlyozni, ha a politikai hatalom egyénileg a földesúrra ruháztatik; így keletkezik a frigy a vagyon és a souverainitás között és többé nem az osztály az uralkodó az államban, hanem mindenütt minden egyes birtokon az úr. Azon korszakban pedig, midőn a munkás bérben elégített ki, melyet a tőkés neki fizet, fölöslegessé válik úgy az, hogy a munkás a tulajdonos magántulajdonát képezze, valamint az is, hogy souverain jogokat gyakorolhasson fölötte. A tőke birtoka a leghatályosabb eszköz arra, hogy birtokosa magának a legnagyobb előnyöket biztosítsa. Azért e ponton a vagyon ismét elveszti az egyéni jogszolgáltatást, mely ismét osztály-

uralommá válik, csak azon nagy különbséggel, hogy míg az ókorban az összes szabad polgárok abban részt vettek, mivel közvetlenül vagy közvetve a vagyonban is részt vettek, a modern társadalmakban a szabadság maga még nem ad politikai jogokat, mivel nincs semmi szükséges kapcsolatban a vagyonnal. Az ókorban tehát a jogi szabadság, miután a vagyonban való részvétellel járt, egyúttal politikai jogokat is adott; minden szabad ember része volt a souverainitásnak, a középkorban az egyéni souverainitása a földesúrnak eszköz arra, hogy a munkásból nagyobb jövedelem csikartassék ki; a modern társadalmakban a munkás jogilag szabad lesz, de mivel ismét hiányzik a részvét a vagyonban, a souverainitást egyedül a birtokosok gyakorolják, de nem úgy mint az előző korszakban, uti singuli, hanem uti universi, mivel az egyéni souverainitás ismét fölöslegessé vált. Gazdasági és politikai forradalmak vezetnek ez eredményekhez. A rabszolgaságra fektetett gazdaság eltűnik, szabadok és rabszolgák átalakúlnak jobbágyokká; ez a gazdasági forradalom. De az alávetett szabadok elvesztik a politikai hatalmat és ezt a nagybirtokosok veszik egyénileg igénybe. Ez a politikai forradalom. A jobbágyság eltörlésével fejlődnek a vagyon és a gazdaság modern alakjai; ez ismét egy gazdasági forradalom volt; az új emberek harcznak a régi kiváltságolt osztály ellen, megfosztják előjogaitól és saját osztályuk, s a tőkésék számára foglalják le a politikai hatalmat. A bourgeoisie győz és biztosítja a tőke számára a túlsúlyt, és ez képezi a politikai életben befejezését azon forradalomnak, mely a gazdasági terén a tőke hatalmát eredményezte.

Szerzőnk most áttér azon nagy forradalom beható ismeretetésére, mely a bourgeoisie győzelméhez vezetett, azután pedig egyes érdekesebb eseteknél időzik, melyek a jövedelem és a politikai hatalom közötti kapcsolatból származnak. Ilyen jelenség az, hogy a járadék minden változása a politikai hatalmat nagyobbítja; emelkedése természetesen csökkenése az által, hogy a hatalom útján a járadék csökkenését akarják ellensúlyozni. Így Franciaország története mutatja, hogy men- nel inkább sikerült a földműveseknek és iparosoknak az urak járadékát megszorítani, annál jobban aknázták ki saját előnyükre a politikai hatalmat, biztosítottak magoknak nagy fizetéseket, nyugdíjakat stb. és ezek képezték ama irtózatossá deficit főökát, mely a forradalmat előkészítette. A politikai hatalom hasonló-

kép emelkedik ama vegyes természetű jövedelmek eltűnésével, melyek által oly osztályok részesülnek a politikai hatalomban, a melyek a birtoktalanok osztályával érdekközösségben állanak. Így a kisbirtokosok, felesgazdák, kisiparosok érdekközösségben vannak a munkásokkal és oly törvényhozásnak kedveznek, mely a nagy vagyont a proletariatus érdekében megszorítja. A tőke politikai monopoliума követeli tehát e közvetítő osztályok megsemmisítését és innét van, hogy a nagybirtokosok a politikai túlsúly megszerzésével a kisbirtokosokat megsemmisítik és hogy mindenütt, a hol a nagybirtok politikailag túlnyomó, az adórendszer úgy van rendezve, hogy a közép és munkás vagyont szükségkép eltörli. A vagyon összehalmozása pedig továbbá azon hatással van, hogy a központi hatalmat gyöngíti, mert ha a vagyon sok kézben van földarabolva, a hatalom gyakorlása okvetlenül delegatio által történik, míg annak szükségessége a vagyon néhány kézben való központosításával elenyészik. A vagyon összetömörülésével annak politikai hatalma annyiban alakot is változtat, a mennyiben az többé nemesak a törvényhozásban érvényesül, hanem főleg a kormányzatban, azon szerelmi viszony- és házasságnál fogva, mely az állami pénzügy és a nagy pénzhatalmak között létrejön és melynek egyik korai példáját Olaszország történetében a genuai San Giorgio bank nyújtja. E kapcsolatot gyakran föl nem ismerik még egyes nagy írók, és ennek tulajdonítandó, hogy például Tocqueville azon reménynek ad kifejezést, hogy Európa lassanként közeledni fog a tiszta democratiához, mint azt Amerikában látta, holott ellenkezőleg Amerika viszonyai alakulnak át lassanként oly irányban, melyet Európában az anyagi viszonyok megszabtak.

Egy másik fontos jelenség a társadalomnak amaz átalakulása, mely a katonai rendszerből átvezet az ipari rendszerre, melyre bennünket újabban Herbert Spencer, régebben már Saint-Simon és Say figyelmeztettek. A rabszolgaság mellett a járadék nem tetelez föl összegyűjtést, hanem egyszerűen hatalmat. Azért az uralkodó osztály e korszakban idejét háborúkban értékesíti, innét ama kor katonai szervezete. A hódított vagyon azonban egy szomorú törvénynek van alávetve, és ez a járadék csökkenése. A háborúk megsemmisítik a termelést és így a háborúk substratuma is elenyészik. Ekkor következik aztán a távol vidékekre vitt háborúk korszaka, melynek egyik tipikus

jelenségét a keresztes háborúk mutatják. Nem Remete Péter volt azoknak indító oka, hanem azon körülmény, hogy Európában hódításokra nem nyílt tér és valamint ma ismét az európai államok tengerentúli vállalatokba fognak, mert a fölhalmozás általi gazdagodás egy ily határhoz jutott, úgy akkor szükségessé vált e vállalat, mivel az okkupálás általi gazdagodás akadályokba ütközött. A lelkesedés akkor épen oly nagy volt, mint az újabb időben, mindannyiszor, midőn szédítő kilátásokat nyújtottak a nyereség után vágyódó emberiségnek, a tulipán-, a Mississipi-, déltengeri szédelgés idejében stb. Ez összes jelenségek — Loria szerint — egy okra vezetendők vissza. Az ipari társadalomban ellenben, melyben az összegyűjtés a vagyon természetes funkcióját képezi, a vagyon e funkciójában absorbeálva találja saját erejét és nincs mód, de szükség sincs háborúra; ez tehát megszűnik a birtok szükséges funkciója lenni és legföljebb csak másodrendű eszköz arra, hogy összegyűjtő tevékenységének a legszélesebb tért biztosítsa. Egváltal érthető ebből az, hogy miért játszik az újabb háborúkban a kereskedelmi érdek oly nagy szerepet. A kapitalistikus társadalom nem lelkesül egy oly keresztes hadjáratért, melynek célja a szent sír visszahódítása, de igenis olyanért, melynek célja a suezi csatornában a hajózást semlegesíteni.

Azon politikai jelenségek közé, melyek mélyen gyökereznek gazdasági viszonyokban, tartozik valamely népnek meghódítása a másik által. A nemzetgazdák már régebben figyelmeztettek bennünket arra, mennyiben függ össze a hódító népek úradása a népesség szaporodásával; bizonyos azonban, hogy különösen a hódoltság alatt a viszonyok alakulása gazdasági tényezők hatásának tulajdonítandó. A történelem ugyanis azt mutatja, hogy ily hódítás következménye vagy a hódoltság vagy a kiirtás (*sovrapposizione* or *sostituzione*). Az első esetben a népesség szaporodása következik be, ez követeli a termelés nagyobb belterjességét és így lehetetlen az új államban a réginek gazdasági rendszerét tovább fentartani. Azért a hódítás ily körülmények között nemcsak politikai, hanem gazdasági fordalmat idéz elő. Ha pedig a hódító a meghódított helyébe lép, azáltal hogy azt kiszorítja vagy kivégzi, a régi gazdasági rendszer tovább fönmarad. Így a barbárok, midőn Olaszországba betörték, az olaszországi népeket csak megbólitották, azért lehetetlen volt akár a római, akár a germán rendszernek foly-

tatása, hanem újabbat kellett alkotni. Azért az új gazdasági, épúgy mint politikai intézmények eltérnek a tisztán germán intézményektől épúgy, mint a rómaiaktól. Ugyanaz történt a normán hódítás után Angliában. Az ellenkező tüneményt látjuk Spanyolországban a XVII. században. Az éjszaki és kevésbé termékeny részben laktak a keresztyének, minduntalan megnyomorítva a népesség túlszaporodásától és inségtől, míg a déli részekben a mórok bőségben éltek és nagy kulturának örvendtek. Az éhség kényszerítette — mint Liebig mondja — a keresztyéneket, a mórokat kiűzni. Most a régi lakosok helyére a keresztyének telepedtek le, de miután az új népesség számban kisebb volt, mint a régi, a termelés nemcsak nem haladt előre, hanem hanyatlott, a tökéletesebb termelési műveletek fölöslegessé váltak, a nagy öntözési munkálatok, csatornák elhanyagoltattak, leromboltattak, a termelés csökkent és elterjedt ama rablógazdaság, mely Spanyolország legtermékenyebb részét sívárra tette. És ennek mi volt az oka? A gyéribb népesség, mely a termelesi rendszer hanyatlását idézte elő és ennek következtében hanyatlást az állam gazdasági és politikai szervezetében. Tehát nemcsak maga a hódítás, hanem a hódítást követő jelenségek is gazdasági okokra vezetendők vissza.

A történelem továbbá bizonyítja, hogy minden politikai esemény gazdasági tényezőkkel kapcsolatos. Mi volt például alapja azon évszázados harcznak, mely Angliában és Franciaországban az állam és egyház között folyt? Az egyháznak ropant gazdagsága és az állam szegénysége, melynek következtében ez nem tudott elég jövedelemre szert tenni. A különbség a két állam között csak abban rejlik, hogy Angliában az egyházi birtokot egyszerűen elkobozták, Franciaországban kényszerítették az egyházat, azt átengedni; ott befejezést nyer a harc a reformációval, itt a konkordatummal; ott nem lévén parlament, a király mint a birtokos osztály közege, küzd az egyházzal; itt a parlament, a laikus osztály, maga küzd az egyház ellen és a küzdelem annál hevesebb, mennél jobban erősbül a bourgeoisie és mennél jobban hanyatlak a clerus. A középosztály hatalma volt az, mondja Burke, mely az egyház érdekeit néhány agitatornak áldozta föl. Hát ama fontos esemény, mely V. Károlyt a német császárság trónjára juttatta, nem látszik teljesen mentnek gazdasági okok befolyásától? Pedig az egész egyszerű banküzet volt, melyet a Fuggerek híres bank-

háza végrehajtott. V. Károly nekik kiszolgáltatta Antwerpen és más virágzó városok kereskedelmét és vámjövödelmét, ők viszont megvették számára a választó fejedelmek szavazatát, mely egyszerűen a kereslet és kínálat törvényének hódolt. E bankárok ugyanakkor egy másik üzlettel foglalkoztak: a bünbocsátó czédulák jövedelmének beszedői voltak, mivel a pápa nagy pénzszükségben szenvedett és igaza van Micheletnek, midőn azt mondja, hogy e bankárok ugyanazon időben két nagy-szerű üzlettel foglalkoztak, melyek a világ physiognomiáját megváltoztatták — V. Károly trónra juttatásával és a reformatio előkészítésével. A gazdasági tényezők nagy befolyását mutatja továbbá a nantesi edictum visszavonásának története, mert a hugonották kiűzését különösen a katolikus városok sürgették, melyek Nîmes és más protestans városok virágzó iparával nem tudtak versenyezni. Gazdasági okok vezették XIV. Lajost a Hollandia ellen indított háborúhoz; csak gazdasági okoknak tulajdonítandó, hogy Franciaország aristocraticus uralkodója elismerte Orániai Vilmost Anglia királyává; gazdasági okok idézték föl a Camisardok háborúját stb. És gazdasági okok voltak végre, melyek Olaszország szétszaggatottságát meghosszabbították, midőn más államok már régen a consolidatio processusát befejezték és melyek végre napjainkban Olaszország egységét létesítették. Ugyanaz áll a német egység megalkotásáról.

Nem lehet tehát kételkedni, hogy azok a nagy történelmi processusok is, melyek a legmagasabb erények nyilvánulásának tulajdoníthatnak, gazdasági okok eredményei. A ki a társadalmi mechanismus titkába beletekint, ezt nem tagadhatja és a sentimentalis elem csak csalódás, de szükséges csalódás. Mert ha az emberiség története hajthatatlan törvényeknek eredménye, e törvény mégis csak úgy érvényesülhet, ha az emberek actióját előidézi, ez pedig nem az elvont logika által eszközöltetik, a hideg eszmék által, hanem érzelmek, szenvedélyek tüze szükséges ehhez. Innét van, hogy a nagy társadalmi forradalmak tartama alatt azok mozgó eszméje mindenki előtt titok marad és csak azt látják, hogy az a szabadság és igazságosság eszményével összefügg. Ennek nevében küzdenek, győznek, halnak és ezen illusio, mely szükséges eszköz arra, hogy a történelmi törvény érvényesüljön, nem pedig hogy elnyomassék, és e történelmi titok csak akkor derül ki, midőn a társadalmi

átalakulás be van fejezve és a fejlődés törvénye teljesen valósított; mert csak akkor nem veszélyeztetni többé a haladást, habár annak egoistikus jellege fölsimertetik.

Ezek után áttér dolgozatunk azon mozgalom bírálására, mely újabban az állami hatalomtól várja a munkás-kérdés megoldását, az úgynevezett kathedersocialismus jogosultságának bírálására. E mozgalom kiindulási pontja egy petitio principii, mert ha az állam szervezete az anyagi viszonyok eredménye, akkor ez állam nem fogja hatalmát maga ellen használni. Az új elmélet képviselői az államot úgy tekintik, mint a társadalom fölött trónoló magasabb istenség, holott nem egyéb mint a társadalom hatalmi eszköze, mely alakját és szervezetét azon társadalomtól kölcsönzi, melyből származik. Hogyan remélhető, hogy a tőkepezések osztálya, a mely a nemzetgazdák szerint, saját önértékének hódol, saját öngyilkosságát elhatározza? Ha ezen osztály hajlandó oly intézkedéseket tenni, melyek saját befolyásának és hatalmának negatióját eredményezik, miért ne mondana le egyenesen gazdasági uralmáról, a helyett hogy két ellenkező irányban dolgozzék? Ha a tőkés-osztály egyéni érdekét követi, akkor oly állami tevékenység, mely e rendszert módosítja, absurdum; ha pedig altruistikus hajlamai vannak, akkor ez irányban állami tevékenység fölösleges, mivel ez indokok eléggé biztosítanak azt, hogy a gazdasági életben a társadalmi igazságosság a legtökéletesebben érvényesüljön. Minden körülmények között tehát az állam intervenciója okszerűtlen és azon föltevés, hogy az állam jelenlegi szervezetében nagyobb tevékenységet fejthetne ki a munkás-osztályok érdekében, nem egyéb egy nagy politikai hibánál. Abból azonban, hogy az államtól oly tevékenységet nem várhatni, mely lényegesen megváltoztathatná a jelenlegi gazdasági viszonyokat, nem következik, hogy az állam nem tehet sokat bizonyos bajok elhárítására vagy enyhítésére; ez teljesen lehetséges mindaddig, míg az uralkodó osztály viszonyait és lényeges jogait nem változtatja. Az állam tehát a gyári és társadalmi törvényhozás terén igen sokat tehet a szegény sorsúak érdekében és ebbeli intézkedései figyelmet érdemelnek. De ha valaki az államtól várja a társadalmi arányok megváltoztatását, a földbirtokos osztály kisajátítását, communisticus vállalatok létesítését — mint azt Németországban különösen Wagner teszi — annak a declamatiója elhangzik, mint kiáltó szó a pusztában.

Eredményeit a szerző következőképen foglalja össze: a politikai és gazdasági szervezet viszonya négy különböző alakot mutat; a köztulajdon mellett a gazdasági egyetemlegesség épűgy mint a politikai egyetemlegesség teljes: a rabszolga-gazdaság mellett a gazdasági atomizmus mellett politikailag egyetemlegesség uralkodik a szabad polgárok között; a feudális korszakban a gazdasági szervezet egyetemlegességet mutat, míg politikailag atomizmus van és végre a jelen korszakban a legnagyobb gazdasági atomizmus mellett a legnagyobb politikai atomizmus érvényesült. A legfontosabb jelenség, mely a tulajdon újabb alakulásával kapcsolatos, a parlamentarizmus. Míg a rabszolgarendszer még a nagy államokban is — melyek alakulásának a magántulajdon-rendszer kedvez — lehetővé teszi a polgárok közvetlen részvétét az államügyek vezetésében, addig a bérrendszer mellett az lehetetlen, és szükségessé válik a képviseleti rendszer, mely a tulajdonosokra nézve lehetővé teszi, hogy gazdasági ügyeiket intézzék és részt vegyenek az államhatalom gyakorlásában. A mint pedig a bérrendszer eredménye a parlamentarizmus, úgy ismét a járadék megosztásának következménye a két kamrai rendszer, mely mellett az egyik kamra főleg a földjáradékot, a másik a tőkenyereséget képviseli. De a két kamra egymás mellettisége csak látszólagos lehet, ha főleg az egyikben képviselt elem túlnyomó befolyást gyakorol az államügyekre. Míg az átmenet a képviseleti rendszerre a járadék megváltozását tételezi föl, addig a szabadelvűbb vagy önkényszerű uralom nem következménye a vagyon szervezetében bekövetkezett változásnak. A tulajdon legkülönbözőbb szervezete mellett találunk szabadságot és zsarnokságot. E különbség a megosztás eredménye. Ha a megosztás olyan, hogy minden csoport elég hatalmas, hogy a másikkal a politikai hatalomért versenyezhet, akkor e küzdelem egy természetes jelenség lesz és az államformának olyannak kell lenni, mely e küzdelmet leghabzóadabban engedi fejlődni, ez pedig a demokraciá. Ha pedig a járadék csak egyféle, vagy az egyik túlnyomó, akkor a politikai hatalom birtokosainak kezében lesz és az államforma szükségképen aristocratiai lesz. Ha végre az osztály, mely között az uralkodó járadék meg van osztva, számos és ezért lehetetlen, hogy a hatalmat közvetlenül gyakorolja, az uralkodó hatalom a souverainitást delegálja és az államforma monarchiaiává alakul. Különbzen az államformák eme fölosztása

nem egészen tudományos, mert tulajdonképen csak két forma létezik, a demokratiai, ha minden polgár tulajdonos, az oligarchiai, mely szükségképen fejlődik, a mint a polgárok egy része a tulajdonjogból ki van zárva. A demokratiai államforma legtökéletesebben valósítottatott a falu-közösségekben, egy fragmentarius alakja létezett a középkori városokban, midőn a hatalomban való részvét különbség nélkül minden polgárt illetett. E két esetet nem tekintve, az összes politikai alkotmányok oligarchiai jelleggel bírtak. Ebből nem következik, hogy e kormányforma mellett, és ide tartozik a parlamentarismus is, nem történhetik sok az alsóbb osztályok érdekében. Amaz erkölcsi villanyosság, mely kifejlődik, ha emberek együtt tanácskoznak, gyakran nagylelkű, lelkesedő elhatározásokhoz vezet; hozzájárul, hogy az ilyen ülések nyilvánossága és ünnepléessége lehetetlenné teszi az egyéni egoismus oly nyilvánulásait, melyek egész korlátlanul kitérnek a magánüzlet titkos zig-zugaiban. De ha egyfelől bizonyos, hogy a parlamentarismus nem engedi, hogy az egyéni önkény ügy érvényesüljön, mint az absolutismus mellett, másfelől nem lehet tagadni, hogy egyúttal e kormányforma legjobban biztosítja a birtokos osztály uralmát. A bourgeoisie érdeke, hogy a központi hatalom gyöngébb legyen és így zavartalanul élvezhesse tevékenységének gyümölcseit. Azért az állam attributumai ugyan szaporodnak, de ereje gyöngébb. Ebből magyarázandó azon jelenség is, hogy a kiválóbbak a közügyek vezetésétől ki vannak zárva, mert a birtokosok ellenszegülnek az állami hatalom minden erélyesebb nyilvánulásának. Minden korszakban, melyben a vagyon politikailag és gazdaságilag erős, a politikai ostracismus törvény.

A gazdasági viszonyok folytonos átváltozása azonban idővel veszélyeztetni fogja a tőke uralmát, mely kényszerítve lesz saját védelmére az államnak nagyobb hatalmat adni; e hatalom pedig, a mint ezt a történet mutatja, előbb-utóbb azon osztály ellen fog fordulni, melynek létét köszöni és azon átalakulást fogja előidézni, mely a változott gazdasági viszonyoknak megfelel. A mi pedig azon kérdést illeti, mikép fog a munkás az állami hatalom részesévé válni, arra a következő okoskodás nyújt némi tájékozást. Addig míg a munkás csekély bér mellett a tőkés által alkalmazást talál, addig ez rendelkezik szavazata fölött. Azonban a tőkegazdaság egyik következménye az alkalmazást nem találók számának szaporítása. Ez osztálylyal

szemben a tőkés befolyása és hatalma megszűnik, mert miután nincs mit remélni a tőkéből, egyúttal nincs mitől félni. Ezen a termelési rendszer által kitaszítottakban először és legnyersebb alakjában jelentkezik a birtoktalan emancipatioja a birtokostól; e «morituri»-k, a kiket áldozatul követel a termelés korlátozottsága, nem fognak elesni, mielőtt szabadon adták volna szavazatukat. Ez úton fog ez osztály a törvényhozásban részt nyerni. Ha ez új elem a törvényhozó testületbe be fog hatolni, a küzdelem a földjáradék és tőkeamat között meg fog szűnni, mert a közös veszély ellen egyesülni fognak; akkor a törvényhozó testületekben két gyökeresen ellenkező párt fog találkozni és megújulnak azon érdekes harcok, melyek a középkorban a feudalismus és a harmadik osztály közt folytak. És valamint a harmadik osztály nem győzött, míg a gazdasági túlsúlyt nem vívta ki, úgy a negyedik osztály is kisebbségben fog maradni addig, míg a gazdasági rendszer szerint a tőkeosztályé lesz a gazdaság; a túlsúlyt amaz osztály csak akkor nyerheti, midőn egy természetes processus a tőkegazdaság decompositioját és egy magasabb társadalmi alak által való helyettesítését fogja előidézni; akkor ez új gazdasági rendszer következményeképp a tőke monopoliumának megtörése és a munka politikai túlsúlya fog jelentkezni. A gazdasági viszonyok fejlődésök e stádiumában nagy hasonlatosságot fognak mutatni az emberiség első gazdasági szervezetéhez. Ez első stádiumban is épúgy mint a jövőben a társadalmi organismus összes alkotó elemei már megvoltak, csak fejletlen állapotban. A történelem feladata volt ez elemeket megérlelni és minden egyes történelmi korszakban egy-egy elem teljes fejlettségre jut. Ehhez képest a társadalom alakja is mindig változott. De ha egyszer az összes tényezők teljes érettségre jutottak, a társadalom alakja csak nagyított képe első alakjának, tehát quantitativ ugyan különbséget, qualitativ azonban a legnagyobb hasonlatosságot mutatja a társadalom első szervezetéhez. E nagy átalakulásnak első mozzanatai már is észrevehetőek. A társadalom ugyan eddig még a teljes virágzás képét nyújtja; de ha oda tesszük elég közel füleinket, már-már hallatszik a halálféreg rágódása. Fényes köpeny takarja a tőke-társadalmat és csak az, ki közel megy, lát rajta kis fekete foltot, de e folt folyvást nagyobb lesz és a fényes köpenyeg a társadalom halálköpenyegé lesz. Így a különben pessimistikus elméletből utat talál a szerző egy jobb jövő felé, habár kétség-

telen, hogy ez út nincsen egészen biztos alapokra fektetve és a ködös századok homályában elvész.

A kik idáig kísérték ismertető előadásunkat, bizonyára azon benyomást nyerték, hogy e könyv önálló gondolkozás által nyert és sok tekintetben érdekes eredményeket nyújt. Azon írók, kik eddig a politikai szervezet és a gazdasági viszonyok között létező szoros kapcsolatát állították, ez elméletet bővebben nem fejtették ki. Könyvünk mindenesetre azon érdemmel bír, hogy először foglalkozik azon nehéz feladattal, e tételnek a szükséges elméleti alapot adni. Vizsgálja a vagyon és jövedelem különböző alakjait és az ezeknek megfelelő politikai alakokat. És ez érdemet nem gyöngítik könyvének egyes hibái; nem az, hogy a történelmi jelenségekben egyoldalúan csak is a vagyon befolyását látja, hiszen az észjogi iskola evszázadokon át az államot az elvont ész alkotásának tekintette; nem az, hogy elvontan konstruálja az alkotmányok elméletét az általa fölállított hypothesis alapján, holott tudjuk, hogy a politikai élet alkotásai kompromissumok. Mindenesetre olyan világot gyújtott, mely más és helyesebb színben mutat be egyes jelenségeket; mindenesetre erősítette a politikai és gazdasági szervezet kapcsolatának elméletét, mely alapját azon egyszerű tényben találja, hogy a gazdaság a társadalmi test táplálkozásával foglalkozván, az egész társadalmi és állami test alakulása ettől függ. Azonban korunk ellenzi az elméletek absolutizmusát. Azon szövevényes egész, melyet az állam képez, nem vezethető vissza csak egy erőre, habár az erők szoros kölcsönhatásban állanak, mint a költő oly szépen mondja az államról:

Wo Eines Alles, Alles Eines hält

Und mit dem Einen Alles stürzt und fällt.

Nemcsak a vagyon, habár főleg az, van befolyással az állam szervezetére, hanem minden, a mi erőt, hatalmat képez, tehát erkölcsi, szellemi erők is. De még akkor is, ha úgy volna, ha az állam csak a birtokviszonyok kifejezését nyújtja szervezetében, akkor sem szabad megfélemlkezni, hogy az államban is érvényesül a természetnek azon általános törvénye, hogy antagonistikus erőkkel mozdítja elő czéljait. Így a birtok önkénytelenül is szolgál gyakran a birtoktalanok osztályának, vagy a korlátolt önértékből,*) vagy azon magasabb önértékből, mely az együttlét

*) Vagy nem ad például a nagy kapitalistikus bankintézet hitelt

tényen alapszik, néha pedig tiszta közérdekből is, vagy a mint az újabb tudományos terminologia mondja, altruistikus vagy allostikus dispositióból. Nem szabad továbbá megfeledkezni arról, hogy a vagyon nem csak vagyont jelent, hanem jelent egyúttal többnyire nagyobb függetlenséget, nagyobb szabadságot, «otiumot», nagyobb műveltséget, a mik az államügyekben való részvétel előfeltételei és innét van, hogy Rómában még akkor is csak ritkábban választottak magasabb hivatalokba plebejusokat, mikor erre pedig a jogot már kivívták magoknak; abban sem vagyunk képesek szerzőnket követni, hogy minden történelmi tény anyagi okokból magyaráztassék; azon képlet, melyet ő mindannyiszor használ («*di que*» «*innét van*») egyoldalú, erőltetett; nem csak ez okból, hanem főleg ez okból származnak a jelenségek. A társadalmi és politikai élet a legszövevényesebb jelenségek színtere; itt ilyen egyszerű formulával nem érjük be. Nem is csodáljuk, hogy már itt-ott tiltakoznak e fölfogás ellen, így Loria saját hazájában, melynek jelenlegi consolidatióját szintén egyszerűen az anyagi érdekekből akarja megfejteni. Ilyen fölfogás némileg hasonlít a színvaksághoz, de megvallom, ezt mindig oly hibának fogom tartani, mely a legnagyobb elnézést érdemli, ha komoly gondolkozás és kutatás mellett találkozunk vele. Ne feledjük továbbá azt, hogy a modern vagyon, melynek legnagyobb része forgó tőke, a mely pedig roppant gyorsan jár kézzől kézre, kevésbé alkalmas arra, hogy annak alapján elzárt osztályok keletkezzenek, mint az ókorban a szabad polgárokból, a középkorban a nemességből. Ne feledjük továbbá azt, hogy minden államforma követel biztosítékokat a hatalom visszaélése ellen, mivel különben minden állam csak bizonyos érdekek kielégítésére használatnák föl. A hol e biztosítékok hiányoznak, ott az állam a társadalom egy részének eszközévé fog válni, ott az állami szervezet elfajulásával állunk szemben, történjék az államhatalom felhasználása a birtokosok érdekében a birtoktalanok ellen, vagy a birtoktalanok érdekében a birtokosok ellen.

Nem tűztük ki e cikk föladatául, hogy az előttünk fekvő könyv bírálatával foglalkozzunk, azért a föntebbi megjegyzések

a fogyasztási együletnek, a népbanknak a termelési társulatnak, a melyek pedig már más gazdasági rendszer előőrsei?

is csak aphoristikus jelleggel bírnak. Ezúttal tovább nem is kívánunk menni.

Ha a jelenkor saturált tapasztalataival a politikai tudomány a fölvetett kérdést további elmékedések tárgyává fogja tenni, akkor remélhetőleg e ponton is gazdagodni fognak ismereteink, míg eddig, fájdalom, nagyobbára antiquált képletekkel dolgozunk. Gyakorlati szempontból e tanulmány érdeme pedig az, hogy rámutatott azon határra, melyen túl az anyagi erők jelenlegi eloszlása mellett, a modern kathedersocialismus vagy állami socialismus nem boldogulhat.

FÖLDES EÁLA.

A SZÍNÉSZNŐ. *)

Dramai költemény.

Személyek: Színész. Első falusi leány. Második falusi leány. Harmadik falusi leány. A költő szelleme. Vándorszínész. Aesthetikus. Előítélet. Drámaíró. Primadonna. Polgár. Nagyvilági hölgy. Nyárspolgár. Első kritikus. Második kritikus. Harmadik kritikus. Műbarát. Falusi leányok. Városi nép.

(Erdős vidék. Jobbra oldalt kis házikó, küszöbe előtt paddal, e mellett virágágy; a ház fala szőlőindákkal van benőve. Balra patak. A háttér erdő. — Hajnalodik. A távolból harangszó hallatszik. A függöny föl-emelkedésekor parasztleányok, erdélyi népriseletben, vállukon korsóval a színen át a patakhoz mennek s megmerítik korsaikat. Vörösmarty «A kis leány baja» című dalát énekelve. Színész, egy törődött alak, a dal végén kilép a házból, kezében korsóval.)

Színész. Álomba csalogánydal ringatott,
Pacsirta hangja ébreszt újra fel;
S madár dalával versenyezve tör
Ez édes ismert dallam ég felé.
Mily ébredés! Fél század hosszú álma
Tűnt el szememről e dal hallatára,
S ismét az ifju, félénk leány vagyok,
Reszketve, áhitattal hallgatom
A költő hangját, mely hozzám beszél
Hajh! *(Lassan a patakhoz megy s megmeríti korsóját.)*
Jó reggelt leányok!

1. leány. Adjon Isten!

2. leány. Ej, nénémasszony, mért oly bús ma reggel?

*) A nemzeti színház ötvenéves jubileumára. Előadatott 1887-ik évi szeptember hó 28-dikán.

Színésznő. A dalotok búsíta el.

1. leány.

Miert?

Színésznő. A múlt emlékét költé fel szivemben,
S kinek csak múltja, csak emléke van már:
Szomorú annak az emlékezés.

A költőt, a ki ezt a dalt megírta,

Ismertem egykor, régen; rólam is

Dalolt, mikor még ifju s szép valék.

1. leány. Ifjú?

2. leány.

És szép?

3. leány.

Az régen lehetett.

(A többi leány hallgatásra inti, halkán nevetve.)

Színésznő. Hagyjátok szólni s ti nevesetek
Csak bátran, nyiltan; ah! az ifju kor
Kegyetlen az iránt, mi elavult.
Pedig igaz volt . . . Ifju s szép valék . . .
De mért is mondom ezt? mindenki volt
Ifjú s szép egyszer: engem fényesebb
Emlék köt össze elmúlt napjaimmal.
A hír sugára font füzért fejemre,
Dicsőség napja hinte fényt reám,
Ezrek figyelme csüggött ajkamon,
S a szó, melyet kiejtett, ezeket
Ragadt magával, lelkesítve, gyujtva;
Mint könnyű hangszeren, játszott kezem
A nagy tömeg szívéen, tetszés szerint
Könnyet, mosolyt fakasztva húrjain;
A századoknak ihlett nagyjai
Énáltalan szólottak a jelenhez,
S a költő lantja rólam énekelt . . .
Rám nézve, úgy-e, nem hinnétek el?

1. leány.

Hinnők, ha láttuk volna.

Színésznő.

Látni! látni!

Mi egykor voltam, elmúlt az örökre

És a világban nem maradt nyoma.

Egy nemzedéknek éltem, az letűnt,

És én megszűntem lenni . . . Menjete!

(Háza elé megy s virágait öntözi, mialatt a leányok vállukra véve kor-
saikat, lassan eltávoznak. Szünet után.)

Éledjete, viruljatek virágim,

Ne érjen el korán a hervadás

(Leteszi korsóját a földre s a padra ül.)

A hervadás . . . ? Míg a szírom lehull

S az édes illat légben oszlik el :

Új bimbó feslik már a régi száron ;

S a vénülő tő meg sem görnyedett,

Az ifju sarj kihajt már oldalán.

Bár hervad a virág, nem semmisül meg,

Örökre él ujult hajtásiban.

(Gondolkozás után.)

S mit ember alkot, mért enyészik el ?

(A tárolból felhangzik az előbbi dal.)

Elvész ? elmúlik ? Nem igaz ! Imé :

A költő műve mindörökre él ;

Testét bár eltemették, megmarad

A lelkéből kiröppent szikra, s új

Meg új tüzet gyújt milliók szellemében.

A véső műve, az ecset vonása

Túléli a kezet, mely vezeté.

Ember mi szépet és nagyot teremt,

Tovább él abban lelke jobb fele,

S bár sírban porlik, nem hal meg egészen.

Csak én ! csak én ! Hiában alkoték,

Hiában égett a szent tűz szívemben :

Minden nagy művem, mint a buborék,

Szemem láttára foszlik szét a légben !

Még élek s látom már halálomat,

A legszörnyűbb halált, a feledést.

Mivel jobb hát más emberek műve,

Mivel érdemle hosszabb életet ?

Miért csupán a színész végzete

Gyógyíthatatlan feledés, enyészet ?

(Fölemelkelik helyéről, mindinkább fokozódó indulattal.)

Isten, végzet, vagy bármi a neved,

Miért vagy hozzánk oly igaztalan ?

Miért oltád szívünkbe a dicsőség

Kiolthatatlan szomját, mért adál

Erőt alkotni, ha nem engeded,

Hogy megmaradjon, a mit alkotunk ?

S te nagy költő, ki egykor lantodat

Nevemmel hangolád legszebb dalára,
 És hallhatatlansággal biztatád
 A művészuót, mint tennen magadat:
 Tekints le s nézd, mi lett ígéreted!
 Te élsz, te élsz, neved fennen ragyog,
 Dalodtól lelkesülnek századok,
 S én elfeledve, ismeretlenül
 Kezdem már élve az örök halált.
 Kelj föl sírodból, váltsd be szavadat,
 S ha egykor Isten ihletettje voltál,
 Hallgassa meg most pártfogásodat:
 Add, oh add vissza ifjuságomat,
 Add vissza régi bájamat, erőmet,
 Engedd, hogy újra küzdjek czéloméért,
 S ha sorsom az, hogy a jelennek éljek,
 Legyen örök jele né a jövő.
 Tedd ezt, avagy vedd vissza mind, mivel
 Jósleked egykor fennen biztatott,
 S ígéreteddel együtt légy hazug!

(Dörgés. Fehér felhő emelkedik, s benne elmosódó körvonalakban feltűnik a költő szelleme. Az egy színésznő arcát kezével elfödve, síkolva térdre esik.)

A költő szelleme. A végtelen öröklét partjain,
 Hol láthatatlan lények nem szünő
 Munkával fonják a lét szövetét,
 Hallám kérésed s káromlásodat.
 Legyen neked kívánságod szerint!
 A nagy Lény, a kinek nincs mult s jövő,
 Ki nem volt, nem lesz, ám örökre van,
 Ő küld tehozzád s küldi általam
 Örök tavasza egy fuvallatát,
 Jutalmul, büntetésül? nem tudom.
 Legyen neked kívánságod szerint!
 Hulljon le a kor terhe vállaidról,
 A régi tűz kerengjen ereidben,
 Légy újra ifju, kezd újból a harcot,
 Küzdj, fáradj, szenvedj, kergesd czéledat,
 Mig a halált nem kéred tenmagad!

(Sűrű fekete felhő ereszkedik le, mely a színt egészen eltakarja. Egy perc múlva a felhő széteszlik, s a színen egy város népes, zajos utcáját

mutatja. Mindenfelől nagy házak. A háttérben pompás palota, oszlopos előcsarnokkal. Az utcán emberek mennek át, gyorsan, nem törődve egymással, mint a kik sürgős dologban járnak. Némelyek árúkkal meg-
rakott taligát tolnak a színen keresztül, mások vállaikon rudakat vis-
nek. Egyik nagy írácsomagot visz hóna alatt, másik kosarat kezében.
Vándorszínész kopott ruhában jő a tömegben, s miután a járókelők egy-
néhányszor félre lökték, a szín közepére érkezik.)

Vándorszínész. Hogy a csúz üssön minden oly könyökbe,

Mely fölcent bordáimba ütközik!

Hitvány tömeg, kalmár vásári had!

Nem dobban megdöbbenve a szived,

Megilletvén az ihletted kezeddél?

Reám se néznek! Hasztalan pazarlom

A szójátékok játszi röppentyűit.

Hitvány tömeg, megvetlek s eltiporlak.

(Körülnéz.)

Hah! mennyi nagy ház, órjas kőhalom,

S közülök házbért egy sem hajt nekem....

Hazám, hazám, nem értesz meg soha?

És ott, e fényes márványpalota!

Mint bíboros király emelkedik ki

E négyszögű kalmárházak közül.....

Megkérdézem, ki az, ki ott tanyáz?

A szent művészet papja tán meleg

Szivet talál — s ebédet tűzhelyén.

(Egy átmenőt megszólít.)

Halandó, állj meg és felelj szavamra...

(A megszólított feletet nélkül tovább megy.)

A nyomorúlt! nem sejti, mily szerencsét

Szalaszta el, nem váltva szót velem.

(Egy teherhordóhoz fordul.)

Ugyan barátom, mondja meg nekem....

(A teherhordó szó nélkül tovább megy.)

Mint megvetem ez aljas csöcseléket,

Mely mit se tesz, csak egyre dolgozik!

(Arstetikus jő.)

No végre egy, kinek nincs semmi dolga...

Kiváló szellem lesz... megértjük egymást.

De eldugom fenségem öntudatját,

Prózában szólok s udvaroncز leszek.

(Levett kalappal.)

Ha meg nem sérteném, nagyságos ur,
Kié e ház, mely ott emelkedik?

(A háttéri palotára mutat.)

Aesthetikus. Az ott? Az a Dicsőség palotája!

Vándorszínész. Mit hallok? a Dicsőség palotája!

Vagyis más szóval: az én palotám.

A révbe ér hát hanyatott hajóm,

Elértem végre fényes czéloat.

(Fejébe csapja kalapját.)

Otthon vagyok! Enyém e palota,

Örökrészem van benne jog szerint.

Büszkén s nyugodtan lépek küszöbére....

Silány emberfaj, a mely annyiszor

Kizártál hitvány lakbérhátralek

Miatt kebledből, innen dobj ki hát,

Hol enmagam vagyok a házi úr!

Előre! Jó egészséget, barátom!

(Könnyedén int kezével az *Aesthetikus*nak s büszkén el a palotába.)

Aesthetikus. Pompás alak! Nyomában maradok.

Erről egész tanulmányt írhatok...

De mily nő az, ki ott rohan felém?

(*Színésznő, egészen megijődvá, gyorsan, elragadtatva jő.*)

Színésznő. Ifjú vagyok, mohón zajong a vér
Eremben, fénytől sűgárzik szemem,
Szellő gyanánt suhannak lépteim.
Ifjú vagyok, vágytól dobog szívem,
Merész tervektől forr hevült agyam,
S mint megfeszített ijön reszkető nyíl,
Kész küzdelemre minden idegem.
Ifjú vagyok: az utcza tükrei,
A bámulattal kíséző szemek,
Mind ifjuságot, bájt sugárzanak rám,
Mind azt kiáltják: ifjú s szép vagyok.
A szörnyű álom, mely lelkekre ült,
S aggság, felejtés gyászos rémeit
Tüntette föl riadt szemem előtt:
Elszállt, eloszlott, álom volt csupán,
Én élek, küzdök, ifjú s szép vagyok.
Fel hát a harcra, fel a diadalra!

Elöttem a Dicsőség temploma,
 Hívólag intenek tárt ajtai:
 Fel hát, belépek fényes csarnokába,
 Örök dicsőség vár nevemre ott.

(A palota felé indul.)

Aesthetikus (elője lép). Művésznő, üdvözöllek!

Színésznő.

Mit kívánsz?

S ki vagy, ki így elállod útamat?

Aesthetikus. Kívánatom szolgálatodra lenni

Az úton, melyre könnyű szerrel indúlsz.

Színésznő. Mért könnyű szerrel? Nincs-e rá jogom?

És nincs meg hozzá minden eszközőm?

Aesthetikus. Minél nagyobb a jog és több az eszköz,
 Annál nagyobb és több az akadály.

Színésznő. Mily akadály? Emlékszem, egykoron —

Talán csak tegnap — rémek üldözének,

S víjjogva nyujták körmüket felem.

A Rágalom, Irigység, Éhhalál,

S a mi szülöttje csak van a pokolnak,

Mind rám zudult, mind vérem szomjazá.

De arra is tisztán emlékezem,

Hogy megjelent Árpád nagy szelleme,

S elűzte mind e szörnyű rémeket,

És megtöré gonosz hatalmokat.

Rémektől félni nincs többé okom.

Aesthetikus. Csalóddol, és bukásra visz hited,

Ha vak bizalmasd óvni elfeled.

A rémek, melyek egykor üldözének,

Nem vesztek el, nem vesznek el soha;

Alakjokat változtatják csupán

Idők divatja s korszellem szerint.

Igaz, nincs már oly szörnyű külsejök,

Mint az Orestest üző furiáknak:

Arczuk nem sápadt, nem véres szemök,

Fejükről nem lóg kígyó fürt gyanánt,

Nem is viselnek horgas karmokat

S szavok nem vérfagyasztó víjjogás:

Jó volt ez a regényesség korában,

Midőn a képzelet még tarka volt.

De e polgári, józan és fakó

Világban, még a szörnyű rémek is
 Polgári arcot és ruhát viselnek :
 Frakkban jár a Ledérség, Léhaság,
 Tournuret hord az Irigység, Rágalom ;
 Átöltözének mind, kik egykoron
 Fantasztikus alakban üldözének.
 De mind megvannak, élnek és mozognak,
 S nem látod bár, megérezed nemsokára
 Lelkedbe vágó éles karmukat.

Színészről. Komor beszéd, s a kislelkűeket
 Mi könnyen csüggedésbe ejtené !
 Ki vagy te, a ki ily sötét jövőt
 Társz szemeimbe útam elején ?

Aesthetikus. Sokszor találhatsz engem útadon,
 Mint kalauzt, segédet, oktatót.
 Az első lépést tőlem tanulod,
 S szabályaimmal aggatlak tele,
 Hogy járásod megtartsa szüntelen
 A méltóságos lassuság menetjét,
 S tulságos gyorsasággal meg ne rontsd
 Egészséged. Nevem : Aesthetikus.

Színészről. Ismerlek, sokszor hallám híredet,
 És tisztelettel gondolék reád.
 Szép hivatás, mely részedül jutott :
 A szépnek élni, a szépet kutatni,
 S szabályait megállapítani.

Aesthetikus. Sokáig alhatál, ha még e régi
 Avult fogalmat vallod hitedül ;
 A tudomány nagyot haladt azóta,
 S új, végtelen ösvényt nyitott előttünk.
 A rút s nem a szép az, mit kutatunk,
 A rút s nem a szép az, mi érdekel ;
 Vagy legalább az, mit ti egykoron
 Rútnak neveztetek ; mert a fogalmak
 Azóta már helyet cseréltenek,
 S a rút lett szép . . . Megdöbbsz, bámulattal
 Néz rám szemed ? Pedig ez az igazság.
 Miként a jó s erényes nő unalmas,
 És senki sem foglalkozik vele ;
 De csak egy hallépést kövessen el,

Rögtön beszélnek róla s érdekes :
 Akként vagyunk mindennel : mint az orvost,
 A kóros, nem az ép test érdekel.
 Szép, a mi érdekes, ez a szabály :
 A rút, a szenny, a bűn, a ferdeség —
 Ez érdekes, mert az idegre hat,
 Tehát a rút szép. Im a logika.
 Kövesd szabályomat : keresd a rútat,
 Vájkálj a szennyben, rázd meg idegünket,
 Akkor lesz nagy művésznő a neved.

Színésznő. El tőlem ! a pokolból jött szavad !
 Valót mondál, nem vesztek el a rémek,
 S más öltözetben itt kísértének.
 Te is közéjük tartozol, te vagy
 Mindannyiok közt a leggonoszabb !
 Ismerlek, nem fogsz törbe ejteni.

(E pillanatban felnyílik a háttéri palota ajtaja s a vándorszínész kiesik rajta.)

Vándorszínész. Kidobtak ! Ég s föld, halld e bösz ígét,
 S tarts rögtön szörnyű ítéletnapot !
 Kidobtak ! Oh hazám, s te néma vagy,
 S te szent művészet nem borítsz sötét
 Fátyolt arcodra fölként papodért ?

(A palotának fordul.)

Megvetlek és büszkén tovább megyek.

(Előre jő.)

Aesthetikus. Nem sikerült a házi uraság ?

Vándorszínész. Hálátlan honban művész sorsa ez :
 Kidobtak a Dicsőség templomából,
 Akár a korcsmából. Haha ! s e nép
 Még nagyságról, jövőről álmodik.

Aesthetikus. E pályatársad ép ez útra indult.

Vándorszínész. E pályatársam ? . . Ah ! mit lát szemem !
 Dicső művésznő, pályánk csillaga,
 Köszöntelek !

Színésznő. Nem ismerlek. Ki vagy ?

Vándorszínész. A szent művészet papja, mint magad,
 Csillag, miként te, e hon bús egén,
 Abban különböző csak, hogy te álló,
 Én bolygó csillagképen ragyogok.

De most hozzád kötöm le sorsomat.
 Bösz végzetem — vendéglős képiben —
 Zálogban tartja gárderóbomat.
 Egy pár forint csak, annyit kölesönözz,
 S legelső jutalomjátékomat
 Viszonzásképen lábadhöz teszem.

Színésznő. Im itt a pénz, csak menj minél előbb.

Vándorszínész. Hálám örökre kísérod marad. (El.)

Aesthetikus. Én is megyek utána. Ennek a
 Rútsága sokkal érdekeseb nekem,
 Mint a te klasszikus és feddhetetlen
 Szépséged... Ég veled! Élj boldogul,
 S haladj, ha tudsz, választott úton. (El.)

Színésznő. Elhagytak végre, könnyül kebelem;
 A legveszélyeseb rémeket legyőztem,
 Kik undorral tölthetnék el szívem
 Pályám iránt, meggyűlöltetve azt
 Ennenmagammal. Elmúlt a kísértés,
 Ujult erővel bátran fel tehát!

(A palota csarnokába lép.)

Előítélet (kilép az ajtón s elállja a színésznő útját).
 Megállj! E szent csarnokba hivatott
 Léphet csupán. Én őrzöm ajtaját,
 Nekem felelj: ki vagy? minő jogon
 Kivánsz belépni?

Színésznő. Színésznő vagyok.

Előítélet. Mily vakmerőség! Ép most üztem el
 Egy társadat, s te már nyomába lépsz?

Színésznő. A kit kiűztél, jogtalan bitor,
 A művészet méltatlan papja volt.
 Szennyes salakját tiszta aranyommal
 Miért itéled egy mérték szerint?

Előítélet. Az mindegy! Színész vagy, miként amaz.
 Nem a személy, a pálya szüli nálam
 A kifogást, az a sikamlós pálya,
 A melyen meg nem állhat az erény.
 Ki ily uton közelg e hely felé,
 Eléje állok és be nem bocsátom
 A jók, tiszták és nemesek közé.

Színésznő (irtózva hátrál). Ismét egy rém a régiek közül!

Ismerlek, nem feledtem arczodat,
 E mozdulatlan, jéghideg szemet,
 Mely annyiszor tartott fel útamon.
 De azt hívém, megölt a kor hatalma,
 Eltemetett a haladó idő...
 S te élsz, te élsz, erőd a régi még....
 Te vagy, rád ismerek, Előítélet!

Előítélet. Énrajtam nem fog az okoskodás.
 A mit mondtam, megmondtam. E nemes
 Hajlékba nem bocsátlak egyedül.
 Menj hát, keress tisztet, megbízható
 Frigytársakat, a kik jót állnak érted,
 Hogy meg nem rontod e hely tiszta fényét.
 Velök beléphetsz kísérő gyanánt,
 Máskép örökké zárt ajtót találsz.

(El az ajtón, melyet bezár maga után.)

Színésznő. Frigvest keressek? Hol találok azt,
 Ki érdemének fényét rám borítja,
 S a jogtalannal osztozik jogán?

(Megpillantja a fellépő Drámaíró.)

A költő....! Megtaláltam társamat:
 Ikertestvére ő művészetemnek,
 Egy czél felé tör egy uton velem:
 Karján e palotába léphetek.

(A Drámaíróhoz lép.)

Köszöntelek!

Drámaíró. Jó csillagod hozott
 Utamba, nagy művésznő! Nagy sikert
 Hordok zsebemben, és én általad,
 Te általam, tapsok viharja közt,
 A csillagok közé emelkedünk.

Színésznő. Művészetem szolgálatodra áll.

Drámaíró. Kérlek, ne szegyeníts meg e szerény
 Szavakkal; engem illet ily beszéd:
 Költészetem szolgál művészetednek,
 S én büszke és boldog vagyok, hogy a
 Szerepre, melyre méltó alakot
 Ez epigonok közt nem lelhetek,
 Megnyerhetem fényes művészeted.

(Írást vesz ki zsebéből.)

Hallgasd meg drámámat figyelmesen,
 S ügyelj kivált a főszerepre, melyet
 Neked szántam. De kérve kérlek ám,
 Őszinte s szigorú légy mindenek
 Fölött; nem zaklat engem a hiúság,
 S igazságot, nem bókot akarok.
 Megkezdem hát, és várom, ne feledd,
 Őszinte s szigorú ítéleted'.

Színésznő. Nyíltságom ellen nem lesz panaszkod.

Dramáíró. Ez mindkettőnknek érdekében áll.

Megkezdem hát... De kérlek, jól figyelj;
 Drámámban minden szónak súlya van.
 Kezdjük meg hát... Csak szerepedre nézve
 Adok még egy kis tájékoztatást.
 Lyányt játszol, kit fiú gyanánt nevelnek,
 S fiú alakban lányos érzetek
 Gyulnak szívében, úgy hogy önmaga
 Sem tudja végre: fiu vagy leány?

Színésznő. Ez kissé kényes.

Dramáíró. De poétikus.

Hallgasd meg most a fényes monológot,
 Melylyel megkezded nagy jeleneted.

(*Oltas.*)

«Le van már csukva szívem véres ajka,
 Szenderbe ringatá a szörnyü dajka.»

Színésznő. E szörnyü dajka nem megy a fejembe.

Dramáíró. De rímel, és azért poétikus.

Halld folytatását és őszinte légy.

(*Oltas.*)

«Üdvöm, ha gyülöl az, kit szeretek,
 S utált kebelre hajtom fejemet.»

Színésznő. Szokatlan és természetellenes.

Dramáíró (*haragosan*). Azért poézis... De ha untalan
 Szavamba vágysz, be nem fejezhetem.

Színésznő. Bocsáss meg, azt hívém, költészet és
 Igazság közt ellentét nem lehet.

Dramáíró. Azt mondod, hogy nem tetszik darabom?

Színésznő. Nem azt, de úgy hiszem —

Dramáíró. Csak mondd ki bátran,

Nincs kedved e szerephez... Köszönöm!

Most már ha kérnéd, sem adnám oda,
 Hogy kedv nélkül vedd, elmaradj szünetlen
 A próbákról s csak úgy fitymálva játszad.
 Nem úgy! Oly balga nem leszek soha,
 Hogy drámám sorsát primadonnai
 Szeszélyre bízam... Van még más színésznő,
 Ki lelkesülni tud, s nem kritizál.

Színésznő. Magad kötéd lelkemre, hogy legyek
 Öszinte s szigorú.

Drámaíró. És most is azt
 Kívánom; mert a bókot megvetem,
 Sem a hiuság nem bántott soha.
 És ép azért, látván, hogy darabom
 Meg nem nyere magas tetszésedet,
 Itt hagylak s más művésznőt keresek,
 Kinek fejébe meg költöszetem.
 Élj boldogul, harag nélkül megyek.
 Izlésedet az ég javítsa meg! (El.)

Színésznő. Barát helyett ellenséget nyerek,
 Segély helyett uj és nagy akadályt.
 Hová forduljak, hol keressem azt,
 Ki önző vágytól menten nyujt felém
 Oltalmazó kart? Oly nagy a világ,
 S ne volna benne egy igaz barát?
 Van még önzetlen lélek, tiszta szív,
 S megismerem még... itt várok reá.
 (A palota ajtaja előtt a lépcsőre ül.)

Drámaíró (risszajó a Primadonnával).

E szerepet neked szántam csupán,
 De van, ki érte versenyez veled.

Primadonna. Ki volna olyan vakmerő?

Drámaíró. Im ott ül.

Nagy művésznőnek tartja a tömeg.

Primadonna. Ah! ő az? Ismerem! Megint előjött,
 Hogy elhalászszon minden hódolást
 Elölünk, minden tapsot, koszorut?
 Nem volt elég, mit eddig aratott,
 Ráéhezett már a mienkre is?

Drámaíró. Ő buktat el, ha el nem buktatod.

Primadonna. Irigy én nem vagyok, mindenki tudja,

És versenyétől félni nincs okom;
De telhetetlensége már valóban
Vérlázító és leczkét érdemel.

(A jellepő Polgárnő és Nagyvilági hölgy elé siet.)

Nagylelkű pártfogóim, töletek
Kérek segélyt e betolakodó
Ellen . . . nem magamért, hiszen nekem
Ily versenyen könnyű a diadal;
De pályatársimért teszem, kiken
Győzelmet ülne cselszövényivel.

(A néptömeg gyülekszik s körülveszi a beszélőket. Köztök van a Nyárs-
polgár.)

Polgárnő. És cselszövő, arról biztos lehetsz;
Hallék egyet-mást róla, s bár szivemtől
Távol van a megszólás, rágalom,
Ki kell az igazságot mondanom.
Tehetség nélkül, ármány, pártfogás
Emelte addig, a hová jutott,
És köztünk mondva (ah! arczom pirul),
Meg is fizette jól a pártfogást.

Nagyvilági hölgy. Mit is beszélünk róla? Ily teremtés
Nem érdemel mást, mint hogy eltiporjuk.

Dramairó. Felséges nép, még most sem háborog
Jó izlésed s erkölcsi érzeted?

Tömeg. Űzzük ki innen!

(Fenyegetre a színésznő felé tódulnak.)

Színésznő (felugrik). Mit jelent e zaj?
Miért villognak rám e vad szemek?
Mi bűnömért zúdul rám e vihar?

Primadonna. Bűnöd, hogy vagy.

Polgárnő. Bűnöd, hogy ilyen vagy.

Nagyvilági hölgy. Ne nézz reám, megfertőztet szemed.

Tömeg (fenyegetre). El innen!

Színésznő. Hagyjatok! ne bántsatok!

Miért gyűlöltök engem? mért akar
Szétmarczangolni éles karmotok?
Oh Istenem! nincs senki, senki hát,
Ki védni merne engem védtelent?

(Nyárspolgárhoz.)

Uram, te jónak látszol, arczodon

Nem lángol e vad szenvedély tüze :
Oh állj mellém te, légy oltalmazóm !

Nyárspolgár. Ugyan hagyj békét! Nincs talán adómmal

Eleg bajom, hogy újat is keressek
Egy personáért, kit nem ismerek ?

Dramairó. Itt senkinek sem kellesz, el veled !

Színésznő. Minő jogon ítéltek ti fölöttem ?

Ha vádatok van ellenem, miért nem
Vezettek a jogos bírák elé ?

Dramairó. Bírát akarsz ? Jó. Épen itt közelg

A szellem s izlés legfőbb foruma.

(A három kritikus jő.)

Hatalmas bírák, kiknek legmagasb

Iteletén csügg a közvelemény :

Im egy színésznőt állítunk elétek.

Polgárnő. A vád : izléstelenség, a tehetség

Teljes hiánya, rossz erkölcs s a többi . . .

Primadonna. Ti mondjátok döntő ítéletet.

Első kritikus (kopott ó díratú magyar öltönyben, pápaszemmel).

Ha még él, úgy nincs benne semmi jó ;

Haljon meg, ha dicséretet akar.

Második kritikus (frakkban, szemén csipetítővel, minden zsebe francia lapokkal van tele).

Ne ítéljünk vaktában. Tudni kell,

Mily szellemes aperçut mondnak ily

Esetre Sainte-Beuve, Sarcey s más urak.

(Húrlapokat vesz ki zsebéből.)

Harmadik kritikus (éretlen süheder, csupasz arc, hosszú haj).

Mit Sainte-Beuve, Sarcey ! Első a tanár ur,

Az ő tankönyve mindent felölel.

(Könyvet vesz ki zsebéből.)

Második kritikus. Merő avult lom, ócska salabakter !

Rég túl vagyunk e nyútt szabályokon.

Párisban új teoriák teremnek

Naponként : mértékünket ott vegyük.

Harmadik kritikus. Üres szóhalmaz, léha fecsegés !

Az én mértékem Aristoteles.

Első kritikus. Az egyik francz, a másik meg görög :

Ármányos nép mindkettő, nem magyar

Gyomorba illők kotyvadékaik.

Az én mértékem ennen két fülem.

Harmadik kritikus. Ugy jó nagy mértéked van.

Első kritikus.

Rossz kölyök!

Jobban tanulj leckédet, ha velem

Akarsz kikötni.

Második kritikus.

Csendesen! Ne rontsuk

A nép előtt állásunk nimbusát.

Első kritikus.

A majom is már nimbust emleget?

Második kritikus. Zsiros ripóktól mást nem várhatek.

Harmadik kritikus. Gorombáskodjatok csak, én nyugodt

Főlenynyel, mosolyogva hallgatok.

Második kritikus.

Mit mosolyog e kicsapott diák?

Harmadik kritikus. E vad sértésre tollam válaszol:

Olvasd el holnap tárczacikkemet.

Második kritikus.

Ugy legalább egy olvasója lesz.

Harmadik kritikus. Lesujtalak.

Második kritikus.

Megsemmisítelek!

(Két felé elrohannak.)

Első kritikus. S én szétmorzsollak mindkettőtöket.

(Utánok akar rohanni. A Drámaíró megfogja kabátját.)

Drámaíró. De kerlek, hát az ítélet mi lesz?

Első kritikus (hátra sem nézve).

Agyon kell ütni! (Elrohan.)

(A Vándorszínész és a Műbarát jönnek.)

Drámaíró.

Meg van az ítélet!

Agyon kell ütni!

Tömeg.

Veszszén el!

Színésznő. Segítség! Mentsetek meg! Elveszek!

Műbarát. Megmentelek, ha hálás léssz irántam

És megszolgálod pártfogásomat.

Vándorszínész. Ne hallgass rá! Jer hozzám feleségül,

Bejárjuk a vidéket szerteszét

És ketten játszunk nagy tragédiákat.

Színésznő. A régi rémek!... Csüggedés fog el...

Irtózat!... Itt vagytok, kik egykoron

Vad vijjogások közt üldöztetek...

Itt vagytok mind... reátok ismerek...

(Drámaíróra mutat.)

Te vagy, Hiúság!

(Primadonnára.)

Irigység, te vagy!

(Polgárnőre és Nagyrildági hölgyre.)

S te, Rágalom! ... S te, gögös Megvetés...

(Nyárspolgárra.)

S téged, habár felfaltak társaid,
Részvétlenség, im újra élsz te is...

(A tömegre mutat.)

Itt vagytok mind, Kajánság, Butaság!

S én elhagyatva állok köztetek —

(Műharátra és Vándorszínészre.)

Mentségem csak a Csáb vagy Éhhalál!

Ez hát a pálya, melyért epedék,

Ez lett a vég, mely lelkem álma volt?

Ez hát a küzdelem, mely lelkesített,

Ez lett a diadal, mely biztatott?

Erőm ellankad, összeroskadok...

Oh nagy költő, ki látod a jövőt,

Mért teljesítéd dőre vágyamat?

Vedd vissza, vedd ez átkos ifjúságot

És add helyette az örök halált!

(Dörögés. Erős zene. Fekete felhő takarja el a színt. A zene mindegyre enyhébb hangokba megy át, s midőn elhallgat, a felhő fölemelkedik és ismét az első képbeli erlős táj tűnik föl. A színésznő térdelő helyzetben, kezét arczára borítva, mint az első kép végén. Előtte fehér felhőben a költő szelleme.)

A költő szelleme. Emeld föl lelkedet... a dőre váagnál,

Mely megfordítá az idők futását,

Még bűnösebb e gyáva csüggedés.

Ha embereknek szól művészeted:

Az ember mind egyforma, ne feledd,

S mig ember lesz az ember, megmarad

A bűn s a ferdeség az ég alatt.

Félszázad mult, hogy rólad szólt az ének,

S a régi rémek, látod, most is élnek,

S nem egy nemes szív vértett, küzködött

Azóta szörnyű karmaik között.

De lásd, a galy, melyet te ültetél,

Félszázad multán mily dicsően él,

Rémek daczára rendületlen áll,
S az lett belőle, a mit álmodál.

(A háttér ezalatt lassankint megvilágosodott s a fátyolon keresztül látható lesz a Nemzeti színház homlokzata, díszben, megkoszorúzva; körülötte a személyzet.)

Ez a ti halhatatlanságotok,
Ez az, mi művetekből fenragyog:
Küzd, szenved, lankad, elvesz a személy,
De a művészet mindörökre él.

(Zene. Hymnus. A függöny legördül.)

CSIKY GERGELY.

SCHILLER KÖLTEMÉNYEIBŐL.

I.

V Á G Y.

Ah, e völgy borús homálya,
Mily ködös, keserves éj,
Hol a nyitja, hol a zárja?
Feltalálnom, vajmi kéj!
Odaát virányok várnak
Nyár örök sugáriban;
Csak a szárnyak, oh a szárnyak!
Átröpülnék boldogan.

Édes öszhang cseng fülembé,
Az egeknek dallamát
Hozza szellő, játszi, lenge
S a legeknek balzsamát.
Szinarany gyümölcsöt látok
Lomb között, mely zöld-sötét,
És mi ott nyit, a virágot
Hóvihar nem tépi szét.

Oh, mi édes élni ottan,
Ott lehelni mily dicső!
Tünde fénymagaslatokban —
Mily üde, mily éltető!
De közöttünk bős folyamnak
Árja, át nem kelhetek;
Szélüzött habok rohannak,
Lelkem fázik és remeg.

Im a csónak, utra készen,
De kormányos nincs sehol.
Szállj be gyorsan, szállj merészen!
A vitorla áthatol.
Ámde mersed kell és hinned,
Zálogot az ég nem ád;
Csak csodával kelhetsz innét
A csodák honába át.

II.

A FÖLD FELOSZTÁSA.

Vigyétek im! vigyétek a világot,
Igy szóla Zeusz, vigyétek emberek.
Örök hűbér gyanánt szálljon reátok,
Osztozatok testvérileg.

Sürög-forog, kinek keze, előjön
Öreg és ifju, nincs ki elmarad.
A földmives arat arany mezőkön,
Az urfi űzi a vadat.

A kalmár gyűjt, míg telve tömve tára,
Nemes levű hordót visz az apát;
Hídat, utat, mind a király lezárja,
Igényli a tized jogát.

Osztás után, hogy részét megtekintse
Közélg a költő, messziről, de most
Elkésve, a világnak minden kincse
Eltűnt, ural tulajdonost.

Jaj énnekem! feledve, eltagadva,
Bár leghivebb fiad, csak én legyek?
Nagy hangosan keservét így siratva,
Zeusz trónusánál esd, remeg.

Ha tévedél, mond Zeusz, álom honának
Ösvényein, pörölned dőreség,
Hát hol valál, mikor osztozkodának?
A költő mond: nálad valék —

Eged összhangjai csengvén fülembé,
Szemem lesé magasztos képedet,
Bocsáss meg, fényeidben elmerengve,
Földön jogom hogy elveszett.

Hiába! mond az Isten, nincs mit tennem,
Mind szétszedék, mi jót a föld kínál.
Akarsz-e élni én velem egemben? —
Jőjj bármikor, előtted nyitva áll.

SPÓNER ANDOR.

JOHNSON S. «IRENÉ»-JE.

Ismerjük Kisfaludy K. jeles tragédiáját, mely ezt a címet viseli. Tudjuk annak párdarabját Bólyai Farkasnál, meg eredetét Mikesből és további viszonyait s tárgyalásait. Azt is, a mit Heinrich G. (*Budapesti Szemle* XXVII. 140 s köv. l.) elmondott, a minek veleje az, hogy Mikes egy *Bandello* nevű olasz elbeszélésének francia átdolgozásából vehette, s hogy a német tragédia-író Ayrer meg az angol Peele is tárgyalták ugyanezt, s pedig egymástól külön, de úgy hogy Ayrer több ily tárgyú angol darabot, Mahometről szólókat, használhatott, megismerhetvén ezeket az ő idejében már Németországban elterjedt «angol komédiások» után. E felől azonban további értesítést nem kaphatunk. — De azt tudjuk, hogy Irene mint drámai hősnő, az angoloknál is, már a XVI. század vége felé előfordúl. Mert bizonyos, hogy Peele György drámaíró, ki mintegy hat évvel volt Shakesperenél idősebb, de néhány évvel előbb halt meg, írt egy drámát *Hiren the fair Greeke* (Irene a szép görög leány) cím alatt. E mű ki sem nyomtatott, vagy kinyomtatva elveszett; de színészek kezén foroghatott s talán színpadon is előadhatták. Ebből idézi Shakespere, Delius gyanítása szerint *IV. Henrike* II. felv. 4. jelenetében ket ízben is e szavakat: Have we not Hiren there? (Nincsen itt egy Hiren.) E nev itt nemely magyarázó szerint kéjnt (Delius id. helyhez), mások szerint kardot jelentene. (Nares *Glossarium*ában e szó alatt: Hiren. És Shakespere lipcsei 4-edrétű kiadásában stb.) Hogyan jelenthet kardot, ha csak talán az *ironnal* nem foglalja össze az emlekezet, alig gondolhatni el. De *whore harlot* stb. (rima) értelmében inkább vehették, kivált ha Peele is olyan jellemet adott görög hősnőjének — mi a trójai háború hősnője után

nagyon lehetséges volt, mint Johnson: egy erkéki, ingatag, nagyravágyó, erkölcsi értékkel alig bíró nőét. Az is igaz, hogy Sh.-nél az illető helyre ilyen jelentés nagyon beillik, talán inkább mint amolyan. Egy durva s orozatlanul fajtalan ingerkedés egy ahhoz való nővel, ennek visszapattogása idézi elő a felkiáltást, mely — Nares idézeteiből legalább úgy látszik — másutt is feltalálható az angol drámák íróinál. Egy helyen pedig valamelyik vígjátékban egy bohóc (clown) és egy szakács vitatkoznak, vajon e szót *hirenek* vagy *Sirennek* kell-e mondani. Az *Irene* név tehát úgy látszik köznévvé lett s nem szép értelemmel bírt a XVI. század piszkos nyelvű komikusainál.

Érdekes lesz egy hasonló című és tartalmú angol darabot is megismernünk a «nagy Johnsontól», az összes angol irodalom nagy tekintetű, maig is sokat emlegetett vezérferfiától. A mű a többiekkel hasonló réven kelt, t. i. az olasz irodalomból, francia közlés útján; de nem mindenben egyező, legalább a magyar művel. — Nem részletesebb összehasonlítászándékával közlöm a mit róla mondok, csak oly célból, mint *Bánkban* német és angol kidolgozásairól szoltak, hogy megláttassuk, mily körben forogtak a mi költőink a külföldiekhez képest és mit érhet a mienk amazok közt tartalmára és kidolgozására nézve.

A XVIII. század liberalismusához tartozott, hogy a keresztyén és pogány vallás, kivált pedig a kétféle erkölcsök és erények között való különbséget fejteggessék — és sokszor a pogányság előnyére fogják fel és tüntessék elő. Magasztos erényeket, önmegtágadó nemességet találtak sokszor vadakban, embertelenséget a keresztyén műveltség hőseiben. S ezt a keresztyén egyház túlfeszített követelése, ellenmondást, szabadabb nyilatkozást nem tűrő dogmatismusa, a «sola salvifica»-nak a már ekkor jogába lépni kezdett ész előtt való képtelensége, meg a keresztyén térítők, hódítók embertelenségei idézték elő. Ezért találjuk az említett törekvést például Voltairenél és sok németnél, kik a keresztyén orthodoxiával szemben a *Bölcs Nathan* szerzőjének voltak követői. Ha a mi művelődésünk története valaha bőven meg lesz írva, minden vidéki életről a hagyományok és följegyzések összeszedve, feldolgozva, a mi bennök valódi méz, kiszíva s a közös kincstárba közhasználatra, tanúságra kiteve: meglátjuk hogy nálunk is meg volt a szabadelvűségnek ez a törekvése s ez a nyilatkozása, nemcsak a József korában és a 90-es évek boldogabb hónapjaiban, hanem előbb és utóbb

is. — De nálunk a sajtószabadsághoz még soká lesz elég szellemi szabadság, elég szabad (érdektől, anyagiaktól szabad) barátja a történelemnek.

A Johnson műve, a melyről már szólni fogok, nem tartozik a jelesebbek közé, sem mint dráma, sem mint korirat (nem is az!). Az angol író nem volt az úgynevezett szabadelvűek egyike, az angol egyház orthodoxyját nem érezték még akkor oly nyomasztónak, mint a continens némely egyházaét, vagy ott is a puritán rendszert Buttler, vagy utóbb Burns a skót papságét. És ha némelyek érezték is, Johnson nem tartozott az ilyenek közé.

Johnson a külsőleg csodálatos különcz — némelyek külső szokásairól szeretnek ítélni azoknak, a kiknek belsejéről nem tudtak — de a stíl nagymestere, az irodalomnak egy ideig dictatora, maig is tisztelt nevű életrírók az angol költőknek, egy időben tanítója s mentora volt Garricknek, a nagy színjátszónak, kiről Döbrentei érdekesen beszélt félszázaddal ezelőtt (1836) *Macbeth* fordítása végén. Garrick 1747-ben a *Drury-lane* színház vezérletét vállalta föl és Johnsont bízta meg egy prolog írására; a mit ez meg is tett. Sőt mivel már előbb belátta, hogy csak írói pályán élhet meg s arra is lépett, írt egy *Irene* című színművet is. De ezt elébb nem tudta színre hozatni, míg Garrick egykori tisztelt tanítójáért és pártfogójáért megtette azt a szívességet és előadatta *Irenét* a *Drury-lane* színházban 1749-ben. Benne az egyik főszerepet ő maga játszotta, az egyik nőét Mrs. Cibber, a nagy színész legkedveltebb művész- és szereplő társa; kiről szintén van emlékezet Döbrenteinél, a mondott helyen. Garrick annyira ment, hogy Johnson kedvéért kilenczeste adta a darabot, hogy szerzője minden lehető jövedelmet kivegyen belőle. S az eredmény még sem lett fényes. A szerzőt illetett háromelőadásból Johnson alig kapott 2000 frtot, s 1000-nél valamivel többet a kinyomatás jogáért, holott egy didaktikus költeményeért *Az emberi kívánságok hiúságáról*, magáért 150-nél többet. — Mert Johnson kitünő műbíráló és stílista, tehetséges költő volt, de drámáirói tehetséggel épen nem bírt.

Irene Konstantinápolyban játszik, közvetlenül e városnak a töröktől lett bevétele után, tehát 1453-ban. A catastropha után itt két görög hazafi marad török ruhába elrejtve: Demetrius (kinek szerepét Garrick játszotta) és Leontius. Aspasia, Demetrius szerelmese, a tolongásban eltéved tőlök, de a

Sz. Zsófia templomában megtalálják a török szultán Mahomed katonái s urokhoz vezetik. Itt a fogoly nő meghódítja hatalmas urát, úgy hogy ez fölhívja, hogy hagyja el hitét és legyen Törökország királynéja. Ezt az ifjú görög hazafiak esetleg Cali basától tudják meg, kivel a történet összehozza. Ugyanis ez a basa összeesküvést tervez a szultán élete ellen s egy hajót már készen tart, hogy rajta elmenekülhessen, ha kell. Mert a császár megöletése után Ázsiába szándékozik vonulni, melynek előbb kormányzója volt s melynek népei kedvét kormányzói szelid bánásmódja által megnyerte vala. Itt akart ő magának Mohamed uralma romjain trónt alapítani s aztán az összes törökséget Európából oda visszavonván, Görögországnak és e földrésznek békét hagyni. Ily szándékának természetesen remélhette s igyekezett is a görögöket megnyerni; ezeket akarta eszközül használni, velök hajóját megrakni s általok a menekülést magának biztosítani.

Azonban Aspasia szerelmeséhez és hitéhez s hazájához híven visszautasítja az ajánlott királyi széket és fényt; de másik görög leányt is fogtak el: Irenét. Ez még erősebben elbájozza a szultánt s most ennek teszi meg ajánlatait és ez kevésbbé szilárdul áll ellen a hatalom és gazdagság kísértetének; habozólag viseli magát.

Mahomed Irene szobáiban tartózkodik, hol az összeesküvők szándéka szerint meg kell öletnie. Lelke Irenével foglalkozik, de a szerelmen kívül még a háború szenvedélye is izgatja, — s midőn az áruló vezér megjelenik nála, s hogy titkos céljához közelebb juthasson, engedelmet kér urától, hogy Mekkába búcsúra utazhassék, tagadó válaszszal utasítatik el, ilyforma szavakban :

Ha majd minden vihar lecsillapúl,
És a partot csendes habok verik
E hon körül: akkor lesz szünete
A harezi gondnak; akkor emlegess
Imát, zarándok útát, béke művét.

Ez az első fölvonás tartalma. A játék többi része gazdag drámai tett-anyaggal; a szenvedély nyilatkozásának helyes és kritikailag méltányolható fölfogásával. És a szerző jól el tudná ezeket beszélni; de valóban drámai erővel kifejtteni s kiábrázolni nem bírja.

A második fölvonásban Aspasia, szent érlekeihez hű ma-

radván, igyekszik lebeszélni Irenét a fejedelmi ajánlat elfogadásától, figyelmeztetvén a nagyvívás veszélyére. — Azonban egy összeesküvőt elfogtak, kínzó vallatás alá vesznek, s ez fölfedezi Cali basa árulását s ennek világos bizonyosságait szolgáltatja. Mahomed várakozik, s készül fölötte az ítéletet kimondani. Függetlenül tartja az ügy fölől véleményét, halasztja elhatározását; Irenét pedig folyvást kísérti és midőn ez azt kiáltja, még valamennyire most is habozva, vagy talán a meggondolás egy komolyabb percében: «Hagyj békét s ne kívánjad vesztetmet», amaz azt feleli:

Világi fényt, hatalmat s nem veszélyt
Ajánlok én; mosolygj s tied a föld!

A harmadik fölvonásban Abdalla, Cali összeesküvő társainak egyike, kinyilatkoztatja, hogy Aspasiát kétségbeesetten szereti s e szerelemtől nem bír menekedni. Másfelől Cali tudokra adja Demetriusnak és Leontiusnak, hogy készülétei teljesek s másnap mindennek meg kell történnie. Mikép felel erre Demetrius, feleletét mily didaktikus bőséggel és beszédmóddal adja elő a mi drámaírónk, az eredetinek lehetőleg híven adandó e soraiból kitetszik:

Holnap tehát! Egy árva elepedt
Özvegy sok év után is arra várjon...
Holnap! Mi az? Kínzó balvégzete
Az esztelen ifjúnak és henyének,
A gyáva és bolond lelkének, — a kik
Holnapra várva vesztik élteket.
Mindig epedve csak holnapra néznek,
Mig közbe lépve a halál, lerombol
Minden reményt. És ez átkos csalódás
Nyomorra tölti észrevétlenül
Mind e világot, napról napra. Lám
A harczos téli mars-útján bizogva
Holnaptól vár nyugalmat s hősi díjt;
És a szerelmes rég tárt karjai
Holnap reménylik a kedvest ölelni...
De a ki több csalódást nem kívánsz,
Tudd meg, hogy a jelen csak a tied.

A cselekvésre az éjtszakát tűzik ki. Leontius bízatik meg, hogy estenden vigyázzon a már árnyékos öbölben várakozó fölszerelt hajóra, mely épen az ő kertjétől formált tengerhajlásban áll, — s onnan a közel mély tengerre akar szállani. Itt fölfegy-

verzett híveivel s fölvtorlázott hajóval várjon a többiek érkezésére, kik egyiránt el lesznek készülve és elszánva a gyors elfutásra és a makacsul védő küzködéstre.

Cali megengedi Demetriusnak, hogy mielőtt a válságos pillanat eljönne, Aspasiához mehessen. Ezért Abdalla fölingerül Cali ellen. Másfelől Mahomed is folyvást ostromolja Irenét, ki valamennyire még most is habozik s nem adja meg végkép magát. E célra fölhasznál a török nagyúr — mint a költő mondja —

Minden áruló hajlamot,
Mely nökebelben támaszt zivatart:
Nagyság, gyönyör, fény s látszat ingerét.

Mahomed ebbeli igyekezetét előmozdítja Cali is, mert azon igyekszik, hogy azt, ki már gyanakszik reá, lekötelezze, saját hálójában tartsa s gyanúját lehetőleg elaltassa. — Találkoznak Aspasia és Irene. Az előbbi nemesebb érzésű leány, igyekszik emebben a hitet, a hazája iránt való hűséget élesztgetni. Emez azonban azt veti ellenébe, hogy mint Törökország királynéja sokat tehet, sőt legtöbbet honosai megmentésére. Erre Aspasia feleli :

Jó célra csak jó eszközzel siess;
Jó cél rossz eszközt jóvá nem tehet.

De Irene nem mond le arról a nagy fényről és hatalomról, a melyre már fölébredt s megerősödött nagyravágyása tör. — Demetriusnak is meg van szerelmes találkozása Aspasiával; de Abdalla közbe lép és a fenyegető veszély s kötelesség említésével, mint ürügygyel elszakasztja egymástól őket.

A negyedik fölvonás kezdetén Aspasia Demetriustól tudja meg, hogy Mahomed ellen összeesküvés létesült s hogy ez már rendezve van. Ebbe Aspasia csak úgy egyezik, ha amaz öldöklő szándék célja Görögország szabadsága; tehát a természet jogán alapszik, nem érdekből, szerelem boszúja érdekéből ered. De Aspasia új veszedelmet sejt Abdalla részéről, mert ez az ő szerelméért erősen küzdött Demetrius ellen :

E nyílt barát, ez önzetlen vitéz
Ravasz mesékkal vont el karjaidból
S erényemet szerelemmel ingatá.

És elgondolja, hogy kik az ő szerelmesének, Demetriusnak társai, hogy az Isten utálja és megbünteti az árulást, boszút és gyilkolást. És itt az áruló alattvalóval a hazafi együtt forog veszelyben és egy sorsban fog osztozni. Demetrius Görögországot akarja megmenteni, az ő sorsában osztozni akar Aspasia; ha nem sikerül vállalata, vele szívesen él idegen partokon, elrejtve, ártatlanságának tudatával s szerelmével megelégedve.

Cali lép elő. A döntő óra itt van. Leontius jelenti, hogy a hajó a kijelölt öbölben készen áll és a fegyveres görögök, reménységgel telve, a parton várnak. Leontius és Demetrius a hajóra vonulnak; Demetrius oly szándékkal, hogy a hold fölkelte után újra visszatér, ekkor megteszi társaival a szabadító csapást és a hold fényénél Ázsiába átvezeti a menekülő csapatot. Cali már győzedelmesnek hiszi magát. De a féltékeny Abdalla boszút forral s így midőn a görög ifjuval s több társakkal találkozik, ezeket elhíja, hogy egy barátságos pohárral erősítsék meg szövetségöket. De ez alkalommal Abdalla Demetrius számára mérget tölt a poharába s így tört ki a szövetség titka. — Mahomed mégis halasztgatja a fölfedezést és büntetést; bár előtte a Cali áruló tervének minden mozzanata tudva van, mivel két hű vezére: Hasszán és Karaza az árulás tekervényének minden pontját figyelemmel kísérik. Most a legújabb eset után, Abdalla dolga fölfedezettvén, mégis elrendeli Mahomed, hogy az árulókat elfogják. De Demetriust kímélteti, mert ennek hálával tartozik. Ugyanis mikor Konstantinápolyt ostromlá, egy időre a görögök kezébe esett s ezek megölték volna, ha Demetrius «nem vetette volna meg a boszú e hitvány nemét». Tehát így szólt Hasszán: fizessük vissza a szívességet.

Kincsekben gazdagon, sikerrel boldogan,
Jót tenni az égtől erőt, eszközt bevén,
Kislelkű kétkedés kezéd ne kösse meg:
Minek vedél különben a jó eszközt?

Az ötödik fölvonás azzal nyílik meg, hogy Aspasia folyvást küzd barátja, Irene, megmentéseért, ki a korona reményének utoljára egészen megadta magát. Demetrius sietve lép be. Jelenti, hogy minden elveszett. Irene engedi, hogy Aspasia és Demetrius egymással bizodalmasan beszéljenek. A beszédből e kis részlet tanúsítja, hogy folyik az egész. Mintha görög színmű darabja volna, mondja Morley, kinek nyomán itt Johnson színműve tartalmát ismertetjük.

- Aspasia.* Hát szólj.
Demetrius. Beszédem hallanod csak életvesztéség...
Aspasia. Oh én ezért éltem! Ha már ti vesztetek
 S nincsen remény többé, én is hadd vesszek el!
Demetrius. Vagy csalni kívánva, vagy örült kedvibe
 Abdalla, míg itt a királylaknál vagyunk
 Várván, bolondúl egy társas pohárra hí...
 Innám. De a mint a pohár ajkamhoz ér,
 Éles sikoltás szól, hogy érintetlenül
 A földhöz tüsssem azt s kardom kezembe
 Felkapjam...
Aspasia. Minő sikoltás? Cselfogás? Abdalla tán...
Demetrius. Százféle indulat gyuladt ki arezain...
 «Hát vége!» Így kiálta s minket ott hagyott,
 S még Cali hívására sem fordult felénk.
Aspasia. Te meg mért vagy itt, ha így jártál, hiszen
 Már mit tehetne bár erő vagy ész tovább?

Abdalla katonákkal tér vissza. Calit letartóztatják mint árulót és halálra hurezolják el. Ekkor Abdalla lép elő, Aspasiát magával akarva hurezolni. A helyzet valóban drámai. Demetrius előérkezik s Aspasiáért megví Abdallával. Ez megmenekedve, eltávozik s janicsárokkal tér vissza, hogy amaszt fogolylyá tegye. Irene is előáll, most már úgy hangolva, sőt arra határozza magát, hogy felei ellen lép föl s tartózkodás nélkül árulójok lesz. E végre az ott volt Demetriust és Aspasiát tartóztatja beszéddel, hogy el ne menekedhessenek, — így akarja elfogatásukat eszközölni, magát pedig úgy viselni s tüntetni ki, mint valódi királyné s a szultán kegyére újabban is érdemesült nő. Elküld fegyveresekért is, kik Demetrius és Aspasia kimehetését gátolják, útjokat elzárják. De azok minden erővel és sietséggel menekülni törekednek. Vonnák magokkal Irenét is, hogy föl hagyni kényszerítsék gonosz szándékával s meggátolják, hogy a hatalmat lelkiismerete megsértése s becstelenség árán vásárolja meg. Ily czélből Demetrius megragadja kezét s vonná magával a hajóra, mely a menekülőkre vár. De Irene királynéul viseli magát, ellenök szegül és megmarad. Demetrius és Aspasia valósítják szándékukat s megmenekednek. Irene pedig ott marad; de pompa és fény helyett, minek mindent föláldozott, rögtöni halál vár reá. Mert Cali haldokolva azt vallja, hogy Irene szobája volt kitüzve a szultán megölése helyéül. Ezt megtudván Mahomed, szerelme a gyűlölet dühévé változik, Irenét halálra vitéti Abdalla által, ki megtudván, hogy Irene volt, ki az ő egész

ármányát fölfedezte a mérgezéskor, sietősen végrehajtja. Mahomed már Irene holttesténél áll, mire ennek késedelmes küldöttje, kit jancsárokért szalasztott volt, megérkezik. Mert fegyveres görögök tartóztatták le, hogy Demetrius és Aspasia biztosan megérkezlessenek. Majd megérti a szultán Irene célzatát és ártatlanságát s újabb rohamában dühének azt rendeli, hogy az örök Hasszánt és Karazát vágják le, a bosszú nagyon hű, nagyon is sietséges eszközeit. De ezek védik magokat, hogy ők hallották Irene ártatlanságát, szánták és akarták is megmenteni, de Abdalla hozta meg és sürgette halála ítéletét; ez sietett kivégezni, míg ama sikeretlenül hivatkozott magára Mahomedre. Végre Mahomed dühének végső kitörésével Abdalát viteti végső kínzásra.

A bevezető sorok ezek:

A nagyság elbukik, ha az alapja bűn;
 Mindentudó az Úr s igaz határtalan.
 S bár a kevély bűn úgy tombol ha feljutott,
 Egy tévedés töri, egy vaksors dönti le;
 Ember örült vakon elsújtja fegyverét
 S az ég irányozván: bűnös keblére száll.

IMRE SÁNDOR.

NYÍLT LEVÉL A SZERKESZTŐHÖZ.

Tisztelt szerkesztő úr! Minden tanév kezdete alkalmúl szolgál nekem arra, hogy a magyar társadalmi életre vonatkozólag néhány, mindig egyenlően megújuló, észleletet tegyek.

Ez észleletek egyike: az előszeretet a gymnasiumi oktatás iránt.

Ha ez előszeretetben a tudomány iránti szeretet tükröződnék vissza, örvendetes jelenségnek kellene azt tartanom. Ámde látom, hogy e jelenségnek valódi alapja nem ez előszeretetben, hanem a kézi munka lenézésében, hogy úgy mondjam, megvetésében áll.

A kézi munka pedig nem csak hogy a társadalomnak okvetlenül szükséges, hanem az egyént is becsüléshez, vagyonhoz juttatja. Ehhez járúl, hogy e munka az ész közremunkálkodó tevékenysége nélkül el sem képzelhető.

Vajon a könyvkötő, az órás, az asztalos munkássága nem jár-e legalább is annyi szellemi tevékenységgel, mint azon alárendelt hivatalnoké, a ki naphosszat *de papiro ad chartam* másol vagy bizonyos schemák szerint paperassokat rendez?

Vajon nem lehet-e az, a ki foglalkozására nézve kézműves, észjárására és modorára nézve művelt ember?

Társadalmunk, úgy látszik, azt tartja, hogy: nem. És e ferde fölfogás vagy álszégyen okozza azt, hogy szegény szülőknek gyermekei, a kiknek a tanuláshoz sem tehetségek, sem pedig kedvök nincsen, kénytelenek — saját szerencsétlenségekre, az állam és a társadalom kárára — az úgy nevezett iskolázott pályákra lépni.

Ez, valamint az ezzel azonos alapon nyugvó hajlam, szo-

kás vagy erkölcsnek közgazdasági életünkben sok káros következményét láthatjuk.

Ha a művelt külföldet szemléljük, mindenütt nagy iparos-, kereskedő- és bankházakat találunk, a melyeket egymásra következő nemzedékek kitartó munkája, — az egyes családok és a társadalom hasznára — valódi hatalmakká fejlesztett.

Nálunk ily példák alig léteznek. A legtöbb iparos és kereskedő a kezdet nehézségeivel küzdve, hogy úgy mondjam az ABC-nél kénytelen üzletét megkezdeni. Főkép ezért vagyunk annyira elmaradva a vagyonszerzés terén.

Ez új iparos és kereskedő családjainknak rendes sorsa, hogy mielőtt házuk nagygvá fejlődött volna, már első ivadékaik újabb idegen körbe lépnek át. Ott aztán elsatnyúlnak, tönkre mennek, proletarokká lesznek.

A betegség megvan. A kérdés: hogyan lehetne azt orvosolni?

Nézetem szerint főleg három úton. Az iskola, az irodalom, továbbá társadalmunk szellemének javítása útján.

Az iskola e tekintetben két irányban hathat. Az egyik hatást szakiskoláktól, a másik hatást pedig az olyan oktatástól lehet várni, a mely a gyermeket nem csak tanítani, hanem nevelni és benne helyes gyakorlati fogalmakat ébreszteni igyekszik. Ez utóbbi mozzanatban van oka annak, hogy én a középiskolákban és különösen a gymnasiumokban az egészség- és közgazdaság-tannak tanítását szükségesnek tartom.

Az irodalom, a hol olvasnak, hatalom. Üdvöt vagy vészt hozó a szerint, a mint jó vagy rossz az irodalom.

Ha benne, s különösen a regényben, hőökként csakis előkelő korhelyek szerepelnek, a képzelem — a mely az emberi életben oly nagy szerepet játszik — elhitesi az emberrel, hogy érdeklődésre, rokonszenvre és tiszteletre csakis az számíthat, a ki nem dolgozik.

Nagyon üdvös volna társadalmunknak, ha tanulmánya tárgyává tenné az angol gyarmatok viszonyait, a hol nincs igazi határvonal a kézi és szellemi munkának járó tisztesség között. Különben már Éjszak-Amerika, Franklin és Lincoln példája is elég tanulságot nyújthatna e tekintetben.

Nos végre, a mi társasági életünk szellemét illeti: mindezek előtt arra volna szükségünk, hogy — legyen társasági életünk. De e tekintetben nem tudunk előre menni. Nem tudjuk

kivívni, hogy érintkezésünknel a humanitás, az elfogulatlanság és a társasági egyenlőség tudatának érvényre emelése a jó «tónushoz» tartozzék, hogy a kereskedelem és az ipar terén szerzett érdem megbecsültessék. Előbbkelőink nem nyújtanak példát, a mely szerint az alsóbb rendűek igazodnának. Ha az inas látná, hogy ura nem nézi le, de megbecsüli az iparost és kereskedőt: az urasági ispán sem tartaná lealázónak, ha fia mesterseget tanul és kezével keresi mindennapi kenyerét.

Ideje volna, hogy ne csak a nagy politikával foglalkozunk, hanem az ilyes gyakorlati érdekekre is kiterjesszük figyelmünket. Nehogy tért hódítson azon nézet, mely szerint Magyarországon a gyakorlati ész kihalt és hogy nekünk csak a politikai ideologia iránt van érzékünk.

Buda-Pest, szeptember 13. 1887.

TREFORT ÁGOSTON.

É R T E S I T Ő.

Szabadka szabad királyi város története. I. rész. Irta Iványi István, főgymnasiunmi tanár, a Bács-Bodrog vármegyei történeti társulat alelnöke, Szabadka város tiszt. levéltárnoka. Szabadka, 1886.

Szabadka 1879-ben ünnepelte meg a szabad királyi városok sorába való fölvételének százados évfordulóját, 1878 elején a város történetének megírására pályázatot hirdetett, a pályázat eredménytelen maradt. Iványi István főgymnasiunmi tanár 1875-ben kezdte a városi levéltár irományait olvasgatni, a pályázat hirdetése után rendszeresebben folytatta tanulmányait s 1882-ben munkálkodását a városi tanács figyelmébe ajánlá. A közgyűlés azután őt bízta meg a munka megírásával, s első része 1885-ben adatott sajtó alá. Ez első rész Szabadka történetét foglalja magában, kezdettől 1884-ig; a második rész a hatósági életet, a város adóviszonyait, a lakosság számarányait és szokásait, a szellemi és emberbaráti intézeteket s végre a természeti viszonyokat fogja tárgyalni. Ugyancsak a II. kötethez a szerző az okiratokat s a részletes név- és tárgymutatót fogja csatolni.

A megjelent kötet bevezetésekképen röviden szól a város földrajzi fekvéséről és hatáirairól, nevéről, czímeréről és pecsétjéről. A történeti rész hat főszakaszra oszlik: az I. a város vidékének hajdankorút tárgyalja; a II. Szabadka történetét a magyar királyok alatt 1542-ig, a III. a török időszakot 1542—1686-ig; a IV. a határőrvidéki időszakot 1686—1743-ig; az V. az 1743-tól 1779-diki időszakot, melyben Szabadka mint Szent-Mária mezőváros létezett; végre a VI. szakasz a szabad királyi város történetét tárgyalja.

Szerző Szabadka történetére nézve semmi előmunkálatot nem talált, a városi levéltár nagyon hiányos s legrégebb aktája 1700-ból való; a szabadkai szent-ferenczrendiek följegyzései a török korszak

végétől kezdődnek, régi levéltárakból csak néhány irat maradt meg; a főplébánián őrzött följegyzések az anyakönyvben csak 1687-ben kezdődnek. Szerző a hadi levéltárt Bécsben, az országos levéltárt Budán s a bácsmegyei levéltárt is átkutatta. Természetes, hogy nyomtatott történeti munkákat is használt. — Elbeszélésében a főszűlyt a helyi viszonyok és érdekek föltüntetésére fektette, az országos történelem egyes részeit csak háttérül használta, a környék és vármegye történetére pedig csak annyiban terjeszkedett ki, a mennyiben a helybeli események megértésére szükségesnek találta. S ezen eljárását csak helyeselhetjük.

A városra vonatkozólag legrégebb okiratok 1391 óta és a török hódoltság idejéből kizárólag Szabadkának nevezik, ebből azt következteti a szerző, hogy a helység első lakossága magyar volt, mert a név magyar s annyit jelent, mint «Szabadszállás». A szerb név Szuboticza s a bunyevác Szubaticza későbbi eredetű s annyit jelent, mint «Szombathely», «Szombatka». A város hivatalos neve Szabadka akkor is megmaradt, mikor a török kiűzetése után mint a tiszai határőrvidék egyik főhelyévé lett, de mikor 1743 május 7-kén a helység a katonai kormányzás alól fölszabadult és szabadalmazott kamarai mezővárossá lett, akkor eddigi nevét Szent-Máriára változtatták át. Mikor azután a mezővárost a szabad királyi városok kiváltságaiban részesítették, nevét ismét megváltoztatták, s Mária Terézia tiszteletére Maria-Theresiopolis lett a hivatalos neve. De a nép ezután is inkább a Szabadka nevet használta, 1834 óta pedig a hivatalos iratokban is mellőzni kezdék a görögös nevet s végre kizárólag az eredeti magyar név használatot, s ezt a Bach-időszak sem tudta háttérbe szorítani.

Szabadka határában sokféle őskori kőtöredékeket és bronz tárgyakat leltek, de ezekből nem lehet következtetni, hogy ott már a történelem előtti korban, vagy utóbb a boiok és jászok idejében telep lett volna. Sok római maradványt, cserépedényt, pénzt is találtak Bács vármegye különböző vidékein. Szabadka határában különböző alakú, nagyságú, füles és fületlen, vastag és vékony cserépdarabokat és apró köveket is találtak, a pörösi pusztán, Horgos és Palics között, a vasút mellett; 1870-ben egy pásztor egy a széltől lőhordott homokbuczkából kimeredező ember- és lókoponyát, két kengyelt s huszonkét darab gombalakú lószerszám-ékítést talált. A két csontváz egy rakáson volt, és sok egész ujjnyi vastag cserépdarab is hevert körülötte. Ezt hún maradványnak tartják. Az úgynevezett római sáncokat sokan avar gyűrűknek hiszik, ámde eredetök még mindig kétséges.

Hogy a magyarok bejövetele előtt a mostani Bács-Bodrog vármegyében szlávok laktak, az említett két név bizonyítja. Anonymus a Titel alatt fekvő Szlankamenből, mely sókövet, sóshegyet jelent, Zalán fejedelmet faragott és egész országot tulajdonított neki.

Hihető, hogy a mint Safarik és Büdinger állítják, a szláv eredetű bodrikok tanyáztak a Tisza és Duna között, de az is bizonyos, hogy szerves államot nem alkottak. A magyarok korán megszállták azt a vidéket, 1093-ban kelt oklevélben a Baja és Bezdán közötti vidékből Besenyő, Vajas, Tölgyesfoka, Péterréve, Szőlős, Urkuta, Bálványos stb. említetnek; Szent László a bácsi püspökséget alapította; ez is népes magyar vidékre enged következtetni; a XV. századból való oklevelek Szabadka környékén Madaras, Tavankút, Napfény, Csontafejér, Tornyos, Budakuta, Kölestartó, Kétfülű, Likasegyház, Veresegeyház, Pálegyháza, Ludasegyháza, Pusztageyház, Vastorok stb. helységeket emlegetik, ezek mind a török idő alatt pusztultak el, és napjainkban nagyrészt csak egyes pusztáknak neveiben van emlékek megörökítve. Bizonyos tehát, hogy azon a vidéken magyarok laktak, és Szabadkát is magyarok alapították, ha nem előbb, tehát a tatárpusztítás utáni években. Talán IV. Béla a szomszédságban lakott szabad királyi jobbágyokat telepített oda, talán árokkal körülvett földvárt is építtetett akkor, ennek helyén később egy vár keletkezett talán a Hunyadiak alatt téglából s messziről idehordott vasos fejtett kövekből. A legrégebb ismeretes oklevél, melyben Szabadka (= Zobotka) említetik, 1391-ben kelt, egy más 1420-ban kelt oklevél a szabadkai királyi lakosok között egyrészt (inter hospites et incolas regales de Zabatka) és a vastoroki jobbágyok között másrészt elkövetett erőszakoskodásokról szól. — Szabadka 1439-ig királyi birtok volt, az említett évben Albert király Hunyadi Jánosnak és öcsésének adja zálogba a szomszéd helységekkal együtt; mint-hogy a királyok a zálogot soha vissza nem váltották, Szabadka a Hunyadiak családi birtokává lett; Hunyadi János halála után Szilágyi Mihály bírta 1459-ben történt haláláig; Mátyás király 1464-ben Pongrácz János erdélyi vajdának adományozta. Utóbb Mátyás törvénytelen fia bírta, a ki azt a szomszéd helységekkal együtt 1504-ben enyingi Török Imrének ajándékozta.

Azután nemsokára bekövetkeztek a szomorú idők, melyek alatt Bács-Bodrog megye majdnem néptelen pusztasággá lett. Már 1526-ban a Budáról hazamenő török hadak a Duna és Tisza mellékén is mindent földúltak s számtalan foglyot hurezoltak magokkal. Csak Szabadka vára nyújtott menedéket. A török kivonulta után Zá-

polyának egykori lovásza, Jován vagyis Iván czár, tulajdonképen Csernoevics Nenád lépett föl. Lippa tájáról fölkerekedvén, nagy se-
reget gyűjtött, mely tót, szerb, oláh és bolgár gyűlevész népből
állott s azzal a nemesi birtokokat támadá meg.

Zápolya értesülvén Iván vagy Jován garázdálkodásairól, ma-
gához Tokajba hivatá. Ez tíz ember kíséretében el is ment Tokajba,
s tédet hajtván egykori ura előtt, hűséget esküdött és szolgálatát
neki följánlotta. Zápolya kegyeibe fogadá a ravasz embert, mert
Ferdinánd ellen vélte használhatni, s megajándékozván elküldé
Bodrog és Bács vármegyékbe; ezeket a vidékeket a török pusztítás
miatt a magyar lakosság nagy része már elhagyta volt, tehát Iván
népe ott terjedelmes és dús mezőket talált. Iván mindjárt 1526
őszén elfoglalta a neki kijelölt tájat, s folyton tódúltak még a török
területről is a ráczok az ő zászlaja alá; mert prófétának is adta ki ma-
gát és sok csodadolgot mesélnek vala róla.

Ezek voltak a szóban levő vidéken az első ráczok. Az itthon
maradt kevés magyar nép a szabadkai táborból már széteszlott volt
s tehát nem szegülhetett ellen az új jövevényeknek. Ekként a ráczok
könnyű szerrel foglalhatták el Szabadkát s az egész vidéket. A visz-
szatérő magyarok házaikat, földjeiket idegen jövevények kezében
találták, hiában panaszkodtak Zápolyánál, ez a kalandornak fogta
pártját. Török Bálint 300 lovassal meglepi Szabadkát s elfoglalja, a
várban talált ráczokat leöleti. Jován Szegedre menekült vala; most
Ferdinánd küld hozzá egy ügynököt, holmi ajándékokkal és ígére-
tekkel rábírja, hogy Zápolyától elpártoljon s az ő részére álljon. Zá-
polya Budára magához hivatja, de Jován fölmondja neki az engedel-
mességet, «mert nem akar oly tehetetlen és fősvény úrnak szolgálni»,
csúfságból még ő küld Zápolyának ezer aranyat. Zápolya most Peré-
nyi Pétert küldi Jován ellen, de a ráczok megverik s Ferdinánd egyik
emberét választják kapitányukká. Végre Czibak Imre temesi főispán
megveri a ráczokat 1527 július havában, Jován ismét Szegedre mene-
kül, de ott egy Orbán nevű embertől meglövetvén, nemsokára meghal
sebeiben. Török Bálint már halva találja őt Tornyoson, mégis levágja a
fejét s Budára Zápolyához küldi. Ez megajándékozza Törököt s újra
kegyébe fogadja, kisülvén hamissága, Török másodszor elpártol Zá-
polyától és újra Ferdinándhoz szegődik.

Bizony szomorú idő járt akkor, mikor egy alacsonyorsú ide-
gen kalandor oly szerepet vihetett, mint Iván vagy Jován czár, s
mikor a két ellenkirály egymással vetekedve kereste a kalandor párt-
fogását. Ámde Török Bálint s a többi urak jelleme sem igen külön-

bőzött az idegen kalandorétól. Nem csoda, hogy ily körülmények között könnyű szerrel foglalhatta el a török az ország nagy részét.

A török hódoltság idejéből Szabadkára nézve csak azt tudjuk, hogy egy török kazanak (törvénytörési kerületnek) főhelye volt s hogy magyar lakosai teljesen eltűntek. Mikor a török 1686-ban kivonult, az egész vármegyében alig volt még egynéhány népesebb helység. Ezek közé tartozott Szabadka, de köröskörül mérföldnyi puszták voltak. A pusztákon elszórva lakó nép még 1686-ban az üres városban húzódott össze, így főleg Kurbaja, Bajmak, Tavankút és Ludasról. Az ideköltöző nép az általa elébb használt pusztákra való jogát is magával hozta; így a kurbajaiak Tompa pusztát foglalták le új lakóhelyöknek. Tehát a lassankint népesülő új város lakossága már akkor szedte össze azt a nagy földbirtokot, mely ma is képezi határát. Szabadka lakossága különösen a török földről beköltözött ráczokkal szaporodott, a kik részben a görög keleti, részben a római katolikus egyházhoz tartoztak; a katolikus ráczokat bunyevácoknak vagy dalmatáknak nevezték, úgy látszik leginkább Boszniából szakadtak ide, tizennyolcz ferenczrendű barát kísérte el Szabadkára és Szegedre, a barátok azután visszatértek Boszniába híveikhez.

A ráczok lekötelezték magokat, hogy német főtisztek alatt a török ellen fognak harczolni, s minthogy a Tiszán túli rész Temesvárral együtt még török kézben volt, legott a tiszai határőrvidéket kezdték szervezni. Oda tartozott Szabadkán kívül Csongrád, Becse, Martonos, Zenta, Titel, Bács, Mossorin stb. De a vidék sokat szenvedett még a török becsapásoktól.

Szabadkán első kapitány Szucsics Lukács volt, a ki mint olyan a helység polgári s minden belügyeit is elintézte; ő és segédei a régi várban, törökösen kulában laktak, mely szilárd anyagból készült háromemeletes épület volt egy-egy toronnyal a déli és éjszaki sarkán; a várat két nagy árok vagy sáncz vette körül, a sánczokon kívül még mocsárok is védték. A várat utóbb a barátok templomává alakították át.

A passzaroviczi békekötés alapján 1718-ban az úgynevezett temesi bánóság is visszakerült az országhoz, a Tisza és Marosvidéki határórség tehát fölöslegessé vált. Bács vármegye mindjárt 1718-ban kérelmezte a királytól a határőrvidék fölösztatását és Szabadka meg Zombor helységeknek a vármegyébe való bekebeleztetését. De kérelme nem teljesített, pedig az ottani határőrök ezentúl egészen 1734-ig foglalkozás nélkül ültek otthon s a magyar államnak semmi hasznára sem voltak. A szegedi és pétervárad-i parancsnokok, mint

már a határőrvidék szervezésekor, úgy azután is folytonosan ellenségeskedtek Bács és Bodrog vármegyével. A rácz militia kivételes helyzetének érzetében és unalmában fölötté sok alkalmatlanságot és kárt, hatalmaskodást, rablást és gyilkosságot követett el a szegény szomszéd adózó népen, de sem a vármegye, sem a magyar királyi kamara nem segíthetett rajta. Végre 1741-ben létre jött a törvény-cikk, mely rendeli, hogy a Bács, Bodrog, Csongrád, Arad, Csanád és Zaránd vármegyékben fekvő úgynevezett katonai helyek az ország és a vármegyék törvényhatóságának adassanak vissza és vettessenek alá; de még hosszas tárgyalások folytak, míg nem Szabadka római katolikus községének kérelme teljesült, a keleti vallású ráczok ellenelték a vármegyébe való bekebeleztetést. 1743 május 7-én írta alá Mária Terézia a szabadságlevelet, mely által Szabadka kiváltságos kamarai mezővárossá lón s egyszersmind addigi neve Szent-Máriára változtattaték. A városi küldöttség a magyar királyi kamarával már azelőtt kötött vala egy szerződést, melyet a királynő is megerősített. Szabadka tehát a katonai hatóság alól fölmentetett s polgári hatóság alá került; a vármegyét törvény szerint illető ügyekben a vármegyének volt alávetve, földesúri ügyekben pedig a kamarai tisztviselőknek tartozott engedelmeskedni. A város megmaradt a tizenkét pusztá: Csantavér, Verusity, Tompa, Ludas, Zobnaticza, Napfény, Vantelek, Györgyén, Bajmak, Tavankút, Sebetity és Kelebia mint önálló külön területek használatában, valamint Jeszenovác vagy Kőrös érnek és a Pality tónak birtokában is. A város fölszabadíttatik a kis dézsma (bárányok, méhek, kender, káposzta stb. tized-adója), valamint a természetben adandó kilenczed adó alól, de ezek helyett s a mészárszék haszonvételeért, továbbá földbér (census) és az úri jog elismerése fejében évenként 3000 forintot fizet a királyi kincstárba; a nagy dézsmát pedig (búza, árpa, zab, bor után) rendszeren tartozik természetben beszoigáltatni. A korcsma és sörház haszonbére fejében évenként 2000 forintot fizet a kincstárnak. A város összes lakossága a tanácsnak van alávetve, azért csak a tanácstól függ, akar-e a városba görögöket, örményeket, zsidókat és cigányokat befogadni vagy nem, stb.

De az új mezővárost még sok baj fenyegette. Elsőben is a ráczokkal gyűlt meg a baja, kiket a helybeli pópák föllázítottak, a szegedi német parancsnokok pedig legyezgettek. A szerző részletesen elbeszéli a szervezkedés nehézségeit s a ráczokkal való viszálykodásokat. A ráczok a határőri kötelékben akartak maradni s külön pusztákat követeltek magoknak, a hol új sánczot építhessenek. A ki-

küldött bizottságok csak nagy nehezen tudták a dolgot elintézni, végre 1746-ban azok, a kik csakis katonák akartak maradni, oda hagyták Szabadkát s máshova költözének. A rácz militia elvonulása után a tanács engedelmével lassankint magyar lakosok is letelepedtek Szabadkán. Még folyt a ráczokkal való viszály, midőn új viszály a városban lakó nemesekkel keletkezett, a kik minden teherviselés alól föl akartak szabadúlni. A vármegye a nemeseknek fogta pártját. Végre 1747-ben a város és a nemesek között szerződés jött létre, mely a viszálynak véget vetett; de a nemesek egy része nem akarta a szerződést aláírni s azok odahagyván a várost, Militics vagy Telecska nevű pusztára költözének ki; ott a katonatartás és fuvarozások alól mentek voltak és csak haszonbért fizettek a pusztáért. Azóta nevezetik Nemes-Militicsnek a helység.

Azután elkeseredett viszálya volt Szabadkának a királyi kamarával, mint földesúrral, különösen a nagy dézsma s az ingyen teljesítendő szolgálatok miatt. Majd a vármegyének is meggyűlt a baja leginkább az előfogatok s katonai szállítás miatt. Mind ezen bajok gyökeres oroslása végett a város teljes fölzsabadulásra törekedett, hogy tudniillik a szabad királyi városok sorába fölvéttessék. Ebbeli törekvéseit sem a vármegye, sem a kamara és helytartótanács nem igen pártolta, de utoljára is a városi tanács állhatatossága legyőzte az akadályokat. Számos küldöttség ment föl Pozsonyba és Bécsbe, még pedig nem üres kézzel; valami befolyásos hölgynek is megnyerték pártolását, a királynőnek pedig 100 katonalovat és 5000 aranyat ajánlottak föl hadi költségei fedezésére. Szucsics János személyesen vitte le Bécsből az örömhírt, hogy a királynő 1779 január 22-kén teljesítette a város óhajtását, Parcsetics február 19-kén levélben arról értesítette a várost, hogy a királynő a város eddigi nevét is megmásítja és saját nevére rendelte nevezni. Parcsetics és követársai 1779 május 7-kén hagyták el Bécsset az új kiváltságlevéllel, melyet azután május 22-kén az összegyűlt nép előtt fölolvastak s a nép nyelvén pontról pontra megmagyaráztak. Az ünnepélyes kihirdetés és bevezetés királyi biztos jelenlétében csak július végén történt meg. A biztos, Vlasics András, azután a város szervezését s tisztújítását hajtotta végre. Csakhamar új viszálya lett a városnak a vármegyével, leginkább az előfogatok miatt, a viszálykodásnak az 1785 augusztus 22-én kelt királyi rendelet vetett véget, mely a várost arra kötelezi, hogy Csantavért, Bajmaot és Sándort betelepítse, e falvak a megyei tiszteknek is tartoznak előfogatot adni, a város pedig csak a nagyobb katonai szállításokra köteles kocsikat adni.

De még azután is nagy zavar és rendetlenség volt a városban, kivált az adózási és birtoklási viszonyok tekintetében. Új meg új biztosokat küldtek ki a sokféle panaszok és bajok elintézésére. Az egészből kitetszik, hogy a város lakossága a műveltségnek még nagyon alacsony fokán állott, hogy a tanács és választott polgárság alig tudott magasabb álláspontra emelkedni, de másfelől a kamara, helytartótanács és udvari kancellária intézkedései is éppen oly szűkeblűek voltak, mint a vármegyei urak fölfogásai. A régibb szabad királyi városok is egészen a negyvenes évekig csak a kiváltságaikat törekedtek megőrizni, különben sem anyagi sem szellemi tekintetben nem tudtak magasabb fokra emelkedni. A nemzeti és állami életben semmi nyomatékuk nem volt. Hogy Mária Theresiopolis mint új szabad királyi város, mely csak lassan kezdett alakulni és népesülni, jelentős szerepet sem az ipar és kereskedés, sem a szellemi műveltség tekintetében nem vitt, magától értetődik.

A szerző érdekesen írja le az új szabad királyi város lassú fejlődését, sokféle bajait, nehéz vajadásait. Végre a lelkes ifjúság abba is új szellemet öntött, úgy mint Szegedbe. Úgy történt, hogy az 1848-diki országos mozgalmak Szabadkát is elkészülve találták a nemzeti szabadság eszméjére, a melynek védelmében midőn szükség volt rá — semmi áldozattól nem riadt vissza, hanem küzdött érte tehetsége szerint kitartással, becsülettel.

Mondhatjuk, hogy Iványi István derekasan oldotta meg föladatát, nem iparkodott adataiból többet és mást magyarázni ki, mint a mennyi s a mi bennök volt. Óhajtjuk, hogy a munka II. részét is sikeresen befejezhesse, ez a város beléletét fogja tárgyalni s így mindenesetre még érdekesebb lesz, mint a külső történetekkel foglalkozó első rész.

—S.

Régi magyar házassági jog. Irta: Bárányos Ervin. Kiadja a Franklin-társulat. Buda-Pest, 1887.

A jogi ismeretek körében alig van tér, a melyen a történeti kutatás érdekesebb eredményekkel kecsegtetne, mint az egyházi élettel kapcsolatos intézményeké. Ma, midőn az egyházi jog fejlődésének végszakát éli, mikor elveinek legszélsőbb logikai következményei is megtestesültek szabályaiban, mikor egyetemességi igényeinek elméleti kizárólagos tekintetbevétele következtében kivetkőzött minden különleges és történeti vonatkozásból, s egész lényében mintegy

megmerevedett és megcsontosodott, könnyen megfelelkezünk arról, hogy valaha hajlékony alkalmazkodó rendszer volt, a melynek hatásai számos irányban terjengtek szét a helyi s korkörülmények, a népies ősi szokások szerint, s hogy csak később, központi erő folytonosan egyirányú hatása következtében vetette el számos sarjait, egyetlen szálból növelvén törzsét, minden mellékágak nélkül. Ma, ha az élet változatosságában alkalmazni kell a merev egyházi törvényeket, a casuistika eszközeit kell erre igénybe venni, a melyek mintegy logikai elme gyakorlat eredményeinek látszanak; de a történet meggyőz arról, hogy a mit szőrszálhasogató következtetésnek tartunk, annak valójában csak mesterséges utólagos igazolása az; míg lényegileg nem dialektikai, hanem természetes fejleménye vagy maradványa valamilyen ősi, különben elfonnyadt intézménynek. Sépen korunkban, mikor az egyház és az állam igényei oly gyakran összeütköznek, nagy fontosságú a földerítés, a mely a jogszabályok eredeti, a maitól annyira eltérő értelmét s alakját helyreállítja, s tanulságos a példa, az egyház hogyan idomította elveihöz az eltérő társadalmak gyakorlatát, de idomult maga is eljárásában azon következményekhez, a melyeket már meg nem tagadhatott.

A házassági jog, a bonyodalmas mellékes kérdésekkel, a melyek körülötte csoportosulnak, különösen számos föladatot tár föl az egyházi jog változékonysága s utólagos elridegülése tekintetében, a melynek megoldása helyesen csakis a történeti fölvilágosítás útján eszközölhető. Magának a házasságnak eredeti jogi természete, az eljegyzésnek s a házasságnak viszonylagos jelentősége, a házassági akadályok mivolta s indoka az ősi rendszerekben annyira eltérnek a maitól, hogy szerfölött nehéz az összeköttetés fonalát megtalálni; s ha föltárta is már a tudomány ez intézmények eredeti jellegét és értelmét, átalakulásuk egyes mozzanatai homályban maradtak sok tekintetben, épen mivel az egyházi jogéba olvadván folyamatuk, annak állítólagos egyöntetősége kizárni látszott a kapcsolatot a régi népies felfogás és a mai között, a mely csakis a római és egyházi rendszerekből látszik származni. Csakis az aprólékosságokig hatoló részletes történeti vizsgálódás oszlathatja szét e téves nézetet, s vezethet a tulajdonképeni források fölismerésére.

Ugyanezért érdemes munka, nem csak a jogrégiségek szempontjából, a keresztyén házassági jog történetét nemzetek szerint is kutatni, s a részleges forrásokat s alkalmazási módokat feltüntetni, a melyek a különböző országok s világi jogrendszerek szerint különböznek. Sőt ez gyakorlati tekintetből is fontos; kivált hazánkban,

a hol az egyházjog még oly sok részben érvényes a szorosán véve egyházi viszonyok körén túl is, épen nem közönyös annak megállapítása, mennyi az egyetemes, mennyi a különleges a törvényes erejűeknek elismert szabályok közt. Az állam nálunk történeti alapon áll az egyházzal viszonyban; csakis ez alapokhoz ragaszkodva képes önállóságának biztosítékait megőrizni, a míg az egyház történeti jogait megóvjá s azok kétségbevonatlan elismerésére hivatkozhatnak; a legnagyobb jelentőségű kérdés tehát e viszony minden részletének természete; ennek elemei közt pedig szerfölött figyelembe veendő, mennyiben tért s tér el még ma is a hazánkban érvényes egyházi jog azon chablontól, melyet az egyház, mint igényei egyetemes általánosítását, mindenütt szeret érvényes gyanánt elfogadtatni. Például, az a kérdés, hogy a protestansok viszonyai katolikus jogi szempontból minő szabványok szerint fogandók föl, a tridenti zsinat végzeményei szerint-e, avagy a régebbi jog szellemében, kétségtelen érdekekkel bír még gyakorlati tekintetben is; és a jus placeti és a jus patronatus teljes ereje szintén csak a történetben leli biztos alapjait.

A jog történeti méltánylását azonban folyton két veszély kíséri. Az egyik, hogy a régi jogállapotokat és intézményeket a maiak mértéke szerint ítéljük meg. Ez egyébiránt szembeötlő, s épen azért kevésbé káros mint a másik lehető balföfogás, hogy tudniillik valamely előre kigondolt leleményes elmélet békóiba erőszakoljuk a tényeket fényesnek látszó combinatio segélyével, s mesterséges jogi constructio által kapcsolatba, logikai sorrendbe kényszerítünk oly jelenségeket, a melyeknek ily magyarázata soha azoknak eszébe nem jutott, a kik körében azok megtermettek. Különösen az újabbkori német szakírók mesterei az ily ferde értelmezési rendszereknek, s csak utánzóik múlják még felül őket a tudákos különczkedés e veszedelmes nemében.

Az előttünk fekvő könyv teljesen ment e divatos betegségtől; s már ez is habár csak nemleges, de kiemelendő érdem. Régen olvastunk szaktanúlmányt, a mely módszer és fölfogás tekintében annyira tárgya helyes korlátai közt maradna, de úgy föl is ölelne minden adatot, úgy kiterjeszkednék a megítélés minden szempontjaira, mint Roszner műve. Világos, tiszta, kimerítő, józan előadással sorolja fel a tényeket, teljes jártasságot tanúsítva az idevágó hazai és külföldi forrásokban, könnyedén de biztosan kezelve az esetek és példák anyagát, a melyeket, látszik, nagy fáradsággal keresett össze az eredeti okmányokból, de a melyeket teljes igénytelen-séggel ad elő, ott is, a hol egészen új tanúságot szolgáltatnak. A kö-

vetkeztetések így természetesen folynak a fölhozottakból, minden tekervényes és körmönfont okoskodás nélkül; megkímél szerző a bonyodalmas föltevésektől, midőn szigorúan igazolt tényekkel szolgál és számol; s jobban meggyőz, mintha láthatólag előre föltett elméletet akart volna az olvasóra reátukmálni. Egy szóval őszinte, egyszerű tudományos szellem lengi át e könyvet s teszi rokonszenvenessé annál inkább, mivel visszatükröződik a könnyen érthető gyökeres, de keresetlen magyaros nyelvben is, a melyen írva van.

A kiindulás azon néhány adattal kezdődik, a mely a magyarok egynejűségére nézve a beköltözködés idején fönmaradt, melyek fejtegetése után a szerző áttér annak kimutatására, hogy minő jelleggel s jelentőséggel bírt a régi magyar jogban a nőrablás, a mely kétségen kívül itt is ősi alakja volt a házasságnak, s mint jelképies szertartás a XIII. század elejéig fönmaradt. E tárgy kíséretében egyszersmind érdekesen fölvilágosítja a násznagy eredeti közvetítői szerepét s felelősségét, oly kérdést oldva meg jegyzetben földolgozott néhány adat által, a mely eddig merőben vitás volt. Áttér azután a compositio, kiengesztelési összeg kérdésére, a mely az eljegyzés és házasság adásvételi minőségére vezet, a mely lassanként a nőrablást helyettesítette.

Az eljegyzés eredeti mivolta fejtegetésénél kénytelen a szerző Sohmnak Kováts Gyula által is terjesztett paradox tanával foglalkozni, hogy az magában is ugyan csak negatív hatású, de mégis házasság viszonyt létesített. Itt helyes tapintattal megemlékszik az erre vonatkozó germán jogi vitáról s annak irodalmáról is, hanem a fő súlyt helyesen még sem erre, hanem a magyar régi dologi jog természetéből levont érvekre fekteti, s kimutatván az igtatás és birtoklás lényeges szerepét, meggyőzően megczáfolja azon tant, a mely főbizonyítékait abban keresi, hogy minden intézményt idegenszerűnek és a természetes észszel ellenkezőnek tüntet föl. Megmagyarázza azután, hogy a leány átadása valóságos jogügylet, és bőven kiterjeszkedik a kapcsolatos szertartásokra és alakszerűségekre, úgymint az eljegyzési foglalóra, a jegygyűrűre, az esküre, a kézfogóra. Majd Kálmán király házasságkötési törvényét magyarázza, s az összehasonlító jogtörténet tanúságait fölhasználva, Kováts Gyulának e törvényt túlságos súlylyal fölruházó nézetét tüzetesen megdönti. Ezzel áttér a kánonjogi átalakulásra, s ennek folyamán is kimutatja a mindig szem előtt tartott különbséget az eljegyzés és a házasság, a sponsalia de futuro és de praesenti között; majd az Anjou-kori «ars notarialis» házasságkötésre vonatkozó formuláit, s a bíró előtti házasságkötést

fejtegeti, áttérve egyszersmind az egyházi házasságkötési szertartásokra s történelmi fejlődésekre, ez alkalommal több eddig kiadatlan, magyar misekönyvet ismertet. Ezzel elérkezik a tridenti zsinat végzeményének részletezéséhez, s a tridenti zsinat határozatai receptiójának Kováts által ultramontan szellemben újra föltámasztott vita kérdését vizsgálja meg, azon eredménnyel, hogy miután a tridenti házasságkötési végzemény hazánkban csak a XVII. század legvégén vagy a XVIII. század elején jutott általánosan kötelező erőre, s a protestans egyházközségek szervezkedése még a XVI. században ment végbe, az observantia alakjában meghonosult forma tridentina hazánkban a katolikusokra vonatkozólag általánosan kötelező egyházi törvény, ellenben a hazai protestansokra nézve még a katolikus egyházjognak kizárólagos álláspontjából sem bír jogerővel.

Következik az eljegyzés külön tana, a szerződő felek kérdését érintve, majd a jegyesek kora és bizonyítása szempontjából, az akarat és nyilatkozat alakszerűsége, valódisága és határozottsága tekintetében, az eljegyzés jogkövetkezményeire és fölbontására nézve, mindenütt az esetek dús idézetével. Ezután az egyes házassági akadályokat tárgyalja szerző, a melyeket illető fejtegetései közt különösen érdekesek a maleficiumot, a színlelt házasságkötést és a vérrokonságot illetők, valamint a papi cölibatus története hazánkban, kivált a reformatio idején, továbbá a valláskülönbségi akadály története. Végre az utolsó fejezet a házassági kötelék fölbontásáról szól, taglalva a régi magyar fölfogást, majd a fölbonthatatlanság dogmájának érvényesülését.

Ezzel a könyv érdemleges része be van fejezve. Azonban még tizenegy ívnyi igen fontos okiratfüggelék van hozzá csatolva, kivétel nélkül a tárgyra vonatkozó kiadatlan okiratokat tartalmazva. Ezek első csoportja házassági fölmentvények a dataria apostolica levéltárából; másodika okiratok a Czobor Mihály és Thurzó Zsuzsánna közti sógorsági akadály pápai fölmentése tárgyában, melyek a hazai ellenreformatio mozzanataira érdekes világot vetnek; harmadika bő okiratok a cölibatus történetéhez hazánkban, a melyek közt rendkívül érdekes Hosius Szaniszló bécsi nuntius 1560-iki jelentése; negyedike eljegyzési pöríratok a XVII. századból; ötödike pöríratok XVI. és XVII. századbeli köteléki pörökből; hatodika házasságkötési régi misék; hetedike eljegyzési és házasságkötési szerződések; nyolcadik házassági akadályok alóli királyi fölmentések; kilencedike vegyesek, a melyek közt történeti nagy fontosságú az •Apologia regis Wladislai» 1493-ból, mint adalék Ulászló király há-

zassági bonyodalmaéhoz, s azon kor fölfogásához, a melyben VIII. Henrik angol király világtörténeti jelentőségű házasságválási pöre is lefolylt.

PULSZKY ÁGOST.

Justh Zsigmond. Káprázatok. Buda-Pest, Pullas, 1887.

Négy elbeszélésből áll a *Káprázatok* tartalma. Épen nem vígak s mégis az engedékeny jó hangulat egy nemével teszszük le kezünkéből a könyvet. Mulatunk a gondolaton, vajon nem furfangos humorista-e írónk, ki meg akarja tréfálni a közönséget, mint megtréfálta néhány kritikusat? Csak játszsza a «l'analyst terrible»-t s mint Ámor fölvette mulatságból Mars vértzetét, ő is kezébe veszi a skalpelt és látszólag meg nem rezzenő kézzel bonczolja az illusiókat, lelebbenti a Maya fátylát az életről, míg a végén kisül, hogy csak egy kedves arcú fiú szappanbuboréka pattant szét. — Azonban még akkor is, ha «sans le savoir» volt humorista, — találó czíme van a kötetnek. Csakugyan káprázatok, egy szellemes fiatal ember káprázatai; az olvasmányoknak és feuilletonistikus philosophiának visszatükröződései az írónak még inkább csak passiv képzelmében. Egy finom érzékű, előkelő körökben megfordúlt, külföldön járt, sokat olvasott ifju, ki még ezer és ezer benyomásra áhító, ki előtt még csak új friss, harnatos lehet az élet, beáll bennök salon-analystának, s hódolva az előkelő irodalmi divatnak, a «modern áramlatnak», magára ölti a *dernière mode* szabását, s olvasmányainak s pillanatnyi unalmainak hatása alatt züllött életről, egoistikus érzelmekről, orosz nihilistákról, nagy csalódásokról s a még nagyobb Nirvánáról beszél. «*Je n'en vois pas la nécessité*» — mondta egy ízben Talleyrand a szabójának, ki pénzt kért tőle, hogy megélhessen. S jelen esetünkben is kérdezhetyük: oh fiatal író, honnan a fekete felhő tiszta homlokodon? Midőn káprázatnak rajzold a boldogságot, nem állasz-e magad is káprázat befolyása alatt? Útazásaid alatt, rövid tartózkodásaidban egyetemi városokban Európa nyugatán s éjszakján — nem zavartad-e össze könnyelműen cigaretted füstjét a Nirvána ködével?

Ilyen dolog egy fiatal étudianttal megtörténik ám, ki bizonyos lelki nagyságot helyez abba, ha az élet gyümölcseről, melyet mohón izlelni kíván, a tettetett kiábrándulás hangján azt mondja: oh be fanyar! S bizonyosan azt fogja mondani, ha mindenáron az előkelőt, a finomat keresi, ha ki akar válni a «közönségesek» köréből s hivatta érzi magát a modern civilisatio minden súlyát még töretlen

vállán tova czipelni. Hiába! a Hamlet-parfüm ma az előkelő szellemi toilettéhez tartozik; szinte divattá vált.

Kimondom őszintén, Justh rajzaiban találok sok ilyen divatos dolgot, de még kevés eredetit. Egy szárnyait még ki nem bontott tehetségnek művei, mely először reminiscentiákon tanulja a járást, mielőtt bátran a maga talpára állana. Egyet mutatnak *Káprázatai*: írójok benyomásokra képes, hajlékony elme; de fognak-e e benyomások képzelmében sajátos alakot öltetni — azt még nem lehet határozottan megmondani. Még nagyon tanuló, még öntudatlan mások hatása alatt áll, mint valami szorgalmas fiatal festő, ki még el sem hagyta mestere műtermét. Egyénisége, mint a köd foszlánya, uszkál itt-ott e kötet lapjain. Az elbeszélések inkább azt mutatják, hogy minek szeretne írójok látszani, mint azt, hogy ő valóban mi. A fölfogás, modor könyvében a divaté; s ha kérjük, mit ad hozzá az író a magából, aligha nem zavarba hoz a felelet.

Talán nem tévedünk, ha — legalább első könyve után — azt mondjuk, hogy kedves, lágy körvonalú rajzocskákra, egy-egy őszinte benyomás gyöngéd visszatükrözésére, elegiára vagy kis idyllre inkább volna alkalmas tehetsége, mint bonczolató pszichológiára, vagy bonyolultabb lelki állapotok ecsetelésére. Most még mintha erőltetné tehetségét, ha a pszichologiai bonczoló késsel dolgozik; beszéde most olyan hatással van, mint mikor szép, érzelmes női hang a férfiénak mélységét akarná utánozni.

Innen az elbeszéléseknek némi szenvelgése, mely azonban naiv volta miatt nem hogy kellemetlenül hatna, inkább lefegyverez. Ide tartozik például írónk piperézkedése — (oh valóban ritka s jelen esetünkben igen rokonszenves hiúság!) — olvasottságával és sok irányú szellemi érdeklődésével. Valami ebből alakjaiba is átszarmazik. Van egy grófnéja, ki koronkinti ideáljaival egész könyvtárt emészt föl. A «belle Mariette» olvasta Schopenhauert (nem tudni biztosan, mely kiadást), Stendalt, Bastiat nemzetgazdaságát stb. egy budapesti «viveur» és poeta Rosetti Dante bús dalait forgatja. Az utolsó elbeszélésben egy dán ifjú, a szóke Claus, jó Zürichbe s beiratkozik az egyetemre, mert «szüksége van pár történeti adatra». Ez majd Spencer Hardy *Manues of Buddhism*jára nyit, majd egy ösmerősével barátságuk megpecsétléseül Cicero művét *de amititia* olvassa. Előfordul ez elbeszélésben még Walter Scott, Lamartine, Feuillet, Mistral neve, hogy hamarjában azt idézzem, a mi gyorsan eszembe ötlük.

Szerzőnk, mint látjuk, szereti a jeles írók társaságát s tág körű

fogékonyt mutat irántuk: Stendal mellett Cicero is ott van a listán. S mint a fiatal szerelmes imádottja nevét minden lehető és lehetetlen dologgal egybe kapcsolja, ő is minduntalan értékesíti irodalmi reminiscenciáit, alakjai nagyobb olvasottsága érdekében. De úgy hiszszük, a hatásra nézve csalódik. Alakjai becsét akarja ez által emelni; talán némely esetben az írói nevek említése által föl kívánja gerjeszteni az olvasóban is azon képzeleteket, melyeket azok ő benne ébresztettek. Csakogy az olvasó nem megy lépre s oly vandal egységkedvűséggel hallja, hogy Claus és társa a szép Zürichben Cicerót olvassa, mintha azt értené meg felőlök, hogy vajás kenyeret esznek.

Ép így jár szerzőnk egy másik dologgal is. Túlságos sokat magyaráz; ott áll alakjai háta mögött s ő maga mondja el, hogy azok mit éreznek, hogyan éreznek. A mit gyakorlottabb kéz két-három vonással megrajzol, ahhoz szerzőnk egész pszichológiai apparátust használ, mint mikor a kezdő fogorvos operateuri örömeiben minden műszerét kirakja betege előtt. A «belle Mariette» például a *Fehér lap* című elbeszélésben ilyen kipéccézett alak; kis salonsquelette, melynek minden csontja zörög, ha megrántják a zsinórt. Szinte érezni, hogy a fiatal szerző hogyan okoskodja maga elé. A mit az alakból valóban látott, nem egyéb, mint egy-egy mozdulat, mosoly: a többi meglehetősen érdektelen constructio.

Valóban szeretném, ha több közvetlenség volna elbeszélőnkben; ha nem iparkodnék annyira problémákat szerkeszteni, nem törekednék annyira műveltnek látszani, annyira pszichológiai elméletek ismerője lenni; hanem a helyett vissza szállna magába s bátorsága volna, inkább köznapiasnak mutatkozni, mint csak keresettnek. Még mily sok idő áll előtte! Miért akar minden áron précieux lenni, mikor jobbra is van tehetsége?

Meg vagyok győződve, hogy szerzőnk egy egyszerű érzelmes történetet jobban meg tudna írni, mint a hogy a Nirvana tanát novellisálja s egyszerűbb igényű rajzai talán szebbek lesznek, mint azok, melyek mögött szenvedő világnézet rejtőzik. Mert úgy rejtve ki-ki kandikál a könyvből írójának még friss benyomásokra képessége, rokonszenves lénye, érzelmi finomsága; kár azt túlfinomítani és mindenesetre inkább mulatságos, mint imponáló, mikor egy francia tanuló csalódását egy zürichi csaplárleányban a Buddhismussal stb. egy rímbe foglaljuk, «Etwas grün» — jegyezné meg a száraz humorú német.

Szinte mondanám, figyeljen szerzőnk inkább mestereinek technikájára, mint szellemére; feledje egyelőre olvasmányait s kri-

tikai elméleteit; mindenek előtt merjen saját szemével látni, merjen saját szívével örülni, bánkódni, — s csak azután lépjen újra az írói porondra. Hajlékony képzelme annyira beleélődött idegen mintákba, hogy idő kell, míg megtalálja a maga útját. Szellemi batyujában még több a máshonnan átvett, mint az, mit magából merített. Ezért még jellemző ereje is csak kezdetleges — (éles, eredeti detail rajzot nem igen találunk — s legigazabb ott, hol a zürichi deákról beszél, ki végtelen sokat olvas és még alaktalanul álmodik.

Magyar földről vett személyeinek például nem igen van levegője, faji jellege, különossége. Nagyvilági bábok, melyeket nem élénkítenek az életből eredeti módon ellesett vonások. Az egyik elbeszélés egy tönkre ment magyar grófról szól, a másik egy magyar költőről, kinek a Margitszigeten egy híres színésznővel van érdekes csevegni valója, — Csakugyan így áll a dolog? Én azt gondolom, nem így. Belényesi Kálmán gróf nem Belényesi Kálmán, hanem egy szerepét eljátszott vicomte, s az sz... i vendéglő ízléstelen fényű terme pedig egy párisi restaurant kopott aranyozású szobája. A pusztán élvező és csak őseiben büszkélkedő gentry bukását rajzolni: hálás és korszerű tárgy. De akkor hősünket honi szemmel is nézzük s ne egy elhasznált párisi typus mintájára alkossuk meg. Így a rajzban csak a név magyar; maga a rajz utánczat, minőt a párisi «nippes»-ekkel űz a kereskedés.

Ilyen a harmadik elbeszélés is, melynek hőse Szeghalmy Gábor, «a modern költő s nyugtalan viveur», ki az elbeszélés elején «mereven néz maga elé». Szerzőnk mást mond, de azt hiszem azon gondolkozik ez a nyugtalan viveur, hogyan juthatott ő ilyen bajszos, mázsás névhez, mint Szeghalmy és Gábor. Tessék a Gábort — nem bánom — Mr. Anatole-lal s a Margitszigetet a Bois de Boulogne-nal fölcserélni s a dolognak már nagyobb «chic»-je lesz. Elbeszélésünk eredetisége főleg abban áll, hogy a szerző bizonyos néma tisztelettel tekint hősére. A mulatságos fordulat pedig benne az, hogy Mr. Anatole elegantiája, szellemes roué-volta, kiábrándult költőisége és persa szőnyegek sokkal jobban imponálnak magának a szerzőnek, mint olvasóinak.

Részünkről — ha ugyan még meg nem haragudott reánk, mit őszintén sajnálnék — arra kérjük, áldozza föl az isteneknek Mr. Anatole-t s maradjon meg ő egyszerűen s egészen Justh Zsigmondnak.

Ettől való például az utolsó novella staffageja: a szép Zürich, a zöld Limmatthal, a tóval s festői utcákkal. Látszik, mennyire tet-

szett e város az írónak. S e staffageban több igazi hangulat is van, mint különben az egész elbeszélésben.

—e.—

Simplified grammar of the hungarian language. By Ignatius Singer. London.

Egy londoni hazánkfiának az a gondolata támadt, hogy magyar grammatikát ír angol nyelven. Egyrészt azért, hogy ne csak a német útján juthasson az angol a magyar szóhoz, másrészt meg hogy a latin kaptára vert grammarok özönének véget szakasszon. Valóban a John Aranyok valódi nyelvével eddigelé még alig ismerkedhettek meg az ángolok. Ha csak azokat a csodát ígérő könyveket nem vesszük, melyeknek három hónapra szabott anyaga ugyancsak összevissza van zagyválva, melyekben a magyar beszéd latinos régulákba, a magyar gondolkozás meg idegenészjárásba van erőltetve. Pedig — a szerző is helyesen mondja előszavában — annyira különbözik a magyar nyelv szerkezete a többi európaiakétól, hogy merőben új benne a rendszer és merőben új a szóanyag. A helyett, hogy egy szellemének meg nem felelő rendszerbe gyömöszölje, maga szedi apróra a nyelvet, elemzeti és elemzésének eredményeit foglalja össze szabályokba.

Ebből a szempontból látott munkájához a szerző és ebből a szempontból — majdnem ugyanazokkal a szókkal — indul ki a kiadók tájékoztatója is, mely a főbb európai és ázsiai nyelvek egyszerű grammatikáját hirdeti az angol közönségnek.*) A magyar grammatika második füzeté e vállalatnak. De lássuk, mit végzett e nyelvtan és mit végezhet egyáltalában egy idegenül és idegennek írott magyar grammatika? Célja, azt hiszem, kettős lehet. Vagy az, hogy beszélni, vagy a beszédet legalább is megértetni tanítson, vagy pedig, hogy főleg nyelvünk szerkezetét, az idegentől élítő és jellemzetes sajátosságait tüntesse szem elé. Amaz philologiai, ez inkább linguistikai célzatú; az előbbi csak eszköz, míg emez célértékű.

A hungarian grammar írója egyik célát sem tévesztette szem elől. Magyar ángolunk, úgy látszik, eléggé ismeri a magyar nyelvet, hogy elrejtettebb sajátosságait, finomabb soloecismusait megérthesse ángoljaival. Nem ugyan annyira, hogy apróbb helyesírási tévedések,

*) Trübners collection of simplified grammars of the principal asiatic and european languages.

minők például a *varr, esett, hiyyjen*, hosszú mássalhangzóinak következetes megrövidítése, elő ne fordulhatnak. Annyira sem, hogy egyes dialektikus használatú hangok kiejtését, minő például a zárt e (é) félre ne magyarázná, vagy hogy finomabb jelentéstani tünetnyek, például az -ik rag szerepe a középigéknél, meg ne zavarhatnák. De céljának, egy simplified grammar megírásának, eléggé megfelelhethet a tudományával. Fődolog, hogy alkalmas helyen tudja fölhasználni, hogy igazán ki tudja belőle választani a specificusan magyar, a mi tisztán a mi eszünk járása.

Nem tudni, hogy erején vagy idején múlt-e, a programmbeli ígéret ígéretnek maradt. Magából az anyag fölosztásából sem szól ki eléggé az a sokat várt önállóság. A főnév, melléknév, névelő, számnév, névmás, ige, határozó, kötőszó és indulatszó-féle fölosztás régi ismerősünk még a latinos nyelvtanok idejéből. Igaz, hogy a főnevek esetei közt egygyel többet találunk a rendesnél a genitivuson és dativuson kívül az attributive vagy possessivet; de fér is ám hozzá egy két vajon. Igaz, hogy az igével, nyelvünknek valóban legfontosabb beszédrészével, majdnem a harmada foglalkozik a nyolczvan-nyolcz oldalos könyvnek; de ugyancsak jókora rész ám benne a paradigma, melyek közt ilyesmi is előfordúl: *az ember szenvedre volt* — *the man was sufferd*. Adott volna inkább félannyi paradigmát és juttatott volna necsak másfél oldalnyi teret a *syntax* analizálására. A ki az egyes beszédrészek keretén belül oly könnyedén, mondhatni értelmes ügyességgel tudja a finomabb magyarosságot megértetni, a ki még a régi formában is némi újdonszínnel tud anyagával elbánni, annak a magyar nyelvtan legfontosabb fejezeténél, a mondattannál, nem lett volna szabad oly könnyedén tova siklani. Hol itt az a főnemen hangoztatott *standpoint*, mely a többek közt azzal is kecsgettett bennünket, hogy a magyar nyelvet az «*extremely difficult*» és «*barbarous*» vádja alól fölszabadítja: hol itt a számküizött idegen systema, melylyel még a magyar grammatikusokat is vádolja? Ha csak olyan grammat akart írni, melyből az ángol egy két, igazán jellemzetes vonást eltanulhat, akkor elérte célját. De ha oly grammar lebegett szeme előtt, a melyben a magyar nyelv szelleméről, jellemzetes sajátságairól, más nyelvektől eltérő vonásairól akart volna képet adni, ez esetben csak óhajtanunk kell, hogy vajha nyelvünk leírásának különb mestere akadjon.

KÖNÖS IGNÁCZ.

Verus. Száz epigramma. Buda-Pest. Révai testvérek. 1887.

A jeligét nézve, melyet a címlapon megpillantunk, nem csekély igényvel vesszük kezünkbe a füzetet. «Nem is kívánom, hogy tapsoljatok; csak arra kérlek meghallgassatok»; mond a jelige. Írónknak bizonyosan sok mondani valója lesz — gondolja az olvasó — bizonyosan túl hegyére szúrta a divat sok félszégességét, kultúránk sok hóbortját, a nemzeti lustáknak és reformereknek gyöngéit egyaránt. Vagy talán háborúra kelt «bögölyök hadával», irodalmi ízléstelenségekkel, visszatetsző irodalmi törekvésekkel s ostromozza azokat magyar «xeniák»-ban. Ilyenkor mondhatja: nem kívánom tapsotokat, de arra jogom van, hogy figyelmeteket kívánjam.

Jelen esetünkben azonban a jelige egy kissé «magas hangú», mert egészen véve ártatlan epigrammákkal van dolgunk, melyek már számtalanszor «megböktetett» emberi gyöngékre vonatkoznak, vagy oly alakokat tesznek nevetségessé, melyeket Lessingből vagy a római epigrammokból már jól ismerünk. S ez még nem tenne semmit sem; nagyobb baj az, hogy a legtöbbször az alkalmosság zamatja hiányzik, vagy pedig borsóhéjhoz hasonló, melynek magját már rég kiszedték. Az elmélkedő versecskékből hiányzik az a fordulat, mintegy természettől rövid mondásokba, gyöngéd, vonzó hasonlatokba kibimbózó ész, mely például Goethe gnómáit olyan széppé, a közhelytől távol állóvá teszi; a csípősebbek pedig lessingi epigrammákhoz hasonlítanak — Lessing élte nélkül. Annyi bizonyos, hogy egyetlen egy margitszigeti szűnyog csípése sajtóbb, mint az egész epigrammatikus méhkasé.

Ha Lessing szerint az epigrammi fordulatnak váratlannak, rögtöninek kell lennie; a mi epigrammjaink e követelménynek nem igen felelnek meg. Az első sor után már tudjuk a pointot, sőt még kifejezését is sejtjük. Verusnak még élte is inkább irodalmi reminiscencia, mint eredeti tehetségféle. — Epigrammatikus erejét legkönnyebben megítélhetni onnan, mikor régebbi epigrammokból újakat keletkeztet. Mindenki ismeri Kazinczy epigrammját Himfyról. Ennek nyomán szerzőnkél a következő két distichon származott:

Drámaírókhoz.

Drámaíró! Bolyait bámuld, mert tőle tanulhatsz.
Öt drámája vala s mindet a tűzbe veté.

Bolyai.

Öt drámádat tűzbe vetted. Ritka író vagy!
Ott a hol ily kritika — a hatodik sikerül.

Kazinczy versével egybevetve, e két utóbbi az epigrammatikus mának vadhajtása inkább, mint nemesítése.

Az sem érdektelen, mikor szerzőnk Hugo Victor halálára készít két distichont, melynek pointja ott olvasható Virág Benedek budai emléktábláján, majdnem kivétel nélkül egy tagú szóka foglalva:

«Itt élt, halt, nem halt, mert halva is él — a ki úgy élt.» stb.

Szerzőnkél a nevető Gwynplain hirdeti a ravatal köré gyűlt emberiségnek meglehetősen döcögő pentameterben:

«Mért gyászoljátok azt, a ki halva is — él.»

Hanem miért kerülnek ép az eltorzított Gwynplain ajkára e szavak: — nehéz volna megmondani. — A fűzetben van e következő epigramm is:

Emberjogot tapod lába,
Ura előtt görnyed háta,
Mintha két rút lelke volna:
Egy személyben zsarnok — szolga.

Azt hinnők, hogy itt Dahomey királya fő skalp-mesteréről van szó. Pedig a vaskancellárra céloz s illik rá, mint az epigramm fülánkjá helyébe a durva kolonc. Ugyancsak ő reá vonatkozik az a nem egészen ismeretlen ásványtani antithesis is, hogy mindene vas csak a szíve kő.

A mi szívünk lágyabb s azért örömmel dícsérjük meg az epigrammák keresetlen s eléggé magyaros nyelvét. Azt is elismerjük, hogy itt-ott nem hiányzik egy pár sikerült ötlet. Lessingnek s Martialnak is néhány epigrammja igen tetszetősen hangzik szerző fordításában. Ezek egyszersmind a legjobbak a fűzetben. —t.

A RÉGI MAGYARORSZÁG.*)

KÖZGAZDASÁGI VISZONYOK.

Minden nemzet függetlenségének lényeges kelléke, hogy önálló gazdasági politikája legyen. Önálló valamely nemzet gazdasági politikája, ha szabadon intézi kizárólag a nemzet gazdasági érdekei szerint. A mint egy nemzet oly helyzetbe jut, hogy gazdasági politikáját nem ő maga határozza meg, hanem egy kivülről álló tényező s kénytelen eltérni, hogy gazdasági érdekei e tényező gazdasági érdekeinek essenek áldozatul, megszűnt független lenni.

Mert egy nemzet gazdasági fejlődése nemcsak az egyesek kisebb vagy nagyobb vagyonságának kérdése. Egy nemzet gazdasági egyénisége, a nemzet társadalmi, kulturái, nemzeti egyéniségének alapja. A gazdasági fejlődés a nemzeti fejlődésnek, a gazdasági erő a nemzeti erőnek föltétele. Lehetetlen, hogy egy gazdaságilag fejletlen, szegény nemzet hatalmas és művelt legyen.

A gazdasági fejlődés bizonyos fokával együtt járnak az értelmiség, a társadalmi tagolás, az emberi közösség közéletének bizonyos formái. A halász, vadász, nomád népeknek más intézményei vannak, mint a földművelő s ezeknek ismét más, mint az iparos és kereskedő népeknek.

A gazdaság magasabb formái az emberi értelmiség emelkedésének jelei s előmozdítói, s a hol a munka bizonyos nemei nem találhatók föl, biztosan lehet az értelmiség megfelelő fokának hiányára következtetni. A munka magasabb formái, az ipar

*) E közlemény egyik fejezete a szerző hasonló című munkájának.
Szerk.

és kereskedés, új néposztályokat teremtenek, melyek a magasabb értelmiség, a kultúra mellözhetetlen szervei a nemzetek organismusában s a hol nincsenek meg, ott maga a nemzet egyénisége fejletlen nemcsak gazdasági, hanem szellemi s erkölcsi tekintetben is. A nemzet jelleme is csak a gazdasági fejlődés magasabb fokán érik és szilárdul meg teljesen. A társadalomnak a munka és birtok alapján megállapodott tagolása meghatározza az intézmények formáit is s a magasabb fokon, az átalakult társadalom összetöri az elmúlt korszak elavult intézményeit, melyek az új viszonyokra nem illenek s átalakítja az állam egész jogrendszerét, a magánjogtól kezdve föl az állam szervezetének, alkotmányának s kormányzatának formájáig, hogy megteremtse a nemzet tovább fejlődésének föltételeit. A magasabb gazdasági fejlettség adja meg az államnak a bővebb anyagi eszközöket saját védelmének czélszerű szervezésére s hatalmának terjesztésére s a saját gazdasági és szellemi erősödésére szükséges intézmények életbeléptetésére.

A gazdasági fejlettség fokától függ tehát a nemzet egész egyéniségének fejlettsége s ereje.

Ha el lehetne képzelni, hogy egy hatalom, mely egy másik nemzetet legyőzött, ennek minden intézményét, még hadseregét is meghagyja, s önállóságát s függetlenségét minden más téren csorbíthatlanul föntartja, de módot talál, hogy gazdasági fejlődését megakassza s egy alsóbb fokra szorítsa, a legkegyetlenebb csapást mérné reá, mert ez egy magában elég, hogy a nemzet növését megakassza, egyéniségének megérése, megerősödése lehetlenné váljék.

Azért az öntudatos nemzetek történetében nagy szerep jut a gazdasági érdekeknek s nem egy háború folyt miattok. Az éjszakamerikai gyarmatok elszakadását Angliától szintén gazdasági okok idézték elő. A gazdasági elnyomás és kizsáknányolás egy idegen hatalom által a legtűrhetlenebb sors a mi nemzetet érhet, a függésnek legvégzetesebb formája egy nemzetre nézve, mert nem öli meg, de szükségkép nyomorekká teszi.

Magyarországot ez a sors érte a XVIII. században. Nem volt önálló gazdasági politikája. Függsbe jutott Ausztriától s gazdasági érdekei áldozatul estek az osztrák érdekeknek. S ez ép akkor történt, midőn Magyarországnak minden erejét meg kellett volna feszítenie, hogy tervszerű gazdasági politikájával behegesztse a török uralomtól ütött sebeket, a pusztaságból

Virágzó országot teremtsen; midőn arra volt szükség, hogy a király, országgyűlés egyesült erővel csak Magyarország gazdasági érdekének megvalósítására törekedjék; előmozdítsák a földművelés, ipar és kereskedés fölvirágzását az állam rendelkezésére álló összes eszközökkel, hogy a vagyonosság emelkedésével s egy magyar iparos és kereskedő osztály keletkezésével a kultúrának s a nemzet magasabb gazdasági s szellemi munkájának addig hiányzó szervét megteremtse s nemzeti egyéniségét s uralmát az országban megszilárdítsa.

Ha egy nagy követ, mely sokáig feküdt egy bizonyos helyen, onnan elhengerítünk, a kopár helyen csakhamar magától hajt ki a fű, minden emberi gondoskodás és munka nélkül is.

Midőn a törököt hazánkból kiűzték s béke lett az országban, minden tervszerű gazdasági politika nélkül is némi gyarapodásnak kellett beállania a gazdasági élet minden ágában. A béke biztossága és nyugalma munkára ösztönzi az embereket, mert remélhetik, hogy e munka gyümölcsét élvezni is fogják. Az emberek lassanként letelepednek az elpusztult helyekre, szántanak, vetnek és aratnak vagy gulyákat legeltetnek a végtelen rónán s hasznuk van belőle. Magyarországnak az a legtermékenyebb része, melyet a török uralom elpusztított. Nagy fáradság nélkül, kezdetleges eszközökkel is jól fizet a gazdaság, s azért az Alföld szükségkép vonzó erőt gyakorol a szegényebb vidék lakosságára s nagy számmal vándorol oda a parasztság a felvidéki megyékből. Midőn 1729-ben e megyék földesurai visszakövetelik az Alföldre szökött jobbágyaikat, az alföldi megyék követői azt állítják, hogy ezek lakosságának nagyobb része a felvidékről lejött jobbágyokból áll, kiket ha elvisznek, megint pusztasággá változnak a némileg megnépesedett vidékek, s azért, hogy a lakosságot állandósítsák, arra kérik az országgyűlést, hogy azokat a jobbágyokat, a kik állandóan letelepedtek, ne lehessen visszakövetelni.*) Ez a gyér népesség telepítés nélkül is szaporodik, mivel a földet s előkészíti az Alföldnek később bekövetkezett gazdasági virágzását.

Midőn Magyarország területi épsége helyreállott, habár Erdély s a temesi bántság el volt tőle szakítva, az emberek képzelete egy képbe foglalta össze az egészet s így föleledtek megint a hagyományok mesés gazdagságáról. Magasztalják ne-

*) *Diarium* 1729. augusztus 11. ülés.

mes és egyéb értékes érczekben bővelkedő hegyeit, rengeteg erdősegeit, kimeríthetetlen termékenyséű földjét, kövér legelőit, termékeinek bőségét és sokféleségét, páratlan búzáját és borait, halakkal bővelkedő s hajókat ringató nagy folyóit; tejjel mézzel folyó Kanáánnak, Európa éléskamrájának nevezik.

Az ország természeti viszonyaiban meg volt a gazdagság lehetősége, de nem volt még valóság. E ragyogó kép a képzelet szüleménye volt, a jövő eszménye, de nem ábrázolta a jelent.

Az ország a természet gazdag adományai mellett szegény volt. Gyér lakossága vagy nem jutott még el a magasabb gazdasági formákig, vagy alacsonyabbakra hanyatlott le azoknál, melyeket már előbbi századokban ért el. Parasztsága, nemessége is nagyobbreszt viskókban lakik s csupán tengeti életét, a kultura minden eszközei s élvezetei nélkül. Kevés városa a régi vagyonossággal elveszti kulturai erejét is s ép a XVIII. században kezdenek beolvadni az őket környező alacsony műveltségű szláv elembe.

A termékeny földet, mely kincseket rejt méhében, alig van ember, a ki megművelje. Mérföldeket lehet bejárni, míg emberi lakóhelyet talál az utazó. Az ország jelentékeny részét a szabályozatlan folyók áradásaiból keletkező mocsárok borítják s még 1790-ben is oly nagy területet lepnek el, hogy egy vármegye telnek ki belőle.*) A belölők emelkedő párák megmérgezik a levegőt, sorvasztó lázt visznek az emberek közé s fogyasztják a más vidékről oda telepedett lakosokat. A szellő mely végig suhan a végetlen rónán, a legkritkább esetben ingat arany kalászos vetéseket. Sok terjedelmes nádas, hol a vízi madarak milliói tanyáznak, a megmérhetetlen legelők nagy füve, melyből nem látszott ki a gulya, hullámszik ott. E vidék költészete az elhagyottság, vadság költészete.**)

Az ország hegyesebb vidékein az akkori viszonyokhoz képest sűrű lakosság alig tud megélni. Néhol egy telken 8—10 család is él a legnagyobb nyomorban. A földművelés, mely úgy is kezdetleges, nem bírja őket eltartani, ipar pedig, mely keresetet ad a földművelésből meg nem élő népnek, nincs, s a mi van is, összezsugorodik s hanyatlik. Kézműves és iparos nagyon kevés van az országban. Még oda sem jut, a hol biztos

*) Skerletz: *Descriptio phys. pol. sit.* R. Kurz. IX. §.

**) Acsády: *Magyarország Budavár visszafogl. korában.* 1886. 266. l.

volna megélhetése. Kereskedés pedig, mely a gazdaság termékeit értékesítené, nem fejlődik, mert hiányzanak a közlekedési eszközök, utak, csatornák s még a természetes vízi utak, a folyók is tele vannak a közlekedés akadályával; s hiányzanak a kereskedést előmozdító törvényes intézmények.

Nem lehet állítani, hogy az emberek nem érezték elmaradottságukat s nem lett volna meg bennök a törekvés kiemelni belőle a nemzetet. Rendszeres gazdasági politikája, mely áttekintette volna a bajok összeségét s ismerte volna az eszközöket, melyekkel megszüntethetők, nem volt a nemzetnek. A közgazdaság tudománya még nem létezett s a tapasztalás is hiányzott a közgazdasági problémák gyakorlati megoldására. A gazdasági fejlődés legnagyobb akadályait még nem ismerték föl vagy ha ez megtörtént is, nem is lehetett gondolni elhárításukra, mert az államban uralkodó osztályok érdekét sértette. De egy-egy föltünőbb baj magára vonta a figyelmet s megérlelte az elhatározást, hogy az állam eszközeivel megszüntessék.

Az első, a mi a török kiűzése után Magyarországon mindenkinek szemébe ötlött, a lakosság csekély száma volt. Nem tudták ugyan, hogy hány lakosa van az országnak, de a lakatlan pusztaságok az ország legtermékenyebb részében kétségtelenné tették, hogy az országnak kevés a lakosa. Emberek nélkül nem lehetett megművelni a földet, nem lehetett ipar és kereskedés. A gazdasági virágzás föltételét, embert kellett tehát szerezni mindenekelőtt. A király s az országgyűlés teljesen egyetértének ebben. Ubi populus ibi obolus s a király pénzügye ép úgy javult az emberek számának szaporodásával, mint a kiváltságos osztályok birtokainak jövedelme.

Már az 1715-ki országgyűlés bizottsága, rendszeres munkálataiban, a föllálitandó helytartótanács fő teendői közé az ország benépesítését sorozza s az 1723-ki országgyűlés azt határozta, hogy az országba külföldről behívott lakosokat kell telepíteni. A telepítés csakugyan nagy mérvekben indul meg s a legbuzgóbb telepítőkként a magyar udvari kamarát, gróf Grassalkovichot, báró Haruckert, gróf Károlyit és az igazgatására bízott temesi bánságot a virágzás magas fokára emelt Mercy grófot említik.

Az ország lakossága szemlátomást szaporodik, új telepek keletkeznek s a török uralom alatt elpusztult helyeket benépesítik, de azért a lakosság számát nem tudja senki. A XVIII.

század földrajzi írói 1780-ban Magyarország lakosságát három millió és kétszázezer lélekre becsülik s nagy volt a meglepetés, mikor a II. József által 1785-ben elrendelt népszámlálás eloszlatta a homályt s hét millió lelket mutatott ki, Erdély, a magyar rendes katonaság, s a határőrvidék lakossága nélkül. A következő két évben ismételt összeírás igazolta az első népszámlálás eredményét s 1787-ben 7.116,789 lakost mutatott ki.

Az 1805-ben eszközölt népszámlálás, mely a nemesség tiltakozása következtében erre nem terjedt ki, 7.555,920 lelket mutat ki, melyhez hozzászámítva a 325,894 nemest, 15,600 papot, 64,000 rendes katonát, Schwartner nyolcz millióra teszi Magyarország lakosságának számát, Erdély s a határőrvidék nélkül.*)

E népesség ötvenkét nagyobb városban, tizenhat kis városban, 589 mezővárosban és 10,747 faluban lakik. E helységek közül 3668-nak magyar, 5789-nek szláv, 921-nek német és 1024-nek oláh lakossága van.**)

E lakosság túlnyomó többsége mezőgazdasággal foglalkozik. Föl kellett tűnni a kormányzatnak, hogy ha a lakosság szaporodik is s nagyobb területeket is vesz művelés alá, a mezőgazdaságot kezdetleges módon üzi s termékeinek mennyisége nem áll arányban az általa művelt föld területével. Ellenben városokban, szabad kerületekben és községekben, melyek nincsenek földesúri hatóság alatt, a hol szabad földművelők vannak, nagyobb a haladás. A jobbágyság tudatlansága, a hűbéri gazdasági rendszer, a földesúr s a jobbágy között fennálló viszony nagy akadály a földművelés haladásának.

Az országgyűlések intézkedései nem érnek el a baj gyökeréig. Azért Mária Terézia terjesztetni akarja a nép közt az okszerű gazdálkodás ismeretét, de a hatóságok nem tesznek semmit. Gazdasági egyesületeket léptet életbe; de ezek rövid idő múlva elenyésznek.

E téren a királyság a kezdeményező s cselekvő hatalom. Vizek lecsapolása, folyók szabályozása, a nagyszabású telepítés, a temesi bántság fölvirágzása, kísérlet az erdőpusztítás megakadályozására, a jobbágyság jogviszonyainak szabályozása már

*) Schwartner: *Statistik*, II. kiadás I. kötet 106. s köv. — Skerletz: *Descriptio* XXVII. §.

**) Schwartner: *Statistik*, I. 122.

Mária Therézia uralkodásának eredményei. A társadalom részvétlen passiv néző s akadálya a legcélszerűbb intézkedések életbeléptetésének.

II. József tervszerűen törekszik a földművelés emelésére. A telepítést nagy mérvekben folytatja s 1765-től 1787-ig 17,000 német családot telepít a kincstár uradalmaiba. Ő is természeteni igyekszik a gazdasági ismereteket, buzdít s jutalmakat tűz ki s a mi legfontosabb, a jobbágyok állapotának javításával igyekszik elhárítani a mezőgazdaság haladásának egyik fő akadályát.*)

Bekövetkezett halála megakasztotta tervei keresztülvitelét s az 1790-iki országgyűlés választmányának tárgyalásaiból, melynek vezető szelleme Skerletz Ádám volt, kitűnik, hogy még mindig a megelőző korszak bajaival kell küzdelem.

Az első törvényjavaslata is a telepítésre vonatkozik s hat évi teljes tehermentességet biztosít a letelepedőknek, akár idegen országból jönnek, akár idevalók, a mi azt bizonyítja, hogy szükségét érezték a népesség nagyobb számának, ámbar nagy haladást látnak a század kezdete óta, mert akkor 400 lelket számítanak egy mérföldre, míg 1790-ben 1777-et.**)

A földművelés előmozdítására szükséges intézkedéseket báró Skerletz Ádám adja elő. Jelentéséből kitűnik, hogy Mária Therézia s II. József által megkezdett irányban kíván haladni. A gazdasági ismeretek terjesztése, buzdítás, jutalmak kitűzése, hasznos növények termelésének előmozdítása stb. foglaltatnak a javaslatban. De a jobbágyok állapotának javításáról nincs szó, mert tudja, hogy csak ellenszenvet keltene vele a rendek körében a javaslat egyéb czélszerű intézkedései iránt.***)

E javaslatok azonban nem váltak törvényekké. De a II. József-re következő korszakban a népesség természetszerű szaporodása némi haladást idéz elő a mezőgazdaság terén. Lassanként emelkedik a gazdasági értelmiség is. Szent-Miklóson, Szarvason, Hrádeken, Keszthelyen gazdasági iskolák keletkeznek; nagyurak gazdatisztjeiket külföldre kezdik küldeni tanulás végett;

*) Horváth Mihály: *Kisebb történeti munkái*, 3 kötet; az ipar és keresk. tört.

**) Skerletz: *Descriptio* XXVII. §. és LXXX. §. Schwartner 1808-ban már 1822 lelket számít egy mérföldre.

***) U. o. XCII—CXXXVII. §§.

később egyesületek alakúlnak, mint a tolnai és nógrádi, melyek czélul tűzik ki magoknak, hogy a mezei gazdaság hiányait megvizsgálják s a külföldi kifejlett gazdaság eredményeit viszonyainkhoz képest meghonosítsák.

A haladás azonban nagyon csekély volt. Még 1808-ban is panaszkodnak az írók a mezőgazdaság elmaradottsága miatt. Még ekkor is több négyszög mérföldre terjedő mocsárokat és homokpusztákat láthatott az útazó. — Mesterséges rét-mívelésről a paraszt nem tud semmit. A földeket régi megszokott módon műveli. A termékenyebb vidéken nem csépelnek, hanem lóval, ökörrel nyomtatnak. Az életet vermekben tartják s a múlt század végén egész Békés megyében csak egy pajta volt található. Takarmányfü kevés terem, de buján nő a földéken az embernek és állatnak ártalmas dudva. A leghasznosabb kertí növények nevei is ismeretlenek a kisebb városokban s a falukon. A gyümölcsstenyésztés emelése érdekében nagyon kevés történik. A selymentenyésztés nagyon csekély. A kender rövid volta miatt nem való a világkereskedésbe. A dohány mennyisége több lett ugyan, de minősége alig javult. A marhavész száz év óta dühög az országban s 1807-ben borzasztón pusztított. A juhászat emelkedett a szarvasmarha-tenyésztés rovására, de a paraszt lova satnyúl. Általában a magyar mezőgazdaság s közigazgatás nagyobb oka a rossz termésnek s az inségnek, mint az elemek, s a kellő előrelátás és gondoskodás hiányának tulajdonítható, hogy egy kövér esztendőben az emberek undorodnak pinczéjük s vermök bőségétől és egyetlen sovány esztendőben az emberek és állatok ezrei éhen halnak.*)

Egy másik azt mondja, hogy a mezőgazdasággal azok foglalkoznak legszorgalmasabban, a kik Ausztriával és Stájerországgal határosak s a bányavárosok közelében a hegyes vidéken laknak, mert a biztos piacz buzdítólag hat rájuk. Ellenben az Alföld legtermékenyebb vidékén a mezőgazdaság a bizonytalan és kedvezőtlen viszonyok miatt, csak hanyagúl foly. Itt a föld termékenysége ellenére a lakosság több szükséget szenved, mert nincs pénzforgalom és ipar. Már csak egy évi rossz termés is nagy nyomort szül. Alig hihető s mégis példa van rá, hogy e termé-

*) Schwartner i. m. I. 338.

keny vidéken éhen halnak az emberek. Nomád módra élnek : majd a legnagyobb bőségben, majd nyomasztó szükségben. *)

A terméketlen hegyes vidékek lakosai, a kik a mezőgazdaságból meg nem élhetnek, bányamíveléssel, sószállítással és vászonkészítéssel segítenek magukon. A lentermelés, a fonás és szövés még magában nem táplálhatná őket, de mint mellékfoglalkozás jó segítség. E vidék lakossága az ország termékeny vidékére megy mezei munkára s a föld termékenységének hiányát a szorgalom pótolja. **)

A fönnálló gazdasági rendszer egyik legnagyobb akadály a földművelés haladásának. Lehetetlenné tette a beruházást a gazdák szegénysége miatt s a beruházás hiánya lehetetlenné tette a gyarapodást. A parasztnak nem lehetett kedve a beruházásra, még ha hitele lett volna is, mert nem volt a földnek tulajdonosa ; a földesúrnak pedig, a ki tulajdonosa volt a földnek, nem lehetett hitele a fönnálló ösiségi rendszer miatt. A földesúr munkaereje a jobbágy személye s marhája volt. Velök műveltette a saját földjeit. A jobbágy két gazdaságot művelt : a földesúráét meg a magáét. A földesúr elvonhatta a jobbágyot saját földje művelésétől, mikor a szántásra, vetésre, aratásra stb. a legalkalmasabb idő volt.

De a munkaerő nagy része elveszett a földesúrra nézve is, a távolság miatt. S a földesúr gazdasága is oly alacsony fokon állott, mint a paraszté, mert paraszt művelte a maga módja szerint. A dézsma akárhányszor veszteség volt terményekben, mert ha a földesúr nem vette át alkalmas időben, elromlott a földön s odaveszett a földesúr s a paraszt része is. Az egyéni tulajdon hiánya volt itt is a gazdasági gyarapodás egyik fő akadály. De a kiváltságos osztályok ép azokhoz a jogi intézményekhez ragaszkodtak leginkább, melyek szegénységöket okozták. Az ösiségről azt hitték, hogy a nemesi családok vagyonságának föntartását biztosítja s a jobbágyi viszonyt gazdasági életök alapjának, jövedelmök legjelentékenyebb forrásának tartották. Még nem volt annyi gazdasági ismeretök, hogy belátták volna, hogy e rendszerrel szükségkép a szegénység jár, ha nem is egyesekre, de egész osztályokra nézve. E rendszer minden évben óriási vesz-

*) Berzeviczy Gergely: *Ungarns Industrie und Kommerz*. Weimar, 1802. Böven Marczali idézett munkájában 94. s köv. l.

***) Berzeviczy G.: i. m. 27.

teségeket okozott nemzeti vagyonban s lehetetlenné tette az ok-szerű, belterjes gazdálkodást, s a nemességnek ártott legtöbbet. Mégis gyűlölte, üldözte azt, a ki tévedéséről meg akarta győzni s bűnösnek, hazaárulónak tekintette azt, a ki e századok óta megszokott jogrendet bolygatni merete. A társadalom maga volt egyik főoka Magyarország gazdasági fejletlenségének. Mert a mennyire tőle függ, mindent fönn akar tartani, a mi megakadályozza Magyarország gazdasági fejlődését. Ragaszkodik elmaradt magánjogához, s igazságszolgáltatásához, mely lehetetlenné teszi a hitelt; a jobbágyi viszony föntartásához, mely a földművelés haladását akadályozza; középkori pénzügyéhez, mely nem adja meg az eszközöket a mezőgazdaság fölvirágoztatására, rossz közigazgatásához, mely nem alkalmas a közérdek megvalósítására.

Az állattenyésztés terén megint a királysága lendítő tényező.

Az állattenyésztés jelentékeny s a nemzeti vagyon főrésze. 1790-ben már nem is tartják szükségesnek a szarvasmarha tenyésztését állami gondoskodás tárgyává tenni. A faj kitünő. Nem tejlésre való ugyan, de a kinek erre szüksége van, szerezhet svájci tehenet. Régi időben Magyarország ellátta szarvasmarhával nemcsak az örökös tartományokat, hanem a német birodalom nagy részét s a velencei tartományokat. Most, hogy a puszták nagy része benépesült, a marhatenyésztés csökkent. Még kétséges, hogy Magyarországra nézve a földművelés-e hasznosabb vagy a marhatenyésztés.*) A földesurak nagy része ez utóbbi nézetet vallja s a szerint jár el. A puszták betelepítését nem szeretik s ökörsordák és juhnyájak legelnek pusztáikon, melyeken a csordásokon s juhászokon kívül nem lakhatik senki. 1787-ben 1305 ily pusztá volt. Számításuk szerint csak vesztesség érne őket, mert a juhot csak az úr nyirja, de a jobbágytságot a király és vármegye is s még maga is élni akar.**)

A lótenyésztés emelésére is a királyság törekszik. A kiválóan lovas magyar nem volt jó lótenyésztő s lova alacsony, sovány, gyöngye s elsatnyúlt volt. A lónemesítést 1774-ben Mária Theresia kezdi meg s II. József folytatja. Nagy költséggel hoznak be nemes méneket s jutalmakkal csábítják az indolens lakosságot saját érdeke megvalósítására. II. József ingyen osztja

*) Skerletz i. m. CXXXIX. §.

**) Schwartner i. m. I. 115. Böven Marczali: *Magyarország II. József korában.* 94. s köv. l.

szét a méneket a megyék között, hogy a parasztok között a lónemesítést előmozdítsák. 1786-ban alapítja a mezőhegyesi híres ménest. *) Ferencz uralkodása alatt 1804-ben királyi rendelet hagyja meg a törvényhatóságoknak, hogy nemes méneket vásároljanak s a jobbágyok használatára engedjék át. Pesten az első lóverseny megtartását a kormány rendeli el s e korszakban keletkeznek a nagy földbirtokosok ménesei is.

A juhtenyésztés emelkedése szintén a királyság kezdeményezésére vezethető vissza. Magyarországon csak a közönséges juh faj volt ismeretes, melynek gyapjából csak a közönséges durva posztót lehetett gyártani.

Mária Theresia 1773-ban 325 merino birkát hozat Spanyolországból. De a gazdák nem igyekeznek meghonosítani a bővebben jövedelmező s nemesebb fajt. Nagyobb eredményeket csak II. József korában lehet észlelni. Több helyen alakúlnak merino juhmajorok. Az emberek előítélete csökken. A gyapjú fokozódó kelete s a nagy kivitel előmozdítja a merino-faj terjedését. Ferencz Holicson állíttat föl minta-juhászatot s a merino kosokat Spanyolországból hozatja, hogy e faj a fölvidéken is elterjedjen. A főurak uradalmaiban csakhamar meghonosúl s példájok hat a kisebb birtokosokra is. **)

A selyemtenyésztés behozatala szintén a királyság műve s Mária Theresia és II. József fáradozásainak köszönhető.

A királyság a bányászat emelésére kiváló gondot fordít. A saját kezelése alatt álló bányák művelése az akkori időben mintaszerű s például szolgál a magán bányatulajdonosoknak is. A selmeczi bányászakadémia alapításának célja a szakismeretek terjesztése. Az arany-, ezüst-, réz-, vas és sóbányák nagy része a királyi kamara kezelése alatt állnak. De Mária Theresia figyelmét nem kerüli el a turfa és kőszén sem. Annak a ki turfát fedez föl 24, a ki kőszén 100 arany jutalom jár.

Mert már Mária Theresia uralkodása alatt nem kerülte el a fejedelem figyelmét az erdők pusztulása, melyet az okszerű kezelés hiánya okoz. Azért jönnek arra a gondolatra, hogy a turfa és kőszén mint tüzelő anyag pótolja a fát s fogyasztása csökkenjen. Mária Theresia 1773-ban rendeletet bocsátott

*) Skerletz i. m. CXL. §. s köv. — Horváth M. i. m. Schwartner i. m. I. 213.

**) Horváth M. i. m. — Schwartner i. m. I. 217.

ki, melyben az erdők kezelését szabályozza. De csak néhol léptetik életbe, a mi nem csuda, ha a közigazgatás akkori állapotát tekintjük. Az 1791. LVII., valamint az 1807. XXI. törvényezikk célja ugyan az erdők pusztításának megakadályozása, de az uralkodó fölfogás a nemesség köreiben mégis csak az volt, hogy a tulajdonost tulajdona szabad használatában nem lehet korlátozni, s a megyei hatóságok ebben a szellemben jártak el s elnézések tovább is lehetővé tette az erdők akadálytalan pusztítását.

A királyság, hatóságai által, nevezetesen a helytartótanács útján számtalan intézkedést tesz, hogy a nyerstermelés minden ága emelkedjék. A társadalom elmaradottsága, s az értelmiség hiánya saját érdekeinek fölismerésére, a lomhaság, tétlenség s a megszokotthoz való ragaszkodás ép oly akadályai voltak a legüdvösebb intézkedések életbeléptetésének, mint az alsóbb hatóságok, a megyék és városok képtelensége, bármely gyakorlati tevékenységre s valamely intézkedés szigorú és következetes keresztülvitelére.

A nyerstermelés körében a királyság gazdasági politikája teljesen egybehangzó a nemzet érdekeivel s mindent elkövet a fejlődés és virágzás előmozdítására. Milliókat áldoz e célra saját jövedelméből s éles ellentétben áll a rendi társadalom közönyével s önzésével, mely egy országos pénztárt nem képes megalkotni s nem áldoz semmit saját gazdasági fejlődéséért. A mi üdvös intézkedés vagy kísérlet történt a mezőgazdaság, állattenyésztés, bányászat, erdészeti terén, mind a királyságnak köszönhető.

De ennek ép ellenkezőjét cselekszi az ipar és kereskedés terén.

Magyarország sohasem volt iparos ország. A XVI. században mégis nagyobb ipara volt, mint a XVIII-ikban. A török uralom pusztító hatását megérezte a gazdaságnak ez az ága is. Az emberekkel együtt elpusztult az ipar is s mikor az alvidék megtisztult a törököktől, alig lehetett ott a legszükségesebb kézműveseket találni. Az ország éjszak-nyugoti részében már érezhető a megmaradt német városok hanyatlása s a régi virágzó iparnak és kereskedésnek csak maradványai vannak meg s a sorvadás jelenségei tagadhatatlanok.

Az ipar hiányát észreveszik már a XVIII. század elején s az 1723-ki országgyűlés idegen kézművesek behívását rendeli

el, kiknek 15 évi adómentességet biztosít. *) A külföldi kézművesek csakugyan nagy számmal telepedtek le az országban s mégis a helytartó-tanács által 1777-ben eszközölt összeírás szerint csak 13,934 mester 12,316 legény és 4671 inas, összesen 30,921 iparos van az országban, kiknek nagy része inkább földműveléssel foglalkozik s az ipart mellék foglalkozásnak tekinti.

Az iparosok czéhekbe állottak össze s Mária Theresia korában föltünően sok czéh alakúl. A czéhrendszerrel járó minden visszaélés tapasztalható már e korszakban. A czéhek a mesterek fölvételét megnehezítik, hogy a versenyt kizárják s a nyereség mennél kevesebb iparos között oszoljon meg; árúik árát magasra csigázzák s azokra, a kik olcsóbban adják készítményeiket, birságokat szabnak. Az önálló iparosok száma így nem szaporodhatik s a kézművesek a versenytől nem tartva, nem haladnak; a honi iparczikkék hitele csökken s a ki teheti, idegen országból jött készítményekkel elégíti ki szükségét.

A czéhek visszaélései kényszerítik a fogyasztókat a védelemre s a nemesség, mint uralkodó osztály, a megyei árszabásokban találja a védelem leghathatósabb eszközét, a helyett, hogy a czéhek megszüntetésére törekedett volna. II. József eltörli a czéheket, de a rendi reactió 1790-ben visszaállítja őket s ezzel a kis ipar fejlődésének fő akadályát is.

A kis ipar nem fejlődik s a legközönségesebb készítményekre szorítkozik s mégis marad ezen az alacsony fokon. Midőn II. József császár az éjszakamerikai egyesült államokkal kereskedelmi szerződést akar kötni s meg akarja tudni, melyek a magyar fő termények és gyártmányok, Győry Ferencz udvari tanácsos azt feleli, hogy a magyar gyártmányok sorát összeállítani sem érdemes, sem illő nem volna. Némely szabad királyi városban vannak ugyan iparosok, kik a hétköznapi használatra dolgoznak, meg is élnek, de nem készíthetnek előre nagyobb mennyiséget, mert ahhoz sem tőkéjük, sem hitelök. Mindent Bécsből hoznak. Gyár alig van az országban. Volt számos bőrgyár és posztót is gyártottak, de az mind megszünt az örökös tartományok miatt. Így legföljebb beszózott húst vihetnének Amerikába. **)

*) Bővebben Marczali H.: *Magyarország II. József korában*. I. 115. s köv.

**) Marczali H.: i. m. I. 93.

Húsz évvel később is ugyanaz a panasz. Berzeviczy Gergely azt írja, hogy gyár oly kevés van az országban, hogy nem is érdemes megemlíteni. Néhány üvegyár (Schwartner idejében 1808-ban 25), papírmalom (Schwartner szerint 40), két fayencegyár Halicson és Pongyolokon; irón- és rosoglio-gyár Gácson; egy kattungyár Sassinban; három posztógyár; egy gyapjúszövet-gyár Óvárt; egy börgyár Mosonban; kocsigyár Budán és Nagyváradon, egy harisnyagyár Pozsonyban; több vas- és rézhámor s néhány salétrom-, borkő- stb. gyár.*)

Schwartner még fölemlíti a kattungyárt Cseklészen; egy gyapjúszövet-gyárt Pozsonyban; czukorfinomítókat Fiumében és Sopronban; olajgyárakat Pozsonyban és Kis-Szántón; búrót-gyárakat Fiumében, Pozsonyban, Pesten, Miskolczon, Kassán stb., egy selyemszövet-gyár és börgyár Pesten. A holicai gyár megszűnt 1808 előtt.**)

A vászonkészítés mint házi ipar előfordul Liptó, Árva, Turóc, Trencsén, Zólyom, Gömör, Sáros és felső Zemplénben s mennyiségét tíz millió rőfre teszik. Szepesben a legkitünőbbet készítik, összesen hat millió rőföt.

Ha az ország kiterjedését s lakosságának számát tekintjük, valóban elenyészőleg csekély az iparosok s ipartelepek száma. S e jelenség komoly aggodalomba ejti az egykorúakat. «Ha tekintetbe vesszük a magyar mágnások, nemesek pompáját, a nők díszét, ha látjuk, hogy alig van tisztességes személy az országban, a ki belföldi termékkel ruházkodnék, kinek bútorai ne volnának külföldiek, akkor értjük, hogy az a fényűzés, mely jótékony volna, ha belföldi ipar s a belső jólét növekedésének eredménye volna, reánk nézve, kik idegen fényűzés szolgálói vagyunk, káros és romlásra vezető.»***)

Az 1777—1786 tíz évi átlag szerint Magyarországra negyedfél millió értékű iparcikkeket hoznak be készpénzért Ausztriából. «Ez nagy kár Magyarországra nézve s a természetes termékenységgel nem pótolható. Ez a szomorú oka a lakosság gyér voltának, az ipar hiányának, a forgalom megakadásának, azon nomádszerű hivalkodó állapotnak, melyben egy rész az idegen utánzásában, hamis kulturában pazarolja el éle-

*) Berzeviczy i. m. 37.

**) Schwartner i. m. I. 362—382.

***) Berzeviczy i. m. 39

tét, míg a másik legyőzhetetlen nyomorral küzdve, alig tarthatja fenn állati életét, oly állapot, mely hű társa szokott lenni a fásúlt aléltságnak.»

A kereskedést szintén csekélynek mondják az egykorúak.*) Magyarországon ugyan 2000 vásárt tartanak évenként s ezeken történik az árúk kicserélése, de ép a vásárok nagy száma mutatja a kereskedés fejletlenségét.

A vásárok között leghíresebb s legnagyobb a pesti és debreczeni. E század elején már az előbbi a kereskedés középpontja. Azért rohamosan emelkedik s gyors fejlődése az egykorúakat bámulatba ejti. Schwartner szerint 1808-ban már 26,000 lakosa van s arra tartja hivatva, hogy Magyarország Londonja legyen. Itt gyűlnek össze a kereskedők, magyarok, osztrákok s néhány törökországi; itt kötnek szerződéseket s cserélik ki a magyar termékeket osztrák árúért.

A magyar nem foglalkozik a kereskedéssel s németek, ráczok, görögök, örmények és zsidók kezében van. Egy ország nem lehet el kereskedés nélkül, s ez a gazdasági életnek egyik nélkülözhetetlen formája. De a magyar sohasem foglalkozott vele, s ezt az űrt a nemzet gazdasági életében idegen elemek töltötték be s ezek húzták a hasznot, mely e foglalkozással jár. — Ezt annyira megszokták, hogy a görög kereskedőt jelentett a nép nyelvén. Ha valahol a görög kereskedő meghalt vagy elköltözött, magyar ember nem vállalkozott az üzlet folytatására, hanem a falu kiküldött valakit görögöt vagy örményt keresni s ha nem talált s csak zsidó vállalkozott a megürült állomásra, azt mondta, hogy zsidót visz görögnek.

Mínhogy az ipar és kereskedés idegenek kezében volt s a magyarnak nem volt nemzeti foglalkozása, nem is igen érdeklődött az ipar és kereskedés érdekei iránt. Az ipar és kereskedés baját nem tekintette a saját bajának. Csak kevés műveltebb politikus ismerte föl a gazdasági élet e két ágának fontosságát. Nekik tulajdonítható az izgatás az országgyűlésen, egy-egy fölirat s az a néhány elégtelen intézkedés, mely a kereskedés érdekében törvényeink között előfordul, de legnagyobb részben még ezeket sem hajtották végre.

*) Skerletz: *Descriptio* XV—XXVI. §§. — Berzeviczy i. m. 45. Schwartner i. m. I. 400.

«A földbirtokosok nagy tömege fölöslegesnek tartotta, hogy gondoskodását a megszokott gazdasági rendszeren kívül álló dolgokra kiterjessze s a végrehajtó tisztviselők nézete az volt, hogy a kereskedelem s közgazdaság úgy szintén a közigazgatás ügyeit buzgalommal előmozdítani hatáskörükbe nem tartozik s hogy kötelességöknek eleget tesznek, ha a felsőbb rendeleteket kihirdetik.»*)

Nem csuda tehát, ha a hatóságok teljesen elhanyagolják a közlekedés ügyét. A könnyű és biztos közlekedés nélkülözhetetlen az iparra és kereskedelemre nézve. Az utak fő kelléke a burkolat s hogy a hidak szilárd anyagból legyenek építve. Ily út Magyarországon alig volt s a mennyiben létesült, mint a Károly-út, a királynak köszönhető. Mária Theresia idejében évről évre jelennek meg a helytartó-tanácsnak a megyékhez intézett rendeletei, melyek az utak jó karba helyezését hagyják meg nekik, mert a postaközlekedés is megakad rajtok. Évtizedeken keresztül ismétlődnek e rendeletek, a mi azt bizonyítja, hogy sikerök nem voltak s a megyei hatóságok nem javították az utakat. Sőt némelyek szándékosan hanyagolták el a közlekedés eszközeit, hogy lehetetlenné tegyék más megyék versenyét s hogy ne hozhassanak onnan gabonát a piacra.

1757-ben de l'Hopital marquis mint követ Oroszországba utazik s az osztrák-porosz háború kiütvén, kénytelen Magyarországon keresztül venni útját. 80 főből álló kíséretének, 23 kocsijának tovább szállítására mindennap 700 lóra volt szüksége a feneketlen úton. E század elején már néhol javúlnak az utak, különösen oly megyékben, hol a kőanyag könnyen volt szerezhető. Schwartner ezt inkább a király és a nádor gyakori utazásainak, mint a kereskedelem érdekei figyelembevételének tulajdonítja. De azért az utak egészben rossz állapotban voltak s a következő korszakban is keserű panaszokra készítetik Széchenyi Istvánt ép úgy mint Kossuth Lajost.

A fő közlekedési utak a múlt század végén: a Fiuméből Károlyvárosra, Varasdon, Szombathelyre, Sopronra, Pozsonyra keresztül Bécsbe vezető, mely egészen burkolt s szilárd hídakkal van ellátva; egy másik Bécsből Budára vezető s legnagyobb része szilárd s mindig használható; de az út folytatása Erdély és Moldva felé, másrészt Temesvár és Zimony felé rossz

*) Skerletz : *Descriptio* XXV. §.

burkolatlan s nincs szilárd hídja sem; a tengerparttól Buda, Kassa, Galiczia felé vezető csak részben kőút. Debreczenből utak vezetnek Tokajon keresztül Felső-Magyarországba, Szolnokon keresztül Pestre, Nagy-Váradon át a bánóságba s végre egy Erdélybe, de egyik sem biztos. Pozsonyból egy út vezet Nagy-Szombaton keresztül a bányavárosokba, mely csak némely helyen van burkolva.

II. József nagyszerű terve volt Magyarország egyes vidékeit kőúttal összekötni, melyek Budán és Pesten mint középpontban futottak volna össze. De halála megghiúsította e szép terv kivitelét.

A jó utak legfőbb akadályja a nemesi kiváltság, melynel fogva a nemesség nem járul az utak építésének s fönntartásának költségeihez. «Káros és sáros kiváltság» — mondja Berzeviczy — «pocsolyákba sülyedni vagy életveszély közt fölfordulni. Miért kell az útépités egész terhét a parasztnak viselni?»

A két tiszai kerületnek s a dunáninneninek kényelmetlen útjai vannak, melyek nem ritkán egészen használhatatlanok. A kocsi közlekedés nehéz s az idő és ár tekintetében különböző s bizonytalan. A fuvarosok gyakran kénytelenek a szállítmányok felét a kocsmákban hagyni vagy elzálogosítani; vonómarhájok nem ritkán az úton hull el a feneketlen sár miatt.

A földesurak, a kik útvámok tulajdonosai, a törvény be-tűjére támaszkodva, alig gondoskodnak a hídakhoz vagy a töltésekhez legközelebb eső s a hozzáférést biztosító részek fönntartásáról. Gyakran épen a vámok körül van a legrosszabb út, melyért pedig a parasztnak még vámot is kell fizetnie.*)

A vízi utak épen ily elhanyagolt állapotban vannak. A folyóhajózás legjelentékenyebb a Dunán. Lefelé könnyen mennek a hajók, de fölfelé Zimonytól Földvárig emberek, Földvártól Pozsonyig lovak vagy ökrök vontatják a hajókat. A hajózás mestersége még nem haladt annyira, hogy vitorlákat használnának segítségül, mint a Weseren, Elbán, Rajnán. Nagy akadályok a vízbe dobott fatörzsek, malmok és elhanyagolt vontató utak.

A Tiszán tutajokkal, alsó felén nagyobb hajókkal közlekednek. Szegedig Máramarosból s Beregből fát és sót, Szegedről dohányt visznek le.

A csatornák kitünő eszközei a közlekedésnek s az árúk

*) Berzeviczy i. m. 98. s köv.

szállításának. A hollandusok a XVII. században ajánlatot tettek, hogy az országot csatornákkal fogják ellátni, de a rendek nem fogadták el. A XVIII. század nem egy törvénye fejezi ki azt az óhajtást, hogy csatornák épüljenek s a helytartó-tanácsot terv készítésével bízzák meg. De semmi sem valósulhat meg, az ország szerencsétlen pénzügyi rendszere miatt.

E korszakban az országnak két csatornája van: a Béga-csatorna, melyet gróf Mercy — s a Ferencz-csatorna, melyet Ferencz császár támogatásával egy részvénytársaság építtetett.

A tengeri hajózás csekély s nagyobb részben idegen hajók közvetítik a közlekedést.*)

Magyarország kereskedésének fejlődését tehát nem mozdítja elő a nemzet a közigazgatás eszközeivel. A magyar rendi társadalom és állami szervezete nem érdeklődik komolyan a közgazdaság e fontos ága iránt. Hogy a királyi hatalom mily hatással volt a magyar iparra és kereskedelemre, később fogjuk látni. Most tekintsünk a kereskedés állapotára, a mint az a XVIII. században lassanként fejlődött, s a mint azt egy kiváló egykorú közgazdasági író rajzolja.

A gabona kivitele Olaszországba csak rossz termés esetén figyelemre méltó. Stájer és Krajna nem termelnek ugyan annyit, a mennyire szükségök van, de rendszerint nem engedik meg a gabona szabad bevitelét. A magyar gabonakereskedőknek sok akadályt tesznek útjába. A tartományi díjak, a molnárok és sütők boszantásai, a kik az elővétel jogát követelik magoknak; az a méltánytalan rendelkezés, hogy ha a magyar gabona nem adatott el s visszaviszik, ugyan azt a díjt fizeti a kivitelnél, a mit már a bevitelnél megfizetett, megnehezítik a kereskedést. Ausztriának mindig van szüksége magyar gabonára, melyet Sopronból tengelyen, Érsekújvárról a Duna egyik ágán visznek Bécsbe. E város nagy fogyasztása előmozdítja azt a kereskedést, melynek hullámrezgése egyrészt Bácsme gyéig, másrészt Morvaországig terjed. A győri és komáromi hajósok nagyobb részben ezzel foglalkoznak. Galícia csak akkor okoz egy kis kereskedelmi mozgalmat, ha drágaság van vagy szükségét szenved. Az ország éjszaki megyéi, Szepes, Liptó, Árva a szomszéd termékenyebb megyékből láttatnak el a heti vásárokon, melyek között a meczenzéfi és rozsnyói a leghíresebb.

*) Berzeviczy i. m. 99.

A borkereskedéssel Magyarország egész éjszaki Európa fölött uralkodhatnék. Most a kereskedés e nagy ága hanyatlik. Azelőtt Lengyelországot, Sziléziát, Poroszországot, Svédországot s Oroszországot látta el magyar borral. S ez a kereskedés természetes iránya volt. De minthogy az osztrák ipar védelmére a porosz iparcikkek nálunk el vannak tiltva, a poroszok a visszaszorítás jogánál fogva a magyar terményeket tiltották el. Minthogy pedig Galicziába s Lengyelországba a bor minden vám nélkül vitetik ki s minthogy kereskedelmi szerződések útján nem mozdították elő a magyar borok kivitelét, ez a fontos kereskedelmi ág annyira csökkent, hogy éjszakon igen kevés magyar bort fogyasztanak s spanyol, francia és rajnai borok foglalják el a tért. Azért a tokaji bortermelés szemlátomást csökkent. Kevés szőlőtulajdonosnak van haszna; mivelik a szőlőket, mert nagy tökéek fekszenek bennök s mert a borkereskedés visszaállítását reménylik. Ha e remény nem teljesül, akkor a hegyaljai szőlőművelés is hanyatlásnak indul s e pompás szőlőhegyeket el fogják hanyagolni. Azelőtt a tokaji borok Bártfán és Késmárkon keresztül mentek éjszaki Európába. Szomorú tapasztalás volt Magyarországra nézve, hogy Lengyelország fölosztása után az osztrák borok vám nélkül vitték be Galicziába, míg a magyar borok beviteli vámmal sújtattak s azért a szomszéd Szepességben fölhalmozva feküdtek.

Ausztria felé még nyomasztóbb a borkereskedés állapota. A híg, mesterséges osztrák borokat Magyarországba minden vám nélkül lehet behozni, ellenben a jó magyar borokat több mint harmincz százalékos vámmal terhelik, ha Ausztriába viszik. A német birodalomba való bevétel Ausztrián keresztül el van tiltva s nem szabad a Dunán fölfelé Ausztriába vagy a birodalomba magyar bort vinni.

Bámulatos, hogy ez akadályok ellenére mégis jelentékeny a kivitel, 800,694 forint érték, s bizonyítéka a magyar bor kitünő minőségének.

A marhakereskedés azelőtt fontos volt. Az osztrák tartományokon kívül Velence, Olaszország s a német birodalom magyar marhával láttattak el. Ma e kereskedés csak az osztrák tartományokra van szorítva. Még most is vagy 40,000 darabot hajtanak a birodalomba, de osztrák kereskedők közvetítésével. Az alsó tiszai vidéken a lakosok leginkább marhatenyéztéssel foglalkoznak. Mert a gabonának nincsen ára s a földművelés

keveset jövedelmez. A kiterjedt pusztákon, a végtelen rónán kövér gulyák legelnek. E puszták tulajdonosai vagy bérlői, a kik nagyobb részét görögök vagy örmények, a marhát vagy a pesti vásárra hajtják, vagy helyben adják el az osztrák vagy morva mészárosoknak vagy kereskedőknek. Sertést Szlavonia szállít legtöbbször Németországba. Felső-Magyarországot az alvidék látja el marhával; a belső juh- és ürükereskedés is jelentékeny.

Mint hogy Magyarország nagyobb részét osztrák tartományokkal van körülvéve, a magyar kereskedés és ipar korlátozása nagyon meg volt könnyítve. Oda a nyers termények majdnem kizárólag Magyarországból kerülnek földolgozás végett; azután Magyarország nyers terményeit földolgozva vásárolja vissza s vesztesége van az eladásnál és vételnél.

Kereskedelmi szerződések sem biztosítják a magyar érdeket. Oroszországgal és Törökországgal II. József kötött szerződéseket Magyarországra nézve is s egyenlő jogokat kötött ki. De a kedvező megállapodások sokféleféleképp módosították az osztrák tartományok javára.

A legföltünőbb jelenségek egyike az osztrák Apaldo- vagy a dohánymonopoliumot bíró társaság. Magyarországra is ki akarták terjeszteni. Közvetlenül nincs ugyan neki alávetve, de közvetve igen. Nem árul ugyan dohányt és tubákot kizárólag, de Magyarországból nem szabad dohányt kivinni az Apaldo engedélye nélkül, hogy annál olcsóbban kaphassa a dohányt az országban, a mikor szüksége van rá. Az Apaldo hivatalnokokat tart Magyarország dohánytermő vidékein s ezek a gazdákkal foglaló-adással magokra nézve a legkedvezőbb szerződéseket kötik; ha vitás kérdés támad, ők magok a bírái, magyarázóik a szerződéseknek, mert a magyar megyei vagy dikasteriális hatóságokat el nem ismerik, hanem a bécsi Apaldo igazgatósága elé viszik; ők határozzák meg a dohány árát s ők urai az egész magyar dohánykereskedésnek.

Magyarországon sokféle fajta dohány terem. Kulturája sokban javult II. József bölcs intézkedése által, mely alkalmas dohányplántákat s a legjobb magokat hozta be. Ha az ország szabadon vihetné ki dohányját, az amerikai dohánynyal versenyezhetne.

A gubacsval való kereskedés szintén nagyon meg van nehezítve. Néhány év óta kivitele egészen meg volt tiltva, most

már ismét meg van engedve, de pozsonyi mérője után Rf. 15 kr. vámmal van sújtva, mely e termény középárának 100 százalékát teszi. A gubacskereskedést kizárólag bécsi házak tartják kezökben, melyek a legolcsóbb árakon veszik meg s viszik ki.

Sokan azt állítják, hogy ez elnyomás ellenére Magyarország kereskedelmi mérlege activ. Ezt a harminczad-hivatalok kimutatásaiból hiszik bebizonyíthatni.

Az évi kivitel Magyarországból	--- --- ---	12.667,080 Rf.
„ „ bevitel Magyarországra	--- --- ---	10.078,575 „
a fölösleg tehát	--- --- ---	2.588,505 Rf.

Erre a föltevésre van az osztrák kereskedelmi rendszer alapítva vagy inkább e káros rendszert ezzel az ürüggyel szépítgetik. Azt mondják ugyanis, nehogy Magyarország activ állapota növekedjék s az osztrák tartományokból a pénzt kiszívja, az egész monarchia érdeke követeli Magyarország e gvarapodását a fönnálló kereskedelmi és vámrendszer által megakadályozni.

Hogy Magyarország activ és passiv állapota helyesen legyen megállapítható, szükséges a pénz ki- és befolyását pontosan meghatározni. A harminczadhivatalok kimutatásai nem megbízhatók, mert nincs meg bennök az, a mit csempésznek, a mi a megvizsgálásnál a figyelmet elkerüli, a mit az utasok magokkal visznek vagy eltitkolnak vagy nem kötelesek bejelenteni; végre a készpénz, mely megvizsgálás alá nem esik.

Nincsenek meg a mérlegben a pénzkivitel következő rovatai:

1. azok az összegek, melyek a bányászatból évenként Bécsbe szállítatnak, melyek körülbelül három millió Rfrtot tesznek;

2. azok az összegek, melyek ruhákért s drágaságokért Bécsbe szállítatnak;

3. a gazdag magyarok kiadásai Bécsben tartózkodásuk idején;

4. a kamarai, só-, harminczad- és lottojövedelmek, melyek Bécsbe fizettetnek;

5. a kamatok és tőkék, melyeket magyar adósok bécsi hitelezőknek fizetnek;

6. a díjak, melyek expeditiók-, hivatalok-, adományok-, nemesítésekért Bécsbe folynak;

7. az összegek, melyeket a külföldön tanuló magyarok elköltenek.

Világos tehát, hogy a kimutatás hibás s a belőle vont következtetés téves. Ha helyes volna, Magyarországon pénzbőségnek kellene lenni. Pedig súlyosan érezhető a pénz hiánya. Az adózó alig képes adóját megfizetni s erőszakos végrehajtásokkal kell kipréselni, a paraszt szegény és pénztelen. A polgár és kézműves csak ügygyel-bajjal tarthatja fenn magát, a kis nemesség szegényesen és szükségben él. A nagy nemesség rendszerint nem képes az állásával járó szükségleteket fődözni s adósságokkal van terhelve. A kereskedő ritkán bocsátkozik nagyobb vállalatokba s a kis kereskedéssel is megakad. Egyedül a magas klérus mondható gazdagnak. Ezt kivéve, kevés gazdag ember van az országban. S nem következhetett volna be ily állapot, ha az évi pénzmérleg két és fél millióval volna activ Magyarországra nézve.*)

Ez a magyar kereskedés állapotának képe a múlt század végén s egészben ugyanaz maradt a következő korszakban is. A közzgazdaság minden ága pang. Pedig az állam gondoskodása nagy eredményeket érhetett volna el az ipar és kereskedés fejlesztésében.

Az ország felső vidékein az ipar virágzásának minden feltétele megvolt. Műveltebb városi lakosság, sűrűbb földművelő s bányász népesség, mely, hogy megéljen, kénytelen más kereset után is nézni s mely már nagy mértékben foglalkozik házi iparral is; az iparral és kereskedéssel századok óta foglalkozó néposztályok, melyekben már meghonosult bizonyos ügyesség és hajlam e foglalkozásokra; a kedvező természeti viszonyok, olcsó hajtó erő és munkás kéz arra látszottak rendelni e vidéket, hogy virágzó gyáripar színhelye legyen. Ha a magyar király gazdasági politikája oda irányult volna, hogy Magyarországon azt épen úgy fejlessze, mint Ausztriában s ugyanazokat az eszközöket alkalmazza, mint ott, Magyarország felvidékének épen oly fejlett gyári ipara lehetett volna, mint Csehországnak s kétségtelen, hogy lendületet nyert volna az ország többi részében is. Magyarország gazdasági egyoldalúsága megszűnik az ipar és kereskedés kifejlődésével; az iparos és kereskedő osztály megerősödésével egészségesebbé vált volna a nemzet organis-

*) Berzeviczy i. m. 67. s köv.

musa, emelkedett volna kulturája, fokozódott volna pénzügyi ereje. Nemcsak a magyar nemzet gazdasági egyéniségének önállósága és ereje, hanem egész nemzeti, kulturai, társadalmi s állami organismusának normális kifejlődése s működése függött a vele szemben követett gazdasági politikától. De a magyar király, a ki a gazdasági élet alsó rétegeiben fejlesztő, lendítő tényező, mint az osztrák tartományok fejedelme pusztító gazdasági háborút folytat Magyarország ellen a gazdasági élet felső régióiban, az ipar és kereskedés terén. A fejedelem gazdasági politikájának nem Magyarország a végső célja. Magyarország gyarapodását előmozdítja a nyers termelés körében, de nem akarja engedni, hogy magasabbra emelkedjék s az osztrák tartományokkal versenyezzen. Magyarország nyerstermelése csak eszköz az osztrák tartományok magasabb gazdasági fejlődésének előmozdítására. Egyrészt tárháza a nyers terményeknek, melyekre az osztrák iparnak szüksége van s melyeket Magyarországból olcsón kap; másrészt biztos piac az osztrák ipar termékeinek értékesítésére. A mint ezt a nemzet nem tudta megakadályozni, kártékony és szégyenletes függésbe kellett jutnia s állami önállósága üres szó volt, ha világos törvények biztosították is.

E gazdasági háború kezdete már a XVII. századba esik. De sokáig csak védelem volt a célja s az eszköz, melyet elérésére az osztrák rendek használtak, a magyar nyers termékek, mint a gabona, bor, marha bevitelének megakadályozása volt, részint egyenes tilalmakkal, részint magas vámokkal s egyéb elriasztó eszközökkel, sőt annyira mennek, hogy nem engedik meg a magyar termékek átvitelét sem a német birodalom területére.

Ez kellemetlen és káros volt Magyarországra nézve, de nem csorbította gazdasági önállóságát, s az osztrák rendek csupán jogukkal éltek, midőn egy idegen ország terményeinek bevitele ellen védekeznek s Magyarországnak joga volt visszatéréssel élni. Azért szinte komikus benyomást tesz az 1681-ik évi LXXIX. törvényczikk, mely egyszerűen kimondja, hogy a magyar országgyűlés elhatározta, hogy a kereskedés mindenemű árúczikkkel teljesen szabad legyen Magyarország s az osztrák tartományok között, mert magyar törvénnyel nem lehetett az osztrák tartományok gazdasági politikáját szabályozni.

A törvénynek nem is volt sikere s az 1715-ik évi LXXIV. törvényzikk számolva a reális tényezőkkel már csak azt követeli, hogy a saját használatra szánt árukat és borokat lehessen Ausztriába vámmentesen bevinni, de a kereskedés céljából bevitt borra nézve arra kéri a királyt, hogy Ausztria rendjeivel tárgyalást indítson meg, hogy ezután méltányosabb eljárást kövessenek Magyarország iránt; a király ígéri, hogy ki fogja eszközölni, hogy a magyar borok akadálytalanul vitethessenek egyéb tartományokba Ausztria és Stirián keresztül; az ökrök bevitele s áthajtása, úgy a mint eddig, szabad legyen.

Az 1723-ik évi CXIX. törvényzikk a marhakereskedésre vonatkozik s a király ígéri, hogy az előmozdítására szolgáló eszközökről a helytartótanács meghallgatásával határozni fog. Az 1741-ik évi XXVII. törvényzikkben Mária Theresia megint az osztrák rendekre hivatkozik, mint a kiknek érdekét a magyar termékek szabad bevitele érinti s kikkel e tárgyban tanácskozni fog s addig is azt határozza, hogy a magyar ökröket Alsó-Ausztriába s ezen keresztül a velencei tartományba, úgyszintén Augsburgba, Nürnbergbe s a római birodalom egyéb helyeire szabadon lehessen hajtani.

E törvényeknek semmi foganatjuk sem volt, mert az osztrák tartományok érdekeibe ütköztek. De közjogi szempontból érdekes jelenségek. A király s a magyar országgyűlés itt oly törvényt alkotnak, melyeknek tárgya nem az ő hatalmuk körébe esik, mert egy idegen állam területén végrehajtandó gazdasági intézkedésekre vonatkoznak s azért magokban semmisek s végre sem hajthatók. A magyar országgyűlés törvénye nem határozhatta meg, hogy Ausztria minő gazdasági politikát folytasson. (Ily törvényeket később is alkottak még, mint például 1807-ik évi VI. és VII. törvényzikk.) Midőn a magyar rendek óhajtásait törvényzikk alakjában terjesztették a király elé s ez e cikkeket szentesítette, ez csak akkép történhetett, hogy annyira egybeolvadt az uralkodó személyében a magyar király s az osztrák fejedelem, hogy sem a rendek, sem a király nem vették észre, hogy a magyar királynak nincs joga oly törvényt szentesíteni, mely az osztrák fejedelem államának gazdasági politikájára vonatkozik. Így e törvények tulajdonkép szerződések, melyeket kereskedelmi ügyekben az osztrák tartományok abszolút fejedelme kötött Magyarországgal.

Eddig az osztrák gazdasági politika nyersterményeinek

védelmere szorítkozott a magyar nyers termények ellen, de 1746 óta támadóvá válik. Mária Theresia uralkodása végzetes Magyarországra nézve, mert ekkor érik meg az a gazdasági politika, mely az osztrák érdekek kedvéért megakasztja Magyarország magasabb gazdasági fejlődését, meghatározza a pontot, melyen túl mennie nem szabad s Magyarország gazdasági függesét és kizsákmányolását rendszerré emeli s az osztrák tartományok jóléte s a gazdaság magasabb formáira való emelkedése alapjának tekinti.

Az 1746-ban föllállított Commerzienrath készíti a tervet e cél elérésére. E terv lényege az, hogy Magyarország a nyers-termeléssel foglalkozzék, az osztrák tartományok iparos állammá emelkedjenek; Magyarországnak ne legyen ipara és kereskedése s nyers terményeinek árát a vámrendszer segítségével az osztrákok határozzák meg. A vám pénzügyi jövedelem-forrásból a közgazdasági fejlődés szabályozójává válik.

E rendszer hatását csakhamar megéreztek Magyarorszában. Az 1751-ki országgyűlésen keserű panaszokat hallani a magyar kereskedés megszorítása miatt. Később az 1764-ik évi országgyűlésen is fölemlítik a szónokok a kárt, mely a fönnálló vámrendszerből a magyar termelőkre nézve származik s midőn a királyné a nemesi fölkelés megváltását követeli, egyenesen kimondják, hogy az osztrák örökös tartományok Magyarország kárán gazdagodnak. De ezt inkább taktikai szempontból teszik, hogy a kormányt a nemesi fölkelés megváltása tervének elejtésére bírják s a mint ez megtörténik, e tárgyat többé nem is hozzák szóba. — De még csak a nyers-termelők megsértett érdekei nyilvánulnak e panaszokban s nem a gazdasági viszonyok magasabb fölfogása. A marha, bor, gabona s egyéb nyers termékek kivitelének megakadályozása vagy magasabb vámokkal való megterhelése a földbirtokos kára volt, mert megnehezítette a termékek értékesítését, csökkentette az árakat s a kereskedő a magasabb vámot a termékek árából vonta le. E panaszok nem hozták meg a sérelmek orvoslását. Az 1754-ki híres vámszabályok, melyeket Mária Theresia a magyar érdekeknek tett engedménykép adott ki, nem tértek el a fönnálló rendszer alapelveitől. Ebben azt rendelték, hogy a magyar kereskedőnek, a ki külföldi árukat nem első kézből, hanem az osztrák kereskedő közvetítésével vesz, bizonyos meghatározott osztrák harminczad-hivatalokban öt százalék vissza-

fizettség abból a harminczadból, melyet a beviteli állomáson fizetett s csak ezen, és nem más úton legyen neki szabad külföldi terményeket s árukat az országba hozni. Ez az intézkedés teljesen kizárta a magyar kereskedőket a külföldi kereskedésből, melyet csak az osztrák kereskedők űzhettek Magyarországon is, s így az első kéz hasznát ők húzták; ezzel kezökbe jutott a beviteli kereskedés s Magyarország számára olyan árakat csinálnak, a minők nekik tetszik.

Továbbá, hogy mindazon termények, melyekre az osztrák tartományoknak szükségök van, Magyarországból más országokba ki ne vitethessenek, vagy egészen el vannak tiltva, vagy oly magas vámdíjakkal megterhelve, hogy az osztrák tartományokba olcsó áron kell szállítani. Mi pedig minden iparterményeiket oly drágán vagyunk kénytelenek megvenni, a mint ők akarják, mert azoknak az árúknak bevitele, melyeket az osztrák tartományok szállíthatnak, vagy egészen el van tiltva, vagy 30—60 százaléknyi vámmal van terhelve; ezért az örökös tartományokban a gyáraknak és kézműveknek föl kell virágozniok s ha gyártmányaik silányak is, biztos piacra találnak.

Továbbá a magyar ipartermékek, ha az osztrák tartományokba bevitetnek, idegenekül, de az osztrákokéi, ha Magyarországra bevitetnek, belföldiekül tekintetnek, azért azok harmincz, ezek három százalékot fizetnek.

Az osztrák kereskedők ezenkívül még sokféle kedvezésben részesülnek. A magyaroknak ellenben nemcsak nem kedveznek, de legjogosabb igényeiket sem veszik figyelembe. Ha a magyar kereskedő a rossz minőségű árukat vissza akarja küldeni, a visszaszállításnál magas vámot kell fizetnie s így elriasztják attól, hogy a megrendelt árút, ha rossz is, visszaküldje.*)

E rendszer célja az volt, hogy Magyarországon gyárak és kézművek ne keletkezessenek, s általában semminemű ipar meg ne honosúljon, hanem Magyarország minden gyártmányt az osztrákoktól legyen kénytelen venni; hogy az osztrák tartományok a magyar nyers terményeket, melyekre élelmökre s gyáraik számára szükségök van, kizárólag s a legolcsóbb áron kapják, s ezért e termények kivitele vagy el van tiltva vagy fölötte meg van nehezítve; hogy Magyarország a közvetlen külföldi kereskedésből ki legyen zárva s a nyereség belőle az osztrákoknak jusson. S e cél-

*) Berzeviczy i. m. 42. — Horváth M. i. m. 163.

ját el is érte. Nemcsak az ipar fejlődését akadályozta meg Magyarországon, hanem megrontotta azt is, a mi addig keletkezett.*)

E rendszer megváltoztatása annál nagyobb nehézségekbe ütközött, mennél inkább vált az osztrák tartományok gazdasági életének s pénzügyi rendszerének alapjává. S nem is változott, legfőlebb egyes részleteiben, de alapelveiben fönmaradt, a míg a magyar rendi alkotmány fönállott. Magyarország példátlan függésbe jutott Ausztriától, önálló gazdasági egyénisége megsemmisült s a gyarmat állapotába süllyedt.

Nem lehet kétséges, hogy e rendszer életbeléptetésének nemcsak gazdasági, hanem pénzügyi indokai is voltak. Az osztrák államférfiak mindig keveselték azt az összeget, melylyel Magyarország a monarchia szükségeinek fődözéséhez járult. A magyar kiváltságos osztályok ragaszkodtak adómentességök-höz, melyet az alkotmány egyik sérthetetlen alkotó részének nyilvánítottak s nem is lehetett megadóztatásukra gondolni az alkotmány erőszakos fölforgatása nélkül.

Az osztrák gazdasági politika és vámrendszer ezt a nagy pénzügyi problémát is megoldotta. Sikerült benne oly módot találni, mely, habár kerülő úton, lehetővé tette a nemesség megadóztatását az alkotmány formáinak nyílt megsértése nélkül. Olcsóbban kellett eladni terményeit az osztrákoknak, mint különben tehetne volna s így vesztett az eladásnál, s drágábban kellett megfizetni szükségeit s vesztett a vételnél. A két jelentékeny különbözet az osztrák iparosok és kereskedők vagyonságát gyarapította s így ők nagyobb adót bírhattak el, a melyet tulajdonkép a magyar kiváltságos osztályok fizették az osztrák kincstárnak az osztrák iparosok és kereskedők közvetítésével. A magyar kiváltságos osztályok, melyek nem akartak adózni hazájok közszükségleteire, ily módon lettek adófizetői az osztrák kincstárnak s míg Magyarország mindenben elmaradt, mert földbirtokosai lealacsonyítónak s az alkotmánynyal és szabadsággal ellenkezőnek tartották a közczélokra való adózást, addig a magyar nemesség indirect megadóztatásából gazdagodó Ausztria jelentékeny pénzügyi eszközeivel előmozdította saját gazdasági s kulturai fejlődését. A nemesség s vele a

*) B. Podmaniczky József: *Principia vectigalis tricesimalis*. 1790 49—63. §§

nemzet nemcsak óriási összegeket vesztett, nemcsak elmaradt mindenben a szükséges pénzügyi eszközök hiánya miatt, hanem a nemesség adómentessége oly gazdasági s vámpolitika életbeléptetésére adott alkalmat az osztrák kormánynak, mely lehetlenné tette a nemzetnek a gazdasági fejlődés magasabb fokára való emelkedést.

Azért nagy jelentőségű pillanat volt a nemzet életében, midőn II. József 1785. évi december 30-kán ismeretes kéziratát intezte gróf Pálffy kancellárhoz, melyben Magyarországot megkínálja az addig követett végzetes gazdasági politika elejtésével, szabad kereskedéssel, az ipar előmozdításával s mind ennek nagy következményeivel, ha a nemesség lemond adómentességéről s a közterhek viseléséhez megfelelő arányban járul. «Egyedül ez elhatározástól fog függni, vajon Magyarország a többi örökös tartománnyal egyforma kedvezésben részesüljön a kereskedésben, vagy csupán gyarmatnak tekintessék, melyből iparcikkéi kivitelének lehető megnehezítése s az élelmi szerek árának, az országban elhelyezett katonaság ellátása végett, lehető leszállítása által annyi hasznot húzzunk, a mennyit csak lehet, a nélkül, hogy a pénznek az országba visszatérése, mi által csak a többi tartomány károsodik, valaha legkisebb gondot fordítanánk.»

Ha terve sikerül, II. József legnagyobb jóltevője lett volna a nemzetnek s Magyarország fejlődése egy századdal haladt volna előbbre s mennyire más képe volna ma az ország gazdasági s kulturai állapotának!

A magyar rendi társadalom visszautasította a császár ajánlatát, azt mondják azért, mert nem volt koronázott király. De vállalt-e adót, mikor Magyarországnak megint koronázott királyai voltak?

S Magyarország sorsa el volt döntve. Gyarmat maradt II. József alatt s azután is. A II. József által 1788-ban életbeléptetett vámrendszer súlyos intézkedéseit némileg enyhítették a reá következőt fejedelmek.*) De a rendszer maga s Magyarország gazdasági függése nem szűnt meg. Magyarország hasonlított egy keményen megkötözött emberhez, a kin, hogy meg ne füljön, tágabbra eresztik a köteléket s ha ezután szabadabban lelezkik s mozog is, azért nem válik szabaddá.

*) Horváth M.: *Kisebb tört. munkái*. III. kötet, 312.

Az egykorú kiválóbb szellemek tudták, hogy Magyarország Ausztria gyarmata, valamint azt is, hogy Magyarországnak joga van a gazdasági függetlenségre és saját érdekeinek megfelelő gazdasági politikára.

Berzeviczy Gergely, idézett munkájában, nagyon szépen fejezi ki Magyarország követeléseit.

Leírja az osztrák tartományok helyzetét s viszonyát Magyarországhoz. «Mennyi hatalom és gazdagság kútforrása ez Ausztriára nézve! A lakosság száma egyszer annyi. Az ipar és kereskedés állapota össze sem hasonlítható. A parasztok Ausztriában jobban, kényelmesebben s kellemesebben élnek, mint nálunk a kisebb nemesség. Hallottuk-e, valaha hogy Ausztria lakossága nyomorban vesz el, éhen hal? A mi nálunk gyakran történik. Hasonlítsuk össze a városokat, falukat, falusi lakokat, az életmódot; nem találjuk-e ezt Ausztriában sokkal jobb s fényesebb állapotban? Míg mi a természet adományainak bőségében szegények vagyunk, s a nyomasztó pénzszükségünkben a szerzett fillért gondosan elrejtjük, addig ők gazdagságuk magasztaláról, felsőbbségök tudatában, büszkén tekintenek le reánk, kiknek erejével tündökölnek.

«De tegyük föl, hogy Magyarország gazdasági fölszabaddulása az osztrák tartományokra káros következményeket vonna maga után: honnét veszik a jogot, ezt a szolgaságot ránk erőszakolni?

«Magyarország önálló birodalom; saját léte és alkotmánya van. Gondosan biztosította e fontos nemzeti jogait, midőn a királyi koronát az osztrák házra ruházta, hitlevelekkel, törvényekkel, szerződésekkel, békekötésekkel s esküvel. Minden fejedelem az osztrák házból új diplomával és esküvel erősíti meg e jogok szentségét és sérthetetlenségét. Magyarország tehát sem politikai igazgatásában, sem gazdaságában, iparában és kereskedésében nem rendelhető alá más tartománynak. Az osztrák tartományokkal szemben teljesen önálló és független. A személyegysége, melyre a kormányhatalom van ruházva, nem alapíthat semmi elsőbbséget vagy alávetettséget. A monarchia különböző részeit kormányozni kell, mindeniket a saját törvényei, alkotmánya szerint. Ha Magyarországnak nem volna Ausztriával közös uralkodója, akkor ez a vámrendszer, az ipar és kereskedés elnyomása tűrhető volna-e? Nem igyekeznénk-e kereskedelmi szerződésekkel vagy visszatartással e nagy kárt elhárítani? S a

mit, ha idegenek volnánk egymás iránt, szigorúbb jog szerint követelhetnénk, ne követelhesük most, midőn testvéri viszonyban állunk. Őseink ezt bátran megtették az 1625: 32., 1635: 1. és 1638: 6., de később az idők kedvezőtlen viszonyai akadályozták őket. Ezt a tagadhatatlan jogot, ezt a függetlenséget s igazságosságot annál inkább követelhetjük, mert egy a fejedelmünk, a ki sokkal fenségesebb, hogysesem az egyik félnek kedvezne.»*)

*) Ez az idézet kétségtelenné teszi, mennyire igazságtalanok voltak e kiváló férfú iránt kortársai, a kik mint Kazinczy és gróf Dessewffy József a hazafiatlanság súlyos vádjával illették. Gróf Dessewffy József német magyarnak nevezi, mert nem beszélt s nem írt magyarul, de akkor a Szepességen a nemesség között senki sem tudott magyarul beszélni és írni s ő nem valami szomorú kivétel. Latinúl írt s munkáit németre is lefordították s figyelmet keltett magasabb fölfogásával s képzettségével közgazdasági kérdésekben. Kinek írt volna magyarul abban a korban? Még a szépirodalomnak is alig volt olvasó közönsége, annál kevésbé a szaktudományak. «Olvastad-e Berzeviczy munkáját *Ueber den Welthandel* — írja róla Kazinczy — hideg vérrel, sőt mintegy óhajtvá prophetisál, hogy mi austriacusokká leszünk magyarokból s akkor aztán lesz commerciumunk. Mire jut az oly nemzet, melynek sok Berzeviczyje van? S a jobb ember kész-e aranyért, commerciumért megválni a maga nationalitásától?» Ez a fölfogás nem található meg sem a Kazinczytól idézett munkában, sem egyéb irataiban. Berzsenyi azt írja róla, Kazinczy értesítése alapján, hogy «Berzeviczy balgatag és gonosz», a nélkül, hogy csak egy sort is olvasott volna munkáiból. — Berzeviczy azon kiváló szellemek és igazi hazafiak közé tartozott, a kik belátták a fönnálló jogrend s a nemesi kiváltságok káros hatását s bátor volt nézeteit közzé tenni. A *De Conditione et indole rusticorum* című munkájában, melyben sötét színekkel festi a parasztság állapotát, nemes szívről tesz bizonyosságot; *Welthandel* című munkája nagy tájékozottságáról s magas szempontjairól; *Ungarns Industrie und Commerz* című műve pedig meleg hazafiságáról s arról, hogy teljesen fölfogta a fönnálló gazdasági viszonyok kártékony hatását a nemzetre nézve. Hogy nem akart osztrákká lenni a commerciumért, bizonyítja a föntebbi idézet, valamint az is, a mit József császár kéziratáról mond, melyben a nemesség adózását követeli. «Ez oly föladat, melyről nagyon üdvös volna gondolkodni; de ép oly törvénytelen volna ezt valakire ráerőszakolni. Tegyük föl, hogy a physiocrata-rendszer hasznosabb, följogosíthat-e ez bárkit arra, hogy egy országot, mely őseinek alkotmányához ragaszkodik, a kereskedelem és ipar terén elnyomjon s a gyarmat súlyos állapotába süllyeszzen?» Kortársainak ellenszenve a B. által képviselt fölfogás iránt magyarázza meg a rajta elkövetett igazságtalanságot. Az elfogulatlan utókor kötelessége megtisztítani a kortársak gyanúsításától a kiváló emberek emlékét.

E fölfogást megtaláljuk az országgyűlések fölirataiban is, s mindenütt Magyarország külön, önálló gazdasági egyéniségének elismerését követelik.

Az 1790—91-ki országgyűlés vegyes bizottsága a királyi hitlevél tervezetének IX. pontjában a vámokra nézve azt követeli a királytól, hogy a vámrendszert a kereskedés előmozdítása végett, a mennyiben az örökös tartományokat is érdekli, szerződéssel szabályozza, a mennyiben pedig Magyarországnak külkereskedését illeti, magyarok által dolgoztassa ki s a rendek közreműködésével tárgyalandó szerződéseket jóvá hagyja.

Az 1807-ik évi országgyűlés fölirata világosan kimondja, hogy Magyarország független ország gazdasági tekintetben. «Midőn a magyar kereskedésről van szó, két kérdés adja magát elő: mihez van az országnak jussa? és az ország javára nézve mit lehet e részben illendően rendelni?»

«A mi az országnak jussát mástól való nem függéséhez képest illeti, az örökségnek felséged felséges házára lett általadásával és az úgynevezett *pragmatica sanctio*nak a *successio* rendére való nézve lett elfogadásával, a választás jussán kívül a mástól való nem függés jussától semmi sem hibázik és Magyarország a felséged több tartományaival csupán csak az egység és egyetértés kötelénél fogva kapcsoltatik össze, világos ez az 1723-dik esztendőbeli törvénylevél előljáró beszédjéből, és az első és második törvényczikkely által is minden kétségen kívül tétetik, az ország mástól való nem függésének jussa sérelme nélkül, ennek haszna ugyanazon egy királyi szék alá tartozó tartományok hasznaitól nem függhetnek.

«Ha tehát az egymástól nem függő rendek egymásnak egyébbel nem tartoznak, hanem azzal, a mi iránt megegyeztek Magyarország Ausztriának és a többi tartományoknak az egység és egyetértésen kívül semmivel sem tartozik, következőképen a kölcsönösséget, avagy mindazt, a mit a többi tartományok Magyarországra nézve kívánnak, hogy Magyarország és azokra nézve igazsággal kérheti, magában világos. Mert a kölcsönösség szabad nemzetek között fő feltétele a függetlenségnek . . .

«Az 1802-beli szent Jakab havának 15-dikén tett alázatos fölírásban, a volt egyedül a szándékunk, hogy az ország kereskedése, mely szüntelen való változásoknak volt kitétetve, állandó lábra helyeztessék.

«A melyet, hogy megnyerhessünk, gondossággal elkerül-

tük, hogy olyat ne kerjünk, mely a felséged több örökös tartományai hasznával nyilván összeütközhetne, és azért nem azt, a mit törvényesen kívánhattunk volna, hanem azt kívántuk, a mi felől látszatott, hogy az ország mástól való nem függésbeli jussának sérelme, és az egész monarchia kára nélkül tőlünk meg nem tagadtathatik.

«Nem tagadhatjuk tehát felséged előtt, mint alatta levő népei köz Attya előtt azon fájdalomunkat, melyet okozott bennünk a múlt Sz.-Mihály havának 8-dikán költ kegyelmes királyi válasz, melyből értettük, hogy a kereskedés dolga, a benne foglaltatott kifogások és megszorítások által az elébbeni ingadozó állapottyában hagyattatott.

«Az mindazonáltal enyhítené a mi keserűségünket, ha elhitethetnénk magunkkal, hogy ezek a szükségre vagy a közhaszonra való nézve történnek.

«De midőn maga felséged kegyelmesen méltóztatik megemlékezni, hogy a mások fölött termékeny Magyarország leginkább eszközölheti azt, hogy a kereskedés által a készpénz visszajöjjön, mivel Magyarországbán, ha a szorgalmatosság ösztönöztetik, annyi termés készülhet, hogy mind a szomszéd tartománybéli műveseknek elegendő lészen, mind külső országokra nevezetes mennyiség vitethetik ki.

«Ha a státus gazdálkodása igazgatásában principium gyanánt állítatik az, hogy mind az a köz státus kárára szolgál, valami a felséged tartományabeli műhelyek (gyárak) tulajdonosait abban hátráltattya, hogy a magyar földterméseket azon az áron, a mely illendőnek látszik (a latin szövegben: quod ipsis convenire videtur), meg nem vehetik, világos lészen, hogy a kereskedés nem oda intéztetik, hogy a készpénz visszaszerzésének eszköze legyen, hanem oda, hogy a magyar földtermések azon szomszéd tartományokban mennél olcsóbb áron hordattassanak és ott adózásokkal terheltethessenek.

«Az illetően principiumok nem a köz státust, nem a felséged szomszéd tartományabeli hűséges jobbágyait közönségesen, hanem különös személyek hasznát nézik és a státus gazdasága fő czéljának soha meg nem felelhetnek.

«Azért felséged előtt alázatosan esedezünk, méltóztatssék kegyelmesen meghatározni, hogy atyai igazgatása alatt a köz státus gazdálkodása vezérlésében zsinórmértékül olly principiumok többé ne szolgálhassanak, a melyek sem Magyar-

ország jussaival, sem a szándékban vett czéllal meg nem egyeznek.

«Az olyan tartományok között, a melyekben a status, a jussok, határozatok és hatalmak különösek és épen különbözők, a kereskedés nem másképen, mint már említettük, hanem egyezések által vétethetik rendben.»*)

A függés tudata s a függetlenség követelése tehát megvolt. A leghatározottabban nyilvánul az országgyűlés irományaiban. De a nemzet életében már nem, s a nemzet magatartása ez első rangú nemzeti érdekekkel szemben megdöbbentő. A nemzet gazdasági függetlenségének megsemmisítése, a lealázó s kártékony gyarmati viszony, az ország gazdasági s ezzel társadalmi, politikai s nemzeti fejlődésének erőszakos megakasztása, organismusának e megcsönkítése nem kelt mélyebbre ható izgalmakat. Másutt lázadások, háborúk következtek volna a nemzet ily nagy életérékének megsértéséből. Itt meg sem mozdul a nemzet, nem is törődik a gazdasági érdekekkel; fásúlt egykedvűséggel tűri megsértésöket s a magyar nemzet, mely minden alkalommal követeli s hangoztatja függetlenségét az osztrák tartományoktól, ellenállás és küzdelem nélkül vesztí el gazdasági függetlenségét épen úgy, mint a hogy elvesztette külön hadi szervezetét s pénzügyi függetlenségét s nem kezd komoly küzdelmet visszaszerzéseért.

E nevezetes jelenség azonban, mely rendes viszonyok között nem csak megfoghatatlan, hanem lehetetlen is volna, a magyar nemzet ekkori állapotából szükségkép következett.

Kétségtelen, hogy Magyarország földrajzi fekvése már magában sem kedvezett a nagyobb szabású kereskedés kifejlődésének. Minthogy nyerstermelő volt, mint éjszaki, keleti s déli szomszédai, s magának nem voltak fogyasztó néposztályai, szükségkép az osztrák tartományokra szorult, mert máshová nem szállíthatta terményei fölöslegét. Magyarország majdnem minden oldalról körül van véve a bécsi udvari kamarától igazgatott vámterületekkel, mint az örökös tartományok, a temesi bánóság, Erdély s a Határörvidék. Mindez külső eszköze Magyarország gazdasági függésének biztosítására. S Magyarország mennél inkább marad el gazdasági fejlődés tekintetében Ausztriától, mennél egyoldalúbbak gazdasági viszonyai s men-

*) *Acta Com.* 1807. 463. l.

nél inkább marad meg a nyerstermelés alacsony fokán, annál föltétlenebbül van utalva Ausztriára, mely termékeinek egyedüli piacza még akkor is, midőn Mária Theresia Fiumét Magyarországhoz csatolja s az ország területén fönnállott közbenső vámsorompók leomlanak.

De e külső okokon kívül belső okoknak is kellett közreműködni, hogy Magyarország gazdasági függését Ausztriától lehetségessé tegyék.

E fő okok egyike a rendi alkotmány lényegében van. A vám, a középkorban tisztán pénzügyi intézmény volt s a királyi jövedelmek egyik forrása. A rendeknek tehát nem volt rá döntő befolyásuk. Vannak ugyan törvényeink, melyek azt bizonyítják, hogy a rendek hozzájárulásával jöttek létre határozatok, melyek a vámügyre vonatkoznak. De teljes félreismerése volna e törvények természetének, ha valaki azt állítaná, hogy a vámügy szabályozása, az országgyűlés hatáskörébe tartozott. Törvényeink legnagyobb része nem törvényes szabályok, hanem megállapodások a király s a rendek között, melyek egy-egy sérelem megszüntetését, egy-egy postulatum teljesítését ígérlik. Nagyobb részt taktikai jelentőségök volt s arra szolgáltak, hogy a rendeket megnyugtassák, kibékítsék vagy a királyi előadásokban foglalt kívánságok teljesítésére kedvezően hangolják, de nem voltak a mai értelemben vett jogszabályok, a melyeneket a mai állam törvényhozása állapít meg. A rendek nem is állottak szerves viszonyban az államhoz s a királyi hatóságok s a rendek között egy kitöltetlen hézag tátongott s nem is volt módjok kierőszakolni a hozott határozatok végrehajtását s innen ered az ily országgyűlési határozatok s úgynevezett törvények következetes figyelmen kívül hagyása a királyság részéről s ugyanazon sérelmek folytonos ismétlődése egy évszázadon keresztül. S nemcsak csekélyebb jelentőségű törvényekkel történik ez, hanem a nemzet legfontosabb érdekeire s közjogi állására vonatkozó sarkalatos törvényekkel is. Az országgyűlés szerepe mindezen esetekben arra szorítkozik, hogy a rendek szabadon panaszkozhatnak s kimondhatják az igazságot a fejedelemhez intézett föliratokban s a gravamenek és postulatumok jegyzékében, de ez az egész vígasztalásuk s a helyzetet nem változtatnak semmit.

E könyörgésekben és panaszokban nyilvánul a rendi alkotmány gyöngesége s a rendi elemek tehetetlensége.

A magyar országgyűlés sohasem foglalkozott valamely vámtariffa megállapításával. 1715-ben, midőn a 91-ik törvény-cikkben megállapítja a harminczadok helyeit, a királyi vám helyes és igazságos rendezését királyi kamarai biztosok közbenjöttével a királyi táblára bízzák. De úgy látszik, hogy a birói testület tagjai belátták, hogy e föladat megoldása nem az ő szakmájokhoz tartozik s nem is fogtak bele, mire 1729-ben az országgyűlés bizonyos gyöngédséggel a királyi tábla bokros teendőit hozva föl okúl, a helytartótanácsra bízza a királyi vámügy rendezését s javítását oly utasítással, hogy megállapodásait a király jóváhagyása alá terjeszse. Az országgyűlés maga nem is akar a vámrendszer tárgyálásaival foglalkozni s a vámügy kezelése kizárólag a király hatáskörébe tartozik s az országgyűlés legfőlebb következeivel, de az intézmény szervezésével s részleteivel nem foglalkozik soha.

Az 1790. l-ki országgyűlés országos bizottságot küld ki oly czélból, hogy a harminczadok elveinek szabályozásáról javaslatot készítsen s azt az országgyűlés elébe terjeszse. Tehát ez az országgyűlés is csak elvekről s nem a vámügy részleteiről szól. A bizottság előadója, báró Podmaniczky József, nyilván az országgyűlés ellenzéki szellemű tagjaihoz tartozik, s ő az, kinek munkálatából megismerjük a bizottság fölfogását a vámügy rendezésénél követendő elvekre nézve. De ő is állítja, hogy a vámügy igazgatása törvények erejénél fogva a felségre van bízva, hogy a tariffa megállapítását nem lehet országgyűlésen tárgyalni, mert a körülmények gyakori módosításokat igényelhetnek s azért a legbiztosabb ezt a politikai s kamarai kormány székekre bízni.*) Ugyanez a közjogi tekintélyek nézete is. Cziráky szerint a vám a fejedelem kétségtelen joga s jövedelme is az övé; ő rendelkezik szabadon a vám kezeléséről is; az országgyűlés, ha sérelmesnek találja a király intézkedéseit, vagy czélszerűbb intézkedést tart szükségesnek, a vámügyet tárgyalásai körébe vonhatja, s hogy arról a miben a fejedelem s a rendek megegyeztek, törvényeket alkottak, bizonyítja az ország törvénykönyve.**)

Míg a vám csupán pénzügyi forrás volt, mely a király jövedelmeinek szaporítására szolgált, nem rejlett nagy veszély

*) B. Podmaniczky József: *Principia rect. tric.* 80. §.

***) *Conspectus Juris publ.* 578. §.

a király azon jogában, hogy a vámügyet kizárólag ő intézi. De a mint a vám pénzügyi intézményből a közgazdaság terén a termelés s a kereskedés szabályozója lett, e jog rendkívül nagy hatalmat adott a király kezébe. A *Corpus juris*ba mélyedt nemzet, melynek szelleme megmerevedett, mely az élet új jelenségeit nem ismerte vagy meg nem értette, mely hatszáz év előtt kelt törvényeket, ha újabb törvény hatályon kívül nem helyezte, épen oly megnyugvással idézett s alkalmazott a jelenre, mint a legújabbakat, melyre nézve a legrégebb múlt még mindig jelen volt, mert a múlt eszmekörében élt s nem távolodott el tőle, nem vette észre, hogy a változott viszonyok között a középkori vámot illető királyi jog tartalma lényegében átalakult s a király e jog korlátlan birtokában a nemzet közgazdasági politikájának korlátlan intézője lett.

A királyság e hatalom birtokába jutott mindenütt, a hol korlátlanná vált s Magyarországra nézve sem lett volna szerencsétlenség, ha mint önálló állam nemzeti királyság uralma alatt él. De királyaink osztrák fejedelmek is s többi tartományaik gazdasági politikájának intézői. A mint a viszonyok úgy alakúlnak, hogy az osztrák tartományok fejedelme arra a meggyőződésre jut, hogy a leghelyesebb gazdasági politika a birodalom érdeke szempontjából, ha a vámrendszert úgy állapítja meg, hogy Magyarország maradjon nyerstermelő ország s terményeit olcsó áron legyen kénytelen szállítani az osztrák tartományok ipara számára s az osztrákoktól földolgozott saját nyersterményeit iparcikkek alakjában legyen kénytelen drágán visszavásárolni, akkor ezt meg is teheti s nincs jogi korlát, mely ebben akadályozza. A magyar király, a ki egy személyben az osztrák tartományok ura is, a császár rendelkezésére bocsátja korlátlan hatalmát s az ország gazdasági érdekeit az osztrák tartományok érdekeinek szolgáltatja ki. Így vesztette el Magyarország gazdasági függetlenségét. A rendi alkotmány nem volt képes megvédeni az ország gazdasági önállóságát. A rendi alkotmány főnnállott s Magyarország ezen egész korszak alatt gyarmata volt Ausztriának.

De ha a király pusztító gazdasági politikájának jogi akadály nem állott útjában, politikai okok indíthatták volna elejtésére. Egy legfőbb érdekében sértett nemzet forrongása, következetes szilárd magatartása, melyből a hatalom azt láthatja,

hogy a nemzet komolyan elszánta magát ez érdek védelmére, gondolkodóba ejti a leghatalmasabb fejedelmet is. A nemesség ellenállása, valahányszor adómentességét fenyegették, mindig sikerre vezetett, mert Bécsben meg voltak róla győződve, hogy a nemesség szívósan ragaszkodik e jogához s föltették róla, hogy a végső eszközhöz is képes volna nyúlni, hogy megvédje. Ha a nemesség magatartása az ország gazdasági önállóságának védelmében ép oly komoly és határozott lett volna, nem maradhatt volna hatás nélkül. Mert ez az érdek életbevágóbb volt a nemesség adómentességénél. Az az összeg, melyet a nemesség adó fejében fizetett volna, csekélység volt ahhoz képest, a mit a nemzet a fönnálló vámrendszer következtében veszített. A garmati viszony mint lealázó, mélyen sérthetett minden önérzetes, függetlenségére igazán féltékeny nemzetet. A legnagyobb kár azonban a nemzet magasabb fejlődésének meggátolásában rejlett s türhetetlenebb volt mindeneknél. Elég ok volt tehát arra, hogy a nemzet komoly küzdelemre tökélje el magát. Ezt a küzdelmet mindenki indokoltnak s jogosúlnak tartotta volna s ebben rejlett volna ereje. Politikai indokok bírták volna rá a fejedelmeket, hogy Magyarország gazdasági egyéniségét figyelembe vegyék, mint a hogy kénytelenek voltak figyelembe venni politikai egyéniségét.

De fejedelmeink a komoly elhatározás jelenségeit a nemzet gazdasági egyéniségének megvédésére nem láthatták sehol sem. A kiváltságos osztályok tömegeiben nemcsak izgalmat, de még komoly érdeklődést sem lehetett tapasztalni e nagy kérdés iránt. Mélyebb belátású egyének fölszólaltak ugyan az országgyűlésen s kimutatták a kárt, melyet az osztrák gazdasági politika Magyarországnak okoz, azt is kivitték, hogy a fejedelemhez ez ügyben föliratokat intézzenek, de szavok nem kellett viszhangozt a tömegekben s azért nem is volt félelmes s Magyarország gazdasági önállósága conventionalis követelés volt, mely nem kavarta föl a szenvedélyeket s csakugyan nem is vált első rangú kérdéssé. A ki ismeri a nemzetek életét, az tudja, hogy mindig az izgatja fel őket és sodorja a küzdelembe, a mit magokra nézve életbevágó érdeknek tartanak. Így tesznek magokról bizonyosságot egész öntudatlanul a törtenelemben s így tudjuk meg, mik voltak törekvéseik s eszményeik. De a magyar nemzet nem is mozdult meg s a ki látni tudott, láthatta, hogy e kérdés a nemzet tudatában csak mint harmadrangú érdek

szerepel s nem kell attól tartani, hogy megsértése politikai bonyodalmakat idézhetne elő. Világos volt, hogy a kiváltságos osztályokhoz tartozók túlnyomó többsége nem is sejtí az országra nehezedő gazdasági politika következményeit, mert tájékozatlan a gazdasági kérdésekben s nem képes az ország gazdasági helyzetét egy positiv nemzeti gazdasági politika mértékével mérni s a gazdasági érdekeket még csak az adómentesség s legfőlebb a nyers termények szabad kivitelének alakjában tudja képzelni. S fejedelmeink ezt tudva, nem támadják meg az adómentességet, némi kegyes engedményeket tesznek a nyers termények kivitelében, mit a magyar rendek alázatosan meg szoktak köszönni az atyai indulatú fejedelemnek, azután nyugalom van a legközelebbi országgyűlésig, mikor megint megered a panasz beszédekben és fölíratokban s ez a legtöbb, a mire az ország rendei képesek, de a fejedelem sohasem áll szemben egy magyar gazdasági politika eszményével s egy ennek megvalósításaért tette kész magyar nemzettel.

A királyt még az is bátoríthatja, hogy az egész nemzet nem is panaszskodik. Sőt az osztrák gazdasági politikának jelentékeny pártja is van az országgyűlésen az udvar kedvéért. Midőn az 1807-ik évi országgyűlésen, a királyhoz intézendő fölíratot tárgyalják, e kifejezés fölött: «immo ipsum Regnum ad statum quasi Colonicalem deprimunt», melyet némelyek a fölíratba fölvétetni kívánnak, vita keletkezik. Az aulikusok ellenzik a colonia szó használatát. «Meg kellek vallani — mondják — hogy főképen a kereskedés állapotjában Magyarország részéről lehet némely nehézségeket előhozni, de csakugyan ugyanazon okok, a melyek e nehézségekre alkalmatosságot adtak már többnyire mind elmúltak. Ilyen volt az, hogy Magyarországra Bécsből kellek hozni minden külföldi portékát; mert nem voltak készen egyenes utak Magyarország felé. Egyébiránt többször is megmondottuk mi már azokat, a miket e szó által akarunk megmondani. De reménységünk sem lehet, hogy a főrendek reá állyanak e kifejezésre. Ez valóban szokatlan és ismeretlen szó az európai országásokban; a hol is, ha igazat akarunk mondani, nem igen vagyon szabadabb ország, Magyarországnál. Hogy lehessen tehát ezt Coloniának mondani Főképen a külső nemzetek előtt ez valóban szemet szúrhat és ilyen kifejezésekkel hazánknek függetlenségét meggyengíthetjük. De nem is lehet semmiképen e szót Magyarország állapot-

tyához alkalmaztatni. Az igaz, hogy Magyarország az ausztriai monarchiának egyik elválaszthatatlan tagja. Tudniillik mindnyájan a kik a közbátorság föntartásában egybevetett vállalkálónak, e polgári testnek tagjai. Azért is a kereskedésből, és többi közhasznóból mindnyájan ezek egyenlő részt kívánhatnak. E tekintetből nemis lehet mondani, hogy Magyarországnak különös haszna vagy kára vagyon. A fejedelem, mint ennek a polgári testnek feje, vagyis közönséges atya, szeme előtt köteles viselni a helybeli polgári s természeti körülállásokat, és azokon a kikhez mostohább volt a természet, köteles a fabrikák vagyis manufaktúrák műveivel segíteni. Hogy pedig Magyarország ebből a közhasznóból illendőképen részesítettik, bizonyítják jószágaink mostani jövedelmeinek nagyobbodása; és az egész ország lakosainak könnyebb és majd csaknem fölösleg csinos élete módja. A mi függetlenségünk pedig hazánk sarkalatos törvényei szerint abból áll: hogy vagynak Magyarországnak különös törvényei és szabadságai. Nemis lehet Magyarországot e szerint, mint ő felségének más tartományait kormányozni. Hogy lehessen tehát Magyarországot coloniának mondani?»*)

A colonia szót csakugyan mellőzik, mert a főrendek sem egyeztek a fölíratba való fölvételébe. Az 1790-diki országgyűlés kereskedelmi szerződések által akarja a Magyarország és Ausztria között fönforgó gazdasági kérdéseket szabályozni. Az 1807-diki országgyűlésen ez az eszme megint fölmerül s némelyek ebben látják a gazdasági érdekek kielégítésének jobb eszközét s Magyarország függetlenségének külső nyilvánulását. A nézetek, melyek az erről keletkezett vitában nyilvánulnak, világot vetnek a rendek közgazdasági nézeteire. «Említődött az is — mondja a *Napló* — hogy nem lehet Magyarországot a kereskedés iránt az 1723-dik esztendőbeli első és második törvények rendelkezései után függetlennek mondani. De azt sem lehet állítani, hogy az ausztriai monarchiának német birodalmi Magyarországhoz képest idegenek. Különösen Nógrád vármegye követte a jegyzőkönyvbe is kívánta azt beigtatni, hogy utasítása szerint a kereskedés iránt az austriacusokkal való alkudozásról nem akar semmit tudni. Mert ezek szerint nem lehet reménysége Magyarországnak hasznos kereskedéséhez. Mások

*) *Diarium*. 1807. 684.

az ilyen alkukat nem mostani időkre valóknak és mind a király, mind az ország méltóságára nézve illetleneknek lenni állították. Mostani időben a fejedelmek teszik a kereskedés iránt való alkukat; a kiknek tehát egy fejedelmünk vagyon, a kereskedés elintézését kötelesek vagyunk arra bízni. A mostani kegyes fejedelmünk is megígérte már nekünk, hogy a mennyire a többi tartományainak kára nélkül megeshetik, a mi kereskedésünknek nagyobbítását mindenképen fogja eszközölni.»*)

E nézetek megmagyarázzák a nemzet közönyös magatartását a gazdasági önállóság és érdek védelmében. A nemesség tömege teljességgel nem gondolkozott e szövevényes kérdésekről, de a mennyiben gondolkozott, hasonló eredményekre jutott. A legnagyobb rész szájalommal tekintett az osztrákokra, a kik iparral és kereskedéssel kénytelenek foglalkozni, hogy megéljenek, s szegényebbeknek és alábbvalóknak tartották magoknál. Úgy látszott, mintha a magyar nagylelkűség könyörületből juttatna a maga bőségéből a szegény osztrákoknak. «A mi commerciumunkat s fabrikáinkat nem a constitutió nyomja, hanem a józan politika, mely a gazdag népnek bőségéből a fölöslegvalót elveszi, hogy azzal szükölködő nemzettársainkat táplálja. Hogy tudná Ausztria a mi kimeríthetetlen terméseinket fölcserélni, vagy megvenni; ha nekünk minden fabrikáink volnának, ha mink tőle másoknál egyebet nem vennénk?» Így ír Berzsényi 1809-ben Kazinczyhoz, pedig Berzsényi nemcsak költő, hanem gazda és gazdasági író is; képzelhetni tehát mily homály uralkodott Magyarország gazdasági érdekeit illetőleg a kevésbé művelt elmékben. Ők Magyarországot gazdagnak és Európa egyik legszabadabb országának tartották. Volt-e tehát ok a forrongásra, küzdelemre, mikor a nemzet uralkodó osztályainak túlnyomó többsége gazdagnak, szabadnak tartotta a nemzetet?

A gazdasági élet fejletlensége s egyoldalúsága a nemzet gazdasági s társadalmi organismusának csonkasága érezteti hatását a szellemekben is. Minthogy az országnak nincs hatalmas iparos és kereskedő osztálya, nincs a ki az ipar és kereskedés érdekeit képviselje. A nemesség földművelő s mint nyers-termelő a kereskedésben terményei értékesítésének eszközét látja csak, az ipar mint fogyasztót érdekli s az iparczikkek árát

*) *Diarium*. 1807. 656.

szabályozza, de nem tekinti a gazdasági élet magasabb formáinak s nem ismeri az egyes gazdasági ágak szerves kapcsolatát. A nemesség nem érzi magát solidaritásban az iparossal és kereskedővel, a kit lenéz s rossz szemmel nezi a szabad királyi városok alakulását is s tőle telhetőleg ellenzi, s hogy ezek az osztályok vele együtt egy gazdasági organismust alkotnak, s hogy a gazdasági egyéniségnek önállósága nagy nemzeti érdek, arról sejtelve sincsen. Báró Orczy Lőrincz a nagy tömegek fölfogását tárja elénk, midőn azt mondja :

Boldog Isten minek e munkás fáradság,
Mégfounnyad e miatt sok ezer parasztság.
Bátor hajózásból jöhet sok gazdaság.
Úgy tartom, nem ebben áll igaz boldogság.

Itt vagyon közöttünk a nagy vetekedés,
Illik-e magyarhoz csalfa kereskedés,
Mivel ebből jöhet erkölcsvetemedés,
Mit mondasz, mire megy az ily vetékedés?

Zemplén, Bereg, Ungvár, Szabolcs vármegyében
Van pénz, van eledel, van bor a pinczében,
Mi kell több? Mért vesse életét kétségben
A magyar, hogy több pénz jöjjön erszényében?

Az iparos és kereskedő osztály idegenekből alakult s az uralkodó faj nem vesz részt Magyarország magasabb gazdasági munkájában. Az ipar és kereskedés nélküle foly az országban. Az ipar és kereskedés érdeke nem talált még helyet a nemzet eszmekörében. Szinte büszke reá, hogy nem foglalkozik iparral és kereskedéssel. Azért nem is lehet ennek az érdekek megsértésével fölizgatni. A nemesség politikai képzettségének egyedüli forrása a *Corpus juris*. Közgazdasági ismeretekhez nem juthatott elméleti úton, mert akkor még ezt a tudományt nem is tanították a magasabb tanintézetekben. Gyakorlati úton sem szerzheti meg, mert ez csak egy teljesen kifejlett, normális gazdasági élet jelenségei között lehetséges. A közgazdaság tudományos tárgyalását azok a nemzetek kezdik meg, a melyek legtovább jutottak a gazdasági fejlődésben. De a magyar még gazdálkodni sem tudott okszerűen, ipara és kereskedése nem volt, s ily fejletlen viszonyok között honnan vonhatta volna le tehát a gazdasági élet törvényeit? A gazdasági élet, mint szerves egység, szellemének sem elméleti, sem gyakorlati problémája.*) S mint

*) Kautz: *A nemzetgazdasági eszmék fejlődési története*. 131.

a természetben valamely szervnek nem használása az eleseneszedést vonja maga után, úgy a magyarságban is meggyöngül az érzék a közgazdasági érdekek iránt, mennél kevesebbet foglalkozik velök s ez annyira nemzeti tulajdonság lett, hogy még a legújabb korban is egyik ismert tulajdonsága volt legnagyobb államférfiainknak a közgazdasági kérdésekben való teljes tájékozatlanság. Merev formalismus vesz erőt a szellemeken. A közjog formáiban való alapos jártasság ad tekintélyt és államférfiúi hírnevet, de nem a nemzeti élet problémáinak ismerete. Magyarországon lehetséges volt jelentékeny államférfiúi tekintélyre szert tenni a külügy, hadügy, pénzügy, közgazdaság, a közoktatás, az igazságszolgáltatás és közigazgatás gyakorlati problémáinak ismerete nélkül. Azért nem is maradt meg egyéb a közjogi formáknál, a lényeg mindenütt elveszett. Magyarország a közjog szerint független ország, de tényleg saját hozzájárulásával épen oly lealázó, mint végzetes gazdasági függésbe jut Ausztriától.

Magyarország nem volt egy öntudatos gazdasági egyéniség, mely érdekeinek összeségét fölismeri, érvényesíteni törekszik s kivívja gazdasági függetlenségét. Azért nincs nemzeti gazdasági politikája s a kiváltságos osztályok félreértett gazdasági érdeke, melynek áldozatul esik az ország közgazdasági fejlődése s függetlensége, az uralkodó szempont s azért nem követelnek annyit, a mennyire a nemzetnek, mint önálló gazdasági egyéniségnek szüksége van, hanem csak annyit, a mennyit az akkori fölfogás szerint egy osztály érdeke követel.

Így a közgazdasági politika, melyet a nemzet be nem fogad eszméi körébe, kívül esik az alkotmány körén is s a fejedelem közösségénél fogva a bécsi kormány kezébe kerül ez is s ez intézi korlátlanul Magyarország érdekeinek nyílt megsértésével. De még ennél is rosszabb volt az, hogy az emberek, egy elenyésző kisebbség kivételével, nem is érezték a lealázást s nem is ismerték föl a kárt, melyet ez az állapot a nemzetre hozott. Meg voltak győződve, hogy egész Európában nincs oly jó élet, mint Magyarországon s e korszak nyomorúságai között keletkezett az ismert mondás: «Extra Hungariam non est vita».

GRÜNWARD BÉLA.

A TRAGÉDIÁRÓL.*)

Az újabb költészet sok jeles terméke közt a legritkább a jó tragédia. Mintha megbüvölve aludnék a tragikai múzsa s a lovagok sorában, kik lánggal övezett nyugvó helye felé vándorolnak, csak késik megjelenni az igazi királyfi, ki életre csókolhatná. Még a Shakespeare-csöppek sem használnak, melyeket erősítőnek szív magába a tragikai költő; a csöppektől ittasulva, mint Don Quichote Amadistól, azt hiszi, hogy Macbeth vértjét találta meg, pedig gyakran csak színházi pánczél van kezében s a sors furiáit látja megjelenni, mikor csak jámbor júnyáj kergetődzik feléje.

Az æsthetika terén is érvényesül a relativ hatalma. S ha az elmélet megállapítja, hogy a tragédia a költői termelés legmagasabb nyilatkozata, az élet látszólag gáncsot vet az elméletnek, s arra készteni a kornak nagyon kiváló írói tehetségeit, hogy ne a tragédiában, hanem például a regényben fejezzék ki legtökéletesebben azt, mi őket eltölti. A regény mellett virágozik még a társadalmi dráma; a tragédia elsősége ma pusztán a múltban létezik; sorsa olyan, mint egy földje vesztett fejedelmé, ki régi emlékein borong s gyér udvarlói sem igen szívesen fogadja. Így a tragikumnak egy új esete előtt állunk: hőse maga a tragédia. Bizonyára nem a véletlen okozta e fordulatot. A dolog nyitja ott rejlik a műfaj sajtáságos természetében s a viszonyokban, melyek vele szemben kedvezőtlenek.

Mielőtt azonban végezetül e kérdésre rátérnek, engedjék meg, hogy gyors áttekintéssel fölidézzem a tragédia képét azon

*) Fölolvastatott mint székfoglaló a Kisfaludy-társaság 1887 márczius 30-dikán tartott ülésén.

időkből, mikor palástja még bíborban tündöklött s nem volt színehagyott és elfeslett, mint ma.

I.

Nem szükséges fejtegetnünk, mennyire elüt egymástól az angol Erzsébet kora s XIV. Lajosé; IV. Fülöp Spanyolországa s a németországi viszonyok a XVIII. század fordulóján. S mégis mind a négy korszak a tragédiát virágzásban mutatja. Shakespeare és Calderon, Racine és Schiller ott állanak a tragikai költészet magaslatain s árnyékuk ott lebeg kisebb-nagyobb távolban Aeschylusé és Sophoklesé körül. A nagy különbségek mellett honnan e megegyezés? Kell lenni a különböző korok műveltségi viszonyaiban, fölfogásukban az életről valami közösnek; kell lenni mélyebb analogiáknak, melyekből a tragédia virágzása levezethető. Mint hasonló műveltségi állapotok s pszichikai ösztönök megteremtették a különböző népeknél különböző értelemmel és formákban a mythológiát, az eposzt vagy legalább életre keltették annak csíráit: úgy a tragédia kifejlése is mindenütt hasonló okok következménye. Mert a szellemi élet gazdasága is olyan, mint a természeté: aránylag kevés elemből, alapjában azonos erők elváltozásából támasztja a kápráztató különféleséget.

Azonban, ha Calderon Fernandóját összehasonlítjuk Shakespeare egy tragikai alakjával, Racine egy hősnőjét Schillerével — nem merészség-e itt egyáltalán közös vonásokról beszélni? De első sorban nem is a művekben, első sorban nem is a költőknek néha nagyon elütő psychológiájában kell a hasonlóságot keresnünk, hanem a lélek azon hőfokában, mely Aeschylust, Shakespearet, Calderont tragikai költővé teszi; a kornak — hogy úgy mondjam — vérmérsékletében s mindenek előtt azon viszonyban, mely a tragikai költőt korához kapcsolja. Shakespeare és Calderon — a mennyire különben eltérnek egymástól — megegyeznek abban, hogy tükröznek olyan kort és műveltséget, mely virágzása erejében van vagy legalább még a virágzás látszatát mutatja. Aeschylus és Sophokles mögött is feltűnik egy művészi hajlamú nép bámulatós művészi izmosodása, aristocraticus büszke volta s törhetetlen hite felsőbb hatalmakban, melyek fönségét még sem a sophisták okoskodása,

sem Aristophanes humora ki nem kezdette. Shakespeare művei vértől füstölgő csatatérek fölött az éjszaki renaissance ifjú, erőszakos, de mélyen költői szellemét idézik föl, mely akkor egész Angliát áthatotta. Calderon változatos drámája pedig a katolikus vallásosság és nemzeti büszkeség minden lehető költőiségét tükrözi, a mint az a spanyol ember szívében vagy álmában élt.

Shakespearenél s Calderonnál, a görög tragikusokhoz hasonlóan, a vonatkozás korukra s annak eszméire teljes s minden becsest átölető. Drámájok csakugyan «foglatatja az időknék». Már szűkebbre kell vonnunk a kört a francia klasszikus drámánál s még szűkebbre Schillernél. A szálak, melyek az élet realis hatalmaihoz kötik tragédiájokat, ritkulnak, legalább nem oly sokfélék.

Franciaországban a monarchia fénykorában is már öntudatra ébredt a harmadik rend. Míg a spanyol polgárság a nemesség sarkát taposta s a szellemi önállóságról lemondott: Franciaországban a polgárság már saját életet élt, mozgott s fegyverkezett, mielőtt még a monarchia gyors hanyatlásával a porondra kilépett volna. Calderon is csúfolja a hidalgót; de csak a szegény hidalgót és pedig gazdagabb s boldogabb társai szája íze szerint, Molière satirája s később Beaumarchias kétélű vígsága azonban a polgárság szája íze szerint való is volt. Szóval a nemzeti élet egysége mintegy ketté szakadt s az udvar egy külön világot képezett s egy külön világot a polgárság is. Racine szelleme a valóságnak már csak egyik oldalát tudja visszaadni; az ellentétes világban az aristokratikus, finom modorú szépséget, a régi tragédia utánzott formáiban Versailles eszményét. Így még mindig a valóság egy szép darabja rejtőzik tragédiája mögött; de gyökerei az életben nem oly mélyek többé; ezért hatása is korlátoltabb: inkább csak fénylik, mint melegít. S gondolataink menete itt egy talán érdekes megfigyelésre vezet. Mikor a tragédiának — hogy úgy mondjam — valósági alapja szűkül, a tragédia ereje is meggyöngül; a képzeteknek az élet már nem nyújt oly tartalmas táplálékot mint előbb s a tragédia magatartásában némi feszesség s keresett emelkedettség észlelhető. A költői képzelem veszti hajlékonyságát, naiv erejét, formalistikusabb, merevebb lesz. A tragédiából mindinkább kiszoruló valóság érzete pedig magának más irányú tehetségekben egy új formát teremt s ez nem annyira a tragédia

mellett, mint a tragédia ellenében, a tragédia rovására fejlődött. Így támad Racine mellett Molière, Euripides ellenében Aristophanes; míg Shakespeare és Calderon a dráma minden válfajában egyaránt jeles; mind a kettő a legkiválóbb vígjátékíró is. Ez utóbbiak képzelmében a kor szelleme a maga teljességében és harmonikus változatosságában tükröződik. A földolog az, hogy e költők ugyanazon egy magaslatról szemlélik a tragikum és komikum világát; a tragédia múzsája ledobva magáról komor öltönyét, mint a komédia csillogó tündére áll előttünk; egy testvérek, mint a halál és az álom képe az antik sarkophagokon. S csakugyan Hamlet és Falstaff, Caliban és III. Richard, egyáltalán az angol renaissance-dráma véres hősei s vígjátéki tünderei azon egy világnézetnek s költői képzelemnek hollófürtű meg aranyhajú gyermekei és Shakespeare azért tud oly cikázó villámokat szórni, mert oly nagyon tud határozni is.

De a ki Molière szellemével tele szította magát, az csak skeptikus lehet Racine tragédiája iránt, a mint Euripides is Aristophanes gúnyjának céltáblája lesz. A komédiának ez esetben egészen más természetű képzelem a forrása, mint előbb; és más társadalmi föltételekből s más életnézetből is indul ki. E rövid utalásoktól is kitűnik, hogy nem lehet e különfeleségeket a véletlenre, vagy pusztán a költők különböző egyéni képességeire visszavezetni. Nem; még abban a körülményben is, hogy egy ízben a tragikus egyszersmind nagy komédia-költő, másszor pedig a komikai erő a tragikus pathostól különvállik, még e körülményben is általánosabb okok közreműködését sejtethetjük.

Annai azonban bizonyos, hogy a tragikai alakok típusa annál elvontabb lesz, kevésbé egyéni és eszményibb: minél elvontabb érzelmekből fakad a költő tragikai pathosa s minél kevésbé merítheti alakjait nagy átváltoztatások nélkül az eléje táruló életből. A komédia ilyenkor majdnem ellenséges hatalommá válik a tragédiával szemben. S itt idején lesz egy pillantást vetnünk Schiller tragédiájára. S e ponton — mielőtt fejtegetésünkben tovább haladnánk — épen kapóra esik az a nagyon finom és fontos különböztetés, melyet Schiller a naiv és sentimentalis költészet között megvont. Érezte, hogy költészetének gyökerei nem a jelen élet valóságában, hanem oly idálban rejtőznek, mely azzal inkább ellentétben van. Költészetének lelke a leggyöngédebb s nagyon tartós tűzű sovargás. S ép

ezért sovárgással tekint azon költőkre, kiknek lelkében az élet egysége még meg nem szakadt s kik — mint Homer — naivul rajzolhatják az életet, mert épen azt látják benne, mit költészetők megénekel. E különböztetés valóban igen finom s a mi esetünkre is alkalmazható. Mind a két drámaköltő, az, kinél a szenvedély mélyről lobbanó tüzzel, és az, kinél lyrai áradatban vagy dialektikai fordulatokban, cziczomás csillogással jelentkezik: Shakespeare és Calderon Schillerrel szemben naiv költő. Értem azt, hogy az életben ugyanazt látták, mit drámájok mutat és hogy még nem vontak határt a valóság és valami ettől különböző fényesebb eszme között. Mert ha Shakespeare fölmutatja előttünk a nagyság csillogó hatalmát s megrendítő bukását, vagy ha fölgyújtja az élet bohókás és neveltető tüzi-játékát, vagy ha Miranda szigetére vezet, hol telve van a lég titkos zenével, tündéri árnyak lebbenésével: — mindebben kora, az angol renaissance szelleme tűnik élénk, melytől a költőnek minden csepp vére forrt. Shakespeare előtt ép ezért a dualismus eszme és valóság között, mely a sentimentalis költészetet teremti s tovább fejlődésében a modern pessimismusnak is tulajdonképeni alapja — ép oly ismeretlen volt, mint Calderon előtt; — a valóság és költői ábránd határai néha oly csudálatosan egybefolynak képzelmében, hogy azt kritikailag fegyelmezett korunkban még elgondolni is nehéz. S e gondolátnak nem mond ellene Hamlet melancholiája sem, melynek foszlányaival takaródnak különben a bibliai szaporaságú unokák. Hamlet pessimismusa nem általánosító: nem dogmákon, nem az élet értékének, szépségének tagadásán alapszik, hanem egyéni jellembeli s érzelmi gyökerei vannak.

Soha melegebben nem érezték a barátság nemes voltát, sem «az arany tüzekkel kirakott boltozatnak» szépségét; soha nagyobb ékesszólással nem dicsőítették az embert, mint azt Hamlet teszi. S ha előtte a tökéletességnek e kivonata még is csak «csipetnyi por», ez onnan van, mert érzi, hogy nem a világ lett rútabb, hanem, hogy az ő lelkében szakadt el a húr, s hogy ő az, ki az egésznek harmóniáját többé visszazengeni nem tudja. A mai pessimismus merevebb, reflektáltabb, általánosítóbb, azért nem oly költői, sem oly igaz, mint Hamlet melancholiája. Hamlet minden tépelődése mellett szíve mélyén megőrzi — mint ma mondani szokás — minden illusióit. S költője képzelmének is egyik főereje az ő páratlan képessége illusióra. Nem csak másban

tudja fölkelteni, hanem visszahat magára a költőre is. Csakugyan a lélek mély intuitiójával, az éjszakai ember melancholikus ábrándosságával és éber lelkiismeretességével, korával egyezően, phantastikus hit és regényes képzelem párosult Shakespeare elméjében. Sokan bizonyítani akarták mélységes tudományát; szerintök Shakespeare majdnem olyan kitünő jogász vagy orvos volt, mint költő. De valóban bizonyítani csak azt lehet, hogy sokféle ismerettel bírt, a nélkül azonban, hogy ez képzelmenek phantastikus csapongását akadályozhatta volna. Egy okos tündér versenyez nála az ex-professo jogász Bellarióval; a novellából átveszi, hogy Csehországot tenger övezi s Afrikában emberek laknak, kik hónuk alatt hordják fejüket. Ezt játéknak lehet vennünk, mint játéknak vehetjük, ha Calderonnál a Duna Orosz- és Svédország határain hömpölyög, Jeruzsalem a tenger partján van; de annyi bizonyos, hogy Shakespeare előtt ismeretei határain poetikus köd borongott; s bizonyos az is, hogy az ő földabroszán Prospero szigete ép úgy létezett, mint Milano vagy Páris.

A költészetnek e phantastikus világa, melynek egyik sarkán véres árnyak kelnek, a másikon mosolygó tündérek: — nem csak Shakespeare alkotása; megtaláljuk azt többé-kevésbbé drámáiró társainál vagy egyebütt a kor költészetében. De nem is az élettől elforduló költészet alkotása. Alapjában naiv: az életnek önkénytelen viszfénye. A kialvó középkornak megszűnt nyomasztó hatása; a véres pártharczok tünedeznek; a nemzeti önérzet fölébredt, a királyi hatalom fényben tündököl s a hatalmas lovagok sora mint ünnepi menet áll képzelünk előtt. Az elme kutató vágya is új irányokat követ, de még a philosophikus Baconban is eredetileg vegyül képzelmi hajlamokkal. Hát még a tömegnél! Mab királyné fényes nappal szállingózott ide s tova; kalandok hírével volt telve a világ; s az özönlő mesék, novellák szelleme csodálatosan szövődött egybe az udvari élet pompájával, a főúri kedvtelések fényével. Így lesz az ardennesi erdő oly valóság, mint a hastingsi csatatér; így kerülnek Shakespearenél is Macbeth vára mellé Olivia palotája s Portia kertjei s ezek csilláma oda, a sötét helyre is behat. És Shakespearenek nem kellett eszményítőnek, Schiller értelmében sentimentalisnak lennie s az élet össze-visszaságából annak ideális elemeit tudatosan kiolvasztania. Képzelve olyan volt, mint

a buvármadár, mely becsap a hullámok közé s ott mindenütt megtalálja prédáját.

Shakespeare költészetének ezen alapjában naiv természetét nem hangsúlyozhatjuk eléggé: mert ebben rejlik egy fontos — és az egyéni tehetség kérdésétől egészen független oka annak, hogy ma oly nehezen utánozható. Volt idő, mikor Shakespearet egészen a «természet gyermekének» tartották, ki drámái szerkezetét ösztönszerűleg találta el; ki úgy építette azokat, mint mikor a madár fészket rak. Ez értelmetlenséget ma nem védi senki sem; ő a dráma technikája fölött is tudatosan uralkodott s a költői hatásokról bizonynyal számot tudott adni, mint akármelyik — mint a német mondaná — «Kunstpoet». Hanem egyben, ép abban, a mi drámái lelkét illeti, egészen a természet gyermeke, naiv, mint Homér. A modern költészet egy tudatos eljárásáról, az æsthetika egy sokszor hamisan magyarázott kategóriájáról, az úgynevezett durva valóság eszményítéséről csak nagyon homályos sejtelmek lehetnek. Hogy alakjaiban mennyi az ő szelleme s mennyi az, mit belőle az életben hitt föltalálhatni: — ez az miben ő inkább álmodó, mint tudatos költő volt. Oly genialis hülyék, mint nála, nincsenek a világon; olyan démoni jellemek is, minők tragédiáiban élnek, inkább az éjszakai regékben honosak, mint átlag az emberek közt. Csak-hogy ő az a mesebeli gazdag volt, ki nem tudta, hogy a világ, melyet maga körül látott, az ő aranyából él. Neki erről a mystikus kölcsönzésről annál kevésbbé volt világos tudata, mert egyéni genieje különben is korával amnyira egyezett. S Shakespeare Richardot oly természetességgel rajzolja, mint Prosperót, s Hamletet úgy, mint Molière Alcestet.

A legnagyobb költők érezték Shakespeare utánozhatatlan voltát; de ennek okát nem kell pusztán egyéni geniejében keresnünk; ott rejlik az naiv helyzetében korával szemben. A ki pedig ma shakespearei hősöket tragikumok erejével akarna rajzolni, annak először is szemet kellene húnynia korának irányára s műveltsége előtt; præparálnia kellene hősei heroismusát, præparálnia azon véres tragikai összeütközéseket, melyek oly módon ma az életben nem, csak a képzeletben léteznek; képzelmet fiatalabbá kellene tennie háromszáz évvel, egész lényével ki kellene bontakoznia demokratikus társadalmunk kötelékeiből, hogy visszatükröztesse az egyéni erőknek azon korlátlan kifejlését s egymást emésztő összecsapásait, minőkkel a shakes-

pearei drámában találkozunk; szóval oly dolgokat kellene elkövetnie, melyek Herkulesre nem volnának méltatlanok. Ilyenkor világos, hogy Shakespeare képzelme egészen más anyagot alakított, mint a mai íróé; és stylusának ezer színű pompáját is, rakoncátlan erejével és túlhajtásaival ép oly nehéz utánozni, mint nevetséges volna Euphnes nyelvéből a mai salonbeszédre hímet varni.

Shakespeareből valóbon csak foszlányokat kölcsönözhetünk, mint kölcsönöztek Calderon drámájából is. Ez utóbbi szűkebb körű; szelleme inkább fényes, mint mély s nemzeti és vallási ideálja annyira pusztán időhöz kötött, érzelmei s érzelmeinek kifejezésmódja annyira faji jellegű, hogy szívüinktől idegenebb marad, habár æsthetikai fogékonyságunkat nagy mértékben foglalkoztatja is. De megegyezik Shakespeare drámájával abban, hogy korának reális hatalmait tükrözi s épülete ott emelkedik a nemzeti érzület és köztudat talaján. Említettük, hogy Racine drámájának már nincs oly széles, mindent átfogó nemzeties alapja. Hőseinek előbb Görögországba vagy Rómába kell vándorolniok, hogy a királyi udvarban megjelenhessenek; mert valójában udvari emberek, kiknél a modor legalább is nyom annyit, mint a cselekvés; s kik mindenek előtt kitünő szónokok; nemes nyelven taglalják érzelmeiket, azokat pszichologiai okoskodások füzérébe fonják s főgondjok szenvedélyök «zuhatagát, szélvészét» megfosztani mindattól, mi azt zuhataggá, szélvészszé teszi. A francia tragédia így természeténél fogva reflektáltabb, de azért híven tükrözi a francia udvari szellemet, finom hősiességét s lovagjainak emelkedettebb érzelmi világát. Így a francia tragédia a naiv és sentimentalis dráma mesgyéjén áll.

A német tragédia, mely Schillerben éri el virágzását, már más föltételekből indul ki s más alapon fejlődik, mint az eddigiek. Nálunk — melleleg mondva — Schiller iránt többnyire közöny uralkodik. Nem tudom, milyen része van ebben a nemzeti ellenszenvnek a német szellem iránt s mennyi esik a magyar józanság rovására, mely a föllengést, mint Arany mondja, a «kődös régiókat» nem állja; de még is bizonyos, hogy az újabb irodalmakban alig találunk költőt, kiben erős pathos mellett oly nagy az érzék a drámai hatások iránt, mint Schillerben. De bármint legyen, drámájának történeti fontosságát el kell ismernünk. Schiller drámája, — nem tekintve fiatalkori műveit

— még annyira sem épül nemzeti viszonyokon, mint a francia; másrészt azonban a nemzeti élettel mégis a legszorosabb kapcsolatban áll, mert egy majdnem százados önálló szellemi fejlődésnek drámai betetőzése. Azonban e fejlődésnek már kezdetén szakadás észlelhető a német nép társadalmi s politikai jelene és az irodalmi irányok közt. S a múlt századi német renaissance pusztán irodalmi maradt, eltérőleg az olasztól, francziától, angoltól, hol a szellem virágzása egyszersmind gyökeres társadalmi átalakulásokkal volt egybekötve. Ez utóbbiaknál az élet viszonyai lépést tartottak a képzelmi s értelmi erők újhódásával; a német társadalmi s politikai viszonyokból pedig — Goethe szavával — a spiritus rég kiröppent, csak a phlegma maradt meg, mikor a szellemi élet egészen eredeti fejlődésnek indult. S nem csak a műveltség új forrásai nyíltak meg, nem csak az eszmék ujultak, hanem az érzelmi világ is forradalmon ment keresztül. Föltűnnek a pietisták, ábrándozók, mystikusok, érzelmesek, gyöngéd lelkek, «die schönen Seelen». Majd előre csörtetnek a «Sturm és Drang» sentimentális bacchansai Shakespeare zászlója alatt, kiknek minden második szavok «természet, természet» volt s kik Shakespeare-rel úgy beszélnek, mint Hamlet Laertessel:

Krisztusra! mit tennél meg, hadd lá'm:
 Sirnál? Viaskodnál? Tépnéd magad?
 Innál-é mérget? Ennél krokodilt?
 Megteszem...

És Shakespeare és a szent természet nevében mindezt megtették s nem vették észre, hogy inkább az érzelgősség deliriuma hajtotta őket, nem pedig drámai pathos. Itt villant meg azután Goethe prometheusi tüze és Schiller mélyebb pathosa. S a két költő csakhamar érezte a pusztá subjectivismus veszélyét és ürességét s azon volt, hogy költészetét általánosabb hatalmakhoz fűzze. S azt a háttért, melyet Shakespearenek az egész nemzetet átjáró virágzó élet nyújtott: azt a háttért Schiller és Goethe már pusztán az eszmében kereste; a görög világ formaszépségében s egy minden oldalról meghányt és kimélyített hitben, a «schöne Menschlichkeit» evangeliumában. Így fejlődött a németeknél a valóság fölé egy második, eszmei világ; s ennek törvényei magyarázzák Schiller drámáinak sajátos természetét s tragikus problémáit. S így, mint Shakespeare és

Calderon naivabb alapú tragédiája, Schilleré is tükrözi még korát; de nem mint azoké, teljességében, úgy szólván, érzeki frissességében, hanem reflektálva, annak pusztán a köznapitól eltérő irányzataiban. — A heroikus tragédia helyébe lép a sublimált érzelmek tragédiája; a naiv helyébe a sentimentalis. A régivel szemben egyoldalú tragédia már azért is, mert maga mellett egyenlő értékű komédiát nem ösmer. Schiller, költészetének magaslatáról, mint Theseus nevető boszankodással nézett le Kotzebue-Zubolyra, kinek nem csak siralmas tragédiáiban, hanem vaskos vígjátékaiban is egyenesen minden költészet megtagadását látta. Ezzel összefügg, hogy előtte a valóság csak a «gemeine Wirklichkeit» volt, honnan költői ösztönzést nyerni nem lehet. — Úgy tekintett le rá, mint Prospero Calibanra. Azóta az éles ellentét élet és költészet közt megboszulta magát s Calibanból, nem csak a politikában, nagy úr lett. A dualismus másik oldala kerekedett felül s a mai realizmus már azt mondja, hogy ez a Caliban nem is Caliban, hanem az ember, a mint él, hal e földön. Az intransigens realisták, a sans culotte phantasia hívei pedig még ezen is túl mennek; nekik az ittas Caliban egyetlen tulajdonképi tárgya az irodalomnak. Velök szemben áll az intransigens idealista, ki árnyakat kerget, s az újabb irodalmi mozgalomnak se történeti szükségességét, se általában jogosultságát elősmerni nem akarja.

Az irodalmi fejlődésnek történeti fölfogása azonban nyugodtabb s igazságosabb ítéletre vezet. De azért lehet irigyel-nünk azon idóket, hol az idealismus és realizmus ellentétességét még nem ösmerték; ezek az igazán költői idők. Nem ösmerte azt a virágzó görög tragédia, mert a satyrjátékok fölbukkanó naiv realismusa csak gyermektréfa volt; nem ösmerte a görög szobrászat fénykora; nem ösmerték az olasz renaissance művészei, nem ösmerte Shakespeare drámája. De ösméri a mai ember; s ha egy ideig az eszményinek érzete kerekedett felül, ma ezzel szemben valósági érzete oly parancsoló, hogy nem egyszer az író az ő művében csak fényesebb képzelmi ereje, nagyobb szemlélhetősége és elevensége által akar különbözni a megfigyelő psychologustól. S itt újra elénk áll a kérdés: mily befolyással van mindez a tragédiára? De mielőtt e kérdést érinteném, még egyszer vissza kell térnünk Shakespeare drámájához.

II.

A különböző tragédiák hőseinek meg van a magok külön típusa; beszélhetünk görög, francia, spanyol, shakespearei, vagy német tragikai típusról. Az egyik, a költő egyéniségéből kifakadva, kifejezésre hozza az egész kornak is mintegy természetét; a másikban annak inkább csak egyes irányzatai, egyes jellemző vonásai verődnek vissza. S a tragédia annál mélyebb gyökerű, annál virágzóbb, minél teljesebb és kifejezőbb hőseinek ez az általános típusa.

Semmi sem mutatja jobban az idők különbözőségét és egyszersmind a shakespearei tragédia nehezen utánozható voltát, mint az, hogy a költő körülbelül úgy választhatta meg hőseit, a hogy a mai regényíró a társadalomból veszi alakjait; a tragédia akkor ép úgy az élet színvonalán állott, mint ma például a regény. A tragédia hőse volt még nem is oly rég, a véres pártharcok s hatalmi dulakodások idején a nap hőse; a büszke főurak világa volt akkor az élet színpadán is az előtérben. Minden fény itt csoportosult; a többi részen még derengő homály űlt. El sem is gondolhatjuk már eléggé e contrast optikai s pszichológiai hatását a költői képzelemre. S vegyük még hozzá, hogy ez az aristokratikus világ egyszersmind a külső megjelenés teljes pompájában állott a szemlélő tekintete előtt.*)

Csak nem rég szállott le sziklán épülő, sötét donjonjaitól nyiltabb, pazar fénynyel épült palotákba s nem rég váltotta föl az elmaradhatatlan pánczélt egy külső megjelenésére is hiú királyné udvarában a csillámos bársony és selyem. De azért Shakespeare ideje még nem volt a megszelidült társadalom ideje. Az állam hatalma csak nem rég szilárdult meg; azelőtt még inkább mozaikhoz hasonlított, melynek symmetriája az egyéni erők önkényes egymás mellé sorakozásából keletkezett; és úgy

*) Egy német útbíró, Paulus Hentznerius, mint szemtanú írja le azt a szertartásos fényt, mely az udvarnál dívott, mikor a királyné megjelent. Egyáltalán a pompát és kíséretet, melylyel az angol úr bármikor is London útczáin megjelent. S a pompa mellett a zajt, melyet az angol kedvel: ágyúdörej, trombitaharsogást, harangzúgást, Max Müller *Essays*. II. *Egy német útbíró Angliában*.

látszott, hogy ha egy kövecske helyéből kimozdul, összekuszálódik az egész mozaik. Egy nagy főúr nem rég még mintegy az egészbe föl nem olvadt darabját képezte a nyilvános hatalomnak s ha megmozdult vagy elégedetlenné vált, megrendült belé az egész állam rendje. Itt fejlődhetek azután nyíltan az egyéni szenvedély szertelenségei, a heroikus egoismusnak azon példái, melyeket a tragédia költői világitásban fölmutat; mikor gyilkolás, mérgezés, az egyéni erőszak ezen jelensége még nem esik a megszilárdult társadalmi rend egyenlősítő megítélése körébe, hanem a nagy bűnös ereje érzetében, egoismusa jogosultságába vetett naiv hitében mintegy birokra kel a vele szemben álló világgal. Shakespeare tragédiája valóban tükrözi azon állapotokat, mikor a hatalmasok szertelen individualismusa világtörténeti tényező volt. E részben az ő költészetét mint az Európa szerte fölébredt renaissancenak legéjszakibb, mintegy végső kifejlését tekinthetjük a drámában. Az olasz zsarnokokkal, kik élveztek, mosolyogtak, gyönyörködtek a művészetben s mérgeztek, gyilkoltak, kegyetlenkedtek egyaránt, ő szembe állítja éjszakai társaikat rokonokúl s mégis éles ellentét gyanánt is. Mert Shakespeare költészetében még oly valami szólal meg, mit az olasz renaissance nem ösmer: — a lelkiismeret. S míg az olasz Richard vagy Macbeth szívében nyugodtan, tökéletes világfi marad s ha sikert ért, körültekintő s óvatos tud lenni; az éjszakai társakban Anglia ködében s a protestantismus levegőjében a zaklatott képzelem és lelkiismeret minden iszonyúsága és sötét pompája kifejlik. A művészi hajlamú egoisták helyébe lépnek az erős belső étellel bíró zsarnokok és egoisták, egyáltalán a tragikai erejű szenvedélyek, mint az olasz renaissance plastikai művészete helyébe — a tragédia. S itt még egymás történeti párhuzam is kínálkozik. Elmondhatjuk, hogy a középkor epikus hőse az angol tragédiában van először hatalmasabb pszichológiai változásnak alája vetve. Mikor az epos virágzott, a dráma fejlődésének kezdeteiben maradt. A középkori epos egyébként számtalan változatainak most először méltó vetélytársa és legyőzője a dráma. — Az epos a hőst többé-kevésbé a hűbéri viszony szellemében rajzolta, a Nibelungen lovagjai csoportosan lépnek föl; egybe kapcsolja őket a családi s általánosabban a lovagi hűség köteléke s szörnyen lakol, népek romlásával, ki e kötelék szentsége ellen vét. Ez az epikus hős az angol drámában minden köteléket leoldva magáról, szen-

vedélye, egyénisége souverain jogára támaszkodik s nem sárkányokkal küzd, nem kalandokra, erőpróbákra indul vagy epikai harcokat vív, hanem épen egyéni képzelt jogait akarja érvényesíteni a fölébredt lelkiismeret s az élet hatalmai ellenében. Ez a szempont legerősebben az angol drámában, mindenek fölött Shakespearenél érvényesül; sokkal erősebben, mint a valamivel későbbi Calderonnál, vagy egyáltalán a spanyol drámában, melynek vallási és lovagi ideáljában nagyon sok a középkori és epikai maradvány.

Demokratikus társadalmunk e hős alakokat mintegy a költői mythologia országába száműzte. Koronájokat rozsdá emészti; királyi palástjok elfakult; s a legtöbb írónál ma Macbeth is legfőlegb a miniszteri bársonyszek után áhitoznék s erre is nem vérben dúskálkodó szenvedélyvel, hanem ékesszólással, társadalmi befolyással. A legtöbb mai írónak más a pszichologiai perspectivája s bizonyos tekintetben szerepcsere állott be. Csakugyan azon elem, mely a görög tragédiában a chorust képezte, a francia klasszikus drámában mint szerény meghitt, Shakespearenél a háttérben mint «népség, katonaság» szerepelt, azóta mindig közelebb tolult a protagonisták felé, úgy hogy ma irodalmi tárgyúl kínálkozva, a kiváltságos hősök helyén egy tarka társaság tolong s mintegy készleti s kényszeríti a költőt is, hogy szembe nézzen vele. Shakespearenél a nagy hősöktől áthidalhatatlan mélység választja el Falstaff rongyos hadát; s a költő amazok fényétől átjárva, ebben csak mulatságos és grotesk alakokat különböztet meg. Ma az írók többsége, ha el nem szigeteli magát s nem él pusztán nagy költők táplálékával, ezt a könyörtelenségében mélyen költői aristokratikus humort alig tudja megőrizni, s komolyan néz a köznapi alakok szemébe s részvéttel, megütődve, merev vagy tettetett resignatióval azt veszi észre, hogy ha kuszáltan is, eltorzultan is, van bennök valami hasonlóság a hősökkel s ma a herosban is a «homot» keresi s e réven egy sorba helyezi őt az alacsonyak, névtelenek köznapi emberek elfojtottabb lelkével. A tragédia a maga hősét ezekkel szemben — úgy szólván — elérhetetlen magasba emeli; a mai író pedig néha egy ögyelgő útczai alak sorsát is figyelmes elemzés alá veszi. Ez valóban nagy különbség, a tragédiára ártalmas különbség s azt mutatja, hogy az érzelmi világban is a régihez képest változások állottak be. Engedjék meg, hogy egy magában jelentéktelen, sőt triviális példát idézzek,

melyet nem régiben egy francia könyv hozott emlékezetembe. *) Gogol egy szegény írnokecskát rajzol, kit a bürokratizmus ónsúlya egészen lenyom; nyomorban, napról napra másolva, csupa gyöttrő képzetbe elfogódva, teng át az életen; egyetlen egy álma marad az ügyefogyottnak s minden törekvése, életének tartalma a körül csoportosúl: rajha szerezhetne magának ő is egyszer egy új köpenyt, hogy legalább külsőleg több legyen koldusnál. Végre vágya valósúl. Macbeth sovárgása a korona után nem volt nagyobb, mint szegény másolónk öröme köpenye megnyerésén. De még az nap este gonosztévők megfosztják boldogságától; az embereknél panaszával felsül s a nyomorék sötét bánatba süllyedve elhal a nagy igazságtalanság miatt, mint mikor egy szegény mécses kiég. «Életében egyszer legalább — mondja írója — nála is beköszöntött a fényes vendég, kit mind-egyikünk magához vár, eljött egy köpeny alakjában. De azután a szerencsétlenség reá csapott oly gyorsan, oly emésztően mint lecsap a föld hatalmasaira.»

E tárgyat most már ezer és ezer tárczaczikk, rajz stb. elcsepelte; irodalmi verkli-ária. De ez is csak közkedveltségét bizonyítja s ez esetben maga az író állítja föl a párhuzamot a szegény írnok s a tulajdonképeni tragikai hősök között. S hogy még nyomósabbá tegyem a dolgot, idézem, gondolom Turgeniew mondatát: hogy az újabb orosz irodalom Gogol e köpenyéből szakadt ki.

Elcsepelt voltát nem tekintve, mit gondolunk az ilyen themáról? Egy görög embernek oly elképzelhetetlen lehetett, mint hogy egy helóta egy komoly dráma hőse. Shakespeare az ily emberből grotesk alakot csinált volna, hülye agygyal, kacagató tréfával; egy Sternenél vagy Smolletnél már maniakussá válnék; az író azonban nem kölcsönözve neki lelkéből semmit: fogasnak használná erkölcsi reflexiók, csipős gondolatok számára. Csak a modern író az, ki jelképezve a kicsinyben az emberiség sorsát, minden ironiája mellett tragikus árnyékot is vet az ily hősnek történetére. Ilyenkor — mellesleg mondva — élénk tűnik, hogy a psychologianak is van még egy gyéreb-
ben művelt vidéke; inkább beszél az emberi érzelmekről elvon-
tan, osztályozva s még kevésbé műveli az érzelmek elváltozásá-
nak történetét. Az irodalomtörténet e tekintetben is még eléggé

*) De Vogüé: *Le roman russe*. Paris, 1886.

ki nem aknázott példatára a psychológiának. Sőt a mint jelen esetünkben is lehet észlelni, az érzelmek elváltozásával bizonyos tekintetben műfajok sorsa is kapcsolatos. Mikor egy szegény másoló egy oly novella hőse lehet, melybe nemzetének egy vezérírója mintegy lelkét belé adja, akkor nehéz dolog egy másik írónak teljes hitelű költői romantikával például Rurikat tragédia hőisévé tenni.

A tragédia az emberiséget megosztja a nagyok, a kivételesek világára, a szenvedély és akaraterő nagybirtokosaira, míg a tömeg s a benne hullámként fölmerülő alakok homályban maradnak, vagy csak az inkább tréfás humor reflexe által világíttatnak meg. Ma a tragikai érzelem — ha úgy tetszik — ellapult, de szélesebb körre terjed; mint szélesebb körre terjed az emberiség fogalma s együttérzése és a demokratikus társadalom nivelláló, egyenlősítő hatalma is.

Ily körülmények közt — hogy képből szóljak — a tragédia is eljátszsa *Lear* egy jelenetét a pusztában. *Lear* meglátja maga mellett a meztelen, didergő Tamást. Mit? Hát ilyen az ember? S letépi magáról királyi palástját, hogy jobban hasonlítson — a másikhöz. E palásttal pedig a műfaj legsajátságosabb attributumát dobja el magától. Mikor a nagy hősök tragikuma helyett a kis emberekével foglalkoznak előszeretettel s a kicsiny és nagy tettek rugóiban — hogy úgy mondjam — az azonos mechanizmust keresik: — akkor az irodalmi irányzat nem kedvező a tragédiaköltőre.

S még egy más körülményt is tekintetbe kell vennünk.

Ha a tragédia hőisével szemben álló általános hatalmakat oly plastikusan lehet megeleveníteni, vagy jelképbe foglalni, mint azt a görögök tették az istenek végzésében, parancsában, ott megvan minden æsthetikai kellek a tragédia emelkedett stílusához. Meg van ott is, hol, mint Shakespearénél a tragikai egyéniség valami demoni erő, magára egy kis világ, kezdettől valami egész. Ma azonban az életet igazgató hatalmak számára hiányzik a költőileg eleven symbolum, mely meg volt a görögöknél; hiányzik irányukban az a néha még népies előítéleteket is meggyőzően értékesíteni tudó képzelem, melylyel Shakespeare bírt, mikor földézi az öreg Hamlet szellemét, a túlvilágtól való borzongást és Macbeth boszorkányait; s mindenek előtt hiányzik a legtöbb írónak inkább elemzésre hajló, részleteket kereső képzelemben azon erő, mely a szenvedély s tragi-

kai pathos példáit, mintegy annak saját magjából saját természetéből kifejtse. A legvalóbbszínű, hogy a mai tragikai költő az ő hőseit képzelt körülmények megritkított levegőjében inkább csak lyrai vagy rhetori pathossal konstruálja, beszédöket erőlteti, őket saját elmélete szerint nyújtja, hajlítja a katasztrófa felé s hiányozni fog belőlök az az alvajáró természet, melylyel például Shakespeare alakjai bírnak, kik legvéresebb tetteiket is szenvedélyök álmában hajtják végre s kikhé azért a tetőn ébredések a mélybe bukások is egyszersmind. Ma a képzelemnek ezen synthetikus ereje, mely egy minden ízében komponált hős iránt hitünket, illuziónkat teljesen ébren tartaná, csak nagyon kevés költőben van meg s még kevésbé van meg a hajlandóság azokban, kik az ily műveket látják vagy olvassák.

A detail művészetével rajzolt alakok lépnek a phantasia erejével ragyogó s nagy vonásokban festett hősök helyébe s a regény keretébe ez jobban beillik, mint a drámáéba. S különösen jobban beillik az a hős, melynek képén a modern irodalom dolgoznak. S itt utalnunk kell röviden azon kapcsolatra, mely az irodalom s a kor tudományos irányzata közt fönnáll. Mikor egy írói iskola annyira túlhajt a mértéken, hogy a szabad költői megfigyelést a laboratorium eljárása szerint szeretné szabályozni: — hasonlókép e kapcsolatot akarja jelezni, hanem annak természetét mégis felreérti: ott hozza érintkezésbe egymással az irodalmat s a tudományt, hol egymással soha sem találkozhatnak s az irodalom soha sem lesz a physiologia illusztrált kiadásává. Azonban ez a kapcsolat még is létezik, de egészen erőszakolatlanul s a műveltség kezdete óta fönnállott. Már Aristophanes észrevette, hogy Euripides a sophisták tején táplálkozott; s mikor a rationalismus a tudományban ellapúlt, laposan moralisáló lett az irodalom is; mikor pedig az idealistikus philosophia virágzott, azt mi benne szép és megmarad, Goethe költészete tükrözi vissza. S így az elvont philosophia bukása, a természettudományoknak mindenütt törvényt kutató, másrészt a jelenségeket fölprózó szelleme is, mint a kor demokratikus iránya, a köznapi életnek előtérbe nyomulása hatással vannak a mai íróra. S hozzá vehetjük még, hogy ma irodalmilag általában a reactio korát éljük; a század elején uralkodó romanticismus reactióját; s a realismus mai kiábrándultsága egyszersmind a romantikus világfájdalom

regatív polusa. Az előbb érzelmeiben dűskálkodó poeta most apróra szedve az életet, annak ellenmondásaiban dűskálkodik. S föltárul az élet előtte oly részletesen, mint még eddig soha. Egy finom érzékű francia író mondotta nem rég,*) hogy korunkat nem valami ritka genie nevéen fogják nevezni, hanem a mikróbok után. A végtelen kicsiny képzele nem volt soha oly eleven, mint ma. S ebben rejlik igazság. Leibnitznél a végtelen kicsinynek csak matematikai s metaphysikai értelme van: a mikroskóp azonban érzei erővel hozza azt elménk elé s megmutatja, hogy a legegyszerűbb sejtek szálaiban is a részek egész világa létezik. S e mikroskópikus megfigyelést a képzelem is kezdi alkalmazni: az emberi lelket is ösztönök, benyomások, érzések, akarati s képzeleti tények egész sorára osztja föl, melyek csekély dolgokban ép úgy megnyilatkoznak, mint a nagyokban. A heroikus tragédia az embert mint oroszlint rajzolta; a mai realismus az emberi hangyában is ép oly csodálatos szervezetet észlel; s ha amannak ordítása félelmes, figyelmét ma jobban leköti az a zizegő hang, melyet egy félig eltaposott bogár hallat. Az írónak e — hogy úgy mondjam — mikroskópikus hangulata így a válaszfalat a kicsiny és nagy közt lerontja s megfosztva a tragédiát annak heroikus fönségétől, belőle annak inkább nyomasztó elemét átviszi az eléje táruló élet jelenségeibe. A mit műve romantikában, eszményi szépségben veszt, azt pótolni kívánja érzékenységgel, éles megfigyeléssel, a conventiók mögött a valódi pszichologiai rugók föltüntetésével s rajzolja a mai átlagos embert sokféle temperamentumbeli, nemzeti, socialis változataiban: s valójában sok jeles írónak nem is hősei vannak, hanem mindegyiknek ugyanazon egy hőse: — a mai társadalom. Mert a mint ez a mikroskópikus szempont bizonyos tekintetben az egyént változó vonásaiban s lelke redőiben erősebben s élénken érzéktíve tünteti képzelünk elé, úgy sok írónál önálló erejétől megfosztja; öröklött tulajdonságok, nemzeti sajátságok s mindenek előtt a társadalom s a társadalom conventióinak termékévé, sokszor áldozatává teszi, melyek mint fatum uralkodnak fölötte s melyekkel szemben szabadsága mintha semmibe veszne. S itt egy másik nyomós ok, a miért e realistikus fölfogás a heroikus tragédiának nem kedvez.

*) Vogüé: *Le roman russe*.

A mai kor nagy tettei különben sem érzékíthetők oly könnyen költőileg; a mi a kor dicsősége, az a tudomány körében, a gondolat világában megy végbe; ennek hősei pedig elvont hősök, mint heroismusok is elvont. A mi ezen kívül visszamarad, az a köznapi élet rendes menetével, ellenmondásaival, félszégeivel, néha szörnyű véletleneivel; e világnak meg főszerplője az átlagos ember, a kiben tükröződnek mindennapi szenvedélyeink, hibáink, s tükröződhetnek e mellett eltorzulás nélkül jobb ösztöneink és törekvéseink is, ha a mai írók többsége nem keresné, talán a hatásosabb, izgatóbb rajz kedvéért is, csak a sötétebb oldalakat, úgy hogy gyakran kétségben lehetünk, hogy pessimismusokból fakad-e művészi eljárásuk, vagy pedig művészi eljárásuk kedvéért oly nagyon sötét pessimisták. — S ez az átlagos ember (de már a drámai formának nem kedvező sötét alapszín nélkül), — tipikus hőse a társadalmi drámának is, mely ma a regény mellett virágzik. S ez a dráma fölvet egy társadalmi problémát, melyet mindenki megért, s embereket léptet föl, kikben mindegyik néző könnyen, erőlködés nélkül fölismerheti magát, vagy társait. E dráma értéke jobbadán azon dialektikai ügyességtől függ, melylyel az író a drámai sakkjátékban személyeit észrevétlenül úgy irányítja, hogy a fölvetett problémát jobbra vagy balra megoldásra hozzák. Azért nem is tragikai jellemeket fog keresni, hanem olyan alakokat fog rajzolni, melyeknél a szenvedélynek épen azon mértéke és kifejezése van meg, melyet a szóban forgó társadalmi probléma megkíván. Az író tulajdonkép egy társadalmi thesist dramatizál s ennek követelményei szerint hajlítja alakjait. Így találunk e drámákban szerkezetre s pszichológiai megfigyelésre mintaszerűeket; de már természetök hozza magával, hogy inkább a drámai s pszichológiai találékonyságnak termékei, mint a tragikai pathosnak.

Íme a dráma, mely a mai iránynyal legjobban megfér. Mert a mai realismus pszichológiája mindenütt erős nehézségeket állít a tragédia elé. Ez a szenvedélynek, a drámai jellemnek bizonyos bevégeztséget kívánja még, hol a hős minden szava, tette a léleknek mintegy egyetlen pontjából fakad ki; hol a legsötétebb szenvedély is átlátszó, mint a kristály és mellékes elemekkel nem vegyített; még a mai pszichologia szereti az embert mint resultatumot tekinteni, mint különböző pszichológiai s társadalmi tényezők eredőjét. A tragédia szereti az

egyszerűbb szerkezetet s a heroikus tetteket, melyekben a tragikai egyénnek egész természete egy csapásra mintegy elénk tárul; a mai psychologia pedig — néha egyoldalúan — kicsiny tények során szereti a jellemet rajzolni. S míg a tragédia az egyén elhatározására s ez elhatározás következményeire méltán oly nagy súlyt helyez; ma — hogy példában beszéljek elvont fogalom helyett — akad egy igen jeles regényíró,*) ki Napoleon orosz hadjáratát a részletek ellenállhatatlan szemléltetőségével elénk rajzolva, úgy tünteti föl a hatalmas vezért, mint a kinek cselekvése, egyéni elhatározása csak annyi hatással van a dolgok menetére, mint legutolsó katonájáé. Ezzel a mikroszkópikus szemléltetéssel; egy nagy egésznek jellemző, eredeti, de tünékeny benyomásokká érzéktetésével; ezzel az egész, mondhatni, ideges psychológiával ellenkezik a tragédiáé; s mikor a kor írói az egyik irányban jelesek, mintegy a priori következtetjük, hogy a másik irányban nem lesznek oly eredetiek. Mert ez esetben nem csak stylus kérdése forog szóban, hanem ellenkező lelki irányok s az életnek különböző fölfogása is.

A realismus részletező, benyomásból eredő, benyomást tükröző eljárás módjával kapcsolatban áll még annak — mondhatnám — hangulata, mely hasonlóképp ellentétben van a tragédia pathosával.

Ez a hangulat — a conservativebb, vallásos erejű, az élet erkölcsi hatalmaitól áthatott angol szellemről és az újabb irányok és goethei hagyományok közt ingadozó német irodalmi szellemről nem szólva — itt skeptikus, gúnyos, kiábrándult, az életnek rútabb oldalait kereső és mereven elénk táró; amott alapjában sentimentalis, csupa részvét, rejtett indignatio, ideges fölgerjedtség, vagy a hinni nem tudás fájós érzetéből fakadó. De mindkét esetben a mai realismus elénk állítja részletező erővel a természet kegyetlenségét, melylyel néha az egyént példájává teszi, a társadalom conventióit, az önzés győzelmét, a rút hatalmát a szép fölött s az életben az esztelennek, a durvának néha tragikus uralmát. S teszi ezt gyakran oly keresett egyoldalúsággal, annyi kárörömmel vagy haraggal, néha tetszelgéssel vagy divatos utánzásból, hogy szinte előre érezhetni a fordulatot, mikor az irodalom az életben újra több napsugárt, az emberi lélekben több fényt fog találni.

*) Tolstoi: *Béke és háború.*

De addig is mi történik azzal a szebb világgal, melynek vágya az emberbe mégis elfojthatatlanul be van oltva, azzal az «első emelettel», melyet az emberiség folytonos munkája nagy nehezen a természet földszintje fölé épített? A mai realizmus költőibb alkotásaiban ennek képe föltűnik, mint tikkasztó napok végén az ég pirja, mely soká az égbe is világít; de legtöbbször még ily légi káprázatnak is híjával vagyunk. Egyetlen ideális, subjectiv elemként megmarad az a gúny, mely némely írónál rajzai mögül elénk tűnik, úgy hogy Swift allegoriába bujtatott satirája csak a fölületet karczolónak látszik azon marólúggal hasonlítva, melylyel egyik-másik író tettetett nyugalommal, vagy gyermekes örömmel, mintegy a színpalak mögött az emberiséget leönti. Ideális elemként megmarad a pathetikusabb írókban valami névtelen és elrejtett sovárgás s ilyenkor műveikben az élet színjátéka fölött kilátás nyílik a kék ürbe, melybe az ember, mint a csatatéren sebesült berajzolja emlékeit, álmait, percze, futólag, míg eszmélete el nem hagyja. — Ily hangulatok mellett a tragikai pathos határozottsága nem kelhet erőre, ép oly kevéssé, mint a tragikai érzéssel egyenlő mélységű, a legnagyobb ellentéteket is oscilláló nedűjében fölözlató humor. A mai irodalom átlag a detail-művészet és tört érzelmek vagy rideg világnézet irodalma.

A tragédia a productiv erő bizonyos emelkedettségét, szabadabb szárnyalását s az egyén autonomiájába vetett erősebb hitet kívánja meg. S innen más perspectiva nyílik az emberre, mint a milyen a részletező realizmusé. S itt egy érdekes körülmény köti le figyelmünket. Az európai civilizatio azonos-sága mellett is egyes nemzetekben támadhatnak áramlatok, melyek eredeti s az európaiktól részben elütő jelleget adhatnak az irodalomnak; ép úgy mint mikor a tenger vizében különböző irányú folyamokat találunk. Csak emlékezzünk a nemzeti eszme fontosságára. A nagy népek bizonyos tekintetben cosmopolita irodalmon dolgoznak, s egy német író, ki hősében minden áron a teutont akarná rajzolni, határozottan jóval nagyobb teutomán lesz, mint a milyen író. Nálunk azonban a nemzeti eszmének sokkal közvetlenebb, lételünk kérdésével egybefüggő értelme és értéke van s volt különösen a közel múltban, mikor államiságunk is kérdésben, igazi függő kérdés vala. Ilyenkor a magyar költőben ez az eszme mintegy lelkének focusában él s nem az élet jelenségeinek skeptikus, pusztán pszichologiai

kíváncsiságból eredő szétaprózásában fog kedve telni, hanem ha az író népies irányú, a népjellem mélyéből tipikus, mindenki által érthető vonásokat fog meríteni, melyekből azután kedvencz hőseit megalkotja. Így egész természetesen, mintegy önkénytelen támad műveinek s alakjainak eszmei egysége. Így köszönhetjük Aranynak is *Toldit* s a tragikai *Etelét*. Ugyancsak a nemzetinek pathosa az, mely Katonát, gyöngé s jelentéktelen egyéb irányú kísérletei után, tragédiára képessé tette. A nemzeti elemnek küzdelme az idegennel Katonát ép úgy eltöltötte, mint XIII. századbéli hőseit; s a mit e tekintetben drámájában mond, azt a saját lelkéből s mint azok kortársa is mondja.

De hogy tárgyunkra s az általános irodalmi viszonyokra újra visszatérjünk, a tragédiáról jelenben Ovidiussal elmondhatnók: terras Astrea reliquit. A francziáknál, miután a romantika antithesisekben mozgó hősei letűntek, a társadalmi dráma majdnem végkép leszorította a tragédiát; a németeknél a Schilleri és Shakespearei hagyomány vet föl néha egyet a fölszínre. Schiller óta e téren alig tűnt föl két, három igazán eredeti, nagy tehetség, s ez nem kevés; de jellemző, hogy elszigetelt, vagy magokat az élettől elszigetelő jelenségek inkább. Egyénileg különös, néha bizarr vagy erőszakolt pszichologiai problémát tesznek tragédiájok lelkévé és így minden érdekességök mellett, hatásuk nem lehet oly általános.

Mintha a tragédia régi formájában végezte volna föladatát s a gyöngé szem az uralkodó irodalmi viszonyok közt alig bírja még fölfedezni megújulása föltételeit. Különben minden irányban történnek kísérletek. Ott az opera törekszik új eszközökkel a tragédia magaslatát elérni; itt pedig a modern ember képét szeretnék a drámában tragikai típusá mélyíteni, vagy pedig a történet hőseit a drámai chablontól eltérőleg alakítani. Annyi bizonyos, hogy a műfajok egyes határozott formáikban néha egy időre letűnnek, erejüket veszítik vagy átváltoznak. Mily változások érik még a tragédiát s mikor fog fénykora újra föltűnni? — oly kérdések, melyeknél a fölolvasó bölcsesége véget ér.

KIRÁNDULÁS PÓROSZBA.

Beszély.

I.

Alig kelt föl a nap, midőn Piræus kikötőjében horgonyt vetettünk, hogy Póroszt és az ottani zárdát meglátogassuk. A fehér házak mint varázsképek emelkedtek ki a tengerből, melynek ragyogó fölszínén a tova sikamló hajók mintha tükörben nézték volna magokat, míg mellettök lassan haladtunk el. Én s a többi utasok a földélteten állottunk és míg szemeink a pompás színjátékon legettek, közöltük egymással megjegyzéseinket.

— Alig múlt harmincz éve — mondám -- hogy Piræust először láttam. Akkor csak egy halászbárka horgonyzott kikötőjében és a pusztá parton csak két szegényes viskó romjai látszottak.

— Ott — válaszolá egyik útitársam, kivel csak néhány percczel ezelőtt kötöttem ismeretséget — ott, hol kétezer évvel ezelőtt a mostaninál sokkal jelentékenyebb, élénk és mozgalmas életű város emelkedett, nagyszerű templomokkal és pompás épületekkel.

— És mind ama nagyszerűségek közül talán csak azok az egyedüli maradványok, mondá, a kikötő lakatlan jobb partján evő néhány rombadőlt falra mutatva, az épen most szólott úrnak neje, kit csak keresztnevén, Angelikának fogok nevezni.

Ezt a nőt még kevésbé ismertem, mint a férjét. Még fiatal volt, azt hiszem, csak két év óta van férjnél és a legszebbik valamennyi nő között, kik a hajón voltak. Ez a körülmény ért-

hetővé teszi azt az előzékenységet, melylyel neki feleltem, hogy ezek a romok épen nem tartoznak a városhoz, hanem azon erőd maradványai, melyet a harmincz kényúr Cetonia földfokán épített, hogy a várost az ő barátaik és hazájok ellenségeinek, a spártaiaknak árulása segélyével bevehessék. Azonban, midőn ezt a magyarázatot adtam, már meg is bántam, hogy egyedül a vele való társalgás meghosszabbítása kedvéért oly oktatói hangba estem, föltalálván előtte történeti ismereteimet, melyek őt valószínűleg nem is érdeklik.

Annál inkább bámultam, midőn ő nem szűnt meg tovább kérdezősködni és természetesen nem is tartózkodtam válaszolni, ámbár meglehetősen kétséges, hogy kérdéseire mindig helyesen feleltem-e?

Elmagyaráztam, hogy a város a kikötő keleti részén levő földnyelven feküdt s azt a földfokot, melyet Alkimosnak neveztek, Themistokles erősítette meg, hol a régi falaknak még jelentékeny maradványai találhatók.

— Kérem, nem mondhatná meg, hogy a jó Terpsithea *) mi volt a régi görögök idejében? — kérde Angelika. — Volt ott már akkor is fagyalt, zene, mint tegnap este? Akkor is látogatta oly sok szép nő, mint most?

— Fagyalt — válaszolám — nem; zene, talán; de szép nők valószínűleg, mert ott, vagy közel állott Venus híres temploma «a szerencsés úthoz», melyet az istennő a knidosi tengeri ütközet után alapított.

— Nekem úgy tetszik, mintha Venus egy kissé a más jogaiba avatkozott volna — mondá Angelika nevetve. — Miért hívhatja magát a «szerencsés út» Vénusának, mi köze ő neki a tengerhez és a tengeri csatákhoz?

— Ön elfeledi, hogy ő és fia mindenek fölött uralkodnak, szárazon és vizen, másodsor, tudni fogja, hogy Venus a tenger habjaiból született, harmadszor meg, hogy Knidon, hol Konon a lacedaemonbelieket legyőzte, Venusnak szentelt város volt.

— És negyedszer — tevé hozzá egy mellettem álló fiatal uracs — ha Venus gözhajón utazik, égi istennőből tengeri istennővé változik.

*) Nyilvános sétálóhely a Phaleris partján, melyet a mostani Piræus lakói sűrűn látogatnak.

Ez az ízetlen tréfa, várakozásom ellen, nem volt Angelikának visszatetsző és a pillantás, melyvel viszonzta, mintha nem lett volna egészen ment a tetszelgéstől. Ettől fölbátorodva, midőn a kikötő bejáratához értünk, így szólt ismét a fiatal ember Angelikához:

— Képzeld csak, asszonyom, arra a két mesterséges sziklára, melyeken most két világító torony áll, hogy a hajósoknak éjjel az utat mutassa, a régiek két ijesztő oroszánt állítottak, mintha vissza akarták volna ijeszteni, vagy elnyelni azokat, kik a kikötőhöz közeledtek. Nem voltak a régiek okos emberek?

— Minden esetre furcsa gondolat volt — mondá Angelika hozzám fordulva, mintha engem akart volna felelősségre vonni a régiek hibájáért.

— Talán furcsa, de nem igaz — válaszolám én, kissé boszankodva a fiatal ember ostoba beszédén és Angelikára is, ki azt oly barátságosan fogadta.

— Hogyan, nem igaz? — kiáltá a fiatal ember. — Hát nincs meg az a két oroszán még máig is a velencei fegyvertárban?

— Tudom — válaszolám szárazon — olyan oroszán három van Velenczében és nem kettő. Pírausból csak egyet vitt oda Morosoni, a másik kettőt Attikának egyéb részeiből vitte. És a pírausi oroszán nem állt a kikötő bejáratánál, hanem közel a hajók kikötő helyéhez, az Ottó-téren.

— Ám legyen úgy — válaszolá a fiatal ember ingerülten a megczáfoltatás miatt. — Nem kívánok archæolognak tartatni, és szívesen átengedem önnek az ókort, ha az ifjúság bájait látom magam előtt.

E kissé sértő szavak után diadalmas pillantást vetett Angelikára, ki azonban ezúttal komoly és tartózkodó maradt, miből azt következtetém, hogy nincs híjával azon finom érzéknek, melyet a nemes természet és a kitünő nevelés szoktak kölcsönözni. Sőt azt hiszem, hogy mindjárt szándékosan felém fordult s nem a fiatal ember felé, hogy Miaulis András és Themistokles sírjai után kérdezősködjék.

Megmutattam az egyikét, mely félig elrejtve emelkedik a magányos parton, és a másikat, mely most is magán viseli egykori nagyságának nyomait Alkimos legvégső fokán, szemben dicsőségének vértől ázott helyével.

— Ott szívja — mondám — már évszázadok óta a ten-

ger üde szellőjét és minden megtörő hullám az ő nevét visszahangozza. Ott magaslik föl éjjelenként árnya és a holdtól megaranyozott tengerre tekint s látja a hullámokon tova suhanni a tönkre tett menekülő perzsa hajóhadat s a babérkoszorúzott görög evezős hajók bevonulását a piræusi öbölbe.

Ezt a kissé föllengő dicséneket inkább tréfásan mint komolyan mondtam és már el voltam készülve Angelika kötődéseit stoikus nyugalommal fölvenni, midőn bámulatomra a fiatal nő így válaszolt:

— Ha az idegen tudni akarja a különbséget köztünk és a régi görögök közt, elég, ha egy pillantást vet e két férfiú, Themistokles és Miaulis, sírjaira. Egy nemzet nagyságát, azt hiszem, legjobban abból lehet megítélni, a hogyan nagy embereinek emlékét tiszteli.

Míg így beszélt, arczai neki pirultak és vonásaiból a lelkesülés heve beszélt, a mi előbbi véleményemet, mely szerint ő benne a tetszelgés hajlama szunyadnék, tökéletesen semmivé tette.

Azonközben a gőzhajó folytatta útját, elhaladtunk Psytaleia elhagyott szigete és Salamis sziklás partja mellett s végre közeledtünk Aegina szigetének zöldelő halmaihoz; az egyik dombtetőn festőileg emelkedtek a templom romjai.

— A hogyan most innen Aeginát látjuk — mondá Angelika — változó halmaival, erdőben elszórt sűrű, apró, fehér házcsoportjaival és ama templommal, mely az egészet oly nagyszerűen koronázza, a nélkül, hogy e távolságban az őt környező új élet nyomai észrevehetők volnának, nem úgy érezzük-e, mintha hirtelenében ismét a régi Görögországban volnánk?

Igaza volt. Én is ugyan ezt éreztem, a nélkül azonban, hogy érzelmeimnek kifejezést tudtam volna adni. A többi utasok is összecsoportosultak és velünk együtt, részben szabad szemmel, részben messzelátókkal a templomot nézték, melyet Minervának és nem, mint némelyek állítják, Jupiternek szentelve, a perzsa háborúk után építettek — illetőleg újra építettek. Beszélgették egymás közt, hogy tíz évvel a görög forradalom előtt itt igen sok, régiségök által különösen becses szoborművet ástak ki, melyeket első Lajos bajor király megvett és most a müncheni múzeumot ékesítik.

Azonban a társalgás nem folyt kizárólag a régiségekről. Mert a társaság sokkal különbözőbb elemekből állott, semhogy

ugyanazon tárgy iránt mindannyian hasonló érdekekkel viseltettek volna. Mindenki a maga kedve, módja és hajlamai szerint mulatott, úgy hogy a rövid útát a vidám, élénk és kellemes beszélgetések még rövidebbé tevék.

A hölgyek között többen voltak, kik föltétlenül jogos igényt tarthattak reá, hogy szépnek és szellemesnek neveztesenek. De engem leginkább Angelika vonzott. Szépsége kifogástalan volt és ha fiatalos, mondhatnám légies arczát a tenger kékjében visszatükröződni láttam, úgy tetszett nekem, hogy a fiatal ember talán nem is mondott olyan nagyon közhelyet, midőn a gőzhajón utazó Venusról beszélt. Vígsgája kimeríthetetlen volt, csak néha-néha vonult át egy kis felleg, árnya az alig észrevehető érzékenységnek, melyet szíve legmélyső mélyében rejtett. Sok olvasástól művelt lelkében volt valami eredeti, mely néha meglepő volt, de mindig tetszett.

Mint mondtam, mindezekért inkább vonzódtam ő hozzá, mint a többi együtt utazó hölgyekhez. De azért, miért, miért nem, mindig újra fölébredt bennem a gáncs ellene, hogy hajlamai vannak a tetszelgéshez, melyeket benne észre venni véltem.

— Oh, ön nem látja — monda egyszer, midőn egyedül voltunk — ön nem bámulja a tenger csillogó fölszínét!

Való, hogy ebben a pillanatban nem láttam egyebet, mint az ő szemeit.

— Nem tetszik-e önnek, mintha folyékony saphir volna? Nem olyan, mintha a kék mennybolt területre el lábaink előtt? Valóban, az ókor rossz lelkű bölcse sohasem láthatta ilyenek a tengert, midőn kimondotta azt a nagy rágalmat: a tenger, a tűz és az asszony nagy három veszedelem.

— Sőt azt hiszem — mondtam kissé gonoszúl — hogy tökéletesen igazza volt.

— Valóban! — kiáltá Angelika vidáman fölkaczagva. — Kíváncsi vagyok reá, hogyan fogja ön ezt bebizonyítani?

— Mert — folytatám gyorsan — a tenger különösen ebben pillanatban, a nők legrútább jellemvonását képezi.

— És mi volna a nők azon legrútább jellemvonása, melyet a tenger most jelképez?

— A tetszelgés, asszonyom. Nyájas felszín, mely az ég mosolyát tükrözi, de mérhetetlen mélységében rejtett forgatagot és halált rejt. A régi bölcs, midőn a tengert a tetszelgő

asszonyhoz hasonlítja, nem tehetett másképp, minthogy a nőt a legnagyobb veszedelmek közé sorozza, melyek a férfiak szerencsétlenségéhez járulnak.

— Szigorúsága az iránt, a mit ön tetszelgésnek nevez, túlságos — mondá Angelika leplezett visszatetszéssel. — Én nagyon kétlem jogosultságát.

— A szép nő — folytatám — ki női hiúságát kielégítendő, fölszereli magát ellenállhatatlan fegyvereivel, fénylő szemsugárral, édes mosolylyal és nyájas, hízelgő hanggal, melybe a mély érzelem édes dallamát is tudja vegyíteni s miután gyanútlan áldozatát aranyos hálójába csalta, közönnyel néz reá, az oly nő, ki kerülőutat tesz, félvén, hogy egy hangyát eltapos, ki sír, ha egy legyet a vízbe fúlni lát, meggondolatlanságában vagy örömeiben nem retten vissza, hogy fájdalmat okoz, hogy egy lényt megsemmisít, hogy egy szívet tör meg, mely teljes odaadással ver érte. Vajon mi mást is jelképeznek a szirének, e hitregebeli szörnyek, kik csak azért dalolnak oly égi hangokon, hogy az utast behálózzák és romlásba taszítsák?

— Ön kíméletlen ítéletében — mondá Angelika — most már a szörnyetegekkel hasonlít össze bennünket.

— Isten őrizzen asszonyom, hisz hasonlatom csak a tetszelgő asszonyokra vonatkozik.

Angelika ajkába harapott és megfenyegetett újjával, oly módon, melyet könnyen a tetszelgés jelének vehettem. De nem akartam oly könnyű módon kibocsátani karmaim közül és makacsul folytatám:

— Ha valaki ellopja a másnak erszényét, tolvajnak nevezzük őt; gyilkosnak mondjuk, a ki idegen vagyon után vágyakozván, mást életétől foszt meg. De minek nevezné ön azt, ki minden lehető mesterfogásokkal elrabolja másnak boldogságát, a nélkül, hogy szüksége volna reá, hidegvérűen megsemmisíti, minden szenvedély nélkül életét mérgezi meg és a halálba kergeti? Vagy azt hiszi ön, hogy a férfi, ki egyedül hideg önzést talált, hol mennyei jószágot és vonzalmat, poklot, hol a paradicsom örömeit remélte, hogy az, ki imádásának tömjénében mindent elégetett, a mi nemeset és szentet szíve magába zárt és a hamut gúnynyal s közönnyel visszautasítani látja, hogy azután szerelme kinná, élete teherré válik, sőt talán önmaga ellen fordul, ha a bánat a bünt meg nem előzi?

— Ön igen melegen védelmezi álláspontját — mondá Angelika. — Talán önmagáról beszél, saját tapasztalásából?

— A magam dolgában — nem; én nemem nevében beszélek.

Angelika hangos kacajban tört ki, vonásai azonnal elkomolyodtak és átvonult rajta azon felhők egyike, melyből már előbb is azt következtetem, hogy szívében nem oly könnyelmű, mint vidám lénye mutatja.

II.

Azonközben megérkeztünk Póroszba és a sziklás, szakadozott part megpillantása, melynek hosszában elhaladánk, mielőtt a kikötőt elértük volna, kiragadott bennünket erkölcsi szemlélődéseinkből.

Megjegyeztem magamban, hogy a sziklák vad meztelensége, melyektől a többi utasok tekintete elégedetlenül fordult el, Angelikára ellenkező benyomást látszott gyakorolni, a miből azt következtetem, hogy van képessége a természeti szépségek minden nemét befogadni és átérezni, a komort és fenségest épen úgy, mint a szendét és nyájasat.

Gyermekként engedé magát a természettől tovaragadtatni. Csodálkozással mutatott a tenger gazdag színjátékára. Fölhívta figyelmemet, hogy a víz ott, hol a hasadékokba betolult, az olvadt smaragdhoz hasonlított, holott a sziklákon megtört könnyű habok fényes gyémántokként csillogtak.

— Önnel együtt csodálom — mondám — hogy mily könnyűséggel változtatja a tenger színét és képét. Valóságos kameleonja a természetnek.

Angelika kétkedő pillantást vetett reám és szavaimat ismételvén, újra megfenyegetett.

— Azt hiszem, értem önt — folytatá azután. Veszélyes dolog, a tenger haragjával daczolni; de jól vigyázzon rá, nem kevésbé veszélyes a nőekkel kikötni.

Épen körülhajóztuk a földfokot és a fönséges látvány, mely elénk tárult, magára vonta mindnyájunk figyelmét. Peloponnesus sziklás partja és Kalavria sziget bájos halmai közt voltunk. Elöttünk, távol a szigettől, egy hatalmas szirt emelkedett a tengerből, mely az öblöt két részre osztotta. Miután egy kis

puszta sziget előtt elhaladtunk, melyen egy erősség romjai heverték, melyet a forradalom alatt Heidek tábornok építtetett, a hegy lejtőjének egy festői pontján, gyönyörű erdőktől környezve, egy nagy fehér épületet pillantottunk meg, a Szent háromság zárdáját, igazabban a porosi zárdát.

Szerencsés véletlen következtében azon nap, melyen megérkeztünk, épen a zárda ünnepnapja volt. Midőn gőzösünk megérkezett, a partról több csónak közeledett felénk és többen az utasok közül, köztök én is, elhagytuk a hajót és a zárda kikötő helyébe eveztünk.

A gőzhajó, miután a többi utast Pórosznál szárazra tette Naupliába folytatta útját, honnan a következő éjjel volt visszatérendő, hogy bennünket ismét fölvegyen.

A kikötő helyről egy ültetvényekkel borított völgybe rándultunk. A fák alatt mindenütt ünnepi ruhába öltözött családok ütöttek tanyát; némelyek a falusias ebéd elkészítésével voltak elfoglalva, mások daloltak, sőt a fiatalok tánczoltak is; mindenütt tarka, sürgő élet.

A magaslaton fekvő zárda elragadó kilátást nyújtott a tengerre és környezetére. A kertek és az egész, természetes keretet képező környék, a cellák és a zárda udvara, hívőkkel voltak telve, kik a szentháromság ünnepére ide zarándokoltak és most mise után mindenféle elszéledtek, sokféleségökkel világiasan vidám színezetet adván az ünnepélynek,

Megtekintvén az épen üres templomot, mi is követtük az általános példát és bejártuk a környéket, fölkeresvén annak minden legkisebb pontjait. Nyughelyünket az átellenes völgy egy árnyékos részén, mormoló patak partján választottuk ki. Letelepeltünk egy fenyőfa alján és egy óra hosszáig élveztük ama édes elégteliséget, melyet az elragadó természet, víg társaság és jó reggeli nyújtott.

Reggeli után társaim csónakokba szálltak és Póroszba eveztek, hol némelyeknek dolguk volt, mások ismerőseiket látogatták. Estére a szomszédos kertek valamelyikében akartunk közös estebédre összetalálkozni. Én visszamaradtam, mert meg akartam látogatni Poseidon templomának romjait, mely iránt társaim egy része közönyös volt, míg a többiek szívesen megtekintették volna, ha az hozzájuk jött volna, és nem nekik kellett volna a templomhoz menni.

Elbúcsúztam tőlök, a zarándokok egyikétől egy ösz-

vért béreltem és éjszaki irányban a sziget belsejébe tartottam.

Útam egy óra hosszáig különböző völgyeken vezetett keresztül, hol a fügefafa mellett szentjánoskenyérfa, a citromfafa mellett fenyőfa terjeszté ágait, míg végre egy domb tetejére értem, honnan tág kilátás kínálkozott az egész sároni öbölbe. Láttam Aegina szigetét, Salamist, távolabb Athén városát és kéklő messzeségben Attikát, egészen a suniumi földfokig s azon túl az Aegei tengert a Cykladokkal.

A tulajdonképeni templom egy romban heverő fallal volt bekerítve, melynek belsejében régidőkben a görög szövetségi gyűléseket tartották. Leghíresebb Demosthenes halála után lőn. E falakról küldé a nagy haldokló hazafi és népszónok, még tört szemmel is utolsó bucsúját leigázott honába.

Leültem egy kőre és a nagy görög polgár sorsára emlékeztem, ki egyedül maradt állva, midőn az egész Görögország térdet hajtott a győztes macedoni előtt, a szó utolsó bajnokára, ki megváltoztathatta volna hazája sorsát, ha a görögök elég elszántak lettek volna, férfias tanácsait követni, vagy, mint ő, becsülettel elveszni.

III.

E gondolatokban valék elmélyedve, midőn hirtelen — nem tudom, a falak, vagy a fák közül jött-e? — egy leírhatatlan dallamú, különösen bús éneket hallottam, reszkető, panaszos hangon előadva.

E hangok mélyen a lelkembe hatottak, előbb megleptek, de lassan-lassan megragadtak s annyira lekötöttek, hogy jegyzőkönyvemet elővettem és a dal szövegét lejegyeztem; és az könnyen ment, mert a dalnok kiejtése igen érthető volt s az első versszakot, melyet nem értettem jól meg, kétszer ismételté.

Mint virág virultam
Ifjan, hogy megére
Egy angyalajak
És hervasztó csókja
Száramról letépe
S vitt zajgó patak.

Hattyuként kívántam
 Szállni fel az égnek,
 Érne a napot;
 Arany méh megszára,
 Lankadt vagyok, tévedt
 S a földön vagyok.

Világíta máskor
 Ész- és szerelemnek
 Kettős csillaga;
 Am a vad viharban
 Fényét egyikének
 Sem látom soha.

Mint egy nyitott könyvben,
 Látám a teremtés
 Arany lapjait;
 Most nyomasztó átok
 Borult le reám és
 Vad homály vakit.

Pusztá az én lelkem,
 Szemeim meredten
 Néznek szertesztét
 Az égbe felettem,
 Semmi meg nem enyhít,
 Mi sem boldogít.

Ez a csodálatos dallam annyira meglepett és megrázott, hogy szemeimbe könnyek tolultak. Midőn körülnéztem, keresvén, hogy honnan jött az, hirtelen egy elvadult külsejű embert pillantottam meg. Haja fekete, bozontos volt, ruhái rongyosak; egy vastag dorongra támaszkodott s míg egyik lába födetlen volt, a másik egy hevenyészett ószerű sandálba volt bujtatva.

— Te énekeltél, barátom? — kérdém őt könnyedén üdvözölve. — Dalod szép volt.

E szóknál szemei fölillantak, mint az izzó szén és lázas mohósággal válaszoló:

— Barátod? Ki mondta neked, hogy én barátod vagyok? Ha azt hiszed, akkor menekülj, mielőtt fejedet evvel a füttykös-sel beverném. Hát nem tudod, hogy a barátok gyilkolnak? Ha barátom vagy, akkor egy rugással letaszítlak, hogy a sziklákon üvegként összezuzódjál és én nevethessek.

Nagy Isten! én egy örülttel állottam szemben és a vastag

dorong s tagjainak izmossága kezeskedtek, hogy fenyegetését könnyen követhetné a tett.

Első gondolatom volt, hogy követem bölcs tanácsát és elmenekülök. De midőn ismét reá tekintettem s homlokán mély barázdákat láttam, melyeket a kor nem áthatott és vonásaiban bizonyos szelidséget s vonzót és mély lelki fájdalom kifejezését észleltem, félelmem engedett a részvét érzelmeinek.

— Nem megyek, válaszolám engesztelőleg, mert tudom, hogy nem vagy gonosz, csak szerencsétlen.

— Szerencsétlen! — ismétlé halkán, mintha valamire emlékezni akarna, a mit elfeledett. — Szerencsétlen! Honnan vetted ezt a szót? Hah! már emlékezem! Volt idő, midőn nem jött más szó ajkaimra. És ennek a szónak varázshatalmā volt, mert lelkem megnyilt tőle és én sírtam és ismét szabadon lélekzettem! Most, a mint te is láthatod, elvették lélekzetemet és én úgy járok-kelek, mint egy temetetlen halott. Miért nem temetnek el, ha már meghaltam? Vajon a halottnak nincs joga a sírhoz! Látod, ha eltemettek volna, most nem volna szükségem a lélekzetre!

— Ki vette el lélekzetedet? — kérldém mosolyogva, ám bār szívem fájdalmasan elszorult.

— Te nevetsz! — kiáltá s mint egy aczél rugó ugrott elő és szemei villámlottak. — Nevetsz, aztán te is elárulsz engemet! Nevetsz, mint a többiek — talán te is verni akarsz? Oh, ne verj meg, kérlek! Te nem tudod, hogyan fáj az nekem!

— Téged megverni! — mondlám s hangom remegett. Ki volna oly gonosz, olyan embertelen, hogy téged megverne?

— Igen, vannak oly rossz emberek — válaszolá. — Ha azt mondtam, szerencsétlen vagyok, megverték, hogy hallgassak.

— Rettentő barbárság! — kiáltám eliszonyodva. — Hát nincsenek barátaid, rokonaid? Nincs senki a világon, ki téged szeretne?

— Engem szeretni! — mondá kacagva. — Engem szeretni! Nem szerettek akkor, midőn még éltem és most szeretnének, mikor már meghaltam? Nem szerettek, mikor még ember voltam és most szeretnének, mikor kutya vagyok? Mert tudnod kell, hogy engem majd a zárda bolondjának, majd kutyájának neveznek el. De kutyájokat szeretik, engem csak rugdosnak! Mindenki irtózik tőlem. Nagyon rossz ember lehetek én, ám bār

hár soha nem bántottam senkit sem. Engem szeretni! Mondd csak, nem te vagy a bolond?

És ismét abba a hosszas, görcsös kacajba tört ki, mely szívemet szaggatta, mert halvány arcza és modora, mely ízetlensége daczára nem volt bizonyos tisztesség nélkül, épen úgy mint beszéde, melyben kapcsolat nélküli szavai ellenére bizonyos választékosságot észleltem, meggyőztek, hogy nevelést nyert művelt ifjuval van dolgom, ki — talán megelőzött erkölcsi szenvedések következtében — egy borzasztó betegségnek, vagy azok tudatlanságának vagy érzéketlenségének áldozata, kiknek gondjai alá adatott.

Megragadtam kezeit és komor arczába pillantottam, melyen a mosoly is a fájdalom kifejezését vette föl.

— Mondd el szenvedélyeidet. Tárd föl szívedet; ha a részvét nyújthat vigasztalást, megtalálod azt nálam.

Midőn így szóltam, éreztem, hogy szemeim könnyekkel teltek meg.

Hirtelen kiszakítá magát kezeimből.

— Te sírsz! — kiáltá. — Sírsz! Azt hittem, hogy már nincsenek könnyek e földön. Hát nem tudod, hogy csak az angyalok sírnak és hogy könnyeik a paradicsom harmata! De az angyalok ördögökké lesznek, könnyeik tűzfolyóvá válnak, melyek a szíveket megemésztik. Átok az angyalokra, kik sírnak hogy megcsaljanak, átkozottak könnyeik, melyek azért folynak, hogy megfojtsanak!

E szavakat nagy fölindulás közt mondá, de hirtelen nyugodtabb lön és ideges kimerültségbe süllyedt. Térdei remegtek és midőn tekintetét ismét reám veté és szemeimből a mély részvétet kiolvasni látszék, hevesen karjaimba dőlt, fejét keblemre rejté, mint a gyermek anyja ölébe, és hangosan sírt és jajveszékelt.

Így maradt néhány pillanatig, miközben én csillapítani igyekeztem és arczát símogattam. Midőn fejét ismét fölemelé, könnyei még egyre folytak, de szemeiben az előbbi vad tűz helyett az értelem egy halvány sugára látszott fölesillanni.

— Legy áldott — mondá, engem megcsókolva. — Te fölolvastottad szívem fagyát. Már oly régen nem sírtam! Azon aranyos boldogság óta soha! Hidd el, nekem is volt valaha tavaszom, nekem is voltak boldog éveim, midőn még sírni tudtam, mert még reméltem!

— Bátorodjál — válaszolám, remélve, hogy most, midőn nyugodtabb lőn, megérthetne. — Ne add magad a kétségbeesésnek. Közeledjél az emberekhez és tapasztalni fogod, hogy ők szeretnek. Miért vagy e magányban?

— Magánynak mondd ezt? — kiáltá. — Hát nem látod, mily sötét az egész világ? Lakatlan. Itt lakik — de hallgass — senkinek sem szabad megtudni, mert még ez örömentől is meg-rabolhatnának.

— Ki lakik itt? — kérdém. — Csak nem vagy hozzám bizalmatlan, mint a többiekhez?

— Nem. Te jó ember vagy, te sírtál én érettem. Ő itt lakik. . . Minden nap elhagyom a zárdát és ide jövök, hogy lássam őt. Ő leül az Akropolis árnyába. . . Azt hiszed, hogy a mit itt látsz, az Praxiteles szobormunkája? Nem, ez ő! Nézd csak, hogyan mosolyog. De, tudod — vissza ne mondd senkinek: mosolygása csalfa! Szemével integet és kezeivel jeleket ad. . . : Tudod, miért teszi? Azért, hogy a mélységbe dőljek és ő nevetessen.

— De hát ki ő? Minek hívják? — kérdém, nem annyira kíváncsiságból, mint inkább azon reményben, hogy a szerencsétlenről valami bizonyosat megtudván, a mennyiben lehetséges, segíthessek rajta.

— A neve — válaszolá — szívembe van írva és ott kell maradnia, mert szívem bezáródott.

— Hát a te nevedet sem akarod megmondani? — folytattam állhatatosan.

— Az enyémet, mondá oly mosolylyal, mely elárulá, hogy értelme ismét sötétülni kezd. — Én az élő halottnak nevezem magamat. De a zárdában nem tudják ezt és a zárda bolondjainak neveznek.

Minden fáradozásom daczára e két kérdésre makacsul ugyanazon választ nyertem.

— De — mondám végre — talán igaztalan vagy iránta, talán csalódlol és ő szeret?

Közeledett hozzám, minha valami fontosat akarna reám bízni.

— Nem úgy — mondá halkán. — A másik szép volt, én rút. Az szellemes és eleven, én nem értettem a megtetszés művészetét; ő gazdag volt, én pedig szegény. Ő adhatott neki házakat, pénzt és hintókat, én mást nem adhattam, csak szegény

szívemet. Ő eldobta a szívet és elfogadta a házakat s a hintókat. Igaza volt, nem panaszkodom miatta. De ha szívemet vissza akarta utasítani, miért kívánta azt, miért vette el? . . . Egy dolgot nem értek . . . Miután szívem meghalt, természetesen én is halott vagyok. Miért nem temetnek el? Miért hagynak élőhaldottan bolyongani? Vajon nem tudják, nem értik-e, mily kínos az? Vagy talán gazdagnak kell lenni, hogy a sír nyugalalmát megvásárolhassuk.

E szavak szívemet hasították; véget akartam vetni ezen reám és a szerencsétlenre nézve egyformán kínos társalgásnak, azért fölálltam és kezét némán megszorítván, öszvéremre ültem s visszafelé indultam, mélyen sajnálván, hogy őt ez állapotban kell hagynom, de azon meggyőződéssel, hogy maradásom nem válnék előnyére. Azonban föltettem magamban, hogy sorsa könnyítésére módot fogok keresni.

Alig távoztam egy kis járásnyira, midőn mégegyszer visszatekintvén, észrevettem, hogy az örült némán követ, mint gazdáját az eb. Öszvéremet lassúbb járásra szorítottam, hogy időt engedjek neki a közeledésre. Ismét beszédbe ereszkedtem megkísérelvén majd vigasztalni, majd fölöle bővebb értesülést nyerni, hogy azt később a saját javára fölhasználhassam. Azonban fájdalmasan kelle tapasztalnom, hogy az értelmét környező homály ismét sűrűbbé lön. Csak, ha szívének húrjait sikerült ügyesen megérintenem, villant föl benne az értelem egy sugára, mely azonban a villám gyorsaságával csillogott föl és aludt ki ismét.

Végre a zárdához értünk. Az ember, kitől az öszvért béreltem, kísérőmet illetőleg hozzá intézett kérdéseimre nem tudott egyebet felelni, mint hogy az a zárdá bolondja. Később egy szerzeteshez fordultam, ki szintén nevetve válaszolá, hogy azt a zárdában a zárdá bolondjának és néha kutyájának nevezik. Valóságos kolonez a zárdában, lusta és csak veréssel lehet dologra bírni, száját mindig nyitva tartja és folytonosan verseket s egyéb ostobaságokat csinál. A prior, ki most épen délutáni álmát aluszsza, alig tudhat többet, mint ő, mert a bolondot még meghalt elődje hozta a zárdába.

Miután láttam, hogy lehetlenség a szerencsétlenről többet megtudni, csak arra kértem a tisztelendő atyát, hogy parancsolja meg testvéreinek, miszerint e szegény, Isten és emberekől elhagyottal keresztyénileg és emberiesen bánjanak:

egyszersmind egy kis pénzösszeget is kézbesíttem neki annak gondozására és hozzá tettem, hogy ha Athénből visszatérek, lesz rá gondom, hogy a szerencsétlen sorsát enyhítssem.

Ez után a tenger felé tartottam, de mögöttem ismét megpillantottam az örültet, a ki a szerzetessel való beszélgetésem alatt valahol a bozótban lehetett elrejtőzve.

A tengerpart mentében könnyen Póroszba juthattam volna, de kimélni akartam erőmet — és miután a nagyszerű öbölben épen kedvező szél fújt, előnyt adtam a gyorsabb és kevésbé fáradságos vízi útnak.

De midőn a csónakba épen be akartam szállni, az örült, ki szándékomat megértette, kezemet megragadta és csodálkozó, bárgyú pillantással tekintett reám.

— Hogyan — mondá — te menni akarsz? el akarsz hagyni? miután — mi történt? — Már nem emlékezem . . . De hát — nem olvadtak-e lelkeink együvé? Ejh, úgy van, te sírtál miattam. Nekünk most már egy lelkünk van. Hogyan mehetnél te most el — hogyan vihetnéd el lelkemet? Az lehetetlen — lehetetlen?

Bármily megható volt a ragaszkodás, melyet a szerencsétlen örült az első iránt érzett, kinél részvétet tapasztalt, mégis azon kellettennem, hogy azt a kellő határok közé visszazsorzítsam. Határozottan tudtára adtam, hogy nekem okvetetlenül Póroszba kell mennem, mert barátainknak megígértem, hogy estére ott találkozom velök.

E szónál «megígértem» látszólag engedékenyebb lön, mert, miként már előbb is észrevettem, szíve igazságos volt és emlékei tiszteletre méltó alapon nyugodtak.

— És — kérdezé — holnap ismét visszatérsz?

— Fájdalom, nem — válaszolám. — Holnap napfölkelte előtt a citromerdőben leszünk, délután Trözenében az ördög hídjánál és este visszatérünk Athénbe.

— Reggel a citrom-erdőben, délután Trözenében az ördöghídnál, este Athénben — ismételteté magában, mintha e szavakat emlékébe akarná vésni.

— Légy jókedvű — mondám. — Nem foglak sorsodra hagyni. Ha Póroszba visszatérek és nem lesz senkid, a ki gondodat viselje, bizhatsz benne, hogy melletted leszek.

Kezét melegen megszorítám. Ott állt egy fa törzséhez

támaszkodva és szemeivel követett s midőn a csónakba léptem, utolsó istenhozád gyanánt utánam kiáltá:

— Reggel a citrom-erdőben, délután Trözénében!

A partot elhagytuk és kieveztünk a tengerre s láttam, hogy ő mozdulatlanúl egy helyben maradva, szemeivel a kis ladikot követte, míg a sphæriai hegyfok el nem takarta szemeim elől.

IV.

Midőn a földfokot körülhajóztuk, szemeim elé új, csillogó szinjáték tárult, mintha egy bűvös tájképről vonták volna le a leplet.

Sphæria szigetét csak egy keskeny tengeröböl választja el a peloponnesusi szárazföldtől.

Jobb felől a meredek lejtőkön a város emelkedik; fehér házai úgy tűnnek elő, mint egy tengeri sirályraj, mely ott ereszkedett le, hogy a sziklákon eledelt keressen, bal felől egy dombsor, a mely lassankint virágzó kertekkel fődött csúcsokig zöld szőnyeggel borított hegygyé emelkedik.

Ez a csendes tenger, melynek vízében két part tükröződik vissza, a házak, melyeknek falait a habok csókolgatják és a horgonyt vetett hajók, melyek előtt elvitorláztunk, mindezek élénken emlékeztettek a konstantinápolyi Bosporusra, melynek Poros szép miniatürképe gyanánt tűnt föl előttem.

Midőn majdnem a város középpontján, a kis vásártérnél kikötöttünk, összes útitársaimat már ott együtt találtam. A türelmetlenség élénk kitöréseivel fogadtak és tudtomra adták, hogy ha még egy kissé tovább folytattam volna archæologiai kutatásaimat, alkalmat nyújtottak volna, hogy Poseidontól kérjem ebédemet és nélkülem hajóztak volna tovább.

Szerencsére idejében jöttem, még mielőtt fenyegetésöket végrehajthatták volna. Valamennyien a csónakokba szálltunk és oda evezünk, hol a közös ebéd várt bennünket.

Azon helyen, a honnan kiindultunk, Sphæria szigetének partja beljebb vonul, az öböl tágabbá lesz, mélyen benyomul a szárazföldbe és még egy másik kijáratot képez ott, hol Peloponnesus partja Kalavria szigetéhez közeledik. Mi az erdőborította déli part mentében hajóztunk, melynek mély árnya kedvencz

tartózkodási helye a csalogányoknak. A tenger partján álló fák gyümölcsessel terhelt ágaikat a hullámokban fűrösztik. A kilátás elragadó volt és a könnyű szellő édes illatokat hajtott felénk a szárazföldről.

Midőn megérkeztünk, már terített asztal várt reánk egy fügefafa árnyékában, melynek messzire kinyuló ágai sátorként borultak fölénk, viruló citromfák között és egy patak partján, melynek átlátszó hullámai halk morajjal siettek tova.

A természet e pompájában néhány kellemes órát töltötünk és az étvágy étvágyat gerjesztett, a szellem kihívta a szellemet, a nők dala versenyzett a csalogányokéval s a fiatalok tánca megkoronázta a mezei ünnepélyt.

Midőn a nap hanyatlani kezdett, elhatároztuk, hogy az útát visszafelé gyalog teszszük meg. Szőlőhegyek és magas lombkoronás fák között haladtunk; helylyel-közzel a tisztásabb helyekről beláthattuk az öböl síma fölszínét, mely fölött, épen velünk szemben, mint amphitheatrum, emelkedett a kelő hold első sugaraival berezgett város.

E szép séta alatt, melyet részint csoportokban, részint párosan tettünk, karomat Angelikának nyújtottam. Társalgásunk a természet szépségeiről észrevétlenül a szép asszonyokra tért át és igen természetes fordulattal ismét első beszélgetésünk tárgyához, a szép asszonyokhoz, jutottunk, kiknek ártatlan és veszélytelen játékát Angelika igen szellemes sophismákkal tudta mentegetni.

— Ön nem az egyedüli, ki e nézetben van. Épen így gondolkozik a királytigris is, midőn a kellemeset játszva, éles körmeit kinyújtja és bennünket egész barátsággal szétmarczangol. Épen így gondolkozik a tarka kígyó is, midőn gyűrűit kéjelegve csavarja egy fehér nyak köré és gyönyört talál benne, azokat mindig szorosabb- és szorosabbra vonni, míg áldozata meg nem fulad.

— Ha önre hallgatnak, akkor a férfiak a teremtés galambjai és báránykái, mi pedig tigrisei és kígyói. És mi bolondok engedjük, hogy a férfiak legyenek az emberi nem történetírói!

— Midőn ma önt a zárdánál elhagytam — mondám, a nélkül, hogy megjegyzésére egyenesen feleltem volna — tudja-e mit láttam?

— Hogy ne tudnám? — válaszolá. — Ön látott egy kö-

vet, melyet egy pásztor tett oda, midőn bárányt sütött és ön megállt a kő előtt s kimondta, hogy az kétségtelenül Isten tudja micsoda templom maradványa — vagy talán fölfedezte Pelops vagy Herkules sírját.

— Először is én csak Poseidon templomát láttam, de most nem erről van szó. Hanem ugyanazon helyen egy szerencsétlen örülttel találkoztam, ki eszét szerelemből veszíté el, mint kivethetem, a szeretett nő hűtlensége és közönye miatt.

— Valóban! — kiáltá — ön egy szerelemtől örültet látott! Oh, jöjjön, jöjjön, bármily messze van, menjünk oda, hogy őt nekem bemutathassa. Már régóta vágytam két ritkaságot látni, melyekről már oly sokat olvastam, a tengeri kígyót és a ki szerelemből örült meg. Némelyek azt hiszik, hogy történetíró létökre egyszersmind ügyes regényíróknak is kell lenniök. De én nem tartozom közéjük, mert én erősen hiszek a tengeri kígyóban.

— A mi engem illet, asszonyom — válaszolám nevetve — ha valaha elkövettem a hibát, hogy regényeket írtam, tökéletesen kígyógyúltam belőle, mióta egy szigorú politikus, ki elvből nem írt semmit, egy politikai szóvita alkalmával szégyenpírba borított, midőn elzárta számat, reám kiáltván: «Te regényeket írtál!» Szerencsétlenségre az én örültem valóban élő ember, kinek történetét megtudakolom, mihelyt Athenbe visszaérkezem.

— Azt én előre elmondhatom, mondá — Angelika mosolyogva. — A zárda ünnepélyén valaki nagyon sokat vett a jóból, és mivel a többinél költőibb természetű, a helyett, hogy egy fa gyökerében megbotolván, elfeküdt volna, míg mámora kipárolog, kiment a hegyek közé és ott, midőn bacchusi álmait a dryádoknak épen elbeszelné, meglátja valaki, ki a kapott szemrehányás daczára javíthatatlan regényíró maradt és a szavakat, melyeket a bor sugalt, valóságos operaszöveggé ékesítette.

Vitatkozásaink közben megérkeztünk a Pórosztól nem messze eső Galata külvárosba.

Egy nagy kút köré számos vizet merítő asszony volt összegyűlve. A négyezer lakost számláló Pórosz városának egy csöpp vize sincs e kutat kivéve, hova az asszonyok csónakon jönnek a városból, hogy a szükséges vízzel ellássák magokat.

A város kikötőjénél az utas mindig egy sereg leányt talál,

kik összekötött korszókat vállaikra vetvén, kis csónakjaikban sorba ülnek és a kúthoz eveznek.

Megérkezvén a városba, elváltunk egymástól, hogy fölkeressük az ismerős családok részéről vendégszeretőleg följánlott hajlékainkat és másnap reggel, a nap felkölte előtt már hajóra szálltunk, hogy Trözénébe induljunk. Miután a kis erődített Heidek szigetét körülhajóztuk, a peloponnésusi parton. Artemisnél nemsokára szárazra léptünk. Ez a hely nevével Artemis egykori templomára emlékeztet, melynek maradványait a mostani kis templomban fölismerhettük.

A tengerparton egy kis, sűrű citromerdő borította hegyet kellett megmásznunk és egy óra múlva oly magaslatra értünk, honnan lábaink alatt láttuk a végtelen tengert, az egész szigetet, a földszorost, Pórosz városát és az átellenes völgyek egyikében a zárdát, mely egy fehér madárfészekhez hasonlított.

A hegyről lerohanó patak partján kiválasztottuk a legnagyobb citromfát és annak illatos lombsátora alatt, a gyep-szőnyegen költöttük el reggelinket.

A páratlan kilátás, különösen abban a pillanatban, midőn a kelő nap a tengert lángba borította és a hegyeket megaranyozta, a végtelen erdőség, melyet a növényvilág legszebb és legnemesebb fajai ékesítettek, a hulló virágok, melyek a talajt behavazták és a levegőt illatukkal töltötték el, az ágakról csüggő aranyos gyümölcsök mosolygása, a patak mormolása és a madarak éneke, kiket a forrás üde frissesége csalt ide, mindez lekötötte a gondolatokat és fölizzgatta a képzelmet, úgy hogy sokan még a reggeli vége előtt verseket rögtönöztek, melyek természetesen nem találkoztak volna mindenben a múzsák elismerésével, és Angelika megjegyezte, hogy ha a paradicsom is ilyen, ő magának már szívesen lefoglalna itt egy helyecskét.

— És mi is — suttogám — mert a véletlen úgy akarta, hogy mellette üljek — mi is, ha ily angyalok vannak benne.

Azt kell hinnem, hogy a vidám reggeli utánzójává tett azon fiatal embernek, ki a hajón utazó Venusról beszélt.

— Angyalok, tigris körmökkel és kígyótesttel — válaszoló gonosz célzással tegnapi beszédemre.

— Oh, asszonyom — válaszolám — azt csak általánosságban mondtam, a nélkül, hogy személyekre céloztam volna!

— És különösen — tevé hozzá, — mindig czélzás nélkül a jelenlevőkre.

— Kérem, higyen nekem. De hogy is kívánhatnám ezt, midőn ön nem hiszi, hogy a szerelem örültté teheti az embert.

— Hogyan? — válaszolá. — Már mondtam, hogy ezt a jelenséget egy rangba helyezem a tengeri kígyóval, melyben erősen hiszek. A mi az ön örültjét illeti, már megegyeztünk, hogy ön bemutatja nekem, aztán majd megpróbáljuk, hogy segíthet-e rajta a homöopathia?

Egyszer aztán beszéd közben bátorságot vettem magamnak, ujjammal fehér karját megérinteni, hogy hallgatásra intsem és figyelmét fölébreszszem. Először bámolni látszott, az után azon irányban hallgatózva, melyet mutattam, ő is meghallotta nem messze tőlünk, az előttem már ismert, reszkető hangon énekelt különös dallamot. Mintha félt volna, közelebb húzódtott hozzám és kérdőleg tekintett szemeimbe.

E pillanatban hangos ujjongást hallottunk azon helyről, honnan előbb a dal hallatszott és nevetve szaladt elénk néhány matróz, kik bennünket ideszállítottak.

— A bolond — kiálták — a zárda bolondja! Ott fönn látta, hogy itt esznek és elkezdett dalolni! Oda szaladtunk — de nem lehetett megfogni. Mintha szárnyai nőttek volna, úgy ugrált a sziklákön, mint a zerge. De csak hadd szaladjon, oda lenn azért még is megcsipjük.

— Szégyeljétek magatokat! Ti keresztyének vagytok? — mondám, közéjük lépve. — Bántott titeket ez az ember, hogy így üldözitek?

— Hiszen ő bolond, uram! — válaszolák azon hitben, hogy elég nyomós ervet mondottak.

— Ó testvéretek, csak szerencsétlenebb nálatok. Adjatok Istennek hálát az ő kegyelméért, hogy nem vagytok olyanok, mint ő. Nektek segíteni kellene őt, a mennyire tudjátok. Hagyjátok békével. Nem tűröm, hogy akárki is bántani merje.

Szavaimnak engedniök kelle és visszahúzódtak, ámbár elfojtott zugolódással, mert nem tudták fölerni észszel, miért ne boszanthatnák s nevetethnék a bolondot? Mi is fölemelkedtünk, mert czélba vévén, hogy visszaútazásunk előtt még Trözénét is meglátogatjuk, nem szabadott az időt hiába elfecsérelnünk.

Most ugyan azon úton, melyen jöttünk, lefelé ereszked-

tünk. Emlékezésül a szép erdőre, mindannyian egy arany gyümölcsű citromfaágot vittünk magunkkal, a fiatal nők pedig hajokat a narancsfa tiszta symbolikus virágaival ékesítették.

— Hisz-e most már az én örültemben? — kérdelem.

— Hogy hiszek benne, azt már elárulta megdöbbenésem. Nem félek az örültektől. De váratlan megjelenése kellemetlenül érintett.

— Én biztosíthatom önt — folytatám — hogy ő igen ártatlan örült és csak részvétet érdemel.

— De hogyan jöhetett ide? — kérdé remegő hangon, a mi akkor azt látszott előttem bizonyítani, hogy még sem olyan bátor, mint a milyennek mondta magát. — Valószínűleg oly barátságot érez ön iránt, hogy mindenhova követi.

— Ez igazán meghat. Mert valóban, csak én miattam jött ide. Minthogy részvéttel szóltam hozzá és tiszteltem szerencsétlenségét, holott máshol csak gúny és közönyösség, sőt néha botütések tárgya — ámbár nem értette meg, a mit neki mondtam, de érezte azt; a szív hangja szívébe hatott és mert megmondtam neki, hogy ma hová megyek, ő követett. Oly nagy az ő vonzalma hozzám.

— És azért szívében azt hiszi ön, hogy ő nem olyan örült, mint a milyennek látszik — mondá Angelika könnyű mosolylyal.

Úgy tetszett, mintha mosolyában a tetszelgés röpke csilámát láttam volna. Bizonyos csipősséggel válaszolám:

— Fájdalom, asszonyom, a szerencsétlen tökéletesen örült. Ő sajnálatra méltó áldozata a női könnyelműségnek és a női állhatatlanságnak.

— Ha engedékeny voltam is és megengedtem, hogy az ön örültje valóban az — válaszolá, szemöldjeit összevonva — azért még nem szabad diadalmaskodnia. Még nem győzöttem meg, hogy szerelemből örült meg. Az örültségnek többféle neme van, mint például azoknak képzelgése, kik minden szerencsétlenséget a nőknek tulajdonítanak.

— Ki tudja, asszonyom — mondám tréfásan — hogy e képzelgésnek nem a szerelem-e az oka?

Angelika nevetett, megfenyegetett szokott modorában és ismételten követelé, hogy az örültet neki bemutassam, hogy megítélhesse, vajon megfelel-e dalának tollazata, mint Lafontaine mondja; arra is kért, hogy dalát számára leírjam.

Kíváncsiságának azonnal eleget tettem. Leültem egy ezitromfa gyökerére, kitéptem egy lapot jegyzőkönyvemből és a verseket leírtam; aztán utána siettem és átnyújtám neki.

Ismét csónakba szálltunk s minthogy gyöngye keleti szél fújt, kifeszítettük a vitorlákat és gyorsan hasítottuk a kissé nyugtalan tengert és jókedvünket nagyban emelte néhány nő félelme, kik a csónokok minden billenésénél aggodalmas kiáltásokban törtek ki.

Miután kis hajórajunkkal elvitorláztunk Pórosz városa és ama gyönyörű kert mellett, hol az előző este megétkeztünk, s elhagytuk a kis tengerszorost is, mely a szigetet a szárazföldtől elválasztja, a kikötő nyugati pontján, Vidinél partra szálltunk.

V.

Vidinél a templomot környező fák árnyékában találtuk a számunkra megrendelt lovakat. Azonnal nyeregbe ültünk s a buja növényzet és a szőlőhegyek közt lovagolva áthaladtunk Trizénia tartomány dús lapályain. Az útasok nagy száma, némelyek élénksége, mások ügyetlensége és mindnyájunk vídamsága, igen kellemessé tették a lovaglást, kivált, midőn néhány nyugat felől emelkedő felhő a napot eltakarta, melynek sugárai e forró évszakban és ez órában nagyon terhünkre lettek volna. Három órai lovaglás után Damala falvához értünk, mely, nagy és meredek sziklák alján, nem nagy távolban van azon helytől, hol valamikor a régi Trözéne állott.

Itt egy kis nézeteltérés merült föl társaságunkban, mert míg némelyek azt ajánlották, hogy előbb étkezzünk és azután menjünk az ördög hídjához, a többiek azt erősítették, hogy sokkal költőibb lenne, ha ebédünket a hídon költenők el.

— Ott — jegyzé meg Angelika — nem kell majd a kávéfőzéshez tűzről gondoskodnunk, mert azon hely tulajdonosa kétségen kívül nagylelkűen rendelkezésünkre fogja bocsátani óriási tűzhelyét.

— Kérem, ne pajkoskodjék oly könnyelműen az ördöggel — mondá egy másik hölgy, kinek valószínűleg nem volt oly nagy bizalma az ördög-házigazda nagylelkűsége- és önzetlenségéhez. — Ön tudhatja, hogy annak sok lába van. A mi

engem illet, én nem neheztelnék meg, ha lemondanánk birtokainak meglátogatásáról.

— Már késő, asszonyom — mondá az urak egyike, ki e vidéken ismerős volt — mert régen benne vagyunk az ördög birodalmában. Azok a dombok ott már mind az ő tulajdonai és a néphit szerint nevét mindegyikbe belevészte királyi pálczájával. E helynek a neve Apathia, amazé ott egy kissé távolabb Maledictio és a mellette lévőé Anathema !

— No hát akkor — mondá Angelika — ne legyünk hálatlanok. Birodalmában még mindeddig barátságos volt fogadtatásunk. Én az ördögöt a honatyák mintaképének nyilvánítom !

— Valószínűleg — szoltam hozzája — őt is egy kissé a tengeri kígyók kategóriájába sorozza.

— És a szerelemből megőrültekébe — tevé hozzá nevetve.

E közben azok, kik az ördög hídján való ebédelés mellett voltak, diadalmaskodtak. Egyhangúlag elfogadtatott az én ajánlatom is, hogy mielőtt fölmennénk, az árnyékban egy kis pihenőt tartunk. Archaeologusi kötelességünknek nyilvánítottam, hogy az ókort tiszteljük, mert most a Trözénébeliek földjén vagyunk, kik az alvást különösen szentnek tartották és tiszteletére különös oltárt emeltek.

E tudományos szavakat a társaság meglönthetetleneknek találta, különösen a nők, kiknek a lovaglás szokatlan volt és némelyek valóban, mások meg csak félszemmel, aludtunk mindaddig, míg a nap heve kissé alább hagyott. Rövid pihenés után felüdülve, de az éhségtől rendkívül gyötörve, felültünk lovainkra és ösvéreinkre s nyugat felé tovább haladtunk.

Nem sokára azon helyre érkeztünk, hol valamikor Trözéne városa állt, melyben Theseus született és Phædra szeretett. Az egyedüli antik épület, melyet ott láttunk, egy cyklopsi alapon emelt görög modorú négyszögletes torony volt.

Útunk nem sokára egy hegyre vezetett föl, közvetlen szélén egy mély sziklahasadéknak. Minél magasabbra értünk, ösvényünk annál meredekebb és szűkebb lön, a lovaglásban járatlan hölgyek rémülésére. Különösen az, ki már előbb is hangoztatta az ördögtől való félelmét, minden kőben, az út minden szabálytalanságában annak áldástalan működését látta és minden fölkiáltását, melyet belőle a felelem sajtolt, indirect szemrehányással kísérte azok ellen, kik Damalában akartak

meghálni — hogy végre is az éj itt találjon bennünket. Hogyan is lehet majd ily úton visszatérni, holott a láthatár szélén gyülemelő felhők különösen sötét éjjelt ígérnek!

Végre sikerült némiképen megnyugtadni azon kijelentéssel, hogy, ha az éj valóban meglepne bennünket, a mi nem volt épen valótlan színű, a magunkkal hozott fáklyák fényénél a nöket biztosan és veszély nélkül hazakísérhetnök.

Mínél magasabban haladtunk, a hasadek annál mélyebb lön és a két hegy között, melyeknek meredek, függőleges falai mindinkább közeledtek egymáshoz, végre csak néhány láb széles űr maradt.

Ott meglepett bennünket egy híd megpillantása, mely főnű a két hegyet egymással összeköti. Szedülés fogott el bennünket, midőn arról a mérhetetlen mélységbe letekintettünk. Fenekén siketítő morajjal zuhogott egy rohanó hegyi folyam az óriási sziklatömbökön. Ezek egy helyen vad rendetlenségben gátat képeztek, mely előtt a víz egy örökös éjbe burkolt széles medenczében összegyülemlett.

Ez az ördög hídja volt, mely nézetünk szerint nevének tökéletesen megfelelt.

Néhány hölgy — és azt hiszem, néhány úr is elsápadt, midőn a hídhoz közeledének és észre vettem, hogy többen keresztet vetettek. De Angelika, kinek erősebb lelke volt a többinél, a hídát egy archæologus szemével vizsgálá és megkérdezé tőlem, vajon a hídát a természet-játékának, vagy emberi kezek művének tekintem-e? Azt válaszolám, hogy ámbár nem lehet meghatározni, hogy a híd mely időből származik, mégis meg vagyok győződve, hogy az a régi görög építészet egy legrégebb műve. Figyelmeztettem a kövek merész, művészi összeillesztésére, a mi állításom bizonyítására szolgált.

— Önnek igaza lehet — mondá. — De úgy látom, mintha az öreg Athanáz bácsi a fejét rázná, jelezvén, hogy nem osztzik egészen az ön nézetében. Mit szölsz hozzá, Athanáz, ezt a hídát a régi görögök építették-e, vagy talán te tudod, hogy ki csinálta?

— Hm, hm! — mondá az öreg és a fejét rázta.

Athanáz bácsi az öszvérhajcsár volt, ki Angelika állatját vezette, kivel az ő barátságos modorában útközben elbeszélgetett.

— Ez nem felelet, Athanáz bácsi — mondá, szemével

felénk intve. — Ha tudod, hogy ki építette a hídát, akkor mondd el nekünk is.

— Hagyjuk azt — válaszolá Athanáz bácsi. — Ti frankok *) úgy is csak kinevettek bennünket és nem hisztek nekünk.

— Athanáz bácsi — kérleltük mindnyájan — nem vagyunk mi frankok! Mondd el, hogy ki csinálta a hídát.

Végre legyőzvéen bátortalanságát és vonakodását, megkezdé elbeszélését.

— Élt egyszer egy pasa Damalában — kezdé elbeszélését az öszvérhajcsár.

— Egy pasa — suttogá Angelika; — hol marad akkor a szürke ókor?

— Ez a pasa — folytató az elbeszélő — a folyam fölét egy hídát akart építeni, mely e két hegyet összekösse, hogy kegyelmesebben vadászhasson.

Ügyes építőmesterek jöttek hozzá Peloponnésus minden tájékáról, de igen sok pénzt kértek, mert a munka nehéznek ígérkezett. Lakott Damalában egy kőműves is; koldus szegény volt, mert lusta volt és ügyetlen. Ez irigykedett a többiekre; mert ámbár nem volt sokat érő ember, még sem szerette volna, ha idegenek keresték volna azt a pénzt.

Elment hát a pasához és azt mondta, hogy ő a hídát jobban és fele anyyi pénzért megcsinálja, mint azok. És mert sokat kiabált s magát jól földicsérte, a pasa neki adá a munkát, de kikötötte, hogy, ha nem készíti el jól, leütteti fejét.

A gonosz irigykedő örült, hogy legalább a többinek kárt tehetett és megépítette a hídát, a hogyan tudta ott lenni, a hol most az a két malom van. Eldicsekedett vele, hogy nincs több olyan híd az egész világon és oly szemtelen volt, hogy kérte a pasát, adja neki feleségül a polgármester szép leányát, Damala virágát, a legszebb leányt az egész Peloponnésusban. De ugyanazon éjjel nagy eső volt a hegyek közt, a patak megáradt és a hídát elszakította. Ekkor a pasa megparancsolá, hogy a kőművest eléje hurczolván, vágják le a fejét. De a nyomorúlt sirt és

*) A görög nép az előkelőket frankoknak nevezi, európai öltözködésök miatt, ámbár a fustanella a népnél is mindinkább kezd kimenni a divatból és talán tíz tizenkét év múlva nem lesz többé látható.

jajveszékelt s megígérte, hogy egy új, kétszer oly erős, hídát épít. Ekkor a pasa megkönyörült rajta és megadta az engedélyt.

A kőmíves megépítette a másik hídát is, sokkal jobban mint az elsőt és még jobban dicsekedett, mint először. De jöttek a nagy esőszakadások, a híd ismét oda lett, úgy hogy kő nem maradt kővön.

Midőn a kőmíves látta, hogy a pasa már a hóhért hívatja, remülésében félholtta lett, de most is sikerült a pasát rábeszélnie, hogy még egy utolsó kísérletet megengedjen.

Most óriási szikladarabokat gördítettett oda — azokat ni, odalenn — és oly ügyesen épített, hogy csoda volt megnézni. De mi egy hegyi folyamnak az ügyesség? Midőn a hegyeken tájékozva és bömbölve végig rohant, úgy elsöpörte a szikladarabokat, mintha apró göbécsek lettek volna.

Erre a kőmíves már kétségbe esett, mert tudta, hogy a következő nap utolsó napja lesz neki. Egy sarokba ült tűzhelye mellett, arcát kezeibe fektette és sirt.

Egyszerre lépéseket hallott és midőn fölnézett, egy egészen feketébe öltözött ember állt mellette, fekete szemű, sűrű szemöldökű és hosszú orrú; derekáról egy hosszúkás tintás üveg lógott. Az ember alázatosan köszöntötte.

— Ki vagy és hogyan jöttél ide? — kérde a kőmíves megrettenve. — Hiszen az ajtóm be van zárva.

— Bocsánatot kérek — mondá a fekete, — sírni hallottalak és bejöttem, hogy megkérdezzem, nem segíthetnék-e rajtad?

— Köszönöm — mester, mondá a kőmíves — de én rajtam már semmi sem segít.

— Olyan bizonyosan tudod? — kérde az. — Hadd halom, mi bánt?

— Mondom, hogy én rajtam semmit sem segít — mondá a kőmíves haragosan. — Tudsz-e olyan hídát építeni a hasadékon, hogy azt a hegyi folyam se el ne szakíthassa, se össze ne dönthesse?

— Ennyi az egész? Ez nem olyan nagy dolog. Kívánatodra a híd meglesz.

— Mihaszna, ha még oly erősen és szilárdan építenék is, hiszen a pasa holnap reggelre leütteti a fejemet, mert a híd nincs helyén.

— Most és holnap reggel közt még egy egész éjjel van — mondá a fekete kabátos. — Megengeded, uram? kérdé aztán, s pipáját nagy nyugodtan kihúzá kabátja zsebéből, megtölte, két újját kinyújtá, mint egy csiptetővasat (és különös, azok szemlátomást hosszabbodtak, míg két rőf hosszúra ki nem húzódtak), kikapott a tűzből egy parázst, aztán az újjai ismét megrövidültek és ő a parázst pipájába dugta. Holnapra — folytatá — miután egy kis ideig pöfékelt, — holnapra a híd készen lesz. Parancsolsz még valamit, talán hasznodra lehetnék valami módon?

A kőműves látván, hogy ennek az embernek hasznát vehetné, így válaszolt: hogy igazat szóljak, második kívánságom az, hogy gazdag legyek — és pedig mindjárt.

— Parancsodra — válaszolá a fekete. — Kívánságod jogos; már gazdag vagy. Még valamit?

— Feleségül akarom a polgármester szép leányát.

— Teljesedjék ez a vágyad is.

— Köszönöm — mondá a kőműves. Nem szolgálhatnék én is valamivel? A mint látom, nem is kell tűz a pipádba.

— Ne okozzon az neked hiába való gondokat, — válaszolá a fekete udvariasan. — Még hány évig szeretnél élni?

— Ha még három évig élhetek, meg leszek elégedve — válaszolá a kőműves.

— Három évig, a mint kívánod — mondá az idegen, mélyen meghajolva. — De én is kívánok tőled egy kis emléket.

— A mit parancsolsz, — mondá a kőműves.

— Három év múlva, ha már meghaltál és nem lesz reá szükséged, ajándékozd nekem a lelkedet.

— A lelkeket? — kiáltá a kőműves ijedten. — Nem én, mert a lelkeim nagyon értékes dolog! Sajnálom, de azt hiszem, hogy halálom után is szükségem lesz reája.

— Az már minden esetre más — mondá a fekete. — Nem akarlak kényszeríteni, csak sajnálom, hogy ez esetben se a gazdagsággal, se a kért arával nem szolgálhatok. Egyébiránt nem lesz egyikre sem szükséged, mert a pasa holnap úgy is lefejeztet.

— Megállj! ebben igazad van; ezt egészen elfelejtettem — mondá a kőműves és fehér lett, mint a kréta. — A fejemet nem hagynám szívesen a pasánál; hát sehogy sem segíthetsz rajtam?

— Szívesen. De három év múlva enyém a lelked. Más-képen fájdalom, nem tehetek semmit.

A kőműves fölkelt és határozatlanul járt föl-alá. Végre megállt az idegen előtt.

— Adj hozzá még két évet! — mondá. — Csináljunk a háromból ötöt.

— Miért ötöt? — kérde a fekete. — Mondjunk inkább hatot. Meg vagy elégedve?

— Meg; hat év múlva tied a lelke, esküszöm a szent —

— Hagyd a szenteket — mondá a fekete. — Nem adok semmit az esküvésekre. De engedelmeddel, van én nekem egy más mód.

E szavakkal egy kis könyvet vont elő belső zsebjéből, hegyes körmeinek egyikét a derekán függő tintásüvegbe mártá, megírta a szerződést, december tizenötödikéről keltezve, aztán átnyújtá a kőművesnek aláírás végett. De ez írni nem tudván, kérdezte, hogy nem volna-e elegendő, ha egy egyszerű keresztet vonna a kötvény alá? Erre az idegen tájékozni és remegni kezdett dühében s a kőműves újját gyorsan a tintás üvegbe mártá és a szerződésre nyomta. Erre a fekete könyvét zsebre dugta és melyen bókolva, eltűnt.

Másnap reggel a kőműves kiment arra a helyre, hová a hidat építette, de nem látott semmit sem. De mily nagyot bámult, midőn fejét fölemelte és magasan a levegőben megpillantotta a hidat, melyet most magunk előtt látunk.

Gyorsan, a mint csak tudott, oda szaladt, hogy közelről megtekinthesse, de midőn minden oldalról meg akarná vizsgálni, elsiklott és a mélységbe zuhant. Más nyakát szegi vala és összezúzza minden porczikáit, — ő neki semmi baja sem esett s midőn egy kődarabhoz nyúlt, hogy a fölmászásnál beleje kapaszkodjék, a kődarab levált a helyéről és alatta egy nagy hordó aranyat talált. Gyorsan elrejté a hordót és villámsebességgel a pasához szaladt. A pasa, midőn a hidat meglátta, annyira el volt ragadtatva, hogy őt Peloponnésus és az egész világ legelső kőművesének nyilvánította.

Most a mi kőművesünk úri életet kezdett élni, arany himzésű köntösökbe öltözködött, kerteket, citromligeteket és várakat vett. A polgármester maga ajánlotta neki leányát feleségül, sőt nemsokára őt magát választották meg Damala polgármesterévé. Hat év múlt el, a kőművesből tekintélyes ember

lett és az egész világ gazdagságáról és pompakedveléséről beszélt.

Egy napon, karácsony ünnepe volt, elhagyta Damalát, a nélkül, hogy megmondotta volna, hogy hová megy, mert új aranyakat akart hozni kimeríthetetlen kincseiből. Elment és nem tért vissza többé.

Pásztorok, kik nyájaikat a hegyen legeltették, beszéltek hogy a hídon látták, midőn egyszerre borzasztó orkán támadt, úgy, hogy az ég fekete lett, mint a szurok és a sziklák közt oly vihar dühöngött, mintha a hegyeket akarta volna feldönteni, míg az égből eső és jég szakadt. Rémület volt azt látni; a vihar üvöltése és a mennykövek dörgése között harsogó gúnykaczaj hallatszott. Mire az ég kiderült, a kőműves sehol sem volt többé látható. Midőn a pásztorok azon helyre mentek, hol utoljára látták, egy darab beírt papirost találtak, mit azonban a damalai írástudók, sőt még maga az iskolamester sem, tudtak elolvasni.

Míg Athanáz bácsi ezt a hosszú történetet elbeszélte, ebédünket egy sík helyen, a hasadék partján fölterítették. Néhányan a hölgyek közül azon ürügy alatt, hogy nyugat felől vészterhes felhők emelkednek, sürgették, hogy az ebéddel ne sok időt vesztegessünk — de talán azért is, mert nem óhajtották az estét oly helyen bevárni, hol fekete emberek járnak, kik látogatásaikat a kulcslyukon keresztül teszik.

Ebéd alatt természetesen a fekete ember, a híd, a kőműves és az aranynyal telt hordó fő tárgyai valának a beszélgetésnek, tréfának, kötődéseknek és a röpke szójátékoknak — talán némelyek rejtett félelmének is, kinek-kinek jelleme és vérmérséklete szerint.

VI.

A kis ünnepély hosszabbra húzódott, mint reméltük. Az est már szürkülni kezdett. A legtöbb hölgy már régen szeretett volna visszaindulni, de, hogy a kötődéseket kikerüljék, kívánságuknak csak rejtett czélzásokban mertek kifejezést adni.

Végre Angelika, ki minden gyermekes félelem gyanujának fölötte állott, így szólt.

— Nem gondolnák, mondá, hogy ideje volna, ha e hely birtokosának már békét hagynánk? Nappal nem kellett reá sok ügyet vetnünk, de az éjjel kizárólag az ördögé.

— Oh, ön az ördögöt említi, asszonyom, — mondá a fiatal uracs, kit már előbbi unalmas beszédjeiből ismerünk; — de az ördög trónvesztes lett ám, mióta birodalmát az angyalok elfoglalták.

— Ne aggódjék — mondá Angelika — önt úgy sem fogja a hídról elragadni, mint a kőművest. De, mint már előbb is említették, neki sok lába van, és nincs az a hatalom, mely őt megátolja, hogy visszamenetelünkkor a mélybe ne sodorjon bennünket, hol aztán mi nem remélhetjük, hogy egy hordó aranyra bukkanjunk. Könnyelműségünk természetes szövetségesévé szegődnek, ha itt meg hagynók magunkat lepetni a sötétségtől. Semmi kedvet sem érzek magamban, hogy ily módon keressem a halált, azért mindjárt felülök az öszvéremre.

És a hogy mindig történni szokott a tömegnél, hol a legbátrabb és legelszántabb az uralmat magához ragadja a többi fölött, mindnyájan fölemelkedtek, hogy Angelika példáját kövessék, annál is inkább, mert nyugat felől villámlani kezdett.

Az ösvény átellenes oldalán hirtelen megcsendült az örült éneke.

Embereink, kikre reggeli határozott föllépésem hatással volt, nem merték háborgatni. Angelika felém közeledett, kezeit megragadta és feszülten figyelve a dal minden szavára, azon hely felé mutatott, a honnan az jött. Éreztem, hogy keze remeg enyémben.

— Látja, mondám két versszak közti szünetben, hogyan követ ő engem mindenüvé? Fáj a szívem, ha rágondolok, hogy itt kell őt hagynom.

— Menjünk hozzá és beszéljünk vele — mondá halkán.

— Ha van bátorsága a hídon átkelni — mondám.

— Minden esetre átmegyek — mondá elszántan.

Mint hogy láttam, hogy nem tér el szándékától, kezemet nyújtám, hogy a mélység fölött átvezessem, épen, midőn a szerencsétlen az utolsó versszakot ismételte. Másik kezét férje tartotta, mert a felhők még fokozták a sötétséget.

Azon pillanatban, midőn a hídra léptünk, ragyogó villám vetett fényt arcunkra és hirtelen világánál megpillantottuk az örültet az átellenes szikla tetején. E váratlan látvány és a va-

kitó fény annyira megijesztették Angelikát, hogy a helyett, hogy előre ment volna, egy lépést hátrált, engem is magával vonva.

Az első villámot egy másik követte és fényénél a szerencsétlen dalnokot még ugyanazon helyen láttuk állni kitárt karokkal, mintha bennünket hívni akarna. Nekem úgy tetszett, mintha szemei kerekre nyíltak és lángolók lettek volna.

Most egy új dal hangjait hallottuk, de különös, szakadozott módon, mintha meghatottság vett volna erőt rajta, vagy mintha rögtönzött volna. Valóban, azt a versszakot, melyet most danolt, még nem hallottam tőle. Miután ezt is ismetelte, mint a többit, szavait megőriztem emlékezetemben.

Mint midőn gyermekként
 Pihentem, természet,
 Anyakebleden :
 Oh! fogadj be újra,
 Oh! hadd legyen kebled
 Pihenő helyem !

Alig végezte, midőn hangos kiáltását hallottuk és legnagyobb meglepetésemre úgy tetszett, mintha abból Angelika nevét hallottam volna ki.

Egy harmadik villám borzasztó színjátékot világított meg. A szerencsétlen, ki a heves mozdulatnál, midőn karjait felénk kitárta, egyensúlyt veszített, és a meredek hegyoldalra a mélységbe gördült. Azután a mélységből tompa esés zaját hallottuk. Angelika s a többi nők rémület kiáltásban törtek ki. Rögtön fáklyákat gyújtottunk, leszálltunk nagy veszélyek közt a meredek szakadékon át az örvény fenekére és ott — szívszakitó látvány — a szerencsétlent borzasztóan összezúzva, életelenül találtuk. Fölemeltük és nagy fáradtsággal sikerült a felszínre vinnünk azon, fájdalom, hiú reményben, hogy ha még van benne az életnek egy szikrája, ismét életre hozzuk.

A szerencsétlen hamuszínű, vérrel elöntött arca borzasztó hatást tett, különösen a nőkre, Angelikára mindenk fölött, ki előbb oly rendületlen és kitartó volt s talán elbeszélésem következtében, érdeklődni kezdett iránta. Midőn így maga előtt látta, rámeredt szóltanúl és aztán, mint egy villanyos szikrától találva, ájultan rogyott össze. Ájulása oly mély volt, hogy hosszú idő telt bele, míg nagy bajjal ismét életre hozhattuk.

Még azután is, hogy magához jött, arczán a halál sápadtsága ült és lábai annyira remegtek, hogy nem kis idő kellett hozzá, míg nyeregbe ültethettük. Azután is Athanáz bácsinak és még két emberünknek kellett állandóan segítségére lenni. A fáklyák fényénél kezdtünk a hegyről leereszkedni, mit a szomorú események hatása és még inkább a bennünket meglepett eső fölötte megnehezített.

Mély szomorúsággal és levert kedélyvel érkeztünk Vidibe, hol a holt testét míg eltemettetének, a templomnál elhelyeztük. Komor hallgatagsággal és aggódva a hölgyek, különösen Angelika miatt, ki komoly betegnek látszék, szálltunk a csónakokba és értünk indulásra kész hajónkhoz.

Az eső megszűnt, de követte a tengeri utazók réme, a szél. Mindnyájan szenvedtünk. Az urak a födélzetten maradtak, a levegő hatásától remélve némi könnyebbülést, a nők pedig hálórekeszeikbe zárkóztak.

Négy óra múlva, mely majdnem negyvennek tünt föl előttünk, éjféltájban végre elértük a piræusi kikötőt. Ily szomorú benyomásokkal ért véget a kirándulás, mely oly vidáman kezdődött.

Másnap fölkerestem Angelika lakását és hogyanlétéről tudakozódtam. Még mindig beteg volt és nem bocsáthatott maga elé. Néhány nap múlva ismét oda mentem, de ugyan azon értesítést nyertem. Midőn három hét múlva, bár férje nem találta jónak, látogatásomat viszonzni, ismét tudakozódtam utána, legnagyobb meglepetésemre azt a választ nyertem, hogy mindketten külföldre utaztak. Ezek után se okom, se alkalmam nem volt többé Angelikáról valamit megtudni.

VIII.

Három év múlt el a fönt elbeszéltek óta, midőn Angliából visszatérőben, Németország nagyobb városai egyikébe érkeztem. Ez a város (nevét szándékosan elhallgatom), különösen nevezetes a benne levő örültek házaról, mely Európa legjobban berendezett ilyenmű intézetének hírében áll. A póroszi megrázó eseményre gondolva és sajnálattal emlékezve, mily elhagyottak Görögországban azon szerencsétlenek, kik túléltek létök legne-

mesebb részének elvesztését, elhatároztam, hogy meglátogatom ez intézetet.

A rend és a gondos figyelem, mely a nagyszerű intézet berendezésének legkisebb részében is föltűnő, valóban meglepett. — Nem tehettem, hogy vezetőm előtt mindezen ki ne fejezzem legélénkebb csodálkozásomat és megjegyeztem, hogy azért kérdezősködöm minden felől oly behatóan, hogy később Görögországban hasznot vonhassak belőle, ha ott egy örültek házát építenének azon kitűnő minta után, melyet most tanulmányozni alkalmam van.

— Ön görög? — mondá kísérőm. — Akkor engedelmevel oly helyre fogom vezetni, a hol oly valamit talál, a mi önt, meglehet, különösen érdekelni fogja.

Takáros, csinos szobába vezetett, melyből a kilátás egy szép kertre nyílt. A szobába leptünkkor egy látszólag még fiatal, igen sovány nőt pillantottam meg, ki abban körben járva, jobb kezének mutató ujját a levegőben forgatta s ajkaival egy repülő rovar dongását igyekezett utánozni.

— Szerencsétlen asszony! — mondá halkan a felügyelő. — Ezt folytatja egész nap. Méhnek tartja magát. Ha nem csalódom, születésére nézve görög.

Midőn az örült körútjában felém tartott, és arczába tekintettem, mintha villámcsapás talált volna, a vér megdermedt ereimben s szívem dobogása majdnem elállt. Hevesen megragadtam mindkét kezét.

— Angelika! — kiáltám. — Nagy Isten, ön itt, Angelika!

Annyira megrendültem, hogy lábaim megtagadták a szolgálatot és a pamlagra roskadtam.

Ő is kövé váltan, kerekre nyílt szemekkel bámult reám, mintha kísértet lettem volna, melynek jelenlétét nem tudja hova magyarázni.

Még megőrizte egykori szépségének némely nyomait, különösen vonásainak csodálatos öszhangját. De sápadtsága a haláléhoz hasonlított, egykor üde arcai elfonnyadtak s beesetek és egykor oly kifejezésteli szemei elvesztették az értelem azon benső fényét, mely azelőtt legfőbb bája volt. Csak néha-néha csillantak föl lázas fényben.

Néhány pillanatilag reám tekintett, fejét szomorúan megrázá és az előttem már ismert dallam szerint lassan, tompa, szomorú hangon a következő versszakot kezdé énekelni:

Hattyuként kívántam
 Szállni fel az égnek,
 Érti a napot;
 Arany méh megszúra,
 Lankadt vagyok, tévedt.
 S a földön vagyok.

Midőn elvégezte, mindinkább élénkülő tagmozdulatokkal felém tartott.

— Ismerlek — mondá. — Póroszból jösz. Oh, nézd milyen szép, árnyas erdők! . . Nem érzed a virágillatot, mely a levegőt megtölti? Ne közeledjél hozzám . . . kelyhökben egy méh van elrejtve.

És újra utánozni kezdé a méh zümmögését.

— Tudod-e, ki az a méh? — folytatá. — A méhe én vagyok. Ő kiáltá azt, midőn a mélybe veté magát . . . Ki mondta neked, hogy én löktem őt le? Az ördög súgta ezt neked. Hallod, mit kiált föl a mélységből? Hallod, mit kiált felém az éjjeli homályból? Átok, kiáltja, átok fejedre, átok, átok! . .

És örületének borzasztó izgalmában hevesen a pamlagra veté magát, fejét a párnák közé rejté s hangosan sírt és jajveszekelt; aztán egész testét reszketés fogta el és ájultan a padlatra esett.

A felügyelő egy ápolónőt hívott elő s a beteget gondjaiba adta. Aztán megkért, hogy hagyjam el a szobát, mert látásom oly hatást idézett elő, mely könnyen veszélyessé válhatnék, ha ájulásából fölocsudva, ismét maga előtt látna. Ő a történetekben forduló pontot lát, melynek következményeit nem lehet előre kiszámítani. Mégis megengedte, hogy a beteget minden nap meglátogathassam.

Künn elbeszélte, hogy a beteget férje két év előtt hozta az intézetbe; és eleinte hévvel ápolta, de midőn látta, hogy gyógyíthatatlan, egész hozományát letétbe helyezte, hogy annak kamatjaiból mindenről, a mire nejenek szüksége lesz, gondoskodva legyen! aztán elútaozott.

A felügyelő hozzá tette, hogy kigyógyítása a leggondosabb ápolás daczára, lehetetlen volt, ámbár folytonosan nyugodtabb lón. Oly heves rohama, mint a mai, régóta volt; ez, mint már sokszor volt alkalma tapasztalni, vagy rossz eredményre, vagy rögtöni gyógyulásra vezethet.

A hatás, melyet e jelenet reám tett, borzasztó volt. Midőn

az intézetet elhagytam, kérdeztem magamban, hogy nem lidércnyomás volt-e, mely e nő szomorú árnyékát elém varázsolta, kit három évvel ezelőtt szépségnek és ifjúságának virágában, vígan, mint az erdei madarat, telve szellemmel és bájjal, láttam.

Egész éjjel nem tudtam szemeimet lezárni. Másnap reggel az örültek házába mentem, hol leverőleg hatott reám a hír, hogy Angelika még nem gyógyult ki súlyos betegségi rohamából és az orvosok életét féltik.

Az intézet igazgatója látván, hogy részvétem mily nagy a szerencsétlen nő iránt, magánlakásában készségesen egy szobát rendezett be számomra, hogy e válságos időben mindig közelében legyek és segítségére s vigaszára lehessenek, ha utánam kíváncznék.

Fájdalom, betegsége napról napra rosszabbra fordult. Ereje láthatólag fogyott s a láz növekedett. Nem voltak többé világos pillanatai; majd méhnek mondta magát és ismét elkezdé azt a sajátságos zümmögést, mely rendszeren idegrohamokba ment át, majd dühöngött és kiabált kapcsolat nélküli német és görög szokat hadarva, majd órák hosszat feküdt élettelenül. Így múlt el három nap, a nélkül, hogy a borzasztó symptomákban szünet állt volna be.

Az ápolónő fáradtan elszunnyadt a szoba egyik sarkában; én a beteg ágya előtt ültem és kezeit az enyéimben tartottam, csendesen imádkozván érte.

Egyszerre hosszas, mély sóhajt hallatott, az elsőt, mióta e siralmas állapotban volt és megpillantva engem, szemeit végig jártatá vonásaimon, mintha valamire emlékezni akarna.

Aztán megszorítá kezemet.

— Ön az — mondá gyöngé, megtört hangon. — Megismerem önt. Nem tudom, mely véletlen, vagy jó angyal hozta önt ide hozzám. Eljött, hogy nekem, ki a sír szélén állok, egy baráti arcot és Görögország lehelletét elhozza. Oh, esdve kérem, mondja, bocsánatot is hozott számomra?

Láttam, hogy a beszéd kimeríté erejét. Azon fáradtam, hogy megnyugtassam s a beszédben megakadályozzam, de hiába.

— Mert — folytatá — tudja meg — én — én voltam az, ki őt a mélységbe taszítottam. Én voltam az, ki örültté tette és megölte; — ne iparkodjék a beszédben meggátolni. Tudom,

hogy még csak néhány kevés perczem van hátra. Ön látja, hogy értelmem visszatért, mert közelg a pillanat, midőn a lámpa kialszik.

— Dicsértessék az Úr, hogy ezt a világos pillanatot megengedte! Legyen áldott neve, hogy nem kell sötétségben és magányban meghalnom, hogy ön eljött és itt ül halálos ágyamnál. Engedje elbeszélmem . . . Ő ifjú volt és költői természetű. Szíve tiszta volt, szelleme emelkedett, kedélye érzékeny, mint egy fiatal leányé, jó és könnyen hívő, mint egy gyermeké. Templomba menés közben találkoztam vele. Én, a könnyelmű kaczer, nem ismertem föl homlokán az isteni jelt. Képtelen lévén érzelmeinek magaslatára emelkedni, gonoszúl szíve után vágytam s midőn följájlotta, elfogadtam azt, míg a játékot megunva — elvettem, a nélkül, hogy meggondoltam volna, hogy egy léte semmisítettem meg, hogy egy férfi gyilkosa lettem, ki joggal elvárhatta volna, hogy legalább rosszat ne nyerjen szerelme jutalmául.

— Uram -- barátom! — most már így nevezhetem önt, mert köztünk a sír fekszik: emlékszik-e még a porosi kirándulásra? Ön akkor szigorúan megdorgált és jogos szemrehányásokat tett, melyeken, bolond én, csak nevettem! De szavai még ugyan azon napon borzasztóan beigazolódtak és az én nevetésem örök véres könnyekre változott. Sorsáról nem tudtam semmit sem; még azt a fáradságot is sajnáltam, hogy tudakozódjam utána. Hulló csillag volt ő ifjúságom vidám egén, mely egy pillanatra izgatta szemem, de nem kértem, honuan jött, vagy hova tűnt? Olyan volt ő nekem, mint a virág, melyre a könnyű szellő sebtében leszáll, hogy állhatatlan röptét a másik perczen ismét más irányban folytassa.

— Ama villám áldatlan világánál láttam őt viszont, midőn a mélysegből élettelenül, szétzúzott testtel fölhozták. Fölsimertem őt, a vér megfagyott ereimben és értelmem elsötétült.

Főlegyenesedett és reszkető kezeivel átkulesolta jobbomat.

— Ha visszatér Görögországba, ígérje meg, hogy elmegy Póroszba és Vidibe, hol ő el van temetve. Ígérje meg, hogy sirján meggyújt egy gyertyát és kérni fogja, hogy nekem megbocsásson — hogy Isten örök ítélő széke előtt ne mint vádlómat találjam őt. A keserű poharat utolsó csöppjéig kiürítettem és

most, midőn meghalok, ezt kiáltom: bocsáss meg! bocsáss meg!...

Ez utolsó szavakat hangosan kiáltá. Kimerülten hanyatlott vissza. Vonásain fakó sápadtság terjedt el és szemei bezárultak.

Midőn életre akartam hozni, szemeit még egyszer fölnyitá, kitekintett ablakán az ég felé és még egyszer suttagá: «Bocsáss meg!...» Aztán nem mozdult többé. Midőn az orvos, kit az ápolónő előhívott, kezét fölemelte, komoly hangon így szólt:

— Szegény! szenvedései véget értek.

RANGABÉ R. S.*) után

BALLA MIHÁLY.

*) Eredményekben gazdag életéből a következőket közöljük:

Rangabé Risos Sándor a mostani Görögország egyik legünnepebb írója és költője. Tanulmányait egy katonai iskolában és későbbben a müncheni egyetemen végezte. Hazájába visszatérve, először tüzértiszt lett, utóbb gyors egymásutánban a közoktatási és belügyminiszteriumban tanácsos, majd az atheni egyetemen az archæologia tanára, külügyminiszter, képviselő és végre különböző udvaroknál Görögország követe, az utóbbi években berlini görög kir. követ. Közoktatási miniszteri tanácsos korában több, oktatásra szánt tudományos művet írt, többek között egy *Görög Crestomathiat* öt kötetben, egy francia encyklopædiát, egy francia nyelven írt újjörög nyelvtant, francia-görög szótárt, az ókori Görögország történetét stb. Az archæologiai szakban is elsőrangú műveket termelt, mint: *Az antik művészet története* két kötetben, *Az ókori görög államok alkotmányai*, két kötetben, *Épigraphia, vagy a görög fölíratok elmélete* és a *Görög régiségek* két kötetben. Ide számítható azon három értekezés is, melyet a fölíratok és széptudományok franciaországi akadémiaja a *Collection des mémoires étrangers*ben kiadott. Sikerrel működött, mint politikai író is. Két röpiraton kívül, melyek Görögország belső viszonyaival foglalkoznak, sűrűn írt az atheni *Spectateur d'Orient*be, melyet három évig egy tudósokból álló bizottság szerkesztett. Később ő maga is szerkesztett egy *Eunomia* című politikai lapot. Nem kevésbé fényes eredményeket vívott ki a szépirodalom terén. Utóbbi években összegyűjtött munkáinak első hét kötetjét költői munkái töltik be. Írt lyrai és könnyebb dalokat, vallásos hymnusokat és ódákat, hazafias dalokat, költői elbeszéléseket, politikai költeményeket. Lefordította idegen költők remekeit. Megzenésített dalai mint népdalok, már régóta köztulajdonát képezik a görög nemzetnek. Tragédiái és vígjátékai tárgyakat a görög nemzeti életből veszik. Legzajosabb sikereit ezekkel

érte el. Elbeszélései az európai nyelvek legnagyobb részére le vannak fordítva. A magyar olvasó, azt hiszem, most találkozik először művével Rangabé műveit mély vallásos érzület és igazság lengi át. Szerénysége páratlan. Álljon itt hozzám intézet leveléből a következő rész: «Leveléből meghatottsággal és hálával értettem meg, hogy ön kis elbeszéléseim egyikét, a *Kirándulás Póroszba* címűt, a lefordításra méltónak találta». Sorait így végzi: «Az ön magyar fordítását annál nagyobb örömmel autorizálom, minthogy a magyar nemzet iránt mindig a legbensőbb rokonszenvet tápláltam.»

B. M.

ÓRÁK, NAPOK

(A hámosi völgyben.)

Órák, napok mélázva folynak
Árnyában e kedves zugolynak ;
Hüség könnyen elérhetem.
Itt, mint a tó vizén a sajka,
Csak a szellő szárnyától hajtva,
Úgy himbálódik életem.

Az elmaradt otthon zajában,
Apró bajjal örök csatában,
Lelkem fárad, eszménye rom ;
Rösten, bágyadva mozdul elmém
S bár lankadó szárnyát emelném,
Nem ég felé tör, földre von.

Szállást ad itt egy kis vadászlak . . .
Kényelme bár csekély a háznak:
Van benne biztos nyugalom.
Bár ajtaját is nyitva tartja,
Gond, baj mégsem suhan be rajta,
S méltó, hogy róla zeng dalom.

Nincs itt pazar fény, úri vétek,
Fenyőfa-asztalán az éték
Csak egyszerű, izes falat ;
Nyujt, a mit szűk kertjébe' termel,
Vagy megszerezhet könnyű szerrel :
Pataknövelte friss halat.

Magas hegy oldalán merengve
Nézek a szálló fellegekre,
Mind arra dél felé repül.
Velök lelkem szövetkezésben,
Az égboltnak kék tengerében
Mennyet keresve elmerül.

Ébreszt a vízesés morajja,
De nyugtomat meg nem zavarja,
Söt édesebb ábrándba ejt . . .
Kaczagva jó kedvét kínálja,
Fütyös rigó pajkos danája,
Kit a bokrok sűrűje rejt.

Vihar, villám, hatalmas orkán
Zúg el olykor a sziklák ormán,
De a völgy sértetlen marad :
A lombos fák ernyőin által
Biztatva pillant fénysugárral
Az égből egy-egy kék darab.

S körültem a vén sziklabérczek
Örök-némán figyelve néznek,
A bükkös erdő is figyel,
Hogy bokraik hús árnyasában
Órát, napot mély hallgatásban
Miért is töltök én így el !

Oh! nem tudnék bánkódni rajta.
Ha kurta életem patakja
Itt e magányban futna le,
S midőn az erdők lombja sárgúl
S hull a levél az őszi fákról,
Csendben hervadnék el vele !

A MI FÉLBEN MARADT.

Bár a lelked rátevéd :
 Egy s más végzetlen marad ;
 Valami van félbe' még,
 Várva, míg fölkel a nap.

Ágvnál, lépcsőn, küszöbön
 S odakinn a kapunál
 Feddve, kérve szembe' jön
 S mint a koldus ottan áll.

Istenért nem menne el,
 Ellenmondást nem fogad —
 Minden tegnap terhivel
 Minden ma még súlyosabb.

Mig, végül, a nagy teher
 Tán erődnél is nagyobb,
 Mint álom lidércze, mely
 Nyomja mindenik tagod'.

S te csak állsz, miként ama
 Mesés törpe emberek,
 Kik, éjszak mondáiba',
 Vállon tartják az eget . . .

LONGFELLOW *utan, angolból*

SZÁSZ BÉLA.

ZENÉSZETI SZEMLE.

Merlin. Dalmű három fölvonásban. Szövegét írta Lipiner Szigfrid. Zenéjét szerzé Goldmark Károly. Először adatott a magyar királyi operaházban 1887 szeptember 26-dikán.

Egy évtized óta türelmetlenül várja a zenevilág a *Sába királynője* zeneszerzőjének új művét. Goldmarknak műzsája azóta ugyan számos becses adománynyal lepette meg bennünket, de még ezeknek legkiválóbbika, a *Falusi menyegző* (Ländliche Hochzeit), e zavartalan szépségű symphonikus idyll sem csillapíthatta azáltalánosan táplált vágyát egy újabb drámai zenealkotás iránt. Senki ezt jobban nem érezte magánál a szerzőnél. Succès oblige. Mennél nagyobb és áthatóbb volt ama siker, mennél mélyebb és maradandóbb a benyomás, melyet első színpadi műve keltett, annál inkább nehezedett a művészre az a tudat, hogy második művében nem szabad az első mögött maradnia. A legmagasabb igények nem azok, melyeket a világ, hanem a melyeket a valódi művész önmaga szab alkotásának. Goldmarknak egész működésében a legszigorúbb önbírálat nyilvánul, melyet féltékenységnek kellene mondanunk, ha nem tudnók, hogy azt csak a megvesztegethetlen igazságérzet és a tiszta, művészi szépségért való rajongás sugalmazta. Távol a nagy város zajától, falusi magányában, hol az évről legnagyobb részét szokta tölteni, fejezte be e legújabb művét, egy kitünő tehetségnek érett alkotását, mely művészi értékét önmagában horolja.

Az első benyomás, melyet Goldmark *Merlinjétől* nyertünk, az az örvendetes tudat, hogy hál' Isten, vannak még operaszerzők a mi zenebeteg, opera nélküli, sivár időszakunk-

ban. Igenis, azt a megnyugtató meggyőződést merítettük e hangokból, hogy élnek még oly zeneköltők, kiknek van leleményök és emellett nem átállanak operát írni, a régebb fölfogás és értelem szerint, mely a mai kor öntudatából mindinkább kivészni látszik. Ama boldogabb múlt nem ismerte még azt az operát, mely szinte röstellvén ez elnevezést, átcsap a költészet gondolatvilágába és minden áron «drámai kifejezés» után tör. Amaz ártatlanabb kor — az operának *aurea aetasa* mást kívánt mindenekelőtt: zenészeti hangkellemet, áttetsző, tiszta, zárt formákat (ária, kantiléna, együttesek) és szélesen áradozó, a szív mélyéből fakadó éneket. Ilyet adott *Sába királynőjében* és hasonlót, műbecsre nézve legalább egyenértékűt nyújt *Merlinjében*.

A zenemű, mielőtt hozzánk került, Bécsben, Drezdában, Mannheimban, Hamburgban s New-Yorkban került színpadra s az illető különböző közönségre egyaránt azt a benyomást tette, hogy Goldmarknak műve az utolsó éveknek legjelentékenyebb terméke a drámai zene terén. Határozottabban szólva: vissza kell térnünk Verdi *Aidájáig*, hogy hasonlóan átható jelentőségű s művészetileg megközelítőleg egyenértékű dalműre akadjunk. Az összehasonlítás Wagner hattyúdalával, a *Parsifal* című mysteriummal ki van zárva, már a tökéletesen elűtő stýlnemek miatt is. *Parsifa!* nem olyan dalmű, mint egy másik, hanem úgy nevezett «Bühnenweihe-Festspiel», tehát egy magasabb rendbeli mű, melynek az opera-színpad mindennapiságával semmi köze. *Merlin* ellenben sem «zenedráma», sem «cselekvény» a mint hogy Wagner későbbi műveit elnevezi s nem akar semmi egyéb lenni mint dalmű, melyben ének és dallam ép úgy jutnak érvényre, mint a legújabb időben oly kíméletlen határozottsággal előtérbe állított «drámai kifejezés».

Ha áttekintjük a drámai zene terményeit, melyek égyűrűkként támadnak a német dalmű törzsén, úgy kételkedhetünk abban, hogy a mai teremtő nemzedékben megvan-e még az opera zenei életföltételeinek tudata. Egy tette volt szükség, mint ez, melyet *Sába királynője* szerzőjének köszönhetünk; ez hozta meg a bizonyítékot, hogy a vidám teremtő képesség, a tiszta, mély érzés, zenei ép összhang s a gondolatok nyugodt, meg nem zavart folyama iránt, szóval, minden iránt, mit egy messze mögöttünk fekvő kor «zene» alatt értett, még nem veszett ki teljesen az utódok

eszmeköréből. Szeretettel és bámulattal tekintünk föl a mesterhez, ki, a symphonikus jellegű gyönyörű művei a *Sakuntala* s *Penthesilea* nyitányai, a *Falusi menyegző* után visszafordul ama tér felé, melyben legnagyobb diadalait aratta. Melyik az a dalmű az utolsó húsz évből, mely a *Sába királynőjével* úgy belső értékre, mint átható külső sikerre nézve megmérkőzhetnék? Ha nem tudnók is, hogy a szerző e kínosan szült gyermekét tizenkét esztendeig hordta szíve alatt, mielőtt a világot megajándékozta vele, mégis mindenki, ki ezt a zenét nemcsak fülével, hanem lelkével is hallotta, kiérezné ama hangokból, hogy a szerző szíve vérével írta azokat. Ilyen operát egyszer lehet csak írni. Ily megrendítő természeti hangok, egy ilyen ima megtört szívből, mint Sulamith fohászkodó éneke, csak egyszer szakad ki a lelki fájdalomtól gyötört emberi kebelből.

De hát egyre halljuk a türelmetlen kérdöket: Melyik nagyobb, a *Sába*-e vagy *Merlin*? E kényes kérdés elöl könnyen kitérhetnénk oly megkülönböztetéssel, hogy *Merlin* a bevezetebb, érettebb, tisztultabb alkotás, míg a *Sába* az eredetibb, fiatalkor lángoló hevétől áthatott, áradozóbb mű, melyben erősebben lüktet a pezsgő élet. *Merlin*ben több része van a higgadt megfontolásnak, a reflexiónak, a *Sábában* szélesen ömlik el az alanyi érzelem árja. Formai tökélyre, stílegységre nézve *Merlin* messze fölülmúlja elődjét, míg dallamgazdagságra és közvetlenül ható, ellenállhatatlanul magával ragadó erő tekintetében mögötte marad. Talán nem tévedünk, ha e két opera közt hasonló viszonyt velünk föltalálni, mint a *Büvös vadász* és az *Euryanthe* közt. Ez utóbbinak művészi fölénye az első fölött félreismerhetetlen: nemes tartása, az érzelmek előkelő volta, a kifejezés lovagias, szinte fényben tündöklő lendülete, mindezek alig vihetők már többre, mint az *Euryanthe*ban. S mégis . . . Mindezen ragyogó pompa között egyszerre megszállja szívünket a vágy a zöld erdőmagány vadásztanyája felé, melynek lombjai alatt Agátha szívszorongva várja kedvesét. Nem így vagyunk-e *Merlin*nel is? Mélyen meghatva hallgatjuk az idegenszerű, bűbajos éneket, melyet Merlin csodahárfáján penget; újra halljuk a szeretett dalmok hangját, ki a romantika csodaországát tárja előnkbe. De nem látjuk többé a Libanon czedrusfáit, nem halljuk sudarainak halk zörgését a szerető pár feje fölött, nem bugyog többé az ezüstös forrás, rövid idejű boldogságuknak egyetlen hallgatag tanúja. E vakító

fényű, színgazdag hangfestések helyett komorabb, sötétebb képek tárulnak eléink: a zord középkor harcziás jellegű, lovagias romantikája, a nyugotnak első keresztyén korszakbeli világnézete, melybe még pogány elemek vegyülnek, bár a szilaj őserőt régen meghódította már a keresztnek hatalma. Merlin alakja a Grál- és Artus-monda körének felhomályából emelkedik ki kétes világosságban. Regeszerű kettős lény, mint jósló, varázsló, dalmok és győzelmes hős, majd Artus király és asztalkörének mondáiban, majd ismét a provencai troubadour-költészetben csillog föl ingerlő, változó színekben; legszebbnek talán Eschenbachi Wolfram *Parcifal*-jában tűnik eléink s az ő nevet övedző fénysugarakból szötte Immermann, a német romantikus iskola egyik kimagasló költője, *Merlin* című mysteriumát. E merész, föllengző, Faust-szerű költeményből merített nagyrészt a *Merlin* dalmű szövegköltője.

A monda felhomályából kiemelkedő alakok határozatlan körvonalaikkal leginkább azok, melyek kényszer nélkül látszasan mozognak a zene közegében. Artus király és neje, Ginevra, lépnek eléink, mellettök az asztalkör lovagjai, Lancelot, Gawein és unokaöcscse, az áruló Modred. A király veszélyben van; a szászok elleni háborúban az árulás kirántja a már kivívott sikert kezéből. E bajban Artus Merlint hívhatja, a varázsló hőst és dalmokot, ki, mint az ördögnek es egy ártatlan szűznek fia, a pokoli szellemeknek parancsol, de e hatalmát csak üdvös célokra használja. Merlin egyik alvilági szolgáját idezi, ki a szászokat megvakítja s azáltal a britt sereg győzedelmét eszközli. De a démon, ki ezt saját jobb vagyis rosszabb meggyőződése ellenére tette, vágódik szabadulásra rabszolgaságából. E czélból Morganát, a mindentudó tündért kérdezi meg, hogy mi ronthatná meg Merlint. A tündér válasza erre Merlin sorsát jelző jövendölés, melyből kitűnik, hogy a bajnok hatalma egy nő szerelmének fog áldozatául esni. És íme! míg a király és lovagjai dicsérik megmentőjüket és háladalokat énekelnek, közéjük lép Viviane, a merész vadász, egy szomszéd herczegnek szép leánya. Szenvedélyes szerelmi vallomást tesz Merlinnek, ki, sejtven végzetet, eltaszítja őt magától, de midőn Viviane, a sátántól fölbuzdítva, szentélyébe nyomul, nem bír tovább ellentállani szépségének, megölelve a halandó lényt, elveszti varázserejét s a pokoli szellem diadalmaskodik. Azalatt az álnok Modred újabb veszélybe döntötte a királyt, Merlin, ki

egyedül menthetné meg, Viviane fátyolában fogva van, mindketten a gonosz szellem áldozatai, ki őket egy kietlen táj közepett a kétségbeesésnek teszi ki. E legfőbb nyomorban Viviane Morgana tündérhez fordul, ki őt biztatja, ha szerelme erősebb a halálnál, akkor megszabadíthatja Merlint, Viviane önmegtágadó szerelemre küzdi föl magát, erre a hős bilincsei lehullanak s Merlin elsiet csatába királyáért. Utolsó küzdelméből győztesen, de halálra megsebesítve tér vissza Vivianéhez, ki bűnhődésül a gyilkoló vasat dőfi szívébe.

Varázs dalmű! e szónál bajos vissza nem emlékezni Azorra es Zelmirere és számtalan szellemre, melyekkel a romantikus kor megnépesítette a színpadot. A dalmű, melynek hőse a monda Merlinje, egészen nem nélkülözhetette ugyan a bűvésziességet; de észrevehető, hogy a szöveg költője, Lipiner Szigfried, minden ügyessége mellett, melyet a mondának színpadra alkalmazható elemeinek kifejtésében tanúsított, nem bírt egészen anyagával. A cselekvény nem öneréből halad előre, nem indul egyenletes mozgásnak, hanem darabonként előre tolatik Morgana asszonyságnak egy-egy varázs-szava által s vegtére szószerint megakad a varázsfátyolban, mely Viviane feje körül lebeg. Morgana tündér Merlin sorsát e szavakkal tudatja: «Kéjt ne meríts a szent kútnál! A jó útról lefordultál! Asszony iránt lángra gyúltál, Merlin! Merlin, jaj neked.» Sorsa beteljesül s a kétségbeesett Vivianenek, ki a bajt okozta, újra megjelen a tündér s jós szavával vigasztalja: «Kedvesedre, ha sötét ördög teszi már kezét; — Szerelem, mely halni tud, — A pokollal harezra lephet, — Szerelem, mely halni tud, — Fénynyé teszi a borút — S kiküzdí az üdvösséget.» Mindez persze beteljesül, de ezek a motívumok igenis kényesek földi halandó lényeknél. Az illetőségi összeütközést a földi s földöntúli hatalmak között ne is vegyük tekintetbe, bár magától áll elő a kérdés, hogy tulajdonképen ki uralkodik a szellemek országában: Merlin, a démon vagy Morgana tündér? Bizonyos föltevéseknek még a mesében is meg kell felelni, a színpadon azonban a tényeknek egymásból kell folyniok.

Akármily szembeötlők legyenek is a költeménynek e hibái, az anyag maga meg ilyen földolgozásban is elég csábító erővel bír, hogy hatalmas lendületet adjon a zeneszerző dús képzeletének, annyira, hogy mindent, a mit a *Saba királynője* óta zenei földolgozása körébe vont — beleértve Dahn Felix

Fremdlingjét, melynek zeneszeti vázlata már félig készen volt, — félretett s összpontosított teremtő ihlettel kezdé meg a művet, melyet három évi munka után bocsátott világgá.

Merlin zenéje szigorú középállást foglal el a régibb operastíl és a Wagner második korszakbeli (*Mesterdalmnokok*, *Tristan*) zenedrámája közt. Amabból megtartja a taglalást, a szerkezetet, az együtteseket és karokat, mely utóbbiakban rejlik Goldmarknak ereje, népszerűsége, és a zárt formákat, ezeken belül pedig a dallamos menetet. Bármennyire közeledjék is szerzőnk az új-német irányhoz, és bár *Merlin* tagadhatatlanul Wagner befolyását éreztetni egészében és számos részletében, sokkal nagyobb mérvben, mint *Sába királynője*, mindazonáltal Goldmark egy talpalatnyit sem enged az opera legszebb előjögéből, a többszólamú énekből, melyet Wagner is első műveiben *Tannhäuser*- és *Lohengrin*ben fennen hirdet, noha elméletében később kárhoztat, de utolsó hagyományában, *Parsifal*ban elég jellemzően ismét fölkap. Az énekszerű formák, bár *Merlin*ben gyérebben jelentkeznek, szintén a régibb dalmű-stílusban haladnak. Ellenben a szigorúan elzárt számszerinti tételeknek jelenetekre való föloldása, melyek zeneszetileg egymással kapcsolatban állanak, kétségtelenül Wagnernek módszerére utal, melylyel sok egyéb közös vonást is találunk: az élesebb, drámaszerű hangsúlyozást, a zenekar önálló voltát és rendkívül jellemző fölléptét. S ide tartozik végre egy nemcsak physiognomic, de annál mélyebben sarjadosó rokonság a Wagner-stílussal, a szenvedélyes, rohamos indulat kifejezésében. Nemcsak egyes meglepő fordulatok vagy egyes hangszereknek (például a bass-klarinetnek) sajátos kombinációi, hanem egész, eláradó hangulatoknak foglalhatja, sőt egy helyütt egy veszedelmes *Tristan*-reminiscentia *) kirívóan emlékeztet Wagnerre. De Goldmarknak erős egyénisége szerencsésen megóvjá őt a Wagner-utánczók siralmas sorsától. Ép, egészséges zenei érzéke nem engedi, hogy a végtelen melodia veszélyes hullámai feje fölé összecsapjanak *Merlin*jében is, ez egy botlást nem tekintve, meg tudta tartani leleményének önállóságát, művészi lényének eredeti voltát.

*) Zongora-kivonat 172. és 173. lap; a szövegnek e szavai után: (Merlin): «Borzalmas szép vagy — oh isteni szép» — következő zenekari interludium.

A mi az elsőt illeti, a zenészeti létjognak legbiztosabb jelét, Goldmark oly erős egyéni physiognomiával rendelkezik, hogy *Merlín*jéről állíthatni, mikép ezt kivüle az élők közül senki más nem írhatta volna. A zenészeti kifejezés összefoglalásában, főleg pedig az egyszerű, keresetlen eszközökkel elővarázsolt hangulatfestésben Goldmark ma talán legelső helyen áll a dalmű-szerzők közt. Az ő ereje, tehetsége nem annyira a drámai összeütközések hévteljes színezésében, mint inkább ott nyilvánul, a hol meg van adva neki, hogy szelid lyricus hangulatokban terjengjen, történjék az a számos ariosókban, melyek arabeszkszerűen övedzik körül, a nagyobb, zárt tételeket, vagy a kantilénákban, (minő például Viviane elbeszélése: «Sok nép kísért» zongorakiv. 74. l.) melyeknek ábrándos, elfátyolozott kifejezését oly szerencsésen találja el szerzőnk. Schumann költészetének szűzies, szende bájára emlékeztet ez a tétel, valamint Viviane nagy, versszakos, áriája karkísérettel a harmadik fölvonásban («Hajts ki, te rózsza! Te szirt füve serkenj» zong. kiv. 226. l.). Ragyogó színezet, nemes pathosz és áradozó érzelem egyesülnek itt szép egészszé. A dallamnak nyulánk alkata, merészen fölszálló hangközeiben Schumann egyik legszebb, legköltőibb dalára emlékeztet (a *Frühlingsnachtra*: «Ueber'm Garten, durch die Lüfte»), de csakis a hangulat, korántsem a zenészeti tartalom tekintetében. Ellenben a szerkezet, a hármas tagozás és az időnként belépő női kar, mely utóbbi fölött a soprán hang lebeg hosszan kitartott fermátákban, mindezek Sulamith híres entrée-áriájára («A tied ő», *Sába királynő* 1. föl.) utalnak; csakhogy Viviane dalában a dallam és annak menete előkelőbb, hogy úgy mondjuk, európaiabb, a nélkül, hogy lendületben veszített volna. Talán helyén lesz itt konstatálni, hogy Goldmark egy sokat ócsárolt kedvencz modoráról, az előszeretettel ápolt keleties színezésről *Merlín*ben teljesen lemondott. Szinte idegesnek nevezhető féltékenységgel tartózkodik ama keleties zümmögő melismáktól, melyekért szigorú bírálói már a *Sakuntala* nyitány alkalmával, később pedig a *Sábánál* egyhangúlag megrótták. Ez a keleti kérdés *Merlín*ben hál' Isten nem merül föl újra. Sőt Goldmarknak egy másik különlegessége, a kedvencz trióla — melyről a *Budapesti Szemlének* egyik régibb keletű számában oly elmésen értekezett Érdy Lajos jeles zenekritikusunk — alig fordul már elő, csak itt-ott elvétve akadunk reá. Pedig ez már

csakugyan nem volna főben járó bűn, mert a trióla tisztán a nyugoteurópai, keresztyén civilisatio szüleménye és sehol nem vitte föl dolgát annyira, mint Wagner zenéjében, melyet talán még sem lehet kapcsolatba hozni fél Ázsiával vagy pláne Palæstinával. Az æsthetikusok meg fognak érteni, a templomon kívül állók úgy sem érdeklődnek e nemzetiségi kérdések iránt.

Vessünk még egy pillantást *Merlin* vezérkönyvére. A mi a szöveg költőjének egyáltalán nem sikerült, a címhősnek ket-tős jellegét meggyőző módon érthetővé tenni, az im valóvá lesz a hangok világában. Az ének körvonalaiban, valamint a zenekar kíséretében egyaránt megtaláljuk a hősies jelleget, valamint a varázshatalom titokzatos kifejezését. Ha valami zavarhatná ezt a kimagasló zeneképet, úgy ez az ünnepies pathosz túltengése, mely kissé egyházas színezetű, az oratoriumra emlékeztet és az operában könnyen egyhangúvá válik. Artus király is, úgy látszik, rendkívül duzzadó nemeskeblűségnek örvend, olyan «moral sanity»-nak, mint a *Tannhäuser* thüringiai örgrófja, vagy a *Lohengrin* Madarász Henrikje — valamennyien a kétségbeejtésig derek uralkodók és példás családapák — vagy végül, kit talán elsőnek kellett volna említeni, Veit Pogner, a nürnbergi ötvösmester, a kinek szelleme egy helyütt (a 2. főlv. 2. jelenetében, zong.-kiv. 119. l.) láthatóan kísért. Szerencsére meg van adva a pathetikus declamációnak kellő ellensúlya is a női főalakban, Vivianében. Mindjárt az első föllépte, a szín mögött fölhangozó «Halláli», (mit a zene kedvéért persze kénytelen így kiejteni: «Hululi»!), a hegyke vadászdal, melyet mesteri módon vezet be a zenekar egy pár merészen fölzajló, éles appogiaturája, üdítőleg hat, mint illatos erdei levegő. De az egész fölvonásnak legimpozánsabb részlete kétségkívül a nagy hétszólamú együttes (septett), melyhez végül a kar is csatlakozik. Széles, hatalmas mederben indul meg a hangok árja a legszebb eurhythmiaiban, mélyen átértett és nemes egyszerűségben haladó dallam, s oly könnyed mozgású, oly szelid, halk tova folyásban, hogy alig árulja el a mesteri szövést. A bevezető motívumnak («Oh légy köszöntve, gyöngyalak», zong.-kiv. 82. l.) vonzéréje főleg a dallammenetnek diatonikus módon (azaz hanglépcső szerinti hangközökben való) fölszálló jellegében rejlik, de assimiláló képessége meglepő módon nyilvánul a fölváltva belépő egyes szólamokkal szemben. Mindinkább teljesebben és gazdagabban fejlik ki a többszólamú ének, eletteljes erélyvel ömle-

nek egymásba és a hangzatos férfiszólamok fölött, mint egy nagy idegen csillagzat az égbolton, lebeg Viviánenak tündöklő sopranja, («Én boldogtalan csüggedt nő»). — Tiszta légies hangáradatban fürdik a hallgatónak füle az első hangtól az utolsóig, mely halk, idegenszerű öszhang-menetekben halad tova, Ges-dur uralkodó hangnemből A-durba vezetvén át. Ez a septett egymaga biztosítja az első fölvonás hatását; a zeneértő érdekek követi vonzó, harmonikus taglalatját; a laikust meg fogja ragadni a dallam bájos, behízeglő, szende szépségével.

Nehezünkre esik, hogy az operának számos, szétszórt gyöngyeit nem fűzhetjük mintegy koszorúba, azonban csak a főbbeket soroljuk föl: a nemes, hangulatteljes ritornelleket, a zenekar elő- és utójátékát, melyek oly jellemzően kísérik nemcsak a befejezett énekszámokat, de a tisztán szavaló phrasisokat is. Mesteri módon van eltalálva a szellemvilág zenészetű ábrázolása, egyszerű, öszhangszerű mozgás az E orgonapont alapja fölött, a könnyed, légies figuratiók, mintha holdfényből lennének szöve. Az egész hangulatképet a zene nyelvén az E-dur hármass hangzat költői föloldásának lehetne jelképezni. Mély, hosszasan kitartott húrhang pendül meg és eltölti a tág teret, titokzatos zengésével; a leheletszerű, lágy szellemkarok mintha hármass hangzat virágkelyheiből szállingóznának fölfelé. Fül és szem egyaránt igézve marad a lebegő, rhythmikus mozgás bája alatt. Megint egy példája annak, mily egyszerű, kevés eszközzel éri be a finom műérzék. Hangszerelés tekintetében legérdekesebb talán a harmadik fölvonás végén előforduló gyászinduló; a bevezető ütemeknek egymásba fonódó synkopáiból hatalmasan emelkedik ki a komor, nehézkes théma. Meg csak egy részletnél kívánunk időzni, melyben a zeneszerző alkotó tehetségének csúcspontját véljük látni: a második fölvonás nagy szerelmi kettősénél. Hasonló merész négyszeres föltornyosulást csak Wagnernél találunk még: a *Walküre* első, és *Tristan* második fölvonásbeli szerelmi jelenetében. A fellengző drámai kifejezés erélye a kettősben nehov túlcsap az extasisig (Viviane: «Oh töltsd el az egész világot» 164., 165. l.); de e kitörésen túl viruló szépség tárul elénk minden felől. Nem átalom kimondani, hogy az a hat ütemből álló zenészetű phrasis, melyben e jelenet tetőzik (Viviane: «Határtalan érzet, örök szerelem», Merlin: Szeretlek leány és meghalok: 166. és 169. l.), a legmegragadóbb, legkifejezéstelibb, legintensívebb

hatású helyek egyike, melyekkel az újabb zenében találkozunk és semmiféle reminiscencia nem zavarja. Mily bensőséggel símul a tenorhang a sopránhoz a szelid kényszerrel fölhaladó hangnemekben (B-moll, Gesz-dur, A-dur: «Oh áldom e szép napvilágot» 169. l.) mily elbűvölő hatású a D-dur epizód váratlan beszövése («A boldogságot, nyugalmat» 170. l.). A nyughatatlan modulatiók és a szüntelen harmóniai mozgások végre megállanak (173. l.), és a C-dur hármas öszhang zengő alapzatán egy kantiléna virul föl («Beteljesül hát lelkem vágya»), melynél szebbet Goldmark legihletettebb perceiben sem teremtet.

Merlinnek jelentősége egy oly körülményben pontosúl össze, mely az operának színpadról való hatását illetőleg talán közömbös, de a mely műtörténeti szempontból, a műforma továbbfejlesztésére nézve nagyfontosságú. Röviden mondva: *Merlin* zeneszerzője a mesternek érett, tapasztalati biztonságával kijelölte az irányt, melyben a jelenkor operájának haladnia kell. A Wagner-féle zenedrámának soha kétségbe nem vont, elévülhetetlen vívmányai lelkiismeretesen vannak fölhasználva művében, a nélkül hogy túhegyre lennének állítva. Wagner szerint egy septett, minő a *Merlin* első fölvonásáé, ellenkezik a drámai igazsággal, mert több személyt szólaltat meg egyszerre. Hol van itt az igazság?

A vita nincs eldöntve, de örvendjünk rajta, ha egy kitünő tehetség, milyennek Goldmark Károlyt büszkén vallhatja hazája, szól bele és pengeti meg a lantot, majd édesen zengő majd hatalmasan föllendülő dalra.

Az előadásról dícsérettel emlékezhetünk meg, bár egy pár mellekes szerep betöltésén érezhető volt az elsietés nyoma és a körültekintés hiánya. Viviane szerepében Lehmann Lili remekelt, ki e nehéz, fárasztó föladatában messze túltesz bécsi vetélytársán, Materna asszonyon. Perotti nem volt egészen elemében a címszerep előadásában, ő nem született lyrikus énekesnek, a kiről állíthatni, hogy «nascitur, non fit», de annál kielégítőbb a hévteljes kitörésekben. Szinte ki lehetett érezni énekéből, hogy mennyire sajnálja, hogy *Merlinben* az egyes «számok», (ha ugyan ilyeneknek nevezhetők) egymásba folynak, a szokásos «hatásos záradékok» nélkül. Hány «hálás» alkalom vész el így az énekes számára de még a szerző számára is, ki úgy látszik keveset gondol az ily külsőségekkel.

Különben nem panaszkodhatik arról, hogy a szereplők mögött maradt volna ünnepeltetés dolgában. — Taps, kihívás, neki is jutott bőven, sőt egy babérkoszorút is nyújtottak föl neki a zenekarból. Tehát csaknem annyi ovatióban részesült mindössze, mint mikor a mi Variétés-színházunkban egy kedvelt nép-énekes ünnepli az ő jutalomjátékát. Vagy talán többet is várt? Nem elég, hogy az opera előcsarnokában láthatja arczképét, kőbe vésve? Nyugodtan távozzatok körünkből, a hol emlékét megőrzi egynéhány lelkes tisztelője.

SCHÜTZ MIKSA.

A NATURALISMUS BUKÁSA.

Zola legújabb regénye, a *Föld*, nagy föltűnést keltett, de talán nem olyat, minőt a szerző kívánt volna. A «valódi valóságot» most úgy festette az író, hogy tanítványai is megsokalták s egy lármás nyilatkozatban megtagadták a mestert. A *Földet* a *Pesti Hírlap* is sietett fordításban bemutatni olvasóinak. Zola általában figyelmet keltett nálunk is; akadtak itt-ott utánzóí s magasztaló kritikussai. Már csak ezért sem tartjuk fölöslegesnek kivonatban ismertetni Brunetiére cikkét, melyet a *Föld* s a tanítványok nyilatkozatának megjelenése alkalmából a fönti cím alatt tett közzé a *Revue des deux Mondes* egyik legújabb füzetében.

Már rég nem szóltunk Zola regényeiről — így kezdi Brunetiére. — Elolvastuk valamennyit, mint kötelességünk parancsolja, de nem tudtunk volna rólok újat mondani. Mindenütt ugyanazok a fogások, ugyanaz a hiánya az erkölcsi érzéknek; Zola mindig hű maradt magához. Nem volt mit megütközni azon, hogy Párist fölfedezvén, ez elkésett romantikus fölfedezte a tengert is; vagy azon, hogy e nem gazdag tehetségű, de ízlésben, tapintatban s legkivált szellemben annál szegényebb író, fölváltva elrágalmazta vagy eltorzította most a bourgeoisie, majd a nép erkölceit. Inkább helyén volt a hallgatag várakozás, úgy is regényről regényre mindinkább távozott az illemtől, a természetestől, az igazságtól; majd ha mindezekről teljesen elszakadt, akkor lesz róla szó utoljára, így gondoltuk. — Most valóban úgy történt; a könyv még meg sem jelent, Zola lapja még be sem fejezte a regény közlését, s ez már is tönkre tette írója hírnevét és szégyenbe hozta magát a naturalismust. Res-

tellik már a naturalista nevet, alig ismert tanítványok tagadják meg a «mestert».

Megérjük még, hogy Sarcey marad meg Zola egyetlen hívének. És ezt csak félig fogjuk sajnálni, de mégis sajnálni fogjuk két okból.

Először, mivel mindig kínos látvány a menthetetlenül eltévedt tehetség s másodsor, mivel még kínosabb akkor, ha a tehetség balesete veszélyezteti a körülmények által nevéhez kapcsolt művészeti elméletekben azt, mi bennök igaz. A naturalismusnak volt létjoga századunkban, létezését többször igazoltuk e helyen különböző okokból s most leginkább azért neheztelünk Zolára, hogy ez okokat lassanként kiforgatta érvényökből.

Mert nincs különben: bármily csudálatosan érezzük magunkat, midőn egyetértünk Bonnetain Pál úrral (az egyik nyilatkozóval) s bár ez ifjú schismatikusoknak még sokszor kell mosakodniok, míg kitisztúlnak, mégis igazok van. Zola a *Föld*-ben a legszélsőbb határon is túllépett. Igen, s ha talán tudtuk, hogy legfőbb vagy egyetlen eredetisége abból állott, hogy azon nyersen használt szavakat, minőket fogadni mernénk, hogy fesztelen társalgásban nem merészelt használni, soha sem ment ily messze, és sohasem tette a naturalismus szót ennyire rokonértelművé a szemérmertlenséggel. Soha, még a *Pot-Bouille*-ban sem fitymálta ennyire közönségét kora erkölcsének e furcsa észlelője, soha sem tette vakmerőbben a valóság helyébe izgatott phantasiájának mocskos vagy grotesk látomásait. Semmi komolyság, semmi megfigyelés, semmi igazság; semmi szabatosság, csupa könnyű és ríktó hatás, merő vaudeville és melo-dráma; hallatlanúl brutális jelenetek, a legalantasabb elméncz-kedés, fajtalan képek, vér és pézsmaszaga, vegyülve bor- és trágva-gőzzel: íme a *Föld*.

Vajon valódi parasztok-e Zola utolsó regényének alakjai? De előbb szükséges volna, hogy emberek legyenek, pedig nem azok, még csak nem is barmok, hanem egyszerű bábok. Az *Oeuvre*-ben, a *Germinal*-ban, az *Élet öröme*-ben ügyvel-bajjal fölfedezhető némi nyoma a megfigyelésnek, némi törekvés ez irányban, de itt még csak árnyékát is hiába keressük; Sue jezsuitái, Dumas Sándor testőrei, még Hugo Viktor *Burgraves*-jai is igazabbak, nem oly phantastikusok s talán elevenebbek, mint a Zola parasztjai.

Zola hírlapokból, esküdtszéki tárgyalásokból, a «törvénytörő csarnok» írójának kimaradhatatlan commentarjaiból, melyekben a falusiak cynikus elvetemültsége szembe van állítva a boulevard honett, előkelő és ártatlan romlottságával — alkotott magának képet a francia parasztról és ily anyagból szerkesztette módszeresen a falusi borzalmak pörirat-csomóját. Ezeket nevezi okiratainak. Olvasható bennök, hogy ebben az évben, ebben a községben s megyében egy családapa elég megfontolatlanul átadta jószágát gyermekeinek s ezek egy napon elunván táplálni a rajtok előtt, disznó-ólba zárták, vagy még gyorsabb halálra segítették. Olvasható benne, hogy máskor a szomszéd vármegyében egy közös örökség fölosztásának kikerülése végett egy férj meggyalázza és azután megfojtja neje hűgát, mint a tárgyalások vagy a bűnös vallomásai bizonyítják. Azután alkalmilag olyat is olvashatunk benne, mit Zoláig senki sem tudott; például ilyeneket: a trágyának nem jó szaga van; ki sok bort iszik, megrészegszik; a jég néha elveri a vetést; nehezebb aratni, mint a kútba köpni, úgy hogy a víz gyűrűzve széledjen. S mégis a regényíró böles arczczal iratesomójára mutat és a reporterek megesküsznek, hogy Zola semmit se mondott, mi hitelesen be nem volna bizonyítható a *Gil Blas* és *Figaro* gyűjteményeiből. Kivel üznek itt tréfát? Velünk vagy Zolával? Mert megengedjük, hogy a műbarátok elég szép részleteket találnak a *Földben*, az elevenség némi maradványát, s helyenként majdnem erőt is, például ama leírásokban, melyekben Zola újra alkotja a természetet és átídomítja saját hallucinációi szükségei szerint; de ez öt vagy hatszáz lapnyi regényben egy lapot sem lehet találni, mely a mezei életet vagy a parasztot újabb színben tüntetné föl. Vagy, másképp szólva: a kevés igaz, mi a *Földben* van, banális, és a kevés új mi benne van, nem igaz. Nem ismerem a parasztot annyira, hogy egészen szabatos képet alkothassak magamnak róla, vagy hogy a Zola rajzaival szembe állítsam a magam képzetét. De azt tudom, hogy a paraszt is ember s merem mondani, hogy embernek csak az válhatik be, ki nagyon különbözik a Zola hőseitől. És noha nem Zola az első s az egyetlen, ki a parasztot rajzolni akarta, mégis eddig csak az ő parasztjai tettek reánk ily benyomást. Ha Zola ezzel tisztába akar jönni, hasonlítsa csak össze a saját parasztjait nem mondjuk a Balzacéival vagy a Georges Sandéival, a kik kissé romantikusok vagy regényesek, hanem a hozzá köze-

lebb álló Restif de la Bretonne parasztjaival. Az *Atyám életében*, a *Monsieur Nicolas* és a *Romlott paraszt* szerzője saját családjának képmását rajzolta; a rajz maga az illem és a komolyság, a családi büszkeség egy erős árnyalatát, a megbecsülteség, a tekintély szükségének élénk érzetét veszszük észre rajta. De szinte feledtük, hogy Zola nem fogja megtenni sem ezt, sem amazt a hasonlítást, mert őt nem is igen érdeklik a történetek, melyeket elbeszél, a személyek, melyeket állítólag rajzolni akar, nem érdekli maga a valóság, noha tolmácsának hiszi magát. Zolát csak művének sikerei és személyiségének kidomborítása érdeklik. Az ízlésen és az erkölcsi érzéken kívül leginkább a rokonszenv hiányzik belőle, pedig a rokonszenv, e becses, gyöngéd és finom képesség nélkül, lehetetlen felebarátaink ismeretében előre haladni, lehetetlen naturalistának lenni.

Nem lehet ezt eléggé ismételni: ez az, mit meg nem értettek a mi modern naturalistáink, kezdve Flauberten és végezve Zolával, s számos utánczó sorával s ezért múltják fölül őket oly nagyon az orosz és angol naturalisták: Tolstói, Dostoiowski, Dickens és Eliot György. Ezek valóban szerették a szegényeket és megvetettek, a névtelen és homályos tömeget, melyet a nagy művészet, a hivatalos, a pompázó művészet megvetéssel mellőzött. Ezek azt hitték, hogy az emberek egyenlősége a szenvedésben és a halálban mindenkinek igényt ad mindnyájunk részvétele. Egy leány vagy egy bűnös lelkébe azért hatoltak, hogy fölkeressék ott magát a lelket és az emberi érzelmet. Nem kerülték ki a rútnak és közönségesnek rajzát, de az eszmény vígaszát éreztették velünk e rajzokban. Hanem a mi naturalistáink, e valódi írói mandarinok, Flaubert és Zola példájára elkapatva azon társadalmi tagozódás érzetétől, mely az írói osztálynak alárendeli az iparosok és földművelők osztályát, egyedül hírnevök és üzletök «gondozásával» foglalkozván, mindazokat, kik nem írtak *Emberirtót* vagy *Szent Antal kísértését*, csupán torzképekre alkalmas mintáknak tekintették. És így csupán önmagok iránt érezve rokonszenvet, ha már méltóztattak megfigyelni, a dolgok héjján túl nem hatottak. Csak a körvonalakat látták, csak silhouettet bírtak rajzolni s azért ha maradandóbb lesz hírnevök, nem mint naturalistákat fogják őket olvasni, nem is mint pessimistákat — ezt a szót is com-

promittálják, helytelenül használván azt — hanem mint vaudeville-írókat.

Zola és tanítványai az önkénytelen komikai hatást éppen megfigyelések elégtelenségének köszönik. Zola alakjai a lehető legegyszerűbbek, mindig egyetlen egy s akkor is mindig egy elemi ösztön kényszere alatt cselekszenek s azt is mindig bármily helyzetben ugyanegy módon nyilvánítják, sohasem tépelődnek, végig lépkednek a regényen oly merev és egyforma tartással, oly gépies rángásokkal s szögletes taglejtésekkel, mintha dróton volnának rángatva; és így tör ki a komikum ellenállhatatlan erővel az ellentétből, midőn a mozdulatlan arcú és ügyetlen mozgású alakokat szenvedélyesen izgatott jelenetek játszására kényszeríti a szerző. Így a vaudevilleban is mindig biztos hatás, mint szinpadi nyelven szokás mondani, ha az író valami phrasist ad az egyik személy szájába, mint: «Hallgass, hibát követtél el», vagy: «Vöm, mindennek vége köztünk» és e phrasist makacsúl ismételteti vele három vagy öt fölvonáson át, akár illik a helyzethez, akár nem s inkább akkor, ha nem illik. Elismerem, hogy ez alantibb s kissé durva komikumban Zolával már régóta nem versenyezhet senki sem. Mint az *Emberirtóban* a híres Boche-pár, mint *Pot-Bouilleban* Jossierand és a le nem írható Trublot, úgy a *Földben* is nyüzsgönek Fouan, Buteau, Delhomme, Maqueron, Hilaire és Palmyre, kiknek csak egyetlen eszméjük s a kifejezésre csak egyetlen modoruk van, mint a Krampachoknak vagy Nonancourtoknak a classikus vaudevilleban. Másrészt jegyezzük meg a különbségeket s különösen kettőt: az első az, hogy Zolánál a refrainek nem csupán értelmetlenek, hanem mocskosak és istenkáromlók; a másik az, hogy a mi vaudeville-íróink megalégesznek azzal, hogy megnevettetnek s nem képzelgik, hogy *A három közül a legboldogabbban* vagy az *Olasz szalmakalapban* koruk «természetrajzi és társadalmi történetét» írták meg. Zola ellenben soha sem oly mulatságos, mint mikor igen komolyan veszi önmagát.

És e módszernek vannak jó oldalai. Ugyanazokat a bábokat mindig lehet használni; a *Pot-Bouilleban* polgárok, a *Germinalban* bányászok voltak; lehet őket parasztként használni a *Földben*, csupán nevök és ruhájok változik — meg a regény címe. Majd ha meg fognak jelenni Zola regényei a «hadsereg-ről», és a «vasútakról», melyek a Rougon-Maquart epopöéját fogják befejezni, biztos, hogy viszontlátjuk ugyanazokat a sze-

mélyeket. Csakhogy nem a mező, hanem a kaszárnya illatát érezzük majd. Különbén ugyanaz fog történni a két vonat indulása közében az árúszínen vagy a lámpás-kamrában, mint a mi itt történik két sarlóvágás közében, egy szénaboglya mögött. S mivel ismerjük Zola elveit, mivel előre tudjuk, hogy regényeinek nem lesz regényes színe, hogy katonai vagy közgazgatási «íratcsomója» épen oly gazdag lesz okiratokban, mint földművelési íratcsomója, előre láthatjuk, hogy munkája nem lesz nehéz. Boldogúlt Ponson du Terrail sokkal lelkiismeretesebb volt: legalább agyonütötte koronként Baccarat-t és Rocambolet s csak akkor támasztotta fel őket, mikor a *Petit Journal* és a *La Patrie* előfizetői sürgősen kérték tőle.

E szegényes megfigyelés természetes jelenség Zola regényeiben, hisz ő maga soha sem titkolta, hogy megveti a psychológiát. Ez oly különös, mintha egy írnok fitogtatna megvetést a helyesírás és szépírás, vagyis kenyérkeresetének eszközei iránt. Talán képzelhetünk regényt cselekvény, bonyodalom, szerkezet, stíl, nyelvtan és szellem nélkül; vannak erre példák; de regényt psychologia nélkül soha sem láttunk. Ez a lelke a regénynek, ha kivesszük belőle, élettelen tömeg, ok nélküli kaland, érdektelen napi újdonság az, a mi megmarad.

Oh! mennyi bajt okozott a mester azoknak, kik őt meg nem értették s mégis követői akartak lenni, a mester, ki egykor így szólt: «Ha Shakespeare psychológiát ír, Esquirollal mondotta volna: Az ember ideges gép, vérmérséklete kormányozza, természetes hajlama van a hallucinációkra s korlátlan szenvedélyek uralkodnak rajta». Vajon mit érez, ha olvassa, hogy mikép gúnyolta ki Zola e sorokban: «Úgy-e? tanulmányozni kell a valódi embert, s nem a metafizikai drót babát, hanem a physikai lényt, ki környezete korlátai közt mozog és valamennyi szervének nyomása alatt cselekszik. Nem bohóság-e az agy működésének folytonos és kizárólagos tanulmánya? Gondolkozzék csak az agyvelő egymaga, ugyan mivé lesz az agyvelő nemessége, midőn a gyomor beteg?» Jaj! minő stíl, s minő okoskodás! Hanem kárpótlásul mily szerencsésen határozza meg maga Zola a naturalismust: a *Pot Bouille* és a *Föld* szerzője az agyvelő kizárólagos és folytonos tanulmányát helyettesíté a gyomornak nem kevésbé kizárólagos és folytonos tanulmányával.

Ez regénynek legjelentékenyebb része, és világos, hogy

igen nagyra van vele, de talán megbocsát az olvasó, ha e rész-
 nél nem időzünk. Enni, inni és a többi; nem is történik egyéb
 a kilenczvenöt tárczában, melyet eddig a *Földből* olvastunk s
 különösen «a többi» egész hasábokat foglal el. Elhiszszük — s
 különben nem is szólnánk Zoláról — hogy ő mindezt nem szá-
 mításból teszi, hanem a megfigyelő aggályossága, a művészi
 lelkiismeret kényszeríti a sok szennyes és trágár beszédre. De
 mivel tud számolni, szeretnők, ha megfigyelné, hogy regényeit
 annál jobban veszik, mennél szennyesebbek s durvábbak. Az
Une Page D'Amour vagy *A hölgyek boldogságából* ötvenezer
 példánynál többet nem igen vettek s noha ezek is igen távol van-
 nak attól, hogy «szüizes» regények legyenek, mégis majdnem
 olvashatók. Hanem a *Pot-Bouille* hatvanöt, az *Emberirtó*
 száztizenegy, a *Nana* száznegyvenkilenc ezer-ezer példányú
 kiadásban keltek el és Zola regényei közül ezek a legtrágárab-
 bak, vagy legalább voltak azok, mielőtt a *Föld* megjelent. Szív-
 ből óhajtjuk, bár a *Földnek* csattanós bukása meghazudtolná
 azt a tanúságot, melyet már Zola is kivonhatott volna az idé-
 zett számokból; semmi kétség, hogy ő szintén óhajtja ezt.
 A nyelv is csak oly hamis a *Földben*, mint minden egyéb.
 Zola jól ismeri a szavak értelmét, de soha sem fogta föl azok
 értékét és hatalmát. Hagyján, ha parasztok vagy munkások
 számára írna; de polgárok számára ír; s ha azt hiszi, hogy egy
 nemtelen káromkodás vagy rút gorombaság az olvasó pol-
 gárnak ugyanannyit jelent, mint a munkásnak vagy paraszt-
 nak, ki azokat kimondta, akkor biztosíthatjuk, hogy író és na-
 turalista létére nem csalódhatott volna erősebben. A nép em-
 bere sajnálatos gondatlansággal káromkodik vagy esküszik
 rögzött szokásból; reá néze e durva szavak elvesztették eredet-
 tők színét, míg bennünk a kellemetlen képek egész sorát keltik
 föl, azon körökbe ragadják képzeletünket, honnan eredtek, pedig
 rendesen nem e körökben használják azokat minden megütkö-
 zés nélkül; végre e szavak érzésekhez, melyeket ki akar-
 nak fejezni, olyanokat társítanak, melyek gyakran igen távol
 állanak a regény szereplőinek érzéseitől. Ilyformán Zola pa-
 rasztjai nemcsak tetteik, hanem cselekvésök módjára nézve is
 hamisak. Mennél inkább egyeznék nyelvök a valósággal, annál
 kevésbbé volnának igazak és valódiak, mivel őket magokat kel-
 lene ábrázolni s nem azt, hogy képtelenek önmagukat elemezni.
 És csupán akkor hasonlitanának parasztokhoz, ha érzéseiket

vagy eszméiket a közönséges tisztesség nyelvén fejeznek ki. — Azonban hol van itt mindebben a naturalismus? hol van az igazság, ha nincs sem a nyelvben, sem az erkölcsökben, sem a jellemelekben? Vagy talán azon elmésségekben keressük, melyekben most először gyakorolta magát Zola s mindjárt először oly mesterien? Ezek szintén a «gyomor működésének» tanulmányához tartoznak és saját vallomása szerint «egy komikai elemmel» gyarapítják regényeit. Zola miután fölfrissítette a pornographia módszereit, elérkezettnek látta az időt, hogy demokratikus és socialis művészete programja szerint, fölújítsa a scatologia módszerét is. És van is némi joga csodálkozni s bosszankodni azon, hogy meg akarják fosztani «hatásaitól», de a naturalistáknak is van okuk a panaszra, hogy Zola a *Földben* használván ez új komikai elemet, véglegesen compromittálta őket. Sajnos, hogy így történt; mi kik nem vártunk jobbat Zolától, s mindattól, mit ő maga kívánt bámultatni műveiben, mégis reméltük, hogy küzdelmeinek szerencsésebb következései lesznek.

Azt hittük, hogy a romantikusok ideje lejár majd, hogy a természetet többé nem fogják kivenni formájából, de talán hajlandók lesznek azt szorosabban utánozni, lelkiismeretesebben tanulmányozni, több szeretettel s naivsággal és hívebben visszaadni; és így a művészet visszanyerhetné valódi ezéjával együtt kimeríthetetlen anyagát. Meg is tették a festészetben, hol épen akkor romlottak el a viszonyok, mikor Zola utánzói beléártották magokat. A költészetben most hajlékonyabb eszközzel rendelkezünk, reméltük, tehát, hogy pontosabban fogják utánozni a valóságot, hittük, hogy a drámában megszabadúlhatunk a fölösleges conventióktól, hogy csupán a két, vagy három szükségesre szorítkozzunk; és mi a regényt illeti, a modern élet annyira változatos s oly érdekes, hogy abból több remekmű számára is meríthetni anyagot.

De, mindebből semmi sem lett. Az iskola főnökét vérmérséklete hajtotta előre s nem elvei. Hevesen, néha sértően védve elméleti tanait, regényírás közben a sutba dobta azokat, csupán első regényében, a *La Fortune des Rougonban* található föl a naturalismus némi nyoma. Mennél inkább hirdette a naturalismust, annál tovább hátrált a romanticismus felé, melyből kiindult s melyből nem is fog kimenekülni. De időközben a fiatalok utánozták, különösen sikerét akarták elérni s így

valamennyien együtt agyon nyomták a naturalismust. Most már a naturalismus egyetlen ígérését sem váltotta be, de Zola valószínűtlen minden aggályunkat s mivel volt ügyessége a naturalismus ügyét regényeihez fűzni, ez fog lakolni Zola miatt. Igazoltnak találom minden igazi s bárhol e világon lakó naturalista fájalmát.

Zolának egyetlen mentsége az, hogy minden oldalról tolták legrosszabb hibái lejtője felé. Bárhogy tessék is némelyeknek ezt elfelejteni, nekünk tetszik azt nekik eszökbe juttatni. Ha bámulóinak nem sikerült őt a nagy «regényíróvá» tenni, a kinek hiszi magát, de mégis sikerült nekik olyanná tenni Zolát, mint a minő most. Hogy a *Földet* elnevezhessük megérdemelt címén visszataszító rhapsodiának, ahhoz nem kellett a *Germinalban*, *Pot-Bouilleban*, *Nanában*, *Emberirtóban* dicsérni a fejledező hibákat, melyek a *Földben* a magok szörnyiségében kitarútlak. De a ki annak idején bátorkodott észrevenni és megróni a nyelv durvaságát, a banális és szegényes megfigyelést s az erkölcsi érzék hiányát, melyeket most mindenki észre látszik venni, az már huszonnégy óra leforgása előtt szel-tiben ki volt kiáltva korlátolt s bátoratlan szellemnek. Ellenben ők, a művészet és szabadságtisztelői, az elfogulatlan, a töképezés polgár előítéleteit megvető czikkezők s tárczaírók, fölismerik s dicsérik a tehetséget — így mondogatták — bármily formában s bármily módon nyilatkozik. Így szokás ez Franciaországban, a siker imádói vagyunk s ha üt az óra, rögtön elfelejtjük, hogy mi részünk volt hajdanában benne. Hányan dühöngnek most a *Föld* ellen, kik még tegnap bámulták a *Germinalt* s hányan sietnek majd vissza Zola táborába, ha holnap a *Föld* több kiadást ér, mint *Pot-Bouille*, az *Emberirtó* és *Nana*.

A közönségnek is része van mindebben, nemcsak a hírlapoknak. Mert a *Földnek* minden szörnyőségénél szomorítóbb az, hogy akad közönség, mely az ilyeneket élvezni bírja, pedig fog akadni. Mi még rosszabb, ily könyvnek már keletkezésében is részese a közönség, mert a regényíró, bármennyire el van kaptva, máskülönben meg nem írta. Zola talán azt hiszi, hogy a *Földben* a szavak s a tények nem durvábbak, mint előző regényeiben, de ebben téved, azonban csak egy árnyalattal, egy fokkal téved. A minap szemére vetette valaki, hogy a hazafiság ellen vétett, rágalmazván a parasztot; de mellőzve azt, hogy gyermekesség ily fajta kérdésekbe a hazafiságot vegyíteni, vajon

nem rágalmazta e már előbb a polgárt a *Pot-Bouille*ban és a munkást az *Emberirtó*ban? Más valaki szemére vetette, hogy a *Föld*ben, egy születést írván le, az anyát is meggyalázta a nőben, de évekkel azelőtt a *Pot-Bouille*ban már ezt is megkezdte. A kik csupán ocsmányságai miatt ócsárolják, elfelejtik, hogy minő korban élnek, minő regényeket olvasnak s mily fajta történetekbe szerelmesedtek öreg napjaikra. Lesz-e annyi haszna a *Föld*nek, hogy kinyitja szemeiket? A Zolától elforduló közönség elfordúl-e majd sok mástól, kik ugyanoly eszközökkel s csupán ügyesebben dolgoznak, mint Zola? Ha ezt a közönség meg nem teszi, Zola olvasói visszahódítása végett következő regényében önmagát fogja fölülmulni. Azért óhajtom, hogy a közönség úgy tegyen s ez áron kibékülnek a naturalismus bukásával, sőt naturalista lévén magam is, boldoggá tenne a katasztrópha, mivel minden mást mellőzve, Zola regényeinek nincs úgynevezett «okirati» becse, azaz nincs bennök természetesség, igazság, élet és változatosság.

a.

POLITIKA ÉS TÖRTÉNETÍRÁS.*)

Nagy ellentét választotta el e század nagy francia és angol történetíróit a németektől. Az elsők — elég Thierst, Guizot-t, Macaulayt említeni — államférfiúi magaslatról tekinthették az utóbbiaknak elméletinek látszó működését. Nem csak írtak történetet, magok látták mint készül az, és avatott kezök nem egyszer nyúlt határozottan az események szövőszékéhez. Már a nemzetök politikai állapota is eltiltotta e személyes részvétől a német tudós professorokat. Hazájokban a kormányban való részvét korunkig az előkelő származásúak kiváltsága. A kisebb államok kiváló férfiai, Dahlmann, Schlosser, Rotteck és Gervinus csak az oppositíóban játszhattak szerepet; az abszolút Poroszországban, pedig a «beschränkter Unterthanenverstand» jelzőjét csak úgy vonatkoztatták azokra, kiknek az állami élet megismerése képezte tudományos föladatát, mint a nem-nemeseknek bármely más osztályára. Teljesen elválasztva látszott az elmélet a gyakorlattól, mi nyilván sem egyiknek, sem másiknak nem válhatott javára.

A legnagyobb és legtevékenyebb német történetíró, kit a Hohenzollerek barátságukkal tüntettek ki, Ranke sem volt soha hivatva mint miniszter vagy államférfiú tevékenyen szolgálni hazáját s királyát. Nyugodtabb természete talán nem is áhítozott a Thiers politikai babérjai után. Legrégibb tanítványaitól s tisztelőitől hallottuk, hogy a politikai küzdelmek őt alig érintik, hogy olympusi nyugalommal csak mint bíró, nem

*) *Zur Geschichte von Deutschland und Frankreich im XIX. Jahrhundert.* Von Leopold von Ranke. Herausgegeben von Alfred Dove. Leipzig, 1887.

mint részvevő nézi hazájának, nemzetének fejlődését. Még előnyösnek is tartották ezt, az objectivitás szempontjából. A most megjelent kötet véget fog vetni ennek a dicséretnek, mely voltaképp inkább vád. Mert a történetírónak, ki e nevet megérdemli a legfelső érdekekkel kell kísélnie az eszmék harcát, nemcsak a múltban, hanem a jelenben is, és először is korát, nemzetét kell megértenie, hogy más korszakok és nemzetek életébe mélyedhessen. Ranke ép oly behatóan tanulmányozta korának politikai helyzetét, mint a minő érdekesen megírta a XVI. és XVII. század kabinetjeinek és nemzeteinek történetét. A sajátos porosz viszonyok magyarázzák meg, hogy ez az eleven, vitatkozásra termett férfiú nem lépett meggyőződéseivel a nyilvánosság elé. Nem volt parlament és így a szónoki hatás, az a közvetlen diadal, melyben angol s francia versenytársai annyiszor részesültek, el volt zárva előtte. Az irodalom, a sajtó nyitva állott ugyan előtte és csakugyan alapított is 1832-ben egy folyóiratot *Historisch politische Zeitschrift* czíme alatt, és a most közlött cikkek nagyobb része először ebben látott napvilágot. Hanem Németországban oly nagy volt az ellentét a szellemi szabadság és a tényleges politikai elnyomás közt, hogy a conservatív, dynastikus sajtónak nem lehetett közönsége. Azon az oppositio, a liberalis eszme uralkodott kizárólagosan. A folyóirat nemsokára megszűnt és Ranke bár később az államtanácsnak lett tagja, többé mint politikus nem lépett a nyilvánosság elé. De a Hohenzollerek nem engedték át tisztán a tudománynak ezt a fényes tehetséget. Valahányszor igen fontos elhatározások előtt állott IV. Fridrik Vilmos, de különösen az 1848-dik évben és az azt követő nagy bonyodalmak közt, mindig tudós barátjához fordult, mint Egeriájához. Ranke a király adjutansának, Manteuffel Edvin bárónak közbenjárásával terjesztette elő emlékiratait. Ezek képezik a jelen kötetnek kisebb, de érdekességre nézve első rangú felét.

A történeti érdekű dolgozatok közt a «restaurációról és júliusi forradalomról» szólók a legnevezetesebbek. A francia forradalmi mozgalomnak és a Bourbonok rendszerének összeférhetlensége okozta a *Charte* daczára X. Károly bukását. Az ellentét voltaképp abban áll, a népnél vagy a királynál van-e a souverain hatalom. A júliusi forradalom a nép részére döntötte el a kérdést. Ez által azonban válaszfalat emelt Franciaország és Németország között. Mert Ranke sze-

rint a német alkotmányok megkülönböztető vonása az, hogy azokban a népsouverainitást soha sem ismerték el. Szembetűnő a találkozás ez elmélet és Bismarck jelen gyakorlata közt. A népsouverainitás elve az ellenség, azt kell a monarchiából lehetőleg kiküszöbölni.

Más értekezések mintegy tevékenységökben tüntetik föl a két elvet, hogy annál jobban kivilágozzák az ellentét. A porosz absolut monarchia, mely annyit tesz a népért, és melyben a közigazgatás derekassága és a szellemi érdekek kárpótlása bő kárpótlást nyújt a zajos parlamenti vitákért, az eszmény. Abban a csendes korban egy nagy munkát végezett a porosz állam: megalkotta a német Zollvereint. Ezt méltatja és dicsőíti a német, különösen a porosz kereskedelmi politikáról szóló értekezés. Épen a monarchiák munkájában látja a legjobb módot a francia eszmék ellensúlyozására, nem pedig a semmittevésben, mely Ausztriában szinte axiómává vált. Örömmel vesz tudomást arról, hogy ott is mozognak. «Ferencz császár e pillanatban (1832) fontosabb törvényjavaslatokat terjeszt a magyar országgyűlés elé, mint a minők negyven éves válságos uralkodása alatt előfordultak. Vonatkoznak pedig a földesurak és alattvalók közti viszonyra, a kölcsönös kötelezettségek s jogok végleges megállapítására, az egész igazságszolgáltatás javítására. Különösen egy új büntető törvénykönyv megalkotására, a terhek igazságos fölosztására, tehát a belső alkotmány legfontosabb mozzanataira.» (242—43. l.)

Ez a munka, az építés. Ennek méltánylása mellől nem hiányozhatik a francia, a német közvéleményben is uralkodó szellemnek megbírálása, ostromozása.

A népralmi eszméknek győzelme magában Franciaországban sem elégítette ki az előkelő szellemeket. «A nemzet eleven lelkében, elégedetlenséget, rossz érzést és minden nemzeti önteltség mellett a szellemi hiány érzésének bűmulatba ejtő jeleit észleljük. A többség alapján uralkodó eszméknek nincs erkölcsi alapja.» Thiersről, arról a Thiersről, kit ő maga a XIX. század liberalisai közt az első polczra helyez, így ír: «Annak, a mit eddig jognak neveztek, a mit mi úgy nevezünk, ez írásban nem találjuk nyomát». És midőn a nagy francia történetíró a forradalomnak, az elnyomás elleni fölkelésnek védelmére kel, a német történetíró e megjegyzéseket fűzi hozzá... «Úgy látszik e morál és a beszámolhatás határává jutottunk. Az orosz-

lánt látjátok kívül őrzője oktalanul bánik, es a ki dühösen föl-ugrik, hogy azt szétépje. Vonjátok őt felelősségre.» Továbbá: «Megvallom e tan borzasztóan hangzik füleimben».

És mi volt a győzelem eredménye? «Midőn az általános jogért vétek harcolni, voltakép az alacsony helyezették a trónra, teljes korlátoltságában és szenvedélyességében». Hogyan végződhetnék ez az állapot újabb erőszakosság nélkül?»

Készen áll a tanútság is. «Épen az a párt, mely izgatottságban tartja Franciaországot, e nemzet természetes tendenciájának nyilvánítja Európa assimilatióját, szomszédjai akaratának és értelmének meghódítását. Egész Európán át érvényesíteni szeretnék a Hotel de Ville programját: Jacquieret csinálnának Franciaországból és a világból. Nálunk pedig, ki tagadhatná? megfelelő kívánságokra s hajlamokra találunk. Még olyanok is vannak, kik jóhiszeműleg azon tanokba helyezik a világ üdvét. Nekünk pedig más üdvre van szükségünk. Ez az üdv: azon alapelvek föntartása, melyeken alkotmányunk nyugszik; a hiányok nyugodt és törvényes megszüntetése, a visszaélések javítása, a német államnak természetes fejlesztése.» (132—133. l.)

Bízunk is abban, hogy nemzete ellenáll ennek a vészes befolyásnak. Minő büszkén hangzanak e szavak: a sivatag homokját ide-oda úzi a vihar: a hegység megáll előtte.

Pedig ezek a tanok már nemcsak Németország ifjúságában uralkodtak, nemcsak a bajor, württembergi és badeni kamarákban nyilatkoztak teljes erővel, megtalálták útjokat a porosz közigazgatásba, magába a diplomatiába, a királynak legközvetlenebb környezetébe. Nevezetes és jellemző IV. Fridrik Vilmos levele londoni követéhez, a tudós Bunsen Józsiáshoz, ki egyike volt legbizalmasabb embereinek. «Biztos symptomáit látom annak, hogy önt is elfogta a liberalismus. A liberalismus pedig épen olyan betegség — mint a hátgerincz-sorvadás.» Elmondja aztán a király e betegség kezdő tüneteit. «És a mellett az ilyen beteg maga és mások előtt még sokáig látszhatik egészségesnek. Így hat a liberalismus a lélekre.»*)

Midőn a király e szavakat írta, melyek nemcsak ádáz gyűlöletről, hanem mély megvetésről is tanúskodnak, ez a pokolba kívánt ellenség már megdöntötte Bécsben Metternich

*) *Briefwechsel Friedrich Wilhelms IV. mit Bunsen.* 117. l.

kormányát és magában Berlinben diadalmasan megállotta helyét kemény utczaik küzdelemben, a királyi hadsereg ellen. A liberalizmussal szövetséges német nemzeti mozgalom ellenállhatatlannak látszott. Alkotmányt megtagadni már nem lehetett, magának a trónnak megmentése is elég nehéz föladatnak látszott. Ki kellett térni a vihar elől, várni míg az lecsendesül és aztán lehetőleg helyreállítani a régit. Ebbe az időbe esik az emlékiratnak szerkesztése, melylyel Ranke az activ politikusok sorába lépett.

Nevezetes, hogy ő már nem a liberalismustól retteg, nem az alkotmánytól, hanem a socialis forradalomtól, a respublikától. A polgárt elválasztja a munkástól. Nem tanácsol, csak képét adja a helyzetnek. A veszélyt főképp abban látja, hogy a támadás kívülről jött. Egységes vezetésnek tulajdonítja a bécsi és berlini forradalmak kitörését és diadalát. «Mindenki tudja, hogy a márczius 18-diki eseménynek (a berlini forradalomnak) ösztöne, vezetése, részben eszközei is kívülről jöttek.» (588. l.) A régi állam hívei a nagy összeomlásban csak összeesküvést, véletlent látnak, de maga a tény annyira megzavarta őket, hogy alig gondolnak a régi állapot visszaállítására.

Nagyobb bizalom tölti már el 1848 júliusban, a második emlékirat szerkesztésekor. Észreveszik, hogy voltaképp a lakoságnak még igen nagy része ragaszkodik a régi fehér-fekete poroszszínekhez. Európában sem oly általános a forradalom diadala: Angliát és Oroszországot, a két polust, alig érinti. Ezekről tehát várható segítség. Csak az kívánatos, hogy Németország ne szoruljon e beavatkozásra. Itt, az egészséges, a népesség érdekeivel szövetséges királyság anyaföldjében, meg kell tenni a kísérletet annak visszaállítására, bár talán módosított formában, hogy az anarchiát önállóan, eszesen és erélyesen leküzd-hessük. Innen kell kiindulni a jól átgondolt «előkészített restaurationak». Nemsokára, október végén, midőn a bécsi forradalom már letiporva hevert Windischgrätz lábai előtt, még magasabbra a szállanak remények, még világosabban tűnnek elő a fordulathoz vezető eszközök. Ranke szükségesnek tartja az alkotmány megtartását, nemcsak mert a porosz nép az kivívta, hanem azért is, mert csak is az alkotmányos Poroszország tarthatja fönn a szerves kapcsolatot déli Németországgal, sőt a rajnai tartományokkal is. Pedig most van itt az idő, midőn Poroszország a német császári korona elnyerésére gondolhat, mert

Ausztria nem állja útját. Az absolut monarchia eszméje tehát elejtetett. Hogy az egészséges fejlődés mindazonáltal biztosítva maradjon, hogy a parlamentarismus ne csapjon át a néptömeg uralmává, ki kellett jelölni a koronának föntartandó jogokat. Ezek közt az első a miniszterek kinevezésének joga, tekintet nélkül a többségre. Magában az alkotmányban kerülni kell minden szót, mely a nép fűnségét törvénybe igtathatná. Hogyan lehet ennek daczára nem csak uralkodni, hanem ki is békíteni a népet? Először meg kell tagadni az általános szavazási jogot. Másodsor gondoskodni kell az ily módon az alkotmány sáncaiból kizárt munkásokról.

A hatalom a koronának; a parlamentaris játék, mely azonban inkább ellenőrző mint döntő hatású a művelt polgári elemnek; a megélhetés a köznépnek: ezek volnának a porosz alkotmány valódi törvénybe nem igtatott sarkpontjai. Különösen tanulságos az utolsó pont: a socialis olajseppnek az állami gépezethez való járulása.

«Szerencsére a nagy tömegek hiával vannak az igazi politikai érdeknek; mindenek előtt helyzetök javítását, megélhetésök biztosítását keresik. Talán szabad mondanunk, hogy erre a porosz államban még alaposabb az igényök, mint egyebütt, még pedig az általános védkötelezettség miatt. Mert a ki életével szolgálja az államot, annak igénye van, hogy az őt eltartsa. A legegészségesebb politika javasolja ez igény kielégítését. Mert valóban veszedelmes, évről-évre fegyverben gyakorolni az öszszes fiatalságot, és aztán annak egy nagy s talán testileg legerősebb részét eltaszítani magától, és átengedni a rend elleneségei izgatásának. Vagy ki kell zárni a vagyontalanokat a védkötelezettségből, vagy pedig a tápláló foglalkozásra való kilátás által a jövőre is le kell őket kötni az állam iránt. Mivel az első nem járja — mert a hadi erőt gyöngíténé — csak a második marad hátra. Az a gondolat merül föl, hogy állam bizonyos föltételek alatt, különösen a magán tevékenység gondos föntartásával, szervezze a munkát és elismerje a munkához való jogot. Különösen a hadi szolgálatra alkalmas munkásokat foglalkoztathatná az állam béke idején és katonai szervezet alatt. Épen úgy, a mint valaha a katonaság önkénytes tódulásból rendes seregléssé lett, úgy kellene most a kézművesek tevékenységét megszerezni. Munkás cohorsokat kellene alakítani a még szükséges nyilvános épületek, folyamszabályozások elvégzésére, a föld-

nek mívelhetővé tételére, stb. Politikai jogokban ellenben csak igen csekély mértékben kellene részesíteni a birtoktalanokat, úgy a mint a római köztársaság 193 szavazó centuriái között csak egyet adott a proletariusoknak.» (597—8. l.)

Íme az utolsó megjegyzések egészen olyanok, minők csak egy tudóstól telnek ki. De azért az elmélet még sem áll távol a gyakorlattól.

Nem csak a király tanácsosa szól, nemcsak a humánus hazafi, hanem a mély belátású politikus. Ki tagadhatja, hogy az új porosz-német birodalomnak a socialis demokratia az egyetlen veszélyes belső ellensége? Ennek lefegyverzése 1848-ban még lehető volt a Ranke által ajánlott módon. Most, Vilmos császárnak hasonló úton járó kiáltványai és Bismarck socialis velleitásai nagy részben elkéstek.

Jellemző, hogy még a socialis reform pengetésénél is a hadsereg az irányadó szempont. Irányadó lett az csakhamar a politikában is. Egy porosz ezred szeptember 20-dikán elfoglalta a frankfurti barrikádokat. Midőn a porosz országgyűlés a hadsereget is hatása körébe készítült vonni, a király más miniszteriumot nevezett és az öreg Wrangel serege élén bevonult Berlinbe, a hol azontúl az ostromállapot uralkodott. Deczember 5-dikén szétkergették a nagyon is radikális nemzetgyűlést, és octroyált alkotmányt hirdettek ki. Egy szóval: a Ranke által kifejezett elvek győzedelmeskedtek, nem csak a mennyiben a népuralmat visszaszorították, hanem annyiban is, a mennyiben a korona elismerte a nemzet jogait és kibékült a liberalis polgársággal. Mindez pedig első sorban a forradalmi izgatottságtól érintetlen porosz hadseregnek volt köszönhető. «Mondhatni talán», írja Ranke egy későbbi emlékiratában 1849 márcziusban, «hogy a porosz király és a porosz hadsereg az egyetlen a mi Németországban még fönnáll». Ennek oltalma alatt ment végbe a restauratio a kisebb német királyságokban és fejedelemségekben.

Nagyon tanúlságos a porosz események összehasonlítása az egy időben Ausztriában végbemenőkkel. Szembetűnő a parallelismus. Itt is amott is teljes dérouté a márcziusi forradalom útján. Júliusban már itt is összeszedte magát az udvar pártja és eszközök után néz. Októberben itt is, amott is győz a katonai reactio. Az octroyált alkotmánynak megfelel itt Ferdinánd lemondása és I. Ferencz József trónralépése. Csakhogy

itt még egy igen nagy nehézséget kellett leküzdenie a bécsiek ellen győzelmes hadseregnek : Magyarországot.

Mondhatjuk, igen nagy érdeklődéssel kerestünk e tartalmass emlékiratokban olyan adatokat, melyek fényt deríthetnek nemzetünk nagy szabadságharczának történetére. Ilyen adatot nem találunk. A milyen nagy a figyelem Ausztria, a dynastia iránt: legfőlebb a monarchia belső nehézségeiről van szó, a mi alatt a magyarok ellenállása értetődik. Különben Ausztria re-constructiója az uralkodó szempont. Hanem maga ez a hallgatás tanulságosabb, mint a milyen a legérdekesebb adat lehetne. Berlinben, és nem csak ott, hanem a szövetséges Londonban is, ezeket a «nehézségeket» múltóknak tekintik. A politikai combinációknál mindig csak a dynastia, az egységes osztrák császárság jó számba, mint döntő factor. A küzdő Magyarország a diplomatiára nézve nem létezik sem mint szövetséges, sem mint ellenség. És ezzel bizonyos tekintetben meg van pecsételve sorsa. Diplomatiái tekintetben sokkal szerencsétlenebb auspiciumok alatt folyt le még mint II. Rákóczy Ferencznek fölkelése. Igen szembetűnő különösen az osztrák trónváltozásnak, a porosz alkotmány-octroyálásnak, és a franczia elnökválasztásnak, mely Napoleon Lajost emelte hatalomra a valódi republicanusok ellenére, kik idegen nemzetek szabadságáért is tudtak lelkesedni — szoros egyidejűsége. Deczember első öt napjában ment végbe ez a három világra szóló esemény.

Valószínű, hogy ha akkor Bismarck, vagy hozzá hasonló egyéniség kormányoz Berlinben, más alakot öltének a magyar ügyek. Az a porosz politika, mely 1789-ben és 1866-ban hatalmas eszköznek használja föl az elégedetlen Magyarországot, 1848-ban sem taszítja el magától a fegyverben állót. A porosz hadsereget pedig nemcsak a forradalom ellen használja, hanem a német kérdés megoldására is, a Habsburgok ellenére. Ehhez 1848-ban is meg volt az akarat; a porosz politika még a romantikus IV. Fridrik Vilmos korában sem mondott le sovár hagyományairól. Hiányzott azonban az elhatározás. Még átállottak szövetségbe lépni a forradalommal. Forradalminak tartották még a frankfurti német parlamentet is, mely 1849 márczius végén följánlotta a porosz királynak a német császári koronát. Ezt, vágyainak netovábbját, szívesen elfogadta volna a király a német fejedelmektől, de ezek inkább a régi dynastiához, a Habsburgokhoz húztak. Útban állott az orosz is.

Látjuk tehát, hogy 1848—9-ben is, mint egyáltalában 1866-ig mindig, az Ausztriához való viszony körül fordult meg a porosz politika. A császári korona elfogadása egyértelmű lett volna a Hsbsburgok elleni háborúval. Nevezetes itt is a synchronismus: a frankfurti parlament e nyilatkozata, mely Ausztriát kizárja Németországból, megfelel a debreczeni függetlenségi nyilatkozatnak. Az elhatározás előtt ismét mint tanácsadó szerepel Ranke.

Reá nézve nem is kérdés a régi császárság megújítása a porosz király által. El kell fogadni, a mit a nemzetgyűlés fölajánlott, csakhogy föltételül kell szabni egy új, monarchikusabb alkotmány elfogadását. A fejedelmek, kiknek a döntő szó jut szintén beleegyeznek. A külföldnek semmi beleszólása. Csak maga Ausztria képezi a nehézséget. «Ausztria befoglalásáról a szövetséges államba le kell mondani, de Ausztriát mégis meg kell nyerni, mert a nélkül a többiek is nehezen járúlnak hozzá.»

Bármily fontosak is a német szövetségről, az új alkotmányról, Poroszország helyzetéről, a fejedelmekről és külföldről szóló fejezetek a történetírás és a német politika szempontjából, reánk nézve a VIII. pont a legfontosabb: a *kiegyezés Ausztriával*.

«Kímélettel és határozottsággal kell előadni az ifjú császárnak a következőket. Először, hogy a hatalom szorosabb centralisatiójá nélkül lehetetlen a belső Németországot rendbe hozni, mi reá nézve létkérdés. Ausztria bármint állítja, hogy lemond a forradalmi elemekről; az a toll, mely állami okiratait szerkeszti, még igen liberalis tintába van mártva. Hogyan is uralkodhatnék Ausztria Olaszországban politikai concessiók nélkül? hogyan kerülhetne ki hasonló engedményeket többi tartományaiban? Ép oly lehetetlen egyselőre a réginek helyreállítása Németországban. Nem lehet visszatérni a Bundestaghoz; a mai nap viharaival a mai nap institutióit kell szembe állítani. — Ausztriának továbbá az a föladata is jutott, hogy népeinek sokaságát politikai egységgé fűzze össze, mi nem vihető keresztül, míg német tartományai Németországgal függenek össze. — Meg kell elégednie, ha az újjá alkotott Németország föl nem oldható viszonyba lép az újjá alkotott Ausztriához. Ilyen örökös és nemzeti szövetséget kell kötni. A német államszövetség minden védelmi harcban segítségére siet az osztrák háznak és viszont; mindegyik félnek jogában álljon

ezt követelni. Egyáltalában más, nyiltabb politikát kell folytatni. Ausztria Németországban és Italiában mindeddig indirect eszközök által akart uralkodni, és ez által felszeg helyzetbe jutott. Most csak direct hatalom állíthatja helyre mindkét országban a rendet: Németországban a porosz, Italiában az osztrák. Így szándékoztak egyszer Bajor Lajos és szép Fridrik megosztani a császári hatalmat az Alpeseken innen és túl. Midőn nem sikerült, a birodalom lépésről lépésre fölbomlott mindkét részen. Nem érdemes dolog-e a pápát Rómában föntartani, a katholicus egyház szentségeinek szétszórását megakadályozni? — Ausztria most szilárdíthatja meg viszonyát Rómával szemben vagy soha.»

A politikai érvelés után ismét historiai reminiscenciák. De azért a lényeg politikai, annyira az, hogy az osztrák-porosz viszonyok jövő alakulására szinte programmul tekinthető. Tegyük csak 1849 helyébe 1879-et, Itália helyébe a Balkán félszigetet és alapvonásaiban megvan a két császár szövetsége.

Ahhoz azonban hosszú, véres, válságos kerülő út vezetett. Már 1850-ben annyira dűlőre jutott a dolog a két nagyhatalom közt, hogy fegyveres összeütközéstől lehetett tartani. Akkor Olmützben az Oroszországra támaszkodó Ausztria kerekedett fölül. Mint azóta mindig, a német szövetség berendezésének kérdése volt a vizály oka. Ausztria győzött: a Bundestag helyreállott. A győzelem úgy lett volna teljes, ha mint Schwarzenberg herczeg az osztrák miniszterelnök akarta, az egész egységes Ausztria belép a német szövetségbe. Ennek kétszeres a fontossága. Először ez a belépés biztosítja a német elem túlnyomóságát a monarchiában és az arra alapított centralisatiót, és megszerzi az egész államterület részére a német szövetség biztosítékát. Magyarország sorsa ezzel legalább hosszú időre el van döntve. Másodszor, az egész Ausztria sokkal nagyobb súlylyal lép föl a német szövetségben, mint a midőn csak német tartományai által tartozott ide. Belátjuk, hogy Poroszország hatalmi állására nézve életkérdés volt e szándék meghiusítása. Annyira isolálva volt akkor a berlini udvar, hogy bár teljesen átlátja a terv veszélyességét, nyiltan még sem szegülhetett ellen. Ranke akkor írja utolsó emlékiratát (1851 január), melyben békés megegyezést tanácsol. Az egyensúly helyreállítására három engedményt követeljen Poroszország a maga részére. Először nyugoti és keleti tartományainak összeköttetését, a közbenső országok (Hanno-

vera, Hessen) rovására. Másodszor e tartományoknak és Szászországnak egy unióba való egyesítését. Harmadszor Poroszország hegemoniáját e szorosabb unióban. Viszont Ausztria is alkothat hasonló uniót délen. (622—3. l.)

Ime az éjszak-német szövetségnek, Hannovera, Hessen, Nassau annexiójának csirája. A történetíró úgy látja a dolgokat, mint vannak, mivé fejlődnek. Valódi próféta. Azt e kötet minden lapja bizonyítja. A mikort és hogyant más határozza meg: a ett embere.

MARZALI HENRIK.

É R T E S I T Ő.

*A naturalista regényről. Irta Haraszi Gyula. Buda-Pest, 1886.
A m. t. akadémia könyvkiadó-vállalata.*

Szorgalmas és gondos munka, de inkább æsthetikai pör-és vádirat benyomását teszi, mint nyugodt jellemzését. Az író alaposan ösmeri — különösen a francia irodalom termékeit, de könyvéből mintha kiérződnék, hogy ítélete nem annyira azoknak közvetlen benyomása alatt keletkezett, mint inkább azon kritikák benyomása alatt, melyeket rólok olvasott. Így megtörténik, hogy a kritikai lúg ugyancsak föleszi egy-egy jobb sorsra érdemes író képét, mint például Stendhalét, Daudet-ét vagy Gogolét, s ezt a hatást az a különben nagy olvasottságról tanúskodó sok részlet, melyet műveikből felhoz, még sivárabbá teszi. Úgy gondolom, nem a legszerencsésebb álláspontot választotta tárgya megfigyelésére. A modern realizmusról kellett volna szólnia s első sorban a francia realizmust fogja szemügyre, annak is csak rendesen naturalismusként nevezett végletét s itt is első sorban ennek legvégtetesebb kifejlődését, a Zolaismust. A könyvnek fő tárgya, megkritizált főhőse Zola s ennek alakja és tana annyira kiszélesül a könyvben, hogy árnyékával a többi író jobbára elfödi; annyira, hogy végre nemcsak Zola tanát és gyakorlatát, hanem e tannak s gyakorlatának kritikáját is megelégteljük. Ez állásponttól, mely egy kirívó végettel van szemben, nem lehetünk egészen igazságosak azon realistikus áranlat iránt, mely különböző formákban, különböző irányokban az európai irodalmakon átvonul. S csakugyan például az angol realizmus a francziával szemben csak mellesleg van tárgyalva s mikor az orosz irodalomhoz jutnánk, szerzőnk — tiszteletet keltő őszinteséggel — megvallja, hogy Dosztojevszkit

és Tolsztojt nem ismeri s csak mások kritikája után beszél felőlük. Brandesnek egy barátja itt ugyancsak könnyen szerzőnkre fordíthatná a lándzsa hegyét, ki egy ízben azt mondja a dán íróról, hogy «az önállóságnak nem épen mintaképe». — A könyv szerkezetében így lényeges hibát találok, melyet különben keletkezése módja magyaráz meg és menthet ki. Szerzőnk első sorban az újabb francia regényekkel foglalkozott; a többi, könyvében inkább csak adalék. Az akadémiai pályakérdés miatt ki kellett szélesbítenie tárgyát; így ékelt be némit az angol regényírókról, a nélkül, hogy értéköknek megfelelőleg képet adna rólok, s így biggyesztett könyve végére egy fejezetet az orosz regényirodalomról, a nélkül, hogy méltóan, értékének megfelelőleg elemezte volna. A könyv, mint mondva volt, így tulajdonképen Zola alapos bírálata lesz, de a modern realizmus értelmét ki nem meríti s értékét kellően nem méltányolhatja, annak történeti s társadalmi előzményeit alig érinti. Ilyen nagy könyvnél csakugyan feltűnő az általános szempontok hiánya s e mellett — már a sok ismételés következtében is — kétszeresen fárasztó lesz az a sok részletes kritika, mely tulajdonkép mindig egy pontra vág, arra tudniillik, hogy mennyire inkább physiologok a mai regényírók. — A physiologiai szempontnak e majdnem kizárólagos hangsúlyozása még a francia realizmus lényegét sem meríti ki; oly kevésbé elégséges magyarázatára, mint a milyen sovány kiindulónak a mai realizmus méltatásához az a megjegyzés, hogy «ha a realizmus alatt élethűséget értünk, akkor ez az irány épp oly régi, mint a költészet». Csakugyan szerzőnk nagyon közel foglal álláspontot az egyes írókhoz, úgy hogy tárgyának szélesebb körvonalai elmosódnak könyvében és semmi sem mutatja jobban módszere egyoldalúságát, mint az a körülmény, hogy a modern realizmusról írt könyve alapjában nem egyéb, mint Zola elítélése. Így lesz igen hálás tárgyból némileg sivár munka. Hogy az általános szempontok nem erős oldala szerzőnknek, mutatja művének befejezése is, melyben «a tárgyalt tényekből le akarja vonni a következtetést». Ez a következtetés azonban csak azon egyéni vallomás, hogy szerzőnk szívesebben olvassa Thakerayt Elliotot vagy Feuillet-t, mint a francia naturalistákat. Sokan így leszünk; csak az iránt fog kétségünk maradni, vajon egy a modern realizmusról szóló könyvben ez a vallomás megérdemel-e 400 lapnyi praemissát.

Az egyes francia írók tárgyalásánál kitűnik a szerző nagy olvasottsága. Nem csak a regényeket ismeri, hanem — majdnem

mondhatnók — minden zsebe is tele van a legjobb kritikusok essay-ivel. Nem is hallgatja el egy kifogásukat sem, úgy hogy jellemzése némely íróval szemben lassanként igazi vádirattá válik. Csak Stendhalt említem. Ha a szerző minden egyes kifogása helyes volna, az összbenyomás, melyet kifogást kifogásra halmozó jellemzéséből nyerünk, lehetetlen, hogy helyes legyen. Nem marad az írón egy jó szál sem. Itt is véteni látszik szerzőnk a szellemi perspectiva törvénye ellen. Sainte-Beuve sem nagy barátja Stendhalknak; de mennyi finomság van ítéletei árnyékolásában s ha nem is tartja őt nagy regényírónak, cikkéből megértjük mégis, mi tulajdonkép az, mit Stendhalban barátai annyira szeretnek. Könyvünk jellemzésében ennyi méltányosság sincs meg; a szerző úgy látszik, nem uralkodik teljesen kifejezésein s szájából egy fokkal keményebbnek hangzanak, mint talán értve voltak. Így aztán Stendhal regényei «élvezhetetlenek és unalmasak». Ez az ítélet nem annyira a regényekre jellemző, mint a szerzőre; azt mutatja, hogy még a kritikai kíváncsiság is hiányzott benne Stendhal iránt. — Flaubert jellemzésében már jobban el van osztva fény és árnyék; Daudetében is nem egy finomabb megjegyzésre bukkanunk s mégis mennyi igazságtalanság! Mily egyoldalúan ítéli meg például szerző a *L'Évangéliste*t, mint oly regényt, «melyet némely részleteért a kényesebb ízlésű olvasó esetleg undorral dob el magától». Merő physiológiát lát benne. Nem nevezte-e Daudet «observation»-nak s nem ajánlotta-e Charcotnak? S e mellett egy szó sincs arról a majdnem haragig emelkedő meleg, philanthropikus pathoszról, mely e regényt az elbeszélés külső nyugodtsága mellett is az utolsó sorig eltölti s mely oly pathetikus jeleneteket gondol ki, mint az öreg Aussandonét, mikor a lélekgyilkos bankárnét az Úr asztalától eltiltja. A legérzelmesebb francia író marad Daudet e «megfigyelő» regényében is s az ő «ideges» stílusában nem csak a tárgyak színe, hangja vibrál, hanem az ő lelke is.

Szóval szerzőnk túlfeszíti az íjat s haragjában a pathologiai rajzok iránt némileg maga is pathologikussá lesz. Nem becsüli eléggé a művészi productiót, ha ez ízlésével nem egészen egyezik. Különben egy kissé jobban belemelegedett volna az orosz irodalomba is s például, ha Tolsztojt s Dosztojevskit még nem ismerte, kissé elevenebb képet adhatott volna Gogolról. Ime mit mond a *Holt Lelkekről*. «A *Holt Lelkek* telve vezérczikkszerű fejtegetésekkel, meséje tulajdonkép csak ürügy, bizonyos alakok bemutatására. Máskülönbent képtelenségig menő túlzás az egész regény stb.» Ez a «képtelenségig

menő túlzás» nem épen a legszerencsésebb megfigyelés s aligha ugrik ily ridegen szerzőnk tollára, ha az a regény egy kissé jobban érdeklí.

De hát széles volt a tárgy s szerzőnk a francia regényről már annyi részletet összegyűjtött, hogy az utolsó fejezetbe már belefáradt; sietett bevégezni.

Így nem egy helyen egyenlőtlenségek vannak a könyvben, még sok «puszta anyag», melyet talán fényt, árnyat jobban felosztva lehet földolgozni, csak a modern társadalmi regénynél ne gondoljunk Tennyson idylljeire (lásd a befejezést) s Stendhalmál vagy Flaubertnél ne gondoljunk Goethe regényeire.

—e.—

Ethnologische Mittheilungen aus Ungarn. Zeitschrift für die Volkskunde der Bewohner Ungarns und seiner Nebenländer. Redigirt und herausgegeben von Prof. Dr. Anton Herrmann. Buda-Pest, 1887.

I. Évfolyam, I. füzet, N. 4°, 124 hasáb. Öt füzet ára 3 forint.

E folyóirat a jelenkor egyik legnépszerűbb tudományának szegődik szolgálatába. *Folk-lore*-nak nevezték el e tudományt az angolok és ez elnevezés már is polgárjogot nyert a többi európai népeknél. E tudomány főladata, a népek ajkán vagy szokásaiban élő hagyományoknak, tehát népdaloknak, mondáknak, meséknek, babonáknak stb. gyűjtése, egybehasonlítása és magyarázata. A dolog nem új. Már a múlt században jeles férfiak (különösen Percy gyűjteménye és Herder munkássága óta) fordították a nemzetek figyelmét a népszellemnek ez érdekes és tanulságos termékeire, s főleg az összehasonlító nyelvtudomány megalapítása óta napról napra nőtt az oly művek és tanulmányok száma, melyek az érintett főladat körébe eső kérdésekkel foglalkoznak. Elég legyen e tekintetben a népmesék rokonságának és összehasonlításának, valamint az összehasonlító mythológiának gazdag irodalmára utalnunk. Tehát a dolog épen nem új, — de új e tanulmányok önállósítása, mely egy oldalról nagy előny, mert a népelet számos nyilvánulásainak összpontosító tárgyalását teszi lehetővé, de más oldalról nagy veszélylyel is jár, mert, mint már most is sokszor borzalommal láthatni, a legüresebb és leg-

felszínesebb dilettantizmus zsákmányává teszi az oly kutatásokat és fejtegetéseket, melyek éppen csak igen sokoldalú és izmos tudományos készség alapján vezethetnek igazán számbavehető és becses eredményekre.

Hazánkban sem új a dolog. Hiszen a Kisfaludy-Társaság egyik legnagyobb érdeme, hogy már a negyvenes években fölkarolta a népköltészet ügyét és nemcsak magyar népdalokat, népmeséket és népdramákat gyűjtött s adott ki, hanem reáfordította figyelmét a hazánkban lakó különböző nemzetiségek népköltészetére is. Tanulmányokban sem volt hiány, melyek a folklóre körébe tartoznak, és folyóirataink, valamint napi lapjaink sokszor hoztak és hoznak ide vágó érdekes közleményeket. De két dologban volt hiány: nem volt e tanulmányoknak önálló közlönyük és a külföld nem igen tudott e téren kifejtett munkásságunkról. E kettős hiányt akarja pótolni az új folyóirat, melynek első vaskos füzete előttünk fekszik és melyet első sorban már ez okból is a legnagyobb örömmel üdvözlünk.

Lássuk mindenek előtt az első füzet tartalmát, mely a vállalat czéljához képest kettős irányú: fejtegető és gyűjtő. Az első csoportba tartoznak a szerkesztő-kiadónak cikkei: *Adalékok a népköltészet összehasonlításához*, melyekben Herrmann egyes népköltési motívumok változatait és vándorlásait nagy olvasottsággal kimutatja, a magyar népköltés anyagán kívül a legkülönbözőbb népek hagyományáiból állítva össze azonos vagy rokon vonásokat. Ilyenek: «Ha az ég papíros volna», szerelmi próba, szerelem és barátság, mérgezés. Az ily gyűjtemények ma fölötte divatosak és kétségtelenül érdekesek is. Megtanuljuk belőlök, ha még nem tudjuk, hogy az ember szellemi és kedélyvilága az egész földön hasonló vagy éppen azonos képzetekben és képekben nyilvánul. De más oldalról nem tagadható, hogy e példák és esetek fölhalmozása, ha nem vezet is hamis analogiákra (mint egyszer-másszor Herrmannál is), fárasztó és végre is nem nagyon tanulságos, — ha nem jár a tünemények magyarizálásával is, pedig e magyarizálásnak a mi cikkeinkben sincs semmi nyoma. — Érdekes népköltési adalékok Wislockytól *Czigányráolvasások*, Weber Samutól *Karácsonyi játékok a szepességi németeknél*, Kálmány Lajostól *A hold a magyar néphitben*. Nagyhangzású, de nagyon affektált irányú és keveset mondó Katona Lajos cikke *A magyar folklóre általános jellemzése*, melyből azonban csak a «bevezetés» fekszik előttünk. E csoportba való még: *Az oláh nyelv eredetéről* (Réthy könyvéből), mely ismertetésnek nem elég tájékoztató, bírálatnak

nem elég alapos, *Finn népmesék* érdekes ismertetése és hazaiakkal való összehasonlítása Katona Lajostól, és egy új *Ruthén népdal-gyűjtemény* igen felszínes bemutatása Csopey Lászlótól. Leland Károly cikke *Märchenhort* néhány jó általános megjegyzést tartalmaz.

A második csoportba tartoznak az új közlések: magyar, spanyol, oláh, német, vend, ruthén, tót és szerb népdalok, többnyire eredetiben és német fordításban. Látni, hogy hazánk minden nemzetisége van képviselve és egyes darabok valóban igen érdekesek. Valóságos kuriózumok e körben a spanyol dalok, melyek Pancsova vidékéről valók; spanyol eredetű zsidóktól származnak, kik a pyrenéi félszigetről elűzve, Afrikán és Kis-Ázsián át visszakerültek Európába és hazánk déli részében is alapítottak kisebb koloniákat. — Kisebb közlések, főleg folyóiratokból, teszik a német füzet végét.

Mert járul a német folyóirathoz magyar melléklet is *Ethnologiai közlemények* czimén (az igaz, hogy csak nyolcz hasáb), mely egy oldalról a külföldi irodalomra kívánja figyelmeztetni a magyar kutatókat és gyűjtőket, más oldalról pedig a vállalat hazai dolgozó társainak közege akar lenni. Ez első száma egy-egy arab, francia és olasz mesegyűjteményt ismertet (talán még sem elég alaposan) és külföldi folyóiratok szemláját adja. — Még egy zene-melléklete is van e füzetnek, melyre fölhívjuk a hozzáértők figyelmét.

Ime a füzet tartalma, mely mindenesetre gazdagnak és, főleg ha a kezdet nehézségeit számba vesszük, becsesnek is mondható. De csak a hazai népköltemények közlését dícsérhetjük föltétlenül; az értekező résznek éppen értékesebb dolgozatai nagyobb mértékben hajhászják a kuriózumot, mint kívánatos, és túlnyomóan ismét csak anyagot (de az egész világirodalomból) közölnek. Pedig itt a fősúly a folklore körébe eső anyagnak földolgozására volna fektetendő, még pedig első sorban a magyar anyagnak, a mennyire azt eddig összegyűjtötték, csoportosítására, összehasonlítására és fejtegetésére. E szempontból igen kívánatos volna az eddig létrejött gyűjtemények és értekezések kritikai összeállítása, mert csak ha tudjuk, hogy mi történt eddig, tudhatjuk igazán azt is, hogy mi ezentúl a teendőnk.

Az új vállalat igen dícséretes és pártolásra méltó törekvésből ered. Öszintén kívánjuk, hogy e pártolásban mind hazánkban, mind a külföldön részesüljön.

Czikkünk szedése közben vesszük a *Zeitschrift für vergl. Literaturgeschichte* 1887-ik évi első füzetét, melyben Katona Lajos a

magyar népmeséket tárgyalja (21—45. lap). A fönt mondottak kapcsán nem lesz érdektelen, ha ezt a dolgozatot is legalább röviden ismertetjük. A szerző előbb felsorolja az összes (német és magyar nyelven megjelent) magyar népmeséket, mire e több mint négyszáz előtte ismeretes népmese alapján kimondja, hogy nincsen ezek közt egyetlenegy is, melyről ki ne lehetne mutatni, hogy kölcsönzés. Sajátos magyar népmese-kincsről, mely csak ősrokon népeknek hasonló alkotásaival tüntetne föl analogiákat, egyáltalában nem lehet szó; a magyar mesék legnagyobb része a németektől, szlávoktól és oláhoktól, egynéhány talán az olaszoktól van kölcsönözve. A magyar mesékben fölismerhető némely sajátos vonások kivétel nélkül a néphitben gyökereznek s e vonásokról legföljebb annyit lehetne állítani, hogy talán az elveszett magyar eredeti mesékben kiváló szerepet játsztak. Végül a magyar mesék némely sajátosságait (hol volt hol nem volt, az óperenciás tenger, Naplacs, táltos ló, zsarátnok, széltől fogantatott, vasderes, vasorrú bába) mind kölcsönzéseknek tünteti föl. Látni való, hogy szerző a kölcsönzési elméletnek inkább lelkes mint komoly híve, mely elmélet elég furcsán végül arra az eredményre vezet, hogy a föld összes népei közül egyedül az indusok bírtak phantaziával vagy legalább, hogy egyedül az ő képzeletöknek alkotásai maradtak meg, míg a többi népek egyáltalában nem foglalkoztatták képzeletüket vagy túlélték népköltési műveiket. Szerencsére az amerikai s afrikai népek nem vonhatók az indus elmélet járma alá, pedig napról napra jobban meggyőződünk arról, hogy az ő képzeletök épp olyan vagy igen hasonló alkotásokat teremtett, mint a milyeneket más európai és ázsiai népeknél találunk. A magyar népmesét sem lehet oly naivul eldönteni, a mint a szerző gondolja.

—n.

Il tipo estetico della donna nel medioero. Appunti ed osservazioni di Rodolfo Renier. Ancona, Morelli, 1885. 120. XIII. és 192 lap. Ára 6 lira.

A szerző azt vitatta egy 1879-ben megjelent könyvében, hogy az a Beatrice, kit Dante rímeiben magasztal és *Commediájában* allegorikus eszményként szerepeltet, merőben eszményi nő. Jelen művében is ez állítását akarja bizonyítani, új erősségekkel. Okoskodása röviden ez. Az egész középkoron át divatozott a nő eszményítése;

ez különben a valóság iránt oly kevés érzékkel bíró középkori elmékre nézve valóság szükségesség volt; a scholastica psychologia terjedésével némi, de csak fokozati változás állott be: a költők e psychologia útján az eszményről mélyebb és teljesebb fogalmat nyervén, teljesen figyelmen kívül kezdték hagyni a való alapot, mely az eszmény megalakításánál előbb még némiképen substratumul szolgált nekik; egész Európa műköltészetében a nő lassankint merő typus lesz, mely angyalian szép s a költőnek visióként jelen meg, melynek szemléleténél szent rettegés tölti el; ez eszményítés Európa különböző műköltészeiben annyira egyöntetű, hogy a női test és lélek leírására szinte ugyanazon szavakat használják a költők; egyénítésnek csak itt-ott leljük egyes nyomait, s csak a renaissance uralomra jutása után találkozunk vele mindig gyakrabban.

Beatrice tehát, következteti szerzőnk per analogiam, nem egyén, hanem typus, merőben eszmény a szívboldogító nő, a beatrice dei cuori umani typusa.

Eddig is akadtak írók, kik Beatrice Portinari physikai személyiségét tagadták, és egyszerűen allegorikus typusnak vették. Hogy a *Divina Commediában* allegorikus alak, meg kell engednünk; egyébként azonban Dante sonettoiból s a *Vita Nuova*-ból általában, nyerhetünk ellenérveket Beatrice támadói ellen. (Rényi, 125. l.) Teljesen hiteles tény a Dante Beatricével való találkozása (Wegele, *Leben und Werke Dantes*, 61). S midőn Beatrice meghal, a költő korához legközelebb eső történetírók szerint, Dante e váratlan csapástól szinte kétségbeejtetik, s arca egészen komor színt ölt; kerüli az embereket legkedvesebb barátjainak vigasztalásait is visszautasítja, s hurczolja az életet, magánosan, elfúlva, elmerülve végtelen fájdalomába. (Giudici-Emiliani, *Storia* etc. I. 123.)

Ilyformán teljesen elhibázottnak kell tartanunk Renier azon nézetét, melynél fogva tagadja, hogy Beatrice valaha élt. Különben két olasz tudós megfelelt már szerzőnknek, nevezetesen D'Ancona és D'Ovidio. Célját tévesztette tehát Renier műve, s mint ilyen ad acta volna teendő, hacsak a mű egyéb tekintetben nem nyújtana kárpótlást. Nem kimerítő, de igen gazdag és becses anyaghalmazt nyújt annak bebizonyítására, mint már fönnebb említettük, hogy a középkori Európa költészetében csak egy női typus van és hogy az egyénítés csak a renaissance-szal veszi kezdetét. Renier bemutatja a provençal, franczia, spanyol, német és olasz középkori költők nőalakjait, testileg és lelkileg s gyűjteményéből láthat-

juk, mily egyformák ez alakok. Ennélfogva becsesnek és tanulmányosnak mondhatjuk Reniernek művét, bár tulajdonképeni célját nem érte el.

Az I. fejezetben Renier a provençal női typust tárgyalja. Tömérdék példát hord össze, melyek azt mutatják, hogy provençal költők a nőt általános, conventionalis, folyton majdnem ugyanazon szavakkal és fordulatokkal írják le; az ő nők egy elvont tökéletesség, melyben nyoma sincs az egyéniségnek. A gazdag délszakon, mely annyiféle gyönyörű női typust tud fölmutatni, nem lehetett csak a költők egy-szabású, halvány leírásának megfelelő nő, következteti szerzőnk. Különb van positiv adatunk is arra, mint készül a költők női típusa: Bertran de Born vígasztalan úrnője elvesztése miatt és bánatában fölteszi magában, hogy a legszebb nőkről veszi a legszebb részeket, hogy ezekből egy tökéletesen szép eszményt alkosson magának; ez eszmény teljesen megfelel azon leírásoknak, melyeket más költők adnak nőikről.

A II. fejezetben a francia troubvèrek eleinte igen keveset törődnek a nővel. A *Chanson de Roland* szinte rideg e tekintetben. Később ugyanazon vonásokkal találkozunk itt is, mint a provençal költészetben. A conventionalismus különösen a lovagi költészetben jut érvényre.

III. fejezetben a spanyolok nem igen írják le a nőt; egy-egy hasonlatra vagy jelzőre szorítkoznak; inkább lelkileg szeretik bemutatni. De megfontolandó, hogy ott hol a spanyol költő nőt ír le, ez teljesen megfelel az előbb tárgyalt női típusoknak.

IV. fejezetben. A német költészetben rövidesen síklik át Renier; mindazáltal összegyűjtött anyaga elegendő arra, hogy a német női típusnak az előbbiekkal való azonosságát constataljuk.

V. fejezetben. Az olasz költészetben eleinte kevés és színtelen nőleírásokkal találkozunk; később is nem annyira a szépség mint annak hatása íratik le, s a physikai tulajdonságoknál nagyobb figyelemben részesülnek az erkölesiek; a XIV. században aztán a physikai szépség leírása teljesen conventionalis lesz, s csak itt-ott találunk egyes örvendetes kivételt.

VI. fejezetben. A fönnebbi áttekintések Európa költészetéin tehát kétségtelenné teszik, hogy a középkori költők tisztán eszményi hölgyekről beszélnek költeményeikben, hogy ez vagy az a név (például Beatrice) csak prestanome egy képzeleti nő számára. A ki azonban mind eme bizonyíték daczára is még kételkedik, az nézze meg

a középkori allegorikus költeményekbeni leírásokat. Az Erényt, Alázatosságot stb. szintazon fönt jelzett conventionalis modorban történik. Különben az ilyenmű leírásra valóságos költői receptek léteztek a középkorban. Jacopo Allighieri tíz szépséget kíván meg a hölgyekben. Franciaországban még tovább mentek, előbb 72 szépségnek kellett meglenni a nőben, később a 72-től 60-ra szállították le. Szónoklattanokban utasítások voltak a szép nő leírására.

VII. fejezetben. Új bizonyíték: a középkori műköltők női szókék mind; különben a szőkeség már a görögöknél is a szépség egyik kellékének tekintetett, s ezeknél, valamint a rómaiaknál s más későbbi népeknél a barna nők mesterségesen szőkítették magukat. A szőkeséget ő s árja tulajdonnak tartja Renier. — A népköltészetben a valónak megfelelően íratik le a nő.

VIII. fejezetben. A renaissanceban az egyénítés diadalra jut; ennek a fénykora a XVI. század. Előfutárja Boccaccio.

IX. fejezetben. A művészetekben ugyanaz a fejlődés észlelhető.

E fejezeteken kívül van még e könyvnek függeléke, melyben a szerző magyarázat és bizonyítás végett néhány leírás teljes szövegét közli.

E. K.

Ben Jonson by John Addington Symonds. English Worthies. Edited by Andrew Lang. London Longmans, Green, and co. 1886.

Az Erzsébet-kori drámaírók legnagyobb részét a Shakespeare-anúlmányozók elevenítették föl, Ben Jonsont azonban nemcsak a kortársi érdem tette az angol irodalom nevezetes alakjává. Költői irányánál fogva, melyet gazdag klasszikai tudományával támogatott, műveiben hívebben tükröződik kora, mint Shakespearenél, kiről ő maga mondta, hogy nem egy kornak, hanem az örökkévalóságnak született. Ben Jonson humanista és költő volt; erős önérzettel beszélt — s ez a tudós hangja volt — a költői hivatás magasztosságáról s folyvást emlegette, a mit a gyakorlatban megvalósított, hogy a költőnek szent joga van a társadalmat bírálni, az emberi bűnöket és félszégeket leplezetlenül föltárni, ostorozni és nevetségessé tenni. Az a londoni társaság pedig, melyet Jonson satyrája sujt, egy hatá-

rozott kulturállapotot jelöl Anglia erkölcsi és szellemi történetében, melynek drámai feltűntetésére ép oly szükséges kellék a mély indignáció, a művészi felülemelkedettség nyugalma, mint a körülményekhez mért tudós képzettség. Jonson alakjait épen az tette különösen drámaivá s ezért költőivé, hogy igen jól ismerte a pap, ügyvéd, orvos, vegyész ama tudákos mázát, mely alá a közönséges emberi furfang és csalás oly könnyen elrejtőzködik. Ezért teremthetett oly darabot mint a *Volpone*, melyben az emberi gonoszságoknál csak azon a művészetten és erőn bámulunk jobban, melylyel a költő a bűnököt oly természetessé és igazzá teszi.

Ben Jonson drámaíró kortársai közül az egyetlen, ki Londonban született, s e körülmény később hatással volt a drámaíróra ; úgy látszik tudós pályára készült s csak anyagi helyzete kényszerítette, hogy tanulmányait félbeszakítva, katonai szolgálatba lépjen. Életrajzírói katonai hőstetteiről beszélnek, de ő maga csakhamar megunta a dicsőséget, visszatér Londonba s színészek között keres foglalkozást, régiebb darabokon javít, némelyeket újra átdolgoz s maga is játszik, míg végre jelentékeny eredeti darabot ír: az *Every man in his humour*, melylyel megalapítja költői hírnevét. Az írói dicsőség azonban sok ellenséget támasztott a különben is sok bajjal küzdő Jonsonnak ; nemrég darabja előadása előtt börtönben szenvedett párbaj miatt, melyben egy színészt ölt meg, s a szigorúbb büntetéstől csak az által szabadult meg, hogy a római katolikus hitre tért, melyet tíz évvel később elhagyott. Állandóbb kellemetlenségei azonban költői elméletéből folytak. A közönség sem bocsát meg mindent a satyraírónak, de bocsánatra legkevésbé hajlandók a sebzett író-társak, Jonson pedig a költői méltóság érdekében épen drámaíró társait szerette leczkéztetni. A megbírált írók kemény vádakkal léptek föl ellene ; pöffeszkedőnek, önhittnek s arrogansnak mondták, kinek gyakori fölháborodása csak keserűségből foly s maga mellett nem tűr meg senkit, holott ő maga csak fordításokkal ékeskedik. Jonson nem hagyta válasz és megtorlás nélkül ellenfelei rágalmait, védelmére kelt jogosult önérzetének s egy éles drámai satyrában tette nevetségessé avatatlan vetélytársai léhaságát és tehetetlenségét. Tizenöt hétig tanulmányozta a *Poetaster* tárgyát, melynek kidolgozását következőképen igazolja :

«Három éve már, hogy arczátlan modorban miuden színpadon ingerelnek ; nem szívesen ugyan, de megunva a sok lármát, meglátom : tudnak-e még pirulni. Augustus korát választottam tárgya-

múl, mikor Rómában szellem és művészet legjobban virágzott, hadd lássák, hogy Virgilius és Horatius s a többi nagy költő szintén nem voltak híjában a rágalmazóknak s ellenök fondorkodóknak.» A darab Marston és Dekker ellen irányult különösen, őket rajzolta Ben Jonson Crispinus és Demetrius alakjaiban, míg önmagát, az üldözött igaz költőt, Horatiusban szerepelteti. A sértett költőket Jonson satyrája nem némitotta el, válaszoltak a *Satiromastix*-ban, de e válasznál jobban bántotta Jonson, hogy a londoni társaság csaknem minden osztálya, a törvényszéki bírótól a színpadi ácsig mindenki mutogatta bosszúért kiáltva a sebet, melyet a költő gúnyja ütött. S a szegény költő újra börtönbe kerül, ha elég korán meg nem kérleli a vert hadat. Jonson a kérlelő verses íratban egyenként bocsánatot kér a panaszos felektől, odamond mindeniknek pár édes szót, majdnem oly modorban, a mint Coriolanus a plebejusok szavazatát könyörgi. De az esedező költemény végén, mely derék satyrával ér fel, búcsút vesz a komédia múzsájától, mely oly végzetessé vált reá nézve s a tragédiáéhoz fordul, a ki talán nyájiasabb lesz iránta. Úgy látszik komoly szándéka volt kizárólag tragédiákat írni, mert ez irodalmi pörpatvarok után írt első darabja *Sejanus* volt, de hajlama és tehetsége visszaterelte a vígjátékhoz, a mint tényleg e műfajban írta meg remekműveit.

Egyébiránt a kor pezsgő szellemi életében a közönség is sokkal engesztelékenyebb s Jonson újabb műveivel csakhamar elfeledtette korábbi költői kritikáit, annál is inkább, mivel termékeny és mindig eredeti alkalmi darabjaival megnyerte az udvar kegyét. Kora legelőkelőbb férfiaival baráti viszonyban állott, gazdag ismereteit, melyeket bámulatos ügyességgel értékesített az akkor divatozott *Alarczok*-ban, csak úgy bámulták, mint képzeletét és erős egyéniségét. Növekvő híre írotársait is elismerésre készítette s költői önérzetét igazolva látták. Legfőbb irodalmi tekintélyként tisztelték és szívesen hallgatták meg tanácsait, sőt bírálatait is; a korcsmai összejöveteleken, melyekben, míg Londonban tartózkodott, Shakespeare is részt vett, rendszeren Jonson elnökölt. A Mermaid Tavern zajos életét, a mulatozók pattogó elnésségeit, hangos tréfáit városszerte ismerték s Beaumont, a kor egyik jelentékeny drámaköltője, fényes versekben meg is örökítette. A korcsmai tivornya még ekkor szükséges kísérője volt a költői foglalkozásnak s a «meum est propositum in taberna mori»-féle jelszónak nyoma is van az angol drámai irodalom fejlődésében.

Ha meggondoljuk, hogy Jonson, ki mindenekelőtt kora er-

kölceit viszi a színpadra, a klasszikai irány képviselője volt, könnyen megértjük miért nem szorult az angol dráma merev irányok korlátaiba; az a változatos és zsbongó élet, melyet a költők magok körül láttak, sokkal követelőbb volt, mint a megújult klasszicizmus szabatos formáival, s Jonson, ki művészetére büszke volt, csak úgy megtagadta Horatius poetikáját, mint Shakespeare.

Jonson költői pályája és élete nem ért oly csendes és nyugodt befejezést, mint Shakespeareé, ki átélve a nagy alkotások gyönyöreit, az emberi életnek nemcsak titkait, hanem csekély tanulságait is akarta élvezni; a magányba vonult, hol a hagyomány szerint utolsó vendége Jonson volt, ki egykori társával és barátjával egy «mermaidi estét» kívánt tölteni. Jonson huszonhat évvel túlélte Shakespeare-t s meg kellett érnie egykori dicsősége elhúnytát. Mertéktelen borivás megrontotta egészségét, el-elmaradozott a zajos társaságból, mely most az Apollo-teremben tartotta összejöveteleit, az írói diktatorság napjai elmúltak s a nagy satyraíró ágyhoz bilincselve, néhány ismerőse kegyelméből tengette életét. «Ily gyászosan — írja Taine — és nyomorútan foly le és végződik csaknem mindig az emberi színjáték utolsó fölvonása; a hosszú élet végén, mely annyi küzdelemmel, dicsőség- és tehetséggel telt el, egy szegény elgyöngült szervezetet látunk, mely szolgáló asszony és pap mellett kínlódik és vonaglik.» Jonson 1637-ben halt meg, sírkövén e felirat olvasható: «O rare Ben Jonson».

Művei közül Symonds négyet emel ki, melyek Shakespeare után első helyet biztosítanak számára az angol drámaírók sorában; e darabok: *Volpone*, *Az alchímista*, *A hallgatag asszony* és a *Bertalan vésár*.

A *Volpone* vagy *Róka* és az *Alchímista* satyricus vígjátékok, melyekben lelemény és jellemzés oly erővel nyilatkozik, mely csodálatos tölt el. A *Rókában* egy pénzsomjtól kínosan gyötört társaság örülten feled tisztességet, becsületet, illemet, szeretetet; a csodásan bonyolult lelki élet az emberekben egy egyszerű géppé törpül, melyet egyetlen rúgó hajt: a kapzsiság; minden érzés, emberi tulajdonság, ész és ítélet megtagadta nemes szolgálatát, mintegy mutatva, hogy egyszer megmérgezve mily visszás szerepre képes. Nyújthat-e műélvezetet ily hitvány sereg látványa? Jonson hatalmas satyrája érzeti velünk, hogy a bűn erőlködése nevetségesen hiú, hogy a csaló mindig rosszabbul jár a csalatottnál, s legrosszabbul, ha csalóval szövetkezik a ravaszság ellen. Alig hihető, hogy a kapzsiság és pénz-

vágy Jonson korában uralkodóbb szenvedély lett volna, mint ma; napjainkban pedig a közönség visszariadna oly társaságtól, minőt a Róka fogadó termében látunk. A költő bizonyára inkább erkölcsi fölhaborodását akarta megérezkíteni s annak mélységéhez képest nagyítá képzelete az emberi gyarlóságokat is. Az *Alchimista*hoz a külső foglalatot teljesen a költő kora adja meg; a csoda-orvos és kuruzsló tanácsáért és szereiéért csak oly tisztelettel folyamodott tanult és tanulatlan, nagy úr és szegény, mint segítségért az Istenhez, sőt több nyíltsággal és őszinteséggel, mivel e földi mindenható a könyörgő nyomatékos kérésére a töredelmes bűnbánóval szóba is állt. Jonson nem a hiszékeny korlátoltságot sújtja legjobban, bár darabja jelentékenyen megingatta a varázsszer-kotyvasztók és ráolvasók tekintélyét; a kuruzslóba helyezett határtalan bizalom megoldja a hívők nyelvét, kiki elmondja nyíltan baját, czélját, föltárja igaz valóját, melyet különben óvatosan elrejt, Jonsont e körülmény sugallta műve megírásában. A ravasz alchimista műhelye és jósszobája szentély, melynek jótéteményeit két föltétel alatt élvezheti az ügyes-bajos fél: ha jól megfizet és őszintén beszél; és Jonsonnak gondja van rá, hogy őszinteségek megeredjen. A könnyű szerrel boldogulni óhajtók csoportja elég tarka; az ügyvédsegéd valami jóakaró szellemért esedezik, a ki lóversenyen és kártyaasztalnál jó nyereséghez segítse; a szatócs valami planétai jelképért könyörög, hogy vevői sűrűbben látogassák üzletét; a vidéki léha uracs nőtestvérét akarja jól férjhez adni; az amsterdami puritán lelkészek valami nagy, de a községre igen üdvös egyházreform kedvező végrehajtásában keresnek méltó támogatást s a telhetetlen s gazdag Mammon Epicure telhetetlenségét akarja kielégíteni. Mindenik igényeinek megfelelő hangon ajánlja ügyét a furfangos csaló kegyébe, mindenik beszédjét átmelegíti a boldogulás biztos reménye, a kapzsiság és léhaság önfeledten szódagályba árad, — s e pathosz egyrésről satyrája az erkölcsi kórságnak, másrésről komikussá teszi a szegény rászedettel helyzetét.

Jonson két másik vígjátéka nem satyrai czélzatú, tárgyban s földolgozásban közel állanak Shakespeare csapongó, jókedvű darabjaihoz s talán épen mert ezek mellett vesztenek, az angol kritika Jonson költői kiválóságát satyráihoz köti.

b.

Zeitschrift für Allgemeine Geschichte, Kultur-, Literatur- und Kunstgeschichte. 7-dik füzet. Stuttgart, 1887. (Peter Tafurs Reisen im Deutschen Reiche in den Jahren 1438—1439. Nach dessen eigenen Aufzeichnungen bearbeitet von Konrad Häbler.)

E Stuttgartban megjelenő folyóiratot Zwiedinek-Südenhorst, a gráci tanár és történetíró szerkeszti, és pedig igen ügyesen. Figyelme kiterjed a történelem minden ágára, az irodalom, a művészetek, a politika és művelődés történetére. A becses és változatos tartalmú folyóiratnak most már negyedik évfolyamát adják ki, de tudunkkal nálunk nincs annyira elterjedve, hogy fölösleges volna e helyen ismertetnünk az idei évfolyam hetedik számából Häbler cikkét Tafurról, a XV. századbeli s Magyarországon is megfordult útazóról.

Tafur Péter — úgy mond Häbler — 1436 őszen indult el szülővárosából, Sevillából, hogy beútaza a világot. Útazását leírta később s e leírás talán a legvonzóbb a középkorból reánk maradt ilyen nemű munkák közül.

Tafur igazi lovag, a spanyol lovagi szellem fejlődésének virágkorából. Az inquisitio még nem szorította szűk korlátok közé a spanyol szellemi életet, ellenben a mórokkal vívott küzdelem táplálta a vallásos érdeklődést, a lelkesedést a keresztyénségért. A lovagi becsület mindennél drágább kincse Tafurnak is, de a gazdag kereskedő város gyermeke még sem nézi le gögösen mindazokat, kik nem foglalkoznak kizárólag a kardforgatással. Épen útazásai közben érezhette Sevilla kereskedelmi összeköttetéseinek előnyeit, nem kellett az úton nehéz, aranyokkal telt zacskót hordoznia — nehezen őrizhető málna volt ez akkor tájt — hanem a helyett néhány papírszeletet vitt magával, melyek egy tollvonással értéktárgyakká változtak.

Häbler e bevezető sorok után közli a lovag úti jegyzeteit. Kiszemelünk egyet mást ez érdekes jegyzetekből.

Igen élénken írja le Tafur az antwerpeni vásárt. A világon a legnagyobb vásár ez — így szól. Ki az egész emberiséget, vagy annak legnagyobb részét együtt akarja látni, annak ide kell utaznia.

Jönnek ide németek, mint közeli szomszédok, úgy szintén angolok, a francziák is ide jönnek, sokat vásárolnak itt s sokfélét el is adnak. A magyarok és poroszok lovaikkal válnak díszére a vásárnak stb.

Tafur 1438 karácsonya táján Albert király udvarába is ellátogat. Boroszlóban, a sziléziai nagy városban, a német birodalom legszélső határán találtuk a királyt — úgy mond — körötte voltak hercegek, grófok, örgrófok, főurak és főpapok Németországból, Magyarországból és Csehországból. Különböző követségek hoztak ajándékot a királynak. A velenceiek ajándékát nem fogadta el, mert nem tartotta illőnek azoktól ajándékot elfogadni, kiket meg akar támadni. Egyszer az egész udvar jelenlétében szentül megesküdött, hogy addig még nem koronáztatja magát, míg a birodalomnak vissza nem szerzi, a mit a velenceiek jogtalanul elragadtak. Azután a szent sírt akarja fölszabadítani s ott akarja fejére tétetni a koronát.

A király igen erős, ruganyos alak, bár rendkívül nagy növésű; bőrének színe oly sötét, hogy a németek tréfásan spanyol eredetűnek mondják. Igen derék ember, nagyon jámbor és egyházas, minden vallásos kötelességet lelkiismeretesen teljesít. Azonkívül szigorúan tartózkodó erkölceiben, s mégis jókedvű és vitéz lovag.

Albrecht egyebek közt egy magyar rendjellel is kitünteti Tafurt, a sárkány-rend jelével. Midőn Tafur Bécsbe érkezett, a királyné ugyanily rendjellel ajándékozta meg azon megjegyzéssel, hogy csak neki van joga adományozni házának e rendjelét.

Mielőtt a lovag Bécsbe ért, érdekes s korát igen jellemző kalandja volt.

Nem messze Bécstől a Morvaországból oda vezető úton, két oda való nemes megrohanta Tafurt s ki akarta rabolni, de a támadók gyalog jöttek, s így Tafur embereivel együtt elmenekült. Bécsben a fogadó szobájában találkozott az útonállókkal, fölismeri őket s természetes — így beszéli Tafur, — hogy fölvilágosítást kértem tőlök. Ekkor azt mondták, hogy ők szegény nemes emberek s ez a kenyérkeresetök. Én is szegény s még hozzá idegen nemes ember vagyok, így feleltem, és magamnak is szüksége van arra, a mim van. Végre nemcsak bocsánatot kértek tőlem, hanem arra is ajánlottak, hogy gondoskodni fognak ellátásomról. De már ezt megköszöntem, megebédeltettem őket s néhány forintot ajándékoztam mindegyiköknek, a mi ellen nem volt semmi kifogások.

Mint említettük Tafur Magyarországon is megfordult. 1439-ben ugyanis Laxenburgban kipihenvén fáradalmaikat, barátjától egy csatlóást kér, a ki Budára vezesse.

«E város — így írja Tafur — három napi járásra van Laxenburgtól. Az út a Duna mentében húzódik s itt azt találtam, hogy Magyarország nagy s népes ország, sok erős vára van a német határ mentén. Buda oly nagy, mint Valladolid. Közepén folyik át a Duna. Buda Magyarország fővárosa, sok kézműves lakik benne, de a város nem oly tiszta, mint a német városok. A nép kissé durva, ezt az önteltség okozza, mint magok is mondják, mivel mindnyájan jómódúak a talaj termékenysége miatt. E várost Zsigmond császár igen kiesinosította, a paduai minta szerint nagy csarnokot is építtetett benne Budán, de ez nem oly fényes, mint a mintája.»

Ennyit szól Tafur Budáról és Magyarországról, mert a fővárosból ismét visszatért Ausztriába. Érdekes, hogy Budát és Pestet egy városnak veszi, még érdekesebb, mit a paduai mintára épített csarnokról mond. Salamon Ferencz könyvében (*Buda-Pest története* II. 442. l.) ezeket olvassuk: «Lenni kellett Budán közös városi árúcsarnoknak is, hol már a rőfös s más kiskereskedő és iparos rakta ki árúit». Talán ezt a csarnokot említi Tafur, de a bizonyosság kedvéért ismernünk kellene a paduai csarnok rendeltetését; valamint tudnunk kellene Valladolid akkori nagyságát, hogy megítélhessük, mekkorának látta Tafur Budát. De mi itt csak figyelmeztetni akarunk az érdeklődőket Tafur úti rajzára.

A Don Juan századik évfordulóján.

Mozart halhatatlan dalművének, a *Don Giocanninak*, százéves jubileuma alkalmából (első előadása Prágában 1787 október 29-én) nem lesz érdektelen egy pár adatot felsorolni a *Don Juan* sorsát illetőleg hazánkban.

Pesten már 1797 december 28-dikán került színre (német nyelven), Hass énekessel a czímszerepben. A pozsonyi *Allgemeine Deutsche Theaterzeitung*. 1798 januári (1.) száma szerint a czímszereplő megmutatta, hogy nemcsak jeles énekes, hanem jeles színész is, mely utóbbi szintén nélkülözhetetlen az operában a teljes hatás kedvéért.

A következő előadások 1798 márczius 15., augusztus 29. október 11. és december 9-dikén folytak le. 1799-től egész 1839-ig nincsenek adataink. 1839 május 29-dikén *Don Juan* először került színre a pesti nemzeti színházban, természetesen magyar nyelven. Azóta, egészen az opera elválásaig (1884 május 22-ig hatvanegyszer, 1885 február óta pedig az új királyi operaházban nyolczszor adott elő.

Budán 1798-ban márczius 30., július 1., szeptember 7., október 17. és december 12-dikén került színre. Egyéb adataink nincsenek.

A vidéki előadásokról több adatunk van. E század első évtizedeiben, egész a nemzeti színház megalapításáig, a magyar színművészet inkább a vidéken virágzott, mint a fővárosban. *Don Giovanni* is nem Buda-Pesten, hanem egy vidéki városban fordítottatott le s adatott elő magyarul.

Aradon 1840-ben először s azóta többször vendégtársaság adta elő német nyelven.

Debreczenben 1829 február és márcziusban, természetesen magyar nyelven.

Eperjesen, ugyancsak az *Allgemeine Deutsche Theaterzeitung* szerint, Neubauer Ferencz igazgatása alatt 1798 aprilis 20-dikán.

Fiume 1877 november 28-dikán (olasz nyelven).

Kassa 1806, 1811 és 1819-dik években többször. 1842 február 12. és 19. és 1845 november 30-dikán.

Kolozsvár 1826 december 14-dikén, 1861 december 6-dikán, 1862 január 22. és február 20-dikán.

Pozsony 1798 december 26-dikán, és 1825 október 2-dikán (németül).

Pécs 1841-ben németül, 1860-ban magyarul.

Sopron 1842 február 5-dikén. Azóta többször, 1847, 1855, 1870, 1871, 1875 és 1878-ban.

Don Giovanni szövegeknyvét Pály Elek színész fordította magyarra 1829-ben. Címe: *Don Juan* vagy: a *Kőbálvány vendég*. Vitézi, szomorú, vig Dall-Játék (Opera) két Felvonásban. Irta Olasz nyelven Abbate da Ponte. Magyarra fordította Pály Elek, Nemzeti Énekes 's Szín-játszó. A Muzsikáját Készítette (így) Néhai Mozért Amadeus Farkas. Kassán, 1829. Nyomtatta Werfer Károly akadém. Typogr. Pály Elek költségén.

Személyek. *)

Don Pedro, Szalamankai helytartó	...	Udvarhelyi úr
Donna Anna a' Leánya	Dériné Assz.
Don Ottavio a' Jegyeze	Pály Elek
Don Juan (Zsuán) Spanyol-Gavallér	Szerdahelyi Úr.
Donna Elvira	Borsos Kl. L. A.
Mazettó egy Paraszt	Mátéfy Úr.
Czerline, a' Mátkája	Botos Kar. L. A.
Mártész, egy Kereskedő	Nagy Úr.
Leporello, Don Juan szolgája	Szilágyi Úr.
Szárdelli, Törvény-Szolga	Szentpéteri Úr.

Parasztok, Parasztasszonyok, Mu'sikusok,
Szolgák, Fúriák.

Történ Spanyolországban.**)

* * *

E szerint a *Don Giovanni* magyar nyelven már 1826-ban került színre Kolozsvárott. A fordítás, bár nem üti meg az irodalmi mértéket, de azért elég értelmes és zenészetileg is használható. Amolyan különlegességeket, mint a máig használatban lévő fordítás (mely úgylátszik többeknek közreműködésével készült) eme részlete: «Vigyétek keble kínja tárgyát!» (első fölvonás ötödik jelenetében) hiába keresnénk benne. Pálnál ez a hely így hangzik: «Vigyétek szemei elől e' fájaldalmának okát».

S. M.

*) Ezen személyekkel adódott legelőször ezen darab Kolozsvárott elő Deczember 14-ik napján 1826 Pálné, született Esedi Josepha Susanna különös hasznára, megholt Kolozsvárott Május 24-dik napján 1827 Esztendőben.

***) Ezen darabnak Írója Abbate da Ponte most is él Americában Nev-Yorkban 80 Eszt.

Szakirodalom — szépirodalom.

A *Budapesti Szemle* szeptemberi füzetében — *i* véleményt mond *A magyar halászat könyve* című munkámról s mondhatom jól esett a sok, részben szertelen dicséret után valami ítéletfélét is hallhatni. De azt igazán sajnálom, hogy a bíráló nem annyira a könyvvvel, mint inkább egy fölfogással foglalkozik, mely nem az enyém, melynek a könyvben semmi nyoma, — mely Frecskay János úr sajátja és e fölfogás ötletéből haragszik meg a bíráló reám és a könyvemre. A mint azonban látni fogjuk, szakasztott abba a hibába esik, a melyet korhol.

Ám lássuk.

Frecksay bennem tudóst lát, a miért talán nem haragudott volna a bíráló, noha magam édes keveset, sőt semmit sem adok erre a német importra; de szépíró-t is lát — hát ez a baj!

Már pedig a könyv első szakaszában, világosan meg vagyok írva, hogy a könyvet nem írta czéhes tudós czéhes tudósok kielégítésére, s ugyanott határozottan — Petőfi és Arany fölemlítésével — megkülönbözteti a szépirodalmat a szak- és ismeretterjesztő irodalomtól, mert az csakugyan nem mindegy.

Ugyan ez a szakasz világosan mondja meg azt is, hogy nyelv dolgában mire törekedtem.

Nekem közérthetőség mellett arra kellett törekednem, hogy a nyelv lehetőleg tiszta legyen s a szárazságot elkerüljem, tehát valami ismeretterjesztő műfajt meghonosítani igyekezzem. A nyelv tekintetében be kellett bizonyítani, hogy újabb halászlai irodalmunk tele van hibás és fölösleges szóval, mely éppen fölösleges voltánál fogva a közérthetőséget csorbítja; evvel szemben rá kellett mutatnom a forrásokra, a melyek a szakíró-t a fölösleges alkotások alól föloldják; sőt ezekből a forrásokból telhetőleg merítettem is: ez az én orthológiám. A szárazságot, mely a munka természetében fekszik, élénkebben liktető leírásokkal iparkodtam enyhíteni: ez volna a szépirodalom; de csak volna.

Részemről a szak- és ismeretterjesztő irodalom szépirodalmi oldalával régen tisztában vagyok s eleget írtam, hogy a hatásból indulva, az irány helyességét vitathassam is. A dolog mindössze ennyi: nem követem azokat, a kik nyelv dolgában mindenáron s

minden szükség nélkül kreátorok, hozzá pedig német szellemben írnak, mert jól tudom, hogy a rossz szót és azt a bizonyos tudákosságot a magyarság be nem veszi, lévén neki saját nyelve és saját eszejárása; de igenis tanultam a francia íróktól, kik még az exact tudományok terén is a nyelv tisztaságára és szellemre törekednek s ennyiben szépírók is.

Ezt igenis vitathatta volna Freckay s támadhatta volna —i; de ha az egyik akár regényt, akár novellát, eposzt vagy lyrai költeményt keresett a könyvemben, a másik pedig apróra bizonyítja, hogy nem az, hát ez igazán mulatságos.

Lehet ebben részemről egy kis túlzás; de az tagadhatatlan, hogy különösen —i, komolyan szépirodalmi mértékkel mér, előre tolja a formát, mely a szépirodalomban valóban lényeges és kötelező s rájön, hogy az előadás bőbeszédű, a nyelv nem fordultatos, nem festői, nem plasztikus, a szerkezet laza, az átmenet erőltetett; sőt a szerző alanyisága nem épen vonzó. Regényt vagy novellát lehet így bírálni; de a *Halászat könyve* féle ismeretterjesztő munkát merőben lehetetlen s mindéig*) is lehetetlen marad; meg is mondom miért.

Egy munka, mely a halászatot úgy tárgyalja, mint *A magyar halászat könyve* semmi tekintetben sem lehet egységes,**) még pedig egyenesen a dolog természeténél fogva nem, mert számos, művelés szerint teljesen önálló tudomány ág játszik belé, s minthogy a munka úttörő, az anyagot szótár, szóegyeztetés, szakszerű leírás alakjában ki is kellett mutatni. Itt prähistoria, historia, archæologia, ethnographia, szótár, szerszámjárás határozott követeléssel állnak az író előtt, nem engedik meg a síma átmenetelt, hanem külön letárgyalást követelnek.

Az ilyen munkát nemcsak a tulajdonképeni szépirodalom, hanem még a Michelet-féle elmefuttatások mértékével sem lehet mérni, mert ezeknek írója már ismeretes tárgyakból indul s reflexio útján, egész subjectivitással, szabadon szövi gondolatait, a forma tehát egészen hatalmában is van; a hangulatot nem szakítja meg szógyűjtés, magyarázat vagy szakszerű leírás — a mely nekem oly első rendű kötelességem volt s oka volt annak is, hogy szépirodalmi mű írására egyáltalában nem is gondolhattam.

*) Gyulai Páltól tanult szó.

**) A szépirodalom egyik fő kelléke.

A bíráló ott közelítette meg az igazságot, a hol mondja : «Egy szóval, a könyv tartalmilag érdekes, de formailag nem valami sikerült»; — ha egy logikus gondolattal tovább halad, rájön a törvényre, mely így hangzik: a hol positiv ismeretről van szó, ott a tartalom a fő, a forma a mellékes dolog.

Sőt az is bizonyos, hogy még az igazi szépíró sem tarthatja meg mindég a formát, nem boldogulván máskép a lényeggel, tudniillik gondolata kifejezésével. Hogy messze se menjünk, hát olvassa el —*i* például Gyulai Pál legújabb költeményét, *Az erdei lak* címűt s vizsgálja meg például sormetszetre, mely az e fajta, igazán szépirodalmi termékénél oly erősen kötelező, legott meg fog győződni állításom igazságáról, például:

Egyedül ma | gamé lenni
Dallanék vi | dám madárral
Sors ellen küz | dök hiába stb.

Úgy megyen ez, noha azt a költői szabadság is csak cum grano salis engedné.

A mi végül az alanyiságot illeti, hát legelőször nem hiszem, hogy —*i* azt egyáltalában ki akarná küszöbölni; a kellemeset talán el is fogadná, de hát melyik az a kellemes? Neki nem tetszik a hol negédes, hol követelő hang, nekem nem tetszik a hol leczkértető, hol mérgező, némelyeknek nem tetszett a Petőfié, Aranyé, Vörösmartyé, Gyulaié, s mindebből alkalmasint csak az következik, hogy az alanyiság ízlés dolga; — ki tehet róla, hogy ez különböző; s milyen jó, hogy az!

Nem sértett hiúság, sem érzékenység az, a mi e pár sor megírására vitt, legkevésbé sem, mert jól tudom, hogy a bírálat irodalmi jog, sőt azt is tudom, hogy könyvem a reá illőt megbírja; de nem hagyhattam szó nélkül, hogy —*i* szépirodalmi mértékkel méri azt, a mit evvel mérni nem lehet s hogy azért, mert egy ismertető szerinte elvetette a sulykot, ez már okvetlenül az én bajom, bűnöm is legyen.

HERMAN OTTÓ.

Válasz Herman Ottó úrnak.

A szerkesztő közölvén velem Herman Ottó úr fölszólalását, legyen szabad arra még e számban a következőkben válaszolnom.

Először is sajnálhatni, hogy Herman úrnak e cikkében is

megcsendül az a hol negédes, hol követelő hang, a mely általában nem igen szokta emelni munkái művészi hatását. Mi szükség emlegetnie, hogy édes keveset, sőt semmit sem ad a tudós névre, ő nem czéhes tudós s nem czéhes tudósok számára ír? Vajon oly nagy baj-e az, ha valaki tudós? Vajon annyira üldözi-e Herman urat kül- és belföld a tudós címével, hogy kénytelen immár tiltakozni ellene? S mi okból tiltakozik oly megvetőn. Miért csak import és csak német import nálunk a tudós és tudomány? Ha ez nem negédség, akkor semmi sem az. A követelő hang sem hiányzik fölszólalásában. Azt mondja, hogy már rég tisztában van a tudománynak szorosabb értelemben vett irodalmi formájával, a melyet ő a szak- és ismeretterjesztő irodalom szépirodalmi oldalának nevez s azt követeli, hogy mindenki az ő szempontjából bíráljon.

De vajon nem zavarosak-e e kérdésben Herman úr nézetei? Minden esetre nem igen összhangzók azon elmélettel és gyakorlattal, a melyet az európai irodalomban tapasztalunk. Herman úr panaszkodik, hogy a *Magyar halászat könyvét* úgy bírultam meg, mint valamely költői művet. Ez nem áll; se lyrai költeményt, se drámát, se eposzt vagy regényt nem kerestem benne. A tudomány könyvbeli előadásának két módja van: vagy pusztán csak rendszerben, a szorosabb értelemben vett irodalmi forma minden igénye nélkül, vagy irodalmi formában is s ekkor tekintetbe jönnek mindazon æsthetikai törvények, a melyek a tudomány anyaga irodalmi földolgozásában alkalmazhatók. A klasszikai irodalom majd minden tudományt irodalmi formában nyújtott. Az újabbkori irodalmakban sem hiányoznak oly kitünő tudósok, a kik egyszersmind kitünő írók. Sőt Franciaországban az Academie Française a költőkön és szónokokon kívül csak oly tudósokat választ tagjaivá a tudományok akadémiáiból, a kik egyszersmind a széppróza művelői, a mi magában foglalja a műalkat követelményeit is.

E szempontból kiindulva, jogosan szólhattam Herman úr nyelvének fordulatosságáról, festőiségéről és plasztikaiságáról (mert leírások és festések is fordulnak elő könyvében), a szerkezetről, a bőbeszédűségről, az átmenetekről, a szerző nem épen vonzó alanyiságáról. Hogy mindez csak költeménynél jöhet szóba s nem egyszersmind tudományos műnél, a mely a széppróza igényével lép föl, ez annyi volna, mint forma tekintetében teljesen megtagadni a kritika jogait.

Egyébiránt, általában véve, épen nem becsméreltem Herman

könyvét. Elismertem, hogy az jeles munka, nemcsak természet- és néprajzi, hanem nyelvészeti tekintetben is, a mennyiben szerzője a halászat körébe tartozó műszókat összegyűjtötte s egész mesterműszótárt igyekszik megállapítani. Inkább csak az ellen tiltakoztam, hogy azt mint a széppróza eszményét, mintegy mintául tűzzék ki irodalmunkban költőknek és tudományos íróknak egyaránt, mint a hogy a *Nyelvőr* tette orthologus lelkesedésében. Sőt még formai tekintetben is találtam benne méltányolni valót, csak valami rendkívülit nem, a midőn ezt írtam: «Herman Ottó elég világosan, folyékonyan, s nyelvtanilag elég szabatosan ír; van néhány élénkebb lapja is, de nyelvének épen nincs valami különösebb fordulatossága, festőisége, plasztikaisága, hangzatossága, kelleme». Úgy hiszem, ez nem azt teszi, hogy «nyelve nem fordulatos, nem festői, nem plasztikai», a mint a fölszólalás állítja. Azonban Herman úrnak nem csekély hajlama van arra, hogy épen akkor vádoljon mást igazságtalansággal, a mikor maga nem igazságos, s méltatlanságról panaszkodjék, ha valami nincs ínyére. Nem csoda; a sajtó és a természettudományi társulat egy kissé elkényeztették.

Bár hogy legyen, nem fessegetem tovább, még kevésbé akarok a magam ügyében bíraskodni, s az egész pört a közönség józan ítéletére bízom. —i.

TANNHÄUSER.

A ki ma Tannhäuserről hall, legelsőben a wartburgi dalnokversenyre gondol, mert, főleg Wagner Rikhárd híres költői és zenei műve (1845) óta, úgy tetszik, hogy e két hagyomány szoros kapcsolatban van egymással. Pedig e fölfogás nem helyes: a Tannhäuserről szóló legrégebb források nem tudnak a Wartburgról és a dalnokok versenyéről, e költő-versenyről megemlékező adatok pedig soha sem említik a thüringiai fejedelmek fényes várában szereplő dalnokok sorában Tannhäusert.

A wartburgi dalnokversenyről szóló hagyománynak főforrása az a sok tekintetben rejtélyes költemény, mely mai alakjában a XIII. század második feléből származik. E forrás szerint hat költő szerepelt ez alkalommal Wartburgon, tudniillik Walther von der Vogelweide, Reinmar, Biterolf, Wolfram von Eschenbach, Heinrich von Ofterdingen és az «erényes írődeák» Henrik. E költők mind történeti alakok, ha némelyikökről nem tudunk is sokat, kivéve Ofterdingen Henriket, kinek ködös alakját aztán egy modern kutató, Lucas,*) Tannhäuserrel azonosította, rosszul alkalmazott tudományossággal és írgyüendő képzelettel regényt építve a mondára, azaz levegőt a levegőre. Mert a dalnokverseny, melyet a hagyomány magyar Szent Erzsébetnek születése idejébe, 1207-be, helyez, kétségtelenül monda, mely az érintett költeményből átment Rothe Jánosnak a XV. század első felében Szent Erzsébet életéről írt művébe és az ugyanazon század második felében keletkezett thüringiai krónikába.**) De sem e

*) *Ueber den Krieg von Wartburg*. Königsberg 1838, 270. l.

**) Ezt bővebben kifejtettem *Klingsor von Ungerland* ezimű értekezésemben, *Egyetemes Philologiai Közöny* II. 1878, 137—146. l.

forrásokban, sem egyéb régi, a dalnokversenyre vonatkozó följegyzésekben vagy czelzásokban Tannhäuserről soha sem történik említés. Különben látni fogjuk, hogy a történeti Tannhäuser már koránál fogva sem vehetett részt egy 1207-diki eseményben.

A szorosb értelemben vett Tannhäuser-mondának forrásai: a híres dalnokról és szomorú sorsáról szóló népdalok,*) melyek kéziratokban vagy régi nyomtatványokban fönmaradtak, még pedig föl- és alnémet, holland és dán nyelven, a mi a mondának nagy népszerűségét eléggé bizonyítja. Azonkívül számtalan czélzás van a XIV., de főleg a XVI. század óta, a legkülönbözőbb művekben és a legeltérőbb szempontokból Tannhäuserre, ki a középkori irodalomnak és világnak teljes elsüllyedése után is kedves alakja maradt a nép ajkán élő költészetnek és hagyománynak.***) E népdalok egyes vonásokban eltérően tartalmazzák a mondát, — de a hagyomány főbb részleteire vonatkozóan megegyeznek egymással. A legelterjedtebb és egész jelleménél fogva legrégebb***) e dalok közül a következő:

Dalt kezdek im, figyeljetek!
Lovagról szól az ének,
Tannhäuserrel, kinek bűvös
Szerelméről regélek.

Tannhäuser jó lovag vala,
Csudás tettekre vágya;
Szép asszonyokhoz ment azért
Vénusnak hegy-lakába.

•Tannhäuser, mint szeretlek én,
Gondold meg azt, esengem.
Megesküvél, s az eskü szent:
Nem fogsz elhagyni engem. •

••O Vénus, én nem esküvém,
Ellentmondok szavadnak.
Ha más ezt rólam mondaná,
Tudom, jaj volna annak. ••

*) Mind együtt vannak Grässe könyvében: *Der Tannhäuser und Ewige Jude*. 2. Aufl. Dresden, 1861.

***) Még farsangi játékokban is szerepeltették.

****) Ezt idézi Goldast is 1604-ben. L. alább.

•Tannhäuser! ez minő beszéd?
Szód eltölt fájdalommal.
Szép lányt adok nőül neked,
Ha nem szakítsz lakommal. •

••Ha mást is vennék nőül én:
Tudom a szörnyű végzet
Pokol tüzét mérné reám,
S kinom nem érne véget. ••

•Pokol tüzét nem ismered,
Hol kinnak nincs határa.
Csak ajkam nézd, ez rád nevet
Mint hajnalpír a tájra. •

••Mit ér nekem piczinyke szád?
Mézét már nem kívánom.
Szabadságért esdem csupán.
Mennem kell minden áron. ••

•Tannhäuser, nem bocsátlak el.
Ne menj! maradj körömben!
Hadd töltsed itt el életedet
Végzetben és örömben! •

••Meguntam itt már éltetemet,
Tovább már ki nem állom.
Csábos karodból elbocsáss,
E hely nekem halálom! ••

•Tannhäuser, hogy beszélsz ilyet?
Csak itt tudhatsz te élni,
A kis szobácska vár reánk,
Jer örömet cserélni. •

••Szerelmed már gyönyört nem ad,
Pokol lakik szemedben.
O Vénus, bájos arcú hölgy,
Te ördög vagy szivedben. ••

•Tannhäuserem, úgy fáj e vád!
Ezért epedtem érted?
Maradj velem továbbra is,
Szerelmemet megérted. •

••Vénus, én nem maradhatok.
O hagyj távozni engem!
Szűz Mária! védő anyám!
Oltalmazd esengem! ••

«Tannhäuser, légy tehát szabad,
Miként madár az ágon!
De ne felejtsd jószágomat,
S hirdesd a nagy világon.»

S Vénus hegyéből távozott;
Szívében dült a bánat:
«Rómába el, a pápa jó,
Ott vár reám bocsánat.

«Remény vezérel utamon,
Irgalmas a nagy Isten;
Orbán pápához sietek,
Pokoltól hogy megmentsen.

«Oh pápa, kedves jó uram,
Bevallom bűnös tettem;
A bánat marja lelkemet
Azért, mit elkövettem.

«Egy éven át s tovább valék
A szép Vénus hegyében, —
Gyónni s bűnhődni jöttem el,
Bízzán az Úr kegyében.»

A pápa szólt, száraz botot
Tartván egyik kezébe':
«E bot ki nem zöldül, — Te sem
Juthatsz Isten kegyébe!»

«Bármily rövid lesz életem
E bűtől terhes földön,
Istenhez, bánva bűnömet,
Bocsánatért könyörgöm.»

És Rómából elutazott
A bús vitéz azonnal:
«El kell válnom, Szűz Mária,
Te töled fájdalommal!»

S megint a hegybe vándorolt,
Szívében dült a bánat:
«El-el, Vénushoz el, ha nincs
Számomra már bocsánat».

«Isten hozott, Tannhäuserem!
Úgy vártalak szünetlen!
Légy üdvöz, kedves jó vitéz!
Szerelnem rendületlen.»

Harmadnapon zöldült a bot...
 Borús a pápa képe,
 És Tannhäuserert keresni megy
 Sietve szolganépe.

De ez már rég a hegybe' volt
 S szerelme újra éledt...
 De Orbán pápa e miatt
 Örökre pokloké lett.

(Ford. Kerekes Ernő.)

A többi dalok e legnépszerűbb költeménynek csak többkevesébbé lényegtelen változatai. Csupán a következő dal tér el tőle lényegesebben, bár ez sem a cselekvénynek föltételezett részleteit illetőleg:

«Hozzád kiáltok, Istenem,
 Mert bűnöm súlya nyom;
 Szilárd hittel, könnyek között
 Foly éjjem, nappalom.
 O égi szűz, mutass utat,
 A jóra vezetőt,
 Hogy lássam lelki üdvemül
 A szent üdvéztőt!»

«Tannhäuser, szünjék bánatod
 Örvendj, — e hegy enyím!
 Hogy elfelejtsed gondjaid,
 Parancsra várnak ím
 Törpém s vigan dallanak,
 Jó kedvök lánggal ég;
 Jer, éleszd újra kedvedet! —»
 «— Ne csábits, már elég!

«Megismerélek s átkozom
 Ajkadnak csókjait —
 Imádva, kérve Máriát,
 Ki büntől szabadít.
 Örökre hozzá vágyom én
 S fiát követni hűn,
 Kinél erény jutalmat nyer
 S kegyelmet nyer a bűn.»

«Felejtéd-é, Tannhäuserem,
 Miként fogadtalak?
 S az első csókban mennyi kéjt
 Nyújtott e hév ajak?

Maradj azért továbbra is,
 Maradj tovább velünk, —
 A bánat enyhül s kéj között
 Telik majd életünk.»

«Oh Vénus, ámitod magad,
 Ördög vagy és hazudsz,
 Hogy Isten van s hatalma nagy,
 Te arról mit se tudsz,
 Ki üdvözítne téged is,
 Ha felkeresed őt,
 Ki but oszlatva élteti
 A már-már csüggedőt.»»

«Nem ördög volt az én szülém,
 Királytól származám,
 Babilján és Dasgandián *)
 Uralkodott atyám.
 E roppant kincs tied legyen,
 Ha vélem itt maradsz ;
 Maradj! — és élve boldogan,
 Sugárzik majd az arcz.»

«Minden javad szemét nekem,
 És kincsed undorít.
 Oh Jézus, engedd, lelkemet
 Ne érje nyomor itt.
 S hozzád röpítve hő imám
 Anyádhoz fordulok,
 Ki rajtam vétkes lelken is
 Megkönyörülni fog.

«Hogy annyi bűnt követtem el,
 Szivből kesergem én.
 A bünbánóhoz, szűz anya,
 Tekints, hajolj felém.
 Vezess, s ha gyarló gyöngeség
 A bünhöz csal talán,
 Örvényéből ragadj ki te :
 Csak így száll üdv reám!»»

És Vénus erre kifakadt :
 «Mi jól esett neked —
 A nálam töltött szép időt
 Még megemlegeted».

*) E tulajdonnevek rejtélyesek. Babylon és Taskend?

De ő szavára így felel:
 «Örökre válok én.
 Kincsem, gondom az ég csupán, —
 Elhagylak, csalfa lény!»

(Ford. Ralmi Rezső.*)

Tannhäuser lovag — ezek az epikai anyagnak lényeges közös momentumai — fölkeresi Vénus hegyét és több évet tölt a pogány istennő birodalmában, a szerelem ölen. De végre visszakívánczik a földre, az emberek közé; újra lóra kíván ülni és lovagi játékokban részt venni; — mert megunta Vénus szerelmét és meg is bánja bűnös életét. Vénus tartóztatja a szeretett dalnokot, de ez a boldogságos szüzhöz vagy a megváltóhoz fordul imájával, mire az istennő elbocsátja a hűtelent. Tannhäuser most Rómába indul, hogy a pápának meggyónja bűnét és bocsánatát nyerje. Gyalog zarándokol a szent városba, hol Orbán pápa előtt térdre esik és bűnének bocsánatát kéri. A pápa, kinek kezében bot volt, azt válaszolta: valamint ez a bot ki nem virázkik soha többé, úgy bűne sem lesz soha megbocsátva. Tannhäuser megérti e szavakból, hogy bűneért soha sem nyer bocsánatot; azért nem is bízik többé az égiek kegyelmében, hanem visszatér a Vénus hegyébe, a hol a legnagyobb örömmel fogadják. De alig hogy eltávozott, kivirázkik a pápa botja.***) Orbán most mindenfelé követeket küld, hogy Tannhäuseret fölkeressék és bűnének bocsánatáról értesítsék — de a lovag nem volt többé látható. Ezóta — teszi hozzá egy ifjabb hagyomány — ezóta ül a Vénus hegye előtt a hű Eckart, ki az embereket óva inti, hogy ne térjenek be az istennő palotájába, nehogy ők is úgy járjanak, mint Tannhäuser, kinek a világ végeig ott kell maradnia.***)

*) Némelyek e dalt töredéknek tekintik, de e fölfogás nem indokolt. A költő föltehetette a monda ismeretét hallgatóinál s azért a cselekvényt magát nem beszéli el.

*) IV. Mózs. 17. Áron botja is kizöldül s gyümölcsöt hajt, — és Mária is azt választja férjeül, kinek botja virágot hajtott.

***)) Hasonlók a Schneebergerről szóló monda, ki a Freiburg melletti Venus-hegyben volt s csak azon esetben nyerheti e bűnének bocsánatát, ha egy bot rózsát hajt; — és egy svéd népmese, melyben a pap egy vízi szellemtől megtagadja az üdvözülést, míg botja levelet s virágot nem hajt. Egy XV. századi angol népdal, *Thomas of Erce-doune* inkább az Olaf-mondához hasonlít. Uhland: *Schritten*, IV. 264.

Ime a monda eredeti alakja, mely nem tud sem a Wartburgról sem a dalnokok versenyéről, mely azt sem mondja meg, hol keressük a Vénus istennő hegyét, melyben Tannhäuser még ma is lakik. Csak késő hagyományok kapcsolják egybe e mondát egyéb hagyományokkal, különböző tárgyú s eredetileg egymástól független meséket terjedelmesebb mondává szöve össze. Nem is nehéz fölismerni, hogy e kapcsolatot mely elemek közvetítették. A nép mindenek előtt kérdezte, hogy hol van a Vénus hegye, melyről a dalok szólnak. A felelet az volt, hogy a Vénus istennő hegye nem más mint a Hörsel-hegy Thüringiában, Eisenach városa és a Wartburg közelében, melyhez a pogány világnak sok emléke fűződött. Most az is meg volt magyarázható, hogy az osztrák vagy (a népdalokban) frank Tannhäuser hogyan került Eisenach vidékére. Kétségtelenül — így következtetett a hagyomány — őt is meghívta Hermann, a thüringiai tartománygróf, midőn 1207-ben a kor legjelesebb dalnokait a Wartburgon rendezett költői verseny alkalmából megvendégelte. Csakhogy Tannhäuser Thüringiába eljött ugyan, de a versenyben nem vett részt, mert útközben a Hörsel-hegybe, Vénus birodalmába, került. A lovag további sorsán nem változtatott lényegesebbet e későbbi hagyomány sem.

Minket természetesen csak a monda eredeti alakja érdekel, hisz az ifjabb hagyomány sem módosította ezt, csak egy másik mondával hozta egészen külső kapcsolatba. Első pillanatra is világos, hogy a Tannhäuser-monda két elemből alakult: egy történetiből, melynek hordozója a középkori lovag és költő, kitől tizenhat érdekes és részben terjedelmes dal *) maradt az utókorra; és egy mythikusból, melynek középpontja Vénus istennő, fényes országával. E két elemnek eredetét és lényegét kell földerítenie annak, ki a Tannhäuser-mondát meg akarja magyarázni; — de ki kell kutatnia azt is, hogy miért lett a középkornak számos lovagi költője közt épen Tannhäuser e szép hagyomány hősévé. A monda-magyarázat Scyllája és Charibdise: a hagyományoknak vagy egyoldalúan történeti vagy épen oly egyoldalúan mythikus megfejtése, a Tannhäuser-mondával foglalkozókat is örvényébe ragadta: némelyek a Vénus-hegyéről szóló elbeszélésben is a hősnek egy szó szerint megtörtént és csak költői képzelettel színezett élményét lát-

*) Kiadva von der Hagentól, *Minnesinger*. II. 81. és III. 48.

ták;*) mások Tannhäuser lovagot magát alakították át mythikus fogalommá vagy alakká, melynek egy csöpp történeti alapja sincsen.**) E végtelen elméletek természetesen nem hogy a hagyományt megfejteni képesek volnának, sőt még tényleg világos részleteit is csak homályba borítják és rejtélyessé teszik.

A «Vénus hegye» a régi pogány mythosz és az antik költészet összeolvadásából keletkezett.

A német mythosz világa homályos és ködös, alakjai csak bizonytalan árnyékok gyanánt lebegnek a jelenkor szeme előtt. A hol valamely nép mythosza befejezett alakot nyert, istenei és istennői életteljes, biztosan körülvonalzott lényekké lettek: ott ez első sorban a művészet, főleg a költészet közreműködésének volt köszönhető. Ily értelemben nem nagy túlzással mondhatta már az ókor, hogy a görögök isteneit Homérosz és Hesiodosz teremtették. Németországban nem tudjuk, hogy a költészet mennyire haladt a germán Olympus megalkotásában; tény, hogy e pogány költészből, elenyészően csekély számú és jelentéktelen értékű töredékek kivételével, semmi sem maradt az utókorra. A német mythosznak e legfontosabb és leggazdagabb forrása teljesen és örökre elveszett és a modern kutató csak a népnek még a régi pogányságban gyökerező szokásaiból és babonájából, szertartásaiból és mondásaiból, tehát igen elszórt és töredékes, azonfelül még számtalan, ritkán pontosan kimutatható befolyásoktól módosított hagyományokból kísértheti meg az eltűnt istenek lényét és sorsát, a régi germánok világnézetét és hitét megállapítani. Kétségtelen, hogy e gyarló anyagból is bámulatos épületet emelt a német mythologia tudománya, miben a rokon skandináv népeknek jóval gazdagabb emlékei és a távolabb álló árja nemzeteknek egyazon forrásból fakadt mythikus képzetei lényeges segítségére voltak. De mind hiába! Sokat tudunk az ősgermán népek mythoszaiból, de az istenek alakjait nem sikerült eddig a századok porától lepert törmelékből újra megalkotni. Aphroditéjok és Herájok nincs a németeknek és nem is lesz már nekik soha.

Mert épen az istennőket érte a megsemmisítés végzete

*) Friedrich Zander: *Die Tannhäuser-Sage und der Minnesinger Tannhäuser*. Königsberg, 1858.

**) Így Jos. Haupt, Ad. Rudolf, P. Cassel, Edm. Veckenstedt. L. alább.

legsúlyosabban. A mi fönmaradt, nevek, üres nevek, melyekhez csak sovány adatok fűződnek. Az alakok homályosak, egymásba folyók, a szép realitás megragadó bájában szükölködők. Frigg, Bertha, Hulda, — három név, de az alakok nem válnak el biztosan egymástól. Frigg, a német Olympus Junója, a «nagy istennő», a házasság, a családi tűzhely nemtője, a germán nő ideálja. Szép, fényes istennő, — de mint ilyen már nem többé Frigg, hanem Bertha, mert Berahta vagy Perahta a. m. a fényes, ragyogó. Bertha hófehér vászonba öltözik; ő a «fehér nő», ki annyi mondásban mint régi családok végzetes özanyja szerepel, ki késő unokáit inti, ha vesz fenyegeti a házat, melynek ő volt a megalapítója. Frigg is, Bertha is jó, kegyes istennő, de mint ilyen már nem annyira Frigg és Bertha élnek a nép emlékezetében, hanem Hulda vagy Holda, a jó, a kegyes. Bertha és Hulda, úgy látszik, Frigg egyes tulajdonságaiból fejlődtek önálló isteni alakokká.

Hulda, a «jó nő», az áldásos istennő, kitől a családok boldogsága származik. A magyar nép is, ép úgy mint a német, első sorban a gyermekeket nevezi áldásnak, — és ez áldás is Hulda adománya. A még meg nem született gyermekek nála vannak, a megholt gyermekek ő hozzá térnek vissza. Így lett Hulda az alvilágnak is istennőjévé, kinek országát a föld színe alatt, főleg a hegységekben képzelték. A szépség istennője egyszermind a halál istennője (mint az indus mythoszban is), a mi a reánk maradt hagyományokban uralkodó zavart némileg megmagyarázza. De mint a halál istennőjét is kegyes istennőnek tekintette a nép Huldát, kinek bájos alakja, ha homályos körvonalakban is, de nagyon sok vonással maradt meg a nép hagyományjaiban.

A keresztyén térítés nem tudta e pogány alakokat és emlékeket teljesen megsemmisíteni; az emberek sokkal jobban ragaszkodnak mind ahhoz, a mit szépnek és jónak tekintenek, a mit szeretnek, sem hogy a térítők indokolt fanatismusa czelt érhetett volna. Tudjuk, hogy a keresztyén papság, midőn tilalmi sikertelenek maradtak, mily eszközökhöz folyamodott, hogy a néppel e régi pogány világát elfeledtesse. Főleg kettőhöz: vagy keresztyén alakokat állított a régi istenek helyébe, vagy gonosz, átkos, rút dæmonokká alakította át a régi Olympus kegyes és szép lakóit. Huldával is így lett; számtalan a régi jó istennőről szóló hagyomány, melyben Hulda helyébe a

boldogságos szűz lépett; nem kevésbé számos a szép és kegyes istennőről szóló történet, melyben Hulda az embereket bántja, üldözi vagy gonosz tettekre csábítja, hogy őket hatalmába kerítse, hogy őket az alvilágba, azaz keresztyén fölfogással: a pokolba juttassa.*)

E Hulda istennő lappang a mi mondánk Vénusában. Mert a keresztyén térítők csak úgy gyűlölték a görög és római mythosz alakjait, mint a germán Olympus lakóit — amazokat is épen oly igazaknak, létezőknek tekintették, mint ezeket, csak hogy mind az antik mind a germán istenekben ördögöket, démonokat láttak, melyek ellenében csak a keresztnak isteni ereje óvhatja és mentheti meg az embert. Huldát mint a szépség istennőjét azonosították Vénussal, és mivel a nép Huldáról azt beszélte, hogy hegyek belsejében lakik, Vénusról is azt hitték és állították. Innen a sok Hulda- és Vénus-hegy Németországban. Vénus az összes ókori istenségek közül a legismertebb volt a középkori németek közt. Már a X. század óta minden költészet középpontja a szerelem, — a szerelem adományozója és intézője pedig az antik világban, mely épen akkor korai renaissanceban új életre ébredt, Vénus istennő. És utóbb meg nepszerűbb lett Vénus, a római nép ösanyja. Soha az egész középkorban költői munka oly döntő, átalakító befolyást nem gyakorolt az emberek izlésére és műveltségére, mint Heinrich von Veldekének, a XII. századi lovagnak, az udvari költészet atyjának, mint hálás kortársai és a kegyeletes utókor neveztek, Aeneas-éposza — és ez éposz középpontja a szerelem döntő hatalma, Venus. Vénus főleg e mű óta lett a németeknél minden körben ismeretes, mondhatni népies alakká, és a lovagok, kik addig a szerelmet «Frou Minne» névvel megszemélyesítették, most minden habozás nélkül a «Frou Venus» elnevezést használják ugyanazon idea megjelölésére.**)

*) Ezen alapszik a mondának allegorikus fölfogása, például már a XVII. században Goldastnál: *Paræneticonum* I, 1604, 371. l.: Tannhuser partibus imperatoris contra papam steterat. Urbanus papa in caussa fuit, ut in Veneris montem, h. e. lupanaria, in quibus volutatus erat Tannhuser, redierit, æternum pereundus. Aut fallor (bizony nagyon csalódik), aut ipse (tudniillik Tannhäuser) in papæ contumeliam carmen (tudniillik a róla szóló népdalt) videtur composuisse. Uhländ: *Schriften* IV. 276.

***) Tannhäuser maga is többször említi költeményeiben Venus

A németek is hitték, mint az ókori népek, hogy vannak a földön mélyedések és nyílások, melyek vezetnek az alvilágba, azaz Hulda-Vénus birodalmába. Ilyenek tekintettek a Hör-sel-hegyet is Eisenach mellett, melynek neve talán a latin «mons horrisonus» (rémes zajú hegy) elferdítése.*) Borzasztó hangokat véltek e hegység mélyében hallhatni — hangokat, melyek majd szívszaggató fájdalom, majd féktelen ujjongás nyilatkozatainak tetszettek: mind a kettőben a Vénustól az ő pokoli országába csalt boldogtalanoknak hangjait vélték fölismerni — mert a gonosz istennő előbb páratlan gyönyörökben részesíti az új jövevényeket, hogy aztán, ha lelkök üdvösségét az ő szolgálatában örökre eljátszották, épen oly páratlan kínok áldozataivá tegye őket. Ki számlálhatná meg, ki nevezhetné meg mind azokat, kik bűnös kíváncsiságból vagy vétkes szenvedélyektől üzetve vagy a gonosz istennőtől csábítva e hegységbe beléptek, hogy rövid boldogság után örök kárhózatban részesüljenek? De némelyek e boldogtalanok közül bevésődtek az emberek emlékezetébe, senki elevenebben mint Tannhäuser, a lovag és költő, kinek története utóbb a politikai események s vallási mozgalmak hatása alatt is módosult, míg végre a teljesen kifejlett Tannhäuser-mondává alakult. A XIII. század óta a német világ leggyűlöltebb alakja a római pápa volt. Inkább egészséges ösztönénél fogva, mint világos tudásból megértette a német nép, hogy történetének legnagyobb átka a pápai hatalom beavatkozása a nemzet ügyeibe. Hiszen már a németek előtt jutottak az olaszok ugyane meggyőzésre. A pápát kedvezőtlen színben föltüntetni, az irtalmas Isten kegyét a pápa szavától függetlennek fölfogni, a pápai önkényt az Isten akaratával ellentétbe helyezni — ezt nem a reformatio kezdte, az egész középkorból számtalan nyilatkozat maradt reánk, mely e meggyőzés általánosságáról, mélyen gyökerező hatalmáról tanúskodik. És ennyiben lehet beszélni a Tannhäuser-monda tendenciájáról is, mert a mondának van félreismerhetetlen irányzata, ez irányzata pedig határozottan pápa-ellenes; hisz

istennőt. — Főleg nagy szerepet játszik Venus Hermann von Sachsenheim sváb lovagnak (+ 1458) elbeszélő költeményeiben, melyeknek egyikében («A szerecsen nő») Tannhäuser mint Venns férje szerepel.

*) Népetymologiai magyarázat: Hör-Seel-Berg, mert nyílásaiból az elkárhozott lelkek jajgatásait hallani.

a hősünkről szóló egyik népdal e szavakkal végződik: e tette miatt Orbán pápának örökre el kell kárhoznia! E tendenciája tette epen ezt a mondat a reformatio századának egyik legnépszerűbb, legkedvesebb tárgyává, melyre prédikátorok és költők oly sokszor hivatkoznak; — a Tannhäuserről szóló népdalok is minden valószínűség szerint e században nyerték reánk maradt alakjokat.

De miért lett épen Tannhäuser a monda hőisévé?

Van ma Európában egy tudományos irány, mely mindenben mythoszt lát és minden alakot, minden cselekvényt mythikus természetűnek törekszik föltüntetni. Már Heine nevetségessé tette e túlzó irányt, midőn egy szellemes csevegésében a mythologusok eljárását parodizálva kimutatta, hogy I. Napoleon soha sem élt, hogy a nagy hódító nem egyéb, mint mythikus alak. A mythomániában szenvedők Tannhäuseret is megszemélyesített természeti erőnek akarják magyarázni,*) nézetem szerint minden alap és minden siker nélkül. Mások Odysseus és Kalypso történetét vélték e mondában fölismerhetni,**) míg ismét mások a német hősmonda és mythosz egyes alakjaival vagy momentumaival hozták kapcsolatba;***) sőt akadt

*) Edm. Veckenstedt (*Magazin für d. Literatur des Auslandes* 1887. 6. sz.) szerint Tannhäuser a szélvésznek megszemélyesített démonja.

**) E szerint a Vénus hegye azonos volna Ogygia szigetével, hol Odysseus, az istennő bája és boldogító szerelme mellett sem tudott hű nejéről megfeledkezni.

***) Josef Haupt: *Die Sage vom Venusberg und dem Tannhäuser* (*Mittheilungen des Alterthumvereins*. Wien, 1869. X. 315.) szerint Eckart, ki a későbbi hagyományban szerepel, a hősmonda Eckartja, a Harlungok öse és megboszulója. A Harlungok székhelye Breisach (v. Brandenburg), lat. Brisia. A Harlungok kincse a «Brosinge men», mely azonos az eddai «men Brisingá»-val, Freia istennő kincsével. Ez a Freia lett Vénussá. Freia nőül megy Wittichhez, Wittich pedig a. m. Witigouwo, Widga, tudniillik az erdőben lakó, azaz: Tannhäuser. Dietrich lándzsáját dobja Wittichre, — ez a mondában szereplő bot! — Még bonyolódottabb Adalbert Rudolf magyarázata (Herrigfőle *Archiv* 1882, LXVIII. 43.): Az eddai Reginsmalban Svegdirt becsalja egy törpe Odhin barlangjába, melynek kapuja örökre bezáródik. Svegdirt a. m. Tannhäuser, Odhin = Venus, törpe = Eckart, de mind keresztyén szellemben átalakítva. Volt Thüringiában egy hely: Wodanshusun, még ma is van egy falu Wutha a Hörsselberg közelében. A monda hőse e hegybe (azaz: vissza a pogány istenekhez) tért, s

oly kutató is, ki a német mondát egy talmudi hagyomány módosulásának tüntette föl.*) Mind e kísérletek csekély alapon és minden siker nélkül fáradtak a kérdés megoldásán. De minden kényszerítő ok nélkül is, mert nem nehéz kimutatni, hogy a történeti Tannhäuser, a XIII. századi lovagköltő alakja és története, bár mennyire homályos az első és töredékes a második, teljesen megmagyarázza, hogy miért lett épen ő e monda hőisévé.

A középkori költők életéről rendszerint igen keveset tudunk. A korabeli források nem említik őket, hacsak koronát

innen kapta nevét: Wuotanhuser, melynek első szótagja utóbb lekopott! — Végre P. Cassel (*Aus Literatur und Symbolik*. Leipzig, 1884. 1—17.l.) szerint a monda ugyanazon gondolatban s életkörülményekben gyökeresik, melyekből az Artus- s Grál-monda fakadtak, de fejlődésében azon nép-egyházi mozgalmakba nyúlik át, melyek a reformatiót előkészítették. Amfortással, a grál beteg királyával hozza kapcsolatba: mind a kettőt az érzékiség veszítette el. Neve: erdei lakó, tudniillik a Klinschor és Venus erdejének lakója. A grál lovagjai is erdei lakók voltak, Tannhäuser is a grál lovagja, ki Venus kertjébe került. — Inkább kuriozumkép említem, hogy Aventinus bajor történetíró (+ 1534) szerint Tannhäuser a gótok királya volt, ki Trója pusztulása előtt nagy dolgokat művelt, és hogy Paracelsus (+ 1541) Noéval s Danaussal hozza kapcsolatba a monda hőjét, kit a németek szerinte istennek tekintettek, kihez nagy veszedelem idején segítségért fordultak!!

*) Dr. S. Gelbhaus: *Die Sage vom Tannhäuser (Die Neuzeit)*, Wien, 1885, november 20. 47. sz. s újra: *Ueber Stoffe altdeutscher Poesie*. Berlin, 1887 10. l.). A Talmud szerint Gechasi, Elisa szolgája, érzéki szerelemre gyulad Abisag iránt, ki beteg gyermeke miatt kereste föl Elisát. A próféta Gechasi küldi a saját botjával a beteghez, de a küldetésnek nem lesz sikere, mert Gechasi bűnös szenvedélyvel van tele. Elisa őt utóbb kiátkozza, mire Gechasi elpártol Izrael istenétől és Jerobeam bálványának áldoz E bálvány «a phoenicziai Astarte, az egyiptomi Isis és a görög Io keveréke volt; mind a három istennőt egy fiatal tehén képében imádták. Mind a három a szépségnek volt istennője, kiknek ünnepeit érzéki féktelenséggel ülték meg». Ez a monda Venusa, de a ki szerző szerint egyszersmind azonos Huldával! A próféta helyébe (ki szolgáját az igaz hitnek siker nélkül visszanyerni törekedett) a pápa lépett; a bot megmaradt, de jelentősége módosult. A héber monda értelmét bevezető soraiból ismerjük: «A bal kéz azért mindig utasítsa el a bűnöst, de a jobb kéz vonja őt vissza szeretettel». A Tannhäuser-monda tehát, Gelbhaus szerint, nem egyéb mint a Gechasi-monda, melyet a zsidók Európába hoztak, hol lényegesen átalakult.

nem viseltek, mint a Hohenstauf-család sarjai, vagy az állami életben kiváló állást nem foglaltak el, mint például Friedrich von Hausen vagy Ulrich von Liechtenstein. A költők magok ugyan emlékeznek néha egymásról; csakhogy ez adatok fölöttégyérek és töredékesek, és inkább a személyes rokon- vagy ellenszeny nyilatkozatai, mint pozitív életrajzi adatok. A költők életének főforrása, sőt a legtöbbször egyedüli forrása tehát mindig a költők művei, melyekben e kiválóan alanyi természetű írók sokszor meglepő őszinteséggel tárják föl keblöket és elvértve elmondanak egyetmást élményeikből. Ehhez járúl azután itt-ott a későbbi hagyomány, melyre azonban csak a legnagyobb óvatossággal építhetni. Tannhäuserrel sem vagyunk máskép. A kortársak közt senki sem szól róla, az utókor pedig csak két apró adatban tartotta fönn emlékét. Egy XV. századi hagyomány, mely a mesterdalnokok körében mint történeti tény nagy tekintélynek örvendett, tizenkét jeles dalnokra vezeti vissza a mesterek költő-művészetének megalapítását; e tizenkét apostol közt nem nyert Tannhäuser helyet, de a hagyomány őt is megnevezi ama legjelesebbek közvetlen követői közt. Ez adat legalább mutatja, hogy a költőnek neve nem ment teljesen feledésbe. Azonkívül föntartotta emlékét egy versszaka, mely mint «a Tannhäuser udvari strófája» a mester-dalnokok iskoláiban ismeretes volt és sokszor alkalmaztatott.

Ennyi az egész, mit Tannhäuserrel másoknak följegyzéseiből tudunk. A többit mind a költő dalaiból kell merítenünk. Szerencse, hogy Tannhäuser szeret magáról beszélni és hogy önéletrajzi adatai hitelt érdemelnek.

A költő neve Tanhuser vagy Tanhusaere, a mi Tanhusen helynévre vezet vissza. Ez volna tehát, a mint ma szoktuk mondani, családneve: keresztnevét nem ismerjük. Tanhusen helység sok van Németországban, Tanhuser család is. A legtekintélyesebb ez utóbbiak közt a bajor-osztrák család, mely a XII. század óta szerepel oklevelekben és a XVII. században grófi rangra emelkedett, de még ugyane században kihalt.*)

*) Robert Ritter von Raab: *Die Tamnhausen. Ein Beitrag zur Kunde von Salzburger Adelsgeschlechtern.* (Mittheilungen der Gesellschaft für Salzburger Landeskunde. XIII. 1872.) — L. von Beckh-Widmannstetter: *Die Grabdenkmäler der Familie Thanhausen in der Dominikanerkirche zu Friesach.* (Mittheilungen der k. k. Centralcommission. Wien,

A költő, mit a következő adatok majdnem kétségtelenné tesznek, e családnak volt ivadéka. E fölfogást megerősíti az a körülmény is, hogy a német lovagi lyrikusok nagy párisi kéziratában közölt czímere, ha nem is teljesen azonos, de legalább nagyon közel jár az osztrák-bajor Tannhäusernek családi czíméréhez.

A család a XIII. század második felében is, midőn a költő élt és énekelt, tekintélyes és gazdag volt. De a költőnek nem igen jutott sem az egyikből sem a másikból. Úgy látszik, családjának egy ifjabbik fisa volt, mint Walther von der Vogelweide és Wolfram von Eschenbach is — ezek pedig nem kaptak fekvő birtokot, hanem lovagi vagy egyéb szolgálatra voltak utalva. Valószínű, hogy Tannhäuser is értett a kard forgatásához, de nem erre, hanem a lantra építette életét, — mint Walther vagy Wolfram is. Költő lett, — természetesen, a kor viszonyainál fogva, vándorköltő, ki udvarról udvarra ment, hogy dalait elénekelje, a miért jól tartották és, a körülményekhez képest, kisebb nagyobb bőkezűséggel jutalmazták. Ily életet éltek Walther és Wolfram és a középkori költők legnagyobb része is. Ez látszólag, első pillanatra, víg költői élet volt, és újabb regényírók ismételve rajzolták (mint például a vándorszínészek életét is) ilyennek; de a költők magok, méltán, nem ilyennek nézik és rajzolják. Épen a jelesebbeket és önérzetesebbeket bántotta az, hogy teljesen a gazdag urak kegyétől függtek, hogy sokszor üres és szemtelen társakkal kellett versenyezniök, hogy a nyugalmas és független élet boldogságát soha vagy csak életök végnapjaiban élvezhették. Walther és Wolfram tele vannak keserves panaszokkal, és Tannhäuser is fájdalmasan panaszolja (XIV. dalában), hogy semije sincsen.

Először Ausztriában találjuk költőnket. Meglehet, hogy már VII. Lipót, a «dicső» osztrák herceg, Walther nagylelkű pártfogója és barátja, ki 1230-ban halt meg, neki is jó akarója volt; legalább őt is említi Tannhäuser, midőn a bőkezű, tudniillik ő irányában bőkezű fejedelmeket siratja. De bizonyosan jóakarója és bőkezű pártfogója volt VII. Lipót utódja, a «harczias», de egyszersmind jókedvű, minden tréfára és bohó kalandra kész II. Frigyes, ki 1230—1246 uralkodott. Frigvestől

1880, VI. 24—32. l.). A családnak protestans (nemes) ága kihalt 1611-ben, a katolikus (1623 óta grófi) ág 1684-ben.

«vendégből» a kor kifejezése szerint, «gazdává» lett a költő (V. és XIV. dalok), hisz a herceg egy szép fekvésű bécsi házat, aztán Lipótfalvát (XIV. 5: Liupoltsdorf bi Luchse) és egy csinos birtokot Hinperk mellett adományozott Tannhäusernek, ki e gazdag adományokból ítélve, Frigyes hercegnek igen kedves embere lehetett. Ez időben Nürnbergben is járt a költő, valószínűen a herceg udvarával. E nürnbergi szép napokra, melyeket egy boldog szerelmi viszony még kedvesebbé tett, később nagy fájdalommal és szomorúsággal gondol vissza a költő (IX. és XII-dik dal). Mert boldog napjai meg voltak számlálva.

Frigyes herceg 1246 június 15-dikén esett el Béla királyunk ellenében a Lajta mellett. Tannhäuser keservesen siratja jó ura halálát: soha nem fogja elfelejthetni, minden öröme meghalt vele. Nem tudjuk, hogy a herceg halála után mily körülmények közé kerülhetett a költő; tény, a mint maga mondja, hogy összes vagyonát és birtokát elherdálta. «A szép nők, a jó bor, a gazdag reggelik és a gyakori fürdők» fölemésztették mindenét (XIV. 3.); most házában nincsen födél, szobájában nincsen ajtó, pinczéje beomlott, konyhája leégett, istállójának nincsen fala, — se nem örölnék, se nem sütnék neki többet; ruhája vékony, — bizony, birtokért most már senki sem irigyelheti többé; régi barátjai hátat fordítanak s nem köszönnek neki, mióta vagyonán túlesett; szükség és kétségbeesés cselédjei, koldusság és nyomor kísérői. Ily körülmények közt tehát a «gazdából» ismét «vendég» lett; a költő újra vándorbotot ragad, hogy megélhessen.

Egyik költeményében (XIV.) keservesen panaszolja, hogy miért nem lett ő is úr; akkor ő is kapna abból a rengeteg aranyból, melyet most Olaszország a német földre küld és melyet az urak fölosztanak magok közt. E célzás kétségtelenül azokra a tetemes összegekre vonatkozik, melyeket IV. Ince pápa a negyvenes években Németországba küldött, hogy a fejedelemeket és főurakat az egyházi átokkal sújtott Hohenstaufi Frigyes pártjától elvonja és a pápai irányú ellenkirálynak megválasztására rábírja. A pápa terve sikerült: a választó fejedelemek és urak egy része megválasztotta 1246 május 17. Raspe Henrik thüringiai tartománygrófot német királylyá, — ki azonban már néhány hónap múlva (1247 február 12.) meghalt. Mért nem ment Tannhäuser Thüringiába, Raspe udvarához,

hol bizonyosan jól fogadták és bőkezűen megjutalmazták volna? A költő maga megfelel e kérdésre: Tannhäuser, mint Walther is, mint az összes korabeli költők, a Hohenstaufok lelkes híve és a pápának erélyes ellensége volt. E pártállása kétségtelenül még Bécsben töltött éveiből származik, hiszen II. Frigyes herceg (1239 óta) szintén lelkes híve volt a hohenstauf uralkodó háznak. «Neki nem kell jutalom, mely Thüningiából jön», mondja; «inkább szegény akar maradni, semhogy a korona iránt hűtlenné legyen». Azért nem is említi az ellenkirályt dalaiban, míg II. Frigyes császárt és ennek fiait, (VII.) Henriket (+ 1242) és IV. Konrádot (+ 1254), kik mind a hárman a költészet barátjai és a költők pártfogói is voltak, ismételve dicsőíti és, haláluk után, fájdalmasan siratja. Ez utóbbinak, IV. Konrádnak apósa és Konradin hercegnek nagyatyja, II. Ottó bajor herceg (1231—1253), Harczos Frigyes halála után Ausztria helytartója, a Hohenstauf-ház erélyes híve, volt ez időben Tannhäuser fő pártfogója, s a költő nemcsak őt magát, hanem két fiát, Henriket, Alsó-Bajorország hercegét, és Lajost, a rajnai palotagrófot is dicsőíti.

De ez aránylag kedvező viszonyok nem voltak hosszú tartamúak; a század közepén nagy csapások érték a lelkes császárpartí költőt: 1254-ben halt meg IV. Konrád, az utolsó hohenstauf uralkodó, és vele örökre elbukott egész családja. Már az előző évben halt meg II. Ottó, a hohenstauf politika egyik főtámasza Németországban, Tannhäuser közvetlen ura és jóakarója. Ez időtől kezdve, úgy látszik, egészen élete végeig nyugtalan vándoréletet folytat költőnk, mint maga mondja: «Sorsüzte ember vagyok én, sehol sincs maradásom, — Ma itten, holnap másfelé». Említ ő ugyan később is még néhány fejedelmet, kiknek bőkezűségét és jó akaratát tapasztalta; ilyenek: Ottokár cseh király, VI. Welf sváb herceg, Hugó tübingai gróf, Henrik brabanti herceg, VI. Erik dán király, Eckbert bambergi püspök; — e nevek eléggé mutatják, hogy vándorlásai mily messze földekre vezették a költőt; — de, úgy látszik, e későbbi pártfogóinak kegyét mindig csak igen rövid ideig élvezte, úgy hogy valódi otthonja tényleg sohasem volt. Kevés középkori költő, bár nagy részök folytatott vándoréletet, járt annyifelé mint Tannhäuser, bár humoros előadásából nem mindig világos, komolyan állít-e valamit vagy csak mellékes ironikus czélzathból; de ténynek tekinthető, hogy nemcsak Eu-

rópa jó részét járta be, — volt hazánkban is, — hanem hogy hosszabb ideig tartózkodott a keleten is, járt Jeruzsálemben és Konstantinápolyban, látta Trója romjait és a Jordán partjait, ismerte Törökország és Kis-Ázsia egyes tartományait és kiválóbb városait. A pápát nagyon sokszor látta. Hogy e keleti útját valamely keresztes hadjárat alkalmával tette meg, saját nyilatkozatai alapján is több mint valószínű, — de eddig még nem sikerült ez útjának évét megállapítani. Hogy II. Frigyesnek 1228-ik évi útjában vett volna részt, mint általában hiszik, ezt már azért sem tartom valószínűnek, mert Tannhäuser akkor még igen fiatal lehetett. Sokat látott, sok dolgról nyert tudomást. Alig van költő e században, ki oly sok (német és idegen) mondát és hagyományt ismerne, — de, mint földrajzi adatait, úgy e mondákat és hagyományos alakokat is önkényesen keveri össze és hozza kapcsolatba egymással, úgy hogy monda-történeti szempontból nem tekinthető hiteles forrásnak. A Tannhäuser halála évét nem ismerjük ugyan, de minden adat arra mutat, hogy 1270 körül tette örökre félre vándorbotját; — e határszámtól visszakövetkeztetve, a század első vagy második évtizedében születhetett. Habsburgi Rudolf korát, legalább műveiből ítélve, semmi esetre sem érte meg.

Íme költőnk külső élete, a mennyire az dalaiból fölismerhető és megállapítható. Tannhäuser egy előkelő nemes családnak ifjabbik sarja, ki szüleitől csak a jobb életnek és magasabb társadalmi állásnak igényeit örökli. Hajlama és tehetsége költővé teszi, ki lantjával bejárja egész Németországot. Ifjúságát boldoggá teszi a harciassága mellett kedélyes és jószívű, minden tréfára és bohóságra hajló osztrák herczeg bőkezősége és barátsága, férfikora első éveit legalább tűrhetőkké e jóltevőjének helytartó utódja. De életének utolsó két évtizede kietlen és szomorú. A birodalomban a Hohenstaufok elbukása után kitört trónviszályok és egyéb politikai zavarok fájdalommal töltik el hazafias szívet, mely a császárság fényeért melegen dobogott; a kor zilált állapotai elvonják a fejedelmeket a költészettől, és a főuraknál mind ijeszetőbben elharapódzó ököljog és durvaság minden nemesebb élvezet iránt hozzáférhetetlenné teszi a költők legjobb közönségét. Tannhäuser várról várra jár, bizonyára a legtöbb helyen hidegen fogadtatva, sehol barátságosan nem tartóztatva. Vegre más közönséghez kellett fordul-

nia, hogy megélhessen, a néphez, azaz a XIII. század társadalmi viszonyai szerint: a parasztokhoz.

Tannhäuser lovagi, lyrikus «minnesinger», de egészen más jellegű és irányú, mint közvetlen elődje az osztrák udvar kegyében, Walther von der Vogelweide, sőt más irányú mint kortársa és az osztrák herezeg bőkezű pártolásában vetélytársa, Neidhart von Reuenthal, kihez sok tekintetben, főleg népies tárgyaival és népies irányával, igen közel áll. A szerelemnek azon gyöngéd és mély, rajongásban gyökerező, idealistikus fölfogását, mely a középkori német lyrát legtöbb és legjobb képviselőiben jellemzi, a mi költőnk nem ismeri. Nem úrnőjének magasra szárnyaló szelleme, jósággal tele szíve, bájos alakja lelkesítik őtet; — nem érzéseinek gyöngéd belső viszonzását óhajtja úrnőjétől, talán egy jóakaró pillantást, egy fésző rózsát, egy kedves megemlékezést. Tannhäuser realistikus gondolkodású és irányú; ő élvezni akar és meglepő nyíltsággal meséli el szerelmi kalandjait, melyeknek nőhőse rendszerint egy jól megtermett, egészséges paraszt leány, ki a lovagköltőnek félre nem érthető kívánságait rövid ellenzés után készséggel teljesíti. Sokat gáncsolták a minnesingerek holdkóros, erélytelen, férfiatlan szerelmi jajgatásait; sokszor vonták kétségbe érzéseik igazságát, természetességét, élethűségét. Tannhäuser mind e tekintetekben előzőinek teljes ellentétje: nála nem kételkedhetni kalandjainak valódiságában, érzéseinek és hajlamainak természetességében. Ő a realizmus legerélyesebb képviselője a középkori német lyra terén, de oly realizmusé, mely már átcsap a naturalizmusba és nem egyszer sérti az olvasót. Azonfelül könnyelmű ember is: a jó bor nem ízlik neki, ha nem maradhat árával adós, a fesztelen kóbor élet pedig, minden elszórt panasza ellenére, megfelel nyugtalan jellemének. A kor maga is nagyon hanyatlott már a XIII. század második felében. A régi nőtisztelet idealisabb örömei már nem elégtették ki többé a durvább érzésű századot; a mind jobban terjedő és évtizedről évtizedre íjesztőbb mérveket öltő erkölcstelenség és aljasság lealázta és megrontotta a nőket; a mértéktelen dőzsölés élvezete egyenjogúságot, sőt előnyt nyert a lovagi társadalomnak finomabb ízű mulatságaival s örömeivel szemben. Ez új világnak tanulságos, bár nem épen örvendetes tükre a Tannhäuser költészete.

Dalai mintha néha a regi szerelmi költemények parodiái

volnának, pedig nem azok; csak azért tetszhetnek első pillanatra ilyeneknek, mert a költő megtartja a régi lyra formáit, stíljét, egyéb elemeit, s csak egészen más ízléssel egészen más szellemet öltöztet a régi alakba. Nála is rendszeren a tavasz bájainak rajzával indul meg a dal; őt is a terebélyes hárs alá vagy az ifjú zöldben pompázó erdőbe csalja az új életre ébredt természet; de a hárs alatt fesztelen tánczra és kicsapongó jó kedvre lelkesíti a falu legényeit és szépeit, az erdőbe pedig nem azért megy, hogy szívének eszménye számára illatos virágokat szedjen. A régibb költők is rajzolták a falusiak kedélyes mulatóságait és víg tánczait, melyekben a romlatlan népnek természetes örömeit látták; nem úgy a mi költőnk, ki e tánczokat is érzéki szemmel nézi és frivol képekben festi. Tannhäuser szenvedélyes, élvvagyó ember, ki a régi kor ideális szerelmét legföljebb előzőinek dalaiból ismeri. Saját költeményei telvék kicsapongó jó kedvvel, érzéki természetének fesztelen nyilatkozataival, erélyesen festett kalandokkal. Az élet javainak realis élvezete életbölcseiségének főalapja, költészetének főtárgya.

Ily életbölcseiség csak az ifjúságban járja, — az élemedetebb kor más világnézetet érlel, és ez új, komolyabb, sötétebb világnézet magaslatáról aztán egészen más színben tűnnek föl az aranyos ifjúságnak könnyelmű tréfái és frivol élvezetei. Tannhäuser sem járt máskép. Egyik dala,*) melyet kétségtelenül élete utolsó éveiben írt, homlokegyenest ellenkezik egész korábbi költészetével: a költő igaz szomorúsággal és mély bánattal tekint vissza lefolyt életére; belátja, hogy múltja tele van bűnnel és vétkekkel; igaz fájdalommal bánja eddigi cselekedeteit; forró imával fordul Istenhez bűneinek bocsánatáért, melynek boldogító zálogát Krisztus urunk megváltó halálában ismeri föl.

A mondottak után nem nehéz belátni, hogy miképen lehetett és miért lett tényleg épen Tannhäuser a nevéhez fűződő monda hősevé, — illetőleg, minthogy e monda, leegyszerűbb alakjában, valószínűen régibb, sőt igen régi keletű: miért olvadt össze e régi hagyomány hőse épen a XIII. századi könnyelmű és frivol, de élte vége felé bűneit töredelmesen bevalló és megbánó lovagköltővel. Az eddig tárgyaltakból csak a

*) Ennek fönmaradt melódiája is, melyet Wagner R. ismert és fölhasznált.

főbb adatokat kell összefoglalnom: mind a két alak, a népdalok hőse és a történeti Tannhäuser, lovag és költő volt; mind ketten sokszor bejárták a nagy világot, melynek szépségét fogékony lélekkel élvezték; mind ketten Rómában is voltak és ellenséges viszonyban tünnek föl a pápával szemben; mind ketten szenvedélyesen szolgálták a szerelmet, Vénust, de nem Venus Uraníát; mindketten mély bánattal ragadták ki magokat bűnös életükből és lelkiismeretök furdalásaitól kínozva, megtört szívvel vétkeik bocsánataért esdekelnék az irgalmas Istenhez. A költő haláláról nincs tudomásuk; valószínűen elhagyatva, elszegényedve, talán elfeledve, meglehet föl sem ismerve fejezte be tarka és egyes víg részletei mellett mégis szomorú életét, távol a világ zajától, eshetőleg egy felre eső kolostor magányos czellájában; eltűnt, senki sem ismerte sírját. A hagyomány, mely Tannhäuser pápa-ellenes irányát jól ismerte, mely tehát tudta, hogy a császárpárti költő a pápának erélyes ellenfele volt, az ő ellenségének fogta föl a pápát is, ki a bűnbánó lovagot szívtelenül visszautasítja és a kétségbeesettet Venus hegyébe, azaz régi bűneibe, visszaüzi. IV. Orbán (1261—1264) kiválóan alkalmas volt e szerepre, mert e pápának Manfréd, Konradin és az egész hohenstauf-család ellen intézett, szenvedélyes gyűlölettel áthattott levelei a császári pártnak legelkeseredettebb ellenségének tüntetik föl.

Így alakult mythikus, történeti és politikai elemekből, bizonyára századok folyamában, különböző módosulások közvetítésével, a Tannhäuser-monda, melynek befejezett alakja, mint már említettem, a reformatio századában gyökerező népdalokban jutott az utókorra. Grimm Jakab *) még azt hitte, hogy e szép hagyományban a német népnek fájdalmas vágya a letűnt pogányság után nyert kifejezést és hogy a monda éle a keresztyén papság szívtelen keménysége ellen van irányozva. Meglehet, hogy mondánk legrégebb, legeredetibb alakja ily szellemű, ily irányú volt; — a Tannhäuser-monda, a mint mi ismerjük, már nem tud a régi germán pogányságról; cselekvényének ellentétei: a világ örömeinek élvezete, melyet az egyház a lélek üdvösségét veszélyeztető bűn gyanánt tüntetett föl, és ez egyház maga, mely az egész embert eszméinek szolgálatába kényszeríteni törekedett; a monda éle pedig egyenesen a

*) *Deutsche Mythologie*, I. 524. 1.

pápa ellen van intézve, kinek kemény ítéletét és kegyetlen szigorát az irgalmas Isten határtalan kegyelme meghazudtolja és érvénytelennek tünteti föl.

A monda valószínűen három fejlődési fokon ment keresztül.*)

Először mythikus elbeszélés volt, mely a régi germánok azon fölfogásán alapult, hogy a sötétség szellemei, habár szép és fényes szellemei, magokhoz csalják, hatalmukba kerítik az embereket, kiket megszeretnek. Ez alakban mondánk párja volt azon ismeretes hagyománynak, mely Olaf lovagról szól, kit a tündérkirálynak (kiből Goethe remek balladájában Erlikönig lett) szerelmes leánya magához csal és elveszít.

Második fokán keresztyén szellemben alakult át az elbeszélés: a régi cselekvény megmaradt, de a hős most a keresztyénségtől pártol át a régi pogány, pokoli hatalmakhoz, miért lelke üdvösségével kell lakolnia. Meglehet, hogy a hősnek magába szállása és az igaz hithez való töredelmes, de sikertelen visszatérése már e fokon lett a hagyománynak kiegészítő részévé.

Harmadik fokán végre Tannhäuser XIII. századi lovagnak és költőnek nevéhez és alakjához fűződött a monda, mely egyúttal a kor politikai és szellemi törekvéseinek és eszméinek félreismerhetetlen tükrévé vált.

HEINRICH GUSZTÁV.

*) Ezt már Grässe: id. h. 19. l., helyesen sejtette, de nem fejtette ki.

I N S É G.

1785—1790.

Megalázzuk a történet műzsáját, ha belevonjuk a jelen szenvedélyes érdekharczainak fertőjébe, de viszont legszebb kiváltságától fosztjuk meg, ha nem használjuk föl tanútságait a jelen nehézségeinek megítélésére és leküzdésére. Maga a történeti előadás maradjon tiszta, szeplőtelen és szenvedélytelen, de eredményeinek okulást kell nyújtani a jelen számára is. Kétszeresen áll ez oly országra nézve, mint a mienk, mely a mai napig is a történeti élet legtöbb terén híven ragaszkodik történeti hagyományaihoz.

A jelen évek gazdasági tünetei közt alig keltett egy is nagyobb országos érdeklődést, mint az éjszakkéleti megyék népességének kivándorlása. Jelentékeny gazdasági bajoknak mutatója és előidézője egyaránt.

Múló, fölszínes, vagy állandó, százados viszonyok idézik-e elő ezt az annyira sajnálatos jelenséget? Azt hiszem, a tisztelt olvasó megtalálja a választ e lapokon.*) II. József rövid uralkodásának kora mikrokosmosban összefoglalja politikai és szellemi törekvéseinket; nem kevésbé bő anyagot nyújt hazánk gazdasági fejlődésének megismeréséhez és megítéléséhez is.

I.

A legerélyesebb közigazgatás, a legjobbat akaró uralkodónak hatalmas keze sem bírja egyszerre elenyésztetni a nyo-

*) *Magyarország története II. József korában* című munka sajtó alatt levő III. kötetéből.

mor és szenvedés csapásait, melyekkel majd a természet mostohasága, majd a társadalomnak hagyomány es törvény szentesítette félszegei és visszaélései sújtják a szenvedő emberiséget. Már Titusnak, az «emberiség gyönyörének», rövid uralkodásáról megjegyezték, hogy az alatt oly sűrűen és borzasztóan omlottak az elemi csapások a birodalomra, mintha meg akarnák mutatni a császár jóakarásával s hatalmával együtt az utóbbinak korlátait. Az «emberek becsülője», mint magát József nevezte, humanitásban nehezen állott példányképe mögött. Uralkodása alatt is számos áldozatot szedett a nyomor, ha nem is jelzik azt oly borzasztó katastróphák, mint a Vesuv kitörése vagy a nagy pestis. Nem is úgy áll a dolog, mint hogy ha épen a jó uralkodásokat keresné föl előszeretettel a szerencsétlenség. Máskor észrevétlenül, sajnálkozás, segítség nélkül, föl nem jegyezve a történet vésője által, hullanak az éhezők és betegek hekatombái. Jó uralkodás alatt pedig, ha nem is segítenek minden bajon, de legalább igyekeznek arra és ez az igyekezet nyilvánossá tesz minden sebet, mely különben, a magas, irányadó körök által észre sem véve, vérzett és sajgott.

Ugyanakkor, midőn annyira vizshangzott az egész politikai világ Magyarországnak parlagon fekvő gazdaságáról, midőn közmondássá vált, hogy ez a nép önzsírája fullad, hazánkiai közül évenként sok ezren haltak meg éhen. A Beszkid zord aljában, Erdély és a Fátra havasaiban épen úgy, mint Horvátország kopár és mégis sűrűen népesített sziklái századok óta küzdötte reménytelen harcát a kietlen természettel az odaszorult nép. Fönnállása, megélése leggyakrabban csak egyetlen egy tényezőtől függött. Ha a kukoricza elfagyott, ha késő hó vagy fagy semmisítette meg a jó években is csak a megélhetéshez elegendő termést — a csata egyszerre elveszett. Nem maradt hátra más, mint az éhenhalás, vagy a kivándorlás. Az erősebb existenciák választották az utóbbit. Az elveszők egyre gyöngülő jajkiáltásait nem hallotta meg az állam, nem a talán Bécsben mulató földesúr, még az egyház sem, melynek jövedelmeit pedig a szegények részére rendelték törvényei. Elpusztultak, mintha az ember még kísérletet sem tett volna társaság és törvény által fölülemelkedni a természet kényszerűségein. — Ennek az állapotnak akarta végét vetni hazánkban József császár. Alatta már hivatalosan méri a nyomor örvényét, nem csak statisztikai kíváncsiságból, hanem azért is,

mert lebecsátkoztak segélyt hozón oda, a hol eddig reménytelenül szenvedtek. Ezért foglalkozik a kor történetírója az inséggel s a míg a historia valóban a nemzetek viszontagságait fogja rajzolni és nem csak egyes hatalmasok törekvéseit, sikereit vagy kudarczait, mindig vissza kell hogy térjen e szomorú képekhez, mert ott is találkozik azzal, mi legnemesebb e földön: az emberi elme és szív tudatos munkásságával.

Régebben csak egyes évkönyvek, krónikák vagy családi naplók jegyezték föl a nagy inség és éhhalál éveit, most hivatalosan jutnak köztudomásra, mert az áldozat nem csak jobbágy, hanem állampolgár és ember.

József uralkodása elején épen a leggazdagabb és legkevesébbé népesített területen, a Bánságban, jelentkezik az élelem hiánya. Egyrészt sáskasereg okozta, másrészt a közlekedés hiánya, mely miatt még Fiume is nagy szükségét látott, különösen kukoriczában.¹⁾ Mivel ugyanazon időben a Hajduságból és Árvamegyéből érkeznek panaszok, azt kell hinni, hogy ez az állapot valami állandó, vagy legalább igen gyakran visszatérő. Mert az ország fő termelő részében aránylag olesó a gabona és liszt és csak is a forgalom és a kész pénz hiánya okozza, ha a közvetlen szomszédban már nem szerezheti meg élelmét a szegénység.²⁾ Így például a liszt mázsája 1782 nyarán Szabolcsban egy forint hat krajczárba került, Beregben pedig három forint húsz krajczárba. Egy bizonyos áremelkedés pedig teljesen elég ahhoz, hogy a legszegényebb néposztályt kenyerétől megfoszsza.

A következő évben 1783-ban az Alföldön ki sem költ a vetés a nagy forróság miatt.³⁾ Akkor a gabonakivitel tilalma enyhített némileg a bajon. De 1785-ben újra jelentkezik az éhség réme, még pedig az ország minden részében. Aradmegyében már tavasszal elfogyott minden élelem, a szegénység csak nyolcz napra van ellátva kukoriczával.⁴⁾ A tótság közt Vas megyében kimondhatatlan az inség.⁵⁾ Mármarosból számosan kivándo-

¹⁾ Kancelláriai levéltár. 4742 és 5752 82.

²⁾ U. o. 1913 és 7140/82.

³⁾ Pálóczi Horvát család naplója, 294. l. *Monum. H.* 31. k.

⁴⁾ Kancz. levéltár. 8231/85.

⁵⁾ Győry királyi biztos jelentése. 10671 85.

rolnak. Árvában minden elfagyott.¹⁾ Rossz volt az aratás Erdélyben is.²⁾ Általános bajjal állott szemben az adminisztratio, mely épen azon évben vette először kezébe az országot. Mindjárt hivatalba lépéskor meg kellett mutatnia a királyi biztosok felének, a munkácsinak, beszterczebányainak, váradiinak, zágrábinak és győrinek, minő erővel és eszközökkel bír az állam az «élő ærariumnak», a lakosságnak megmentésére.

Mi sem látszhatik mai viszonyaink közt távolabb esőnek, mint a kenyér hiánya hazánkban, vagy a művelt Európa bármely részében. A viláfgorgalom gyorsan pótolja az egyik világrész bőségével, a másikkal keresletét és a szegényebb osztályok is rendelkeznek már többnyire némi tartalékkal, ha egyszermáskor felszökik is a kenyér ára. Hanem a múlt században másként állott a dolog. A közlekedés nehézségeihez, az általános pauperismushoz járult még a kormányoknak és magának a népességnek csekély gazdasági műveltsége, mely rendszeresen szükség esetén a legszerencsétlenebb eszközöktől várta a segítséget. Mondhatni, hogy az éhség kitörése valamely nagy európai országban, vagy annak valamely tartományában egyike volt a legnehezebb és legrémületesebb problémáknak, melyekkel a XVIII. század államainak meg kellett birkóznia. A gazdag és művelt Franciaországban majd itt, majd amott tűnik föl az éhség réme: azonnal elrabolja a dühös nép a talált, gyakran rejtett készleteket, és kenyéruzsorának tulajdonítva a drágaságot, megöli a pékeket és gabonakereskedőket. Taine e gyakori zavaroknak méltán tulajdonít fő részt a nagy forradalom kitörésében. Turgotnak, úgy írói mint államférfiúi tevékenysége nagy részt a gabonakereskedés szabadsága mellett és az éhség ellen fogantatosítandó rendszabályok körül csoportosul.³⁾ Különösen az 1770—71-ben uralkodó nagy drágaság tette kemény próbára a kormányok bölcsességét és a népek türelmét. Nagy Fridrik akkor is méltónak mutatkozott hírnevéhez. Nemcsak kincstára volt tele, hanem magtárai is: ezek tartalmát

¹⁾ Kancz. levéltár 13,969 és 14,111/85.

²⁾ U. o. 13,968/85.

³⁾ *Lettres sur la liberté du commerce des grains Oeuvres I.* 155—256. és *Travaux relatifs a la disette de 1770 et 1771. II.* 1—72. *Déclarations édités Ordonnances etc. concernant la liberté du commerce des grains.* 224.

most olcsó áron adta el a szükölködőknek. Mint Szileziában és Szászországban úgy Csehországban is drágaságot és inséget okozott a két éven át ismétlődő májusi fagy. Épen akkor tárgyalták a robot megváltását és az úrbér szabályozását és a különben is fölizgatott nyomorgó parasztság mindenütt föltámadt földesurai ellen, kiket — úgy látszik nem ok nélkül — a gabona elrejtésével vádolt. A kormányzások teljes tehetetlensége a császárt azon elhatározásra bírta, hogy a dühöngő betegségek daczára meglátogassa a baj színhelyét.¹⁾ Fáradhatatlan tevékenységének csakhamar sikerült a belföldi közlekedés emelése, a gabonakivitelének eltiltása, magyar gabonának államköltségen való behozása által legalább az éhenhalásnak véget vetni. A hálás nép öröme mélyen hatott kedélyére és a visszaélések elleni gyűlölete annál erősebb lön, mert épen a földesuraknak, elől a prágai érseknek önzésében látta a baj fő okát.²⁾ Hasonló nyomornak volt szemtanúja másfél évvel később a Bánságban. Ott márczius 28-tól 30-ig (1773) nagy hózivatar dühöngött, melynek több százezer darab barom esett áldozatul.³⁾

Mondhatni tehát, hogy József, midőn 1785-ben, már mint egyedül uralkodó szemben találta magával a beesett szemű szörnyeteget, megnyerte volt az az ellen való küzdelemben az első babérokát. Emberszeretete és erélye fölül állott minden kétségen. A mit tesz, nem csak ezt tanúsítja, hanem azt is, minő fokon áll gazdasági tudománya és mennyire tartja jónak a tudományosan helyesnek ismert elvek alkalmazását akkor, midőn azokkal egy első rangú fontosságú politikai kérdést kellett megoldani.

Hazánkon kívül Galiczia is az éhség veszélye előtt állott, addig az éjszaki megyék gabonatára. Brigido gróf, a kormányzó, mindjárt a legszélső rendszabályokhoz akart nyúlni. A gabonakivitel eltiltásán kívül a földbirtokosoknál található élelem lefoglalását ajánlotta.⁴⁾ A behozatal emelésére pedig præmiuumokkal kívánta odacsábítani a kereskedőket. Oly kevéssé voltak még tisztázva a nézetek gazdasági tekintetben, hogy maga az államtanács is habozott.

¹⁾ Arneth: *Geschichte Maria Theresias*. X. 43—59.

²⁾ *Vita e facti di Giuseppe Secondo*. I. 161—62. l. Lugano, 1790.

³⁾ Mária Thérézia levele Ferdinánd főherceghez. 1773 máj. 20.

⁴⁾ Hock: *Der österreichische Staatsrath*. 587. l.

Nem úgy a császár. Egy hosszú kéziratban Brigido grófnak részletesen előír minden teendőt, ha a fenyegető éhség csakugyan kitörne. Ez «igazi elvek» követését annál szigorúbban parancsolja meg, mert nem csak Galicziában volt rossz aratás, hanem a szomszéd országokban is, úgy hogy azoknak hatóságai is ezekhez tarthassák magokat. Ez elvek egy részt bebizonyítják, hogy a császár egészen magáévé tette az ökonómistáknak, különösen Turgotnak, doctrináit, másrészt, hogy azokat teljesen bírja alkalmazni azon vidék viszonyaihoz, melynek java most szóban forgott. Ez elvek röviden a következőkben állanak:

1. Minden kényszert el kell hagyni. Csak a teljes kereskedelmi szabadság áll érdekében úgy a földművesnek, mint a fogyasztónak.

2. Épen úgy le kell mondani minden visitatoról netán elrejtett gabona vagy liszt föltalálására nézve.

3. A városokban a szükség idejére szabad be- és kivitel legyen minden vám nélkül.

4. Nagyobb concurrentia mindig olesóságot okoz. Ezért mindenki kivétel nélkül kereskedhetik gabonával és süthet kenyeret.

5. Fontos az útnak jó karban tartása. Mindenkép elősegítendő, prémiumok által is, a behozatal külföldről, különösen Lengyelországból és Moldvából.

6. A közraktárak arra használhatók, hogy az elelem árát leszállítani segítsék, mert olesóbban adhatnak el, mint a többi eladó. Legjobb ha a nyilvános vásárokat tovább is megtartják.

7. Gondoskodni kell a szegény népről inségmunka és más keresetforrások megnyitása által. Útak csinálása, középületek, továbbá a vászonipar és dohánytermelés emelése, az illető terményeknek a kincstár által jó áron való átvétele a leghatékonyabb eszközök. Az állam pedig kevesebbet vesz így, mintha az emberek tönkre mennének.

8. Hasonló kedvezményben részesüljenek az új gyarmatosok is.

9. Gondoskodni kell a vetőmag hiánya daczára az egész termőföld bevetéséről. Csak a jövő évi aratás biztosítása állhatja útját az inség általánossá válásának. A hol a téli vetés kiveszett, oda tavaszt kell vetni.

10. Végre, mivel az éhség miatt fertőző betegségek kiüté-

setől kell tartani, gondoskodni kell a kormánynak alkalmas ápoló házokról, hol a szegénység ellátást és gyógyulást találhat.¹⁾

Jellemző azon kor burokratikus ösztöneire nézve, hogy mind ezen intézkedéseket csak a legnagyobb titokban közölték az illető hatóságokkal. Attól tartottak, hogy a népesség nagyon is elbizná magát, ha látná, mennyire gondját viseli az állam. Financziális tekintetben czélszerű és erkölcsi szempontból is menthető eljárás, hanem csak szolga nép iránt alkalmazható, olyan iránt, melynek közreműködésével és ragaszkodásával nem törődik a kormány.

Csakhamar elérkezett az intézkedések alkalmazásának ideje hazánk fenyegetett részeiben. Néhol, mint például a Tótországban, Árvában vagy Aradmegyében nem annyira a kenyérnek, mint a pénznek hiánya okozta a nyomort. Oda ugyanis, ha a termés nem volt kielégítő, az akkori közlekedési eszközökkel sem volt nehéz élelmet szállítani a szomszéd áldottabb vidékekről. A császár egyenesen hihetetlennek tartá, hogy Vas-megyében, a királyság közepén éhhalál fenyegeessen.²⁾ Mihelyt megengedte, hogy a királyi biztosok nem csak a megyék házi pénztárát, hanem a kamarai és kincstári jövedelmeket is igénybe vehetik a segélyezés céljából, az ilyen vidékeken egyszerre elejét vették a veszélynek.³⁾ Egészen másként állott a dolog az éjszakkeleti vidéken, hol úgyszólván endemikus volt az éhhalál és a hol a kormány jóakaró intézkedései elé léptenyomon akadályokat gördített egyrészt a természet, másrészt maga a szerencsétlen népesség.

«1711. Az egerek a hegyek között nagy károkat tettek, az országnak majd minden zabját megemésztették, miatt (így) rettenetes szükség volt közöttök, úgy is kevés vetést s azt is kisüm tehettek vala az rettenetes pestis miatt az emberek, azért ezen a környéken nem annyira drágaság, mint igen nagy szükség lön.»

«1712. Igen nagy drágasága nem volt az buzának és rozs-nak, de hallatlan szüksége és éhel halása az pénznek szüki miatt az szegénységnek.»

¹⁾ Közöltetik a m. udv. kancelláriával 14,778/85.

²⁾ Diese mitten in dem Königreich Hungern sich äussernde Not ist schier ungläublich. 10,935/85.

³⁾ 14,839 és 1545/85.

«1714. Ezen esztendő igen fatalis, mind bor s buza termes iránt fajtalan esztendő, rozs teljességgel elveszett, igen nagy extremitásban és szűkségben van az szegénység.

«1715. Az pénznek rettenetes szűki az szegénységnek kimondhatatlan szegénysége és adózása teljességgel elviselhetetlen.»¹⁾

És bár ily sűrűen forduljanak is elő az ilyen adatok évkönyveinkben, soha sem találunk egyetlen esetet is, melyben a nemesi társadalom segítséget nyújtott volna az elveszőknek. Az ilyenféle működés túlhaladta földadatainak körét. Most ellenben a baj alig válik köztudomásúvá, midőn már megis történik minden lehető elhárítására.

Erdély határáról Teleki királyi biztos csakhamar jelentette a veszély csökkenését. Aradmegyében a földesurak jártak elől. Kászonyi Endre 900 mérő gabonát adott el Kurtics községének negyvenöt krajczárjával, Tótváradnak pedig 3000 mérő török búzát ötvenegy krajczárjával. Peldáját mások is követték, úgy hogy a császár örömmel fejezhető ki az ottani földbirtokosoknak teljes megalégedését.²⁾ Az éjszakkéleti vidéken ellenben napról-napra kétségbe ejtőbbekké fejlődtek a viszonyok.

Máramarosmegyei Borsából pünkösdtől októberig huszonegy gazda szökött át Bukovinába, az éhség miatt. A még megmaradtak is kénytelenek lesznek nemsokára elköltözni.³⁾ Az egész megyében, továbbá Ungban és Ugocsában hasonló veszély fenyeget.⁴⁾ A török búza és zab teljesen elfogyott. Más élelem oda szállítását megakadályozza az utak járhatatlansága. A nép kénytelen eladni szarvasmarháját, mert nincs semmi keresete, csak Máramarosban pénzeltet fuvarból és tutajozásból. Már is kitört a betegség, melyet az éretlen török búzával való táplálkozás idézett elő. Nem segíthet ott más, mint nagy közraktárak megnyitása Munkácson, Ungvárbán és Técsön.⁵⁾ Ugyanakkor hasonló hírek érkeznek Zemplén, Sáros és Szepes hegyes vidékeiről és Varasd megyéből.⁶⁾ Erdélyben Belső-Szol-

¹⁾ P. Horváth: *Memoriale*. 262—5. l.

²⁾ Kancz. levéltár 12,093/85.

³⁾ U. o. 13,969/85.

⁴⁾ 13,411/85. Révay b. jelentése.

⁵⁾ U. az. 14,782/85.

⁶⁾ 16,110 Szentiványi, 16,390 Balassa jelentése.

nok több helységében már éhen halnak, Besztercze vidékén még általánosabb a nyomor.¹⁾ Ily viszonyok közt csak igen csekély vigasztalást nyújtott a Helytartótanácsnak az a biztosítása, hogy nem kell egész Magyarországon félni teljes inségtől.²⁾

Eljött tehát a Brigidónak adott böles utasítások foganasításának ideje. Hanem épen a legjobban sújtott vidéken, a munkácsi kerületben nem történt semmi. Báró Révay, királyi biztos, a köznép hanyagságában látja a hibát és abban, hogy a földesurak nem segítenek, a megye ellenben csak útjavítástól és kinestári gabona kiosztásától vár minden jót.³⁾ Ezalatt a kemény tél idején a vész föl nem tartóztatva dühöngött a már megszállott területen. Oly távol esik ez a vidék a világtól, hogy a központi kormány és a császár csak nyáron tudják meg, mi történt ott. A kamarai igazgatás nem táplálhatta sem a tutajosokat, sem a többi munkásokat. Mokrán a belföldi munkások a már átszenvedett és most is uralkodó éhség alatt, melynek idejében néhányan csalánból, gazból és bükkfalombból éltek, teljesen kimerültek. Az aratási kilátás most is a lehető legrosszabb. «Minékünk aknarahói lakosoknak egy szóval éhen meg kellek e világból múlnunk vagy is halnunk mostani időben.»⁴⁾ Aknarahón eddig tizen, Fehérpatakon hetvenheten, Tribusán százharman haltak el. Apsán már a görög papnak sínes miből élnie. Révaynak kellett volna ott intézkedni, de ő betegen feküdt Szatmár-Németiben és a királyi biztoson kívül senki sem érezte magát ott felelősnek, sem kamara, sem megye, sem földesúr. «Oly módon hanyagolták el a máramarosi alattvalókat, melyért nem felelhet senki, és mint magam is meggyőződtem, a szükség, annak következése a halandóság és kivándorlás a legmagasabb fokra hágott, a nélkül, hogy a királyi biztos vagy a megye bármiről gondoskodott volna.»⁵⁾ Révay helyébe a szász Rosenfeld Andrást nevezte ki a császár királyi biztosnak, addigra pedig, míg ez elfoglalhatja hivatalát, báró Splényi József helytartótanácsost bízta meg a munkácsi kerület fölsegítésével.⁶⁾

¹⁾ Erd. kancz. 301. és 4532 86.

²⁾ 93/86.

³⁾ 7082/86.

⁴⁾ 6778. 86. Igen terjedelmes.

⁵⁾ 9056/86. aug.

⁶⁾ Szirmay *Hist. Secreta* szerint Niczky áskálódása volt Révay

Az új, teljhatalommal fölruházott biztos szeptember elején az aratás befejezése után érkezett kerületébe. A megyék székhelyeiről azonnal belovagolta az inség székhelyeit: Verhovinát és Krajnát. A mint közeledik az erdőhez, a hegységhez, nőttön nő a nyomor. Tavasszal sok föld bevetetlen maradt, vetőmag hiánya miatt. A kukoriczát tönkre tette a fagy, a többit a jégeső. Legnagyobb csapás azonban a roppant mennyiségű egér. Nem csak a lábon álló gabonát pusztították el, hanem a kepeket is, úgy hogy sok helyütt érdemesnek sem tartották a betakarítást. A szalma gyönyörűnek mutatkozik, de nincs rajta kalász, néha 2—4 köből alá való földön nincs egy szem. Az egerek befészkeltek magokat a keresztekbe. Már a házak is tele vannak velök. Elszaporodásuk okául a tavalyi bükk-makktermés bőséget mondják. Innét van, hogy annál sűrűbben lepik el a vidéket, mennél közelebb az erdő.¹⁾

Mindenfelé jajgatás fogadja az érkezőt. Ungmegye szomorú, Bereg borzasztó látványt nyújt. Nem pusztá a föld, hanem teljesen üres, csak itt itt-ott látni egy-egy darab szarvasmarhát. Nincs sem gabona, sem kenyér, csak egy kis burgonya, de már ezt is fölkeresi az egér. Burgonyával tömik a csecsemőket, kiket anyjok emlője már nem táplálhat. Burgonya és kormfekete kenyér, égetett és megfőtt fűből, a parasztok egyetlen tápláléka és már ez is fogytán. Legnagyobb a nyomor Vereczke felé. Gróf Schönborn tisztartói segítenének, de raktáraik üresek és minden pénzt Bécsbe kellett küldeniök. A robotban szolgálóknak azonban adnak kenyeret. Ezt másutt itt még pénzért sem lehet kapni.²⁾

Még borzasztóbb a számok ékeszszólása. Magában Máramarosban a hivatalos jelentés szerint 478 ember halt meg éhen, 1992 család pedig elköltözött. Az egész megyében csak három nagyobb községben, Szigeten, Técsön és Hosszúmezőn nem volt éhen holt.³⁾ Nem kevesebb, mint 14,000-re tették a betegségek áldozatainak számát. Volt pedig akkor Máramaros, Ung és Bereg összes nem-nemes lakossága körülbelül 160,000, úgy hogy

bukásának oka. Ő is elismeri azonban, hogy az inség korlátozására nem történt semmi.

¹⁾ Jelentés a Helytartótanácsához. Munkács, szept. 12.

²⁾ Szeptember 14.

³⁾ 11,813/86.

csaknem mindenik tizedik elpusztult. Borzasztó elgondolni, hogy e néptelen országban úgy vesznek el az emberek úgy szólva küzdelem nélkül mint Indiában, vagy Chinában. Mily mélységes nyomornak kell megelőznie az ilyenén katastróphát, hogy azt a nép úgy fogadja, mint valami el nem kerülhető végzetet!

Pedig, és ez az egészben a legszomorúbb, a jelentések szerint úgy a hivatalnokok, mint a földesurak megtették kötelességüket. Segítettek, a mennyire tőlök telt, gabonával és pénzzel. De a legnagyobb földesúr absens, a többinek üres az éléstára, a tiszttartó, kamarai tisztviselő vagy alispán pedig nem utalványozhat semmit, magasabb jóváhagyás vagy utasítás nélkül. Épen akkor lép a feudális uralom helyébe a hivatalos állam. Mindegyiknek eredendő bűne egyaránt nyilvánul. A földesúr könnyen megnyugtatható lelkiismeretét, mert tán elődjei sem tettek többet és mert minden, a mit tesz, kész kegyelem. A hivatalnok pedig megtette kötelességét, ha rendben van minden actája. Hogy itt másról van szó: tettről, erőfeszítésről, a szokott indolentia elhagyásáról, arra nem gondolt senki. És az ilyenmű mulasztás nem tudható be bűnül senkinek, részt vévén benne mindenki. A mit akkor elnéznek, épen annak legszigorúbb bírója a történelem. Csak is az ítélhet, mert nem egyes a felelős, hanem az egész történeti fejlődés, ha a szegény magától érthetőnek tartja pusztulását, és ha az uralkodó osztály annak rémképe által nem riasztatja el magát mindennapi megszokott élvezetétől és kényelmétől.

Két mód nyílik segítségre vezető, mindegyik ismeretes a császár és közigazgatása előtt, és mindkettőnek fölhasználása legbiztosabb ellenszere az éhségnek, úgy mint minden más nemzeti szerencsétlenségnek. Az egyik a kormány segítsége élelmi szerekben, vetőmagban és gyógyszerekben. Ez kell, hogy gyors legyen, mert minden naptól százaknak függ jóléte és egészsége. Ilyenkor éreznie kell minden tagnak, hogy egy nagy és hatalmas egésznek kepezi részét, mely fölöslegéből juttat neki is a megpróbáltatás idején. — A másik ennél sokkal nehezebb föladat, a jövőre nézve elejét venni az ilyenmű katastrophá lehetőségének. Mert az nem egyes tényezők véletlen találkozásának volt műve, minő a legvirágzóbb társadalmakat is érheti egyszer-máskor — kifejezője volt az a népesség gazdasági és értelmi hátramaradottságának.

Nem is fukarkodott a kormány se pénzzel, se gaboná-

val. Splényi mindjárt működése elején összevásárolta a szomszéd megyék fölösleges gabonáját, és még a tél előtt iparkodott azt az inségesek közt kiosztatni. Vereczke katonai raktárait is fölhasználta e célra. Nem csak kenyérről gondoskodott, hanem vetőmagról is. Nagy utak építését vétette munkába, egyrészt, hogy élelmet szerezhessen az éhező nép, másrészt, hogy a közlekedésnek új ereket nyisson. Miután Splényit is betegségbe döntötte a munka, utódja báró Rosenfeld András hasonló buzgalommal és úgy látszik nagyobb megfontolással vezette a mentés művét. Mindössze 1786- és 1787-ben 687,000 forintnyi kiadást okozott az arariumnak az inséges vidék segélyezése. Ennek feléért gabonát vásároltak; 135,000 forintba került annak szállítása és őrlése, ugyanannyiba az útépítés.¹⁾

Magának a segélyezésnek munkája is súlyosan nehezedett a kormányra, annál is inkább, mert igen helyesen nem ajándéknak kívánta tekinteni adományát, hanem kölcsönnek, melyet a nép, ha jobbra fordul dolga, megtéríteni köteles. E megtérítés, valamint a népek további boldogulása csak a munkálható terület bevetésétől várható. Ezért felelőssé tételnek a szolgabírák. A hol nincs őszi vető mag, azt a földesurak adják, a felség példája szerint indulva; vagy ha azoknak sincs, a közraktárak, melyeket a kamara és a politikai igazgatás állít föl. A falusi bírák kötelessége jelentést tenni, hol ment minden rendesen végbe, és ha nem, mi volt az akadály. Ez legnagyobb Máramarosban, hol az inség alatt a lakosság elvesztegette a szarvasmarháját. Ott csak a szomszéd vidékek lakói segíthetnek, vagy ingyen, vagy kölcsönben. Míg a jobbágy be nem fejezte a szántás-vetést, addig a földesúr ne kényszerítse őt úri munkára. Beláthatja az uraság is, hogy a közbaj orvoslása előbbre való, mint a magánhaszon keresése.

Igen részletes utasítás írja elő, mint osztandó szét az élelemre, miképen a vetéshez szükséges gabona. A forgalom szabadsága föntartatik, az uzsora lehetőségét a közraktár akadályozza meg.²⁾ Épen oly részletesen szabályozták a betegségek megakadályozásánál és gyógyításánál követendő eljárást. Ezeknek oka a kamarai physicus szerint a rossz táplálékon kívül a nedves levegő és az éretlen gyümölcs élvezése. Gyógyszernek

¹⁾ 480,1789.

²⁾ Splényi a Helytartótanácshoz. szept. 6.

nem lehetett orvosságot használni, mert azt a nép el szokta dobni,¹⁾ csak házi szereket: vizes eczetet és sóskát. Korlátozni kellett a szobák mértéktelen fűtését, behozni a szobák és ágyak szellőzést.²⁾ A reconvalescensek csak miután megerősödtek, lassanak újra élelem után. A halottakat el kell különíteni az élőkől, mielőbb nem volt szokásos, s huszonnégy óra alatt el kell temetni. Meg volt még határozva, hogy a sírokat jó mélyre kell ásni.

Voltakép magának a kormánynak működése megszűnik, mihelyt kiadta kezéből a pénzt és a gabonát, vagy mihelyt kiosztatta a gyógyszereket.³⁾ A további eljárástól függ, könyöradománynak nézi-e a nép a segítséget, mely őt talán továbbra is az önállótlan, magával tehetetlen koldussághoz szoktatja, vagy istápnak, melynek segítségével ismét a maga lábára állhasson. Tudjuk, mennyire szíven feküdt a császárnak, hogy az utóbbi történjék. E végből fölhasználták a ruthén nép egyházi előljáráóságát: az egyetlent, melyet valóban szellemi és erkölcsi kapocs fűzött a lakossághoz. A papoknak föl kellett szólítani a községeket, hogy ne éljenek vissza a királyi kegygyel, hanem ha szerezhetnek, fizessék meg, a mit kaptak. Jól műveljék földjüket, végezzék el a tavaszi és őszi vetést, szerezzenek napszám által is, különben az állam renyhe tagjai, és jövőben méltatlanok lesznek a segítségre. Óvják a népet a kivándorlástól, sőt szólítsák föl az elköltözötteket is a visszatérésre. Végre, intsek a jobb módúakat, segítsenek szegényebb felebarátaikon, követve a felség példáját.⁴⁾ A püspök még régi vallásos szokásokon is enyhített: megengedte a vaj és tej élvezetét böjtnapokon is.⁵⁾

A josephinus közigazgatás hűtelen lett volna elveihez, ha a pillanatnyi nyomor enyhítésén felül nem tűzte volna ki céljául, a nép életföltételeinek olyatén megváltoztatását, mely lehetetlenné teszi e borzasztó állapotok visszatérését. Mihelyt Rosenfeld megérkezik kerületébe, észreveszi minő célszerűtlen ott a földművelés, mennyire elősegít az inséget magának a népnek rossz gazdálkodása és tétlensége. Május 15-dikéig legelőnek használnak minden szántóföldet. Tavasszal bekerítik a földet

1) 6083/87. Rosenfeld jelentése a Helytartótanácsához.

2) 7867/87.

3) Szepesmegye főorvosa nyolczvan mázsa só t és kilencz hordó eczetet kért a betegség elhárítására. 2416/87.

4) Splényi levele Bacsinszky püspökhöz. 1786 szept. 10.

5) 10,262/87.

fával, és ősze eltüzelik, mi minden évben megújul és nagy munka- és fafecsérlés. Eltiltja tehát, hogy április 15-dikén túl szarvasmarha járjon a szántóföldre, elrendeli, hogy minden nyájnak külön őrzője legyen. Meghagyá a kártékony madarak kiirtását. Csökkenteni kell az aránytalanul sok korcsma számát. Igaz, hogy ez által sok zsidó vesztí el kenyérét, de menjen földművesnek. Jobban kell használni a szép réteket. Szérűk építése, a cséplés behozása, trágya fölhasználása által sokszoroztatnék a földművelés jövedelme. Ne csak kukoriczát termeljenek, mi sok munkát igényel és el szokott fagyni, hanem zabot, rozsot, burgonyát is. Télen faiparral, vagy a hol len és kender terem, mint Visk körül, szövással foglalkozzék a nép. Ne építsen többé falházakat; van ott kő elég.¹⁾ Kéményeket kell építeni, mert a nagy füst egyik főoka a betegségeknek, a kis ablakok pedig nem engedik meg a szellőzést.²⁾ A nép rendkívül piszkos. Istálló nincs télre sem, a barom egy földél alatt él az emberrel, vagy szabad ég alatt ki van téve az időjárás minden viszontagságának.³⁾ Nem segíthet ott gyökeresen más, mint iskola, fegyelem, vagy jó példa. Ezért két állami intézetre van ott szükség; tanító-seminariumra és gazdasági egyesületre.⁴⁾

Ki vonhatná kétségbe mindezen ajánlott intézkedések czélszerűségét? De nem kevesebbet követeltek, mint az egész nép életmódjának, gondolkodásának, mindennapi foglalkozásának gyökeres átalakítását. Ez végbe mehet a kormány és az uralkodó társadalom előmozdítása segítségével, bár mindig csak hosszú időn át tartó, következetes erélyes munkának lehet eredménye. József császár talán kecsegtetheté magát azon reménnyel, hogy eszközét, a bürokratiát, egész lényének, történetének megtagadására, egy egészen új élet megkezdésére fogja bírni, melynek egészen a közjó fogja megszabni irányát. Maga mutatott ebben példát. De mit követelhettek azok, kik nem mondtak le egy fillérnyiről, sem egy napi robotról, midőn honfitársaikat az éhség emésztette? Hihetetlen volna, ha hivatalos jelentés maga nem mondaná, hogy még e borzasztó időszakban is exequálták Beregben és Máramarosban az adót.⁵⁾

1) 13059.86. Ungvár, nov. 2.

2) Kancz. levéltár 3825/87.

3) U. o. 10,262 87.

4) U. o. 6019/89.

5) Elnöki acták 139. 1786. Splényi levele Marm.-Sziget szept. 20.

Hazánk soha sem volt oly szegény, hogy el ne tarthassa szülötteit. Hanem a jogok és terhek igazságtalan elosztását, mely a hűbéres rendszerből folyik, még áldott földje sem teheti jóvá épen oly kevésbé, mint a Ganges vagy Yanktsekiang mellékeinek bő termékenysége. «A föld jövedelme kevésbé függ termékenységtől, mint a lakosok szabadságától», mondja Montesquieu.

Legjobb esetben, ha a hatóságok csakugyan olyan buzgósággal jártak volna el, minőt az alattvalóktól elvártak, sem lehetett volna gyorsan nagyobb eredményt várni ezen intézkedésektől. Csak jó, vagy legalább közepszerű termés segíthetett volna. Hanem az 1787-diki aratás sem volt kedvezőbb a megelőzőnél. A betegségek is átteleltek: a munkácsi kerületben tízezerre ment a sínylők száma.¹⁾ Az országos protomedicus, de Vezza, nem constatatálhatott mást a baj okául, mint a rossz élelmet és lakást,²⁾ épen azt, mi mint minden chronikus kór, hosszas és figyelmes ápolást igényel.

Egyre szaporodnak a panaszok az ország többi részeiben is. Erdélyben 1786 tavaszán már katonai raktárakból kell táplálni Belső-Szolnokmegye népét.³⁾ Kolozsmegye csak inségmunkával tartja éhező jobbágyait.⁴⁾ A legnagyobb baj az volt, hogy az oláhság tudni sem akart a munkáról.⁵⁾ Ha nem tudott megélni, átvándorolt a gyéren népesített nyelvrokon Moldovába és Havasalföldbe, hol olcsó az élet és alig van adó.⁶⁾ Nem sokat használt a kivándorlási patens, sem a gabona szabad forgalmát elrendelő, külföldi gabona behozatalára præmiumot kitűző rendelet.⁷⁾ Itt is a mezei egerek nagy szaporasága tette tönkre a termést.⁸⁾ Nemsokára átterjed a drágaság a Székelyföldre is: Gyergyóba és Csikba.⁹⁾ Kétszáz család hír nélkül kivándorolt Bukovinába.¹⁰⁾ Nem csoda, ha az életföntartás ösz-

¹⁾ Kancelláriai levéltár 11,894.87.

²⁾ U. o. 11,236.87.

³⁾ U. o. 3780.86.

⁴⁾ U. o. 5631.86.

⁵⁾ U. o. 7280/86.

⁶⁾ U. o. 11,269.86 és 10,080.87.

⁷⁾ U. o. 12,080.86.

⁸⁾ U. o. 12,325.86.

⁹⁾ U. o. 2444.87.

¹⁰⁾ U. o. 8299.87.

töne győzött a földhöz való vonzalom fölött. Az inségmunka alatt is rosszul bántak a néppel, egyik felügyelő a kutyáját uszítja a munkásokra s a nyomorúltaktól elszedi utolsó vagyonukat is.¹⁾ Számosan vándorolnak el Fogaras vidékéről is, Tordamegyéből pedig 300 család 1500 személylyel ment át Moldovába. Görgény, Radnótfája és Idecs felé néptelen a vidék, parlagon marad a föld. Beischlag biztos szerint a megmaradt lakosság felének nincs kenyere. Csalán és paréjból sült kenyérral tengetik életöket.²⁾

Szepességben a burgonyaféreg elpusztította a lakosság főtáplálékát.³⁾ Árvában és Liptóban zabot kell vásárolni a népesség eltartására.⁴⁾ Horvátországban oly nagy a hiány gabonában és pénzben, hogy sok helyütt be sem vetették a földet.⁵⁾ Sok földesúr is pénzért kénytelen gabonát venni. Szörényben a köles és kétszeres alig adja meg a vetőmagot. Zágrábmegyében alig termett a szükségletnek fele, Kőrösben már is dűl az inség.⁶⁾ Itt a hagyományos rossz viszonynál fogva, mely az úr és jobbágya közt fönállott, az előbbi fölmentve érezte magát a segélyadás kötelezettsége alól. Inkább elrejtette gabonáját, csak hogy ne kelljen olesó áron, vagy ingyen odaadni.⁷⁾ Balassa bán ezért azt javasolta, ne legyen szabad elvinni az országból semmit, míg a szükséglet fedezve nincs, de a szabad forgalom elvét még e súlyos érveléssel sem bírta megingatni.⁸⁾ Tényleg itt alig történt valami az inség enyhítésére. A kamarai igazgatás váltig tagadta a bajnak létezését is. A kemény, hosszú tél és a folytonos esőzés még fokozták a nyomort és megsemmisítették a vetést. Varasdmegyében 1787 őszén már vetőmagnak sem maradt hajdina. Muraközben az áradások tettek sok kárt. A királyi biztos, Balassa gróf, összevásároltatott ugyan gabonát a Dunántúl nagy piacain, de a szerződés oly ügyetlenül és könnyelműen kötött, hogy az inségeseknek magoknak kellett

¹⁾ Kancelláriai levéltár 7753/87.

²⁾ U. o. 13,412/87.

³⁾ U. o. 11,508 és 11,712/86.

⁴⁾ U. o. 12,765/86.

⁵⁾ Császári kézirat október 26. 12,187. 1786.

⁶⁾ 12,201/86.

⁷⁾ Említésre méltó kivétel gróf Erdődy József, ki maga tartotta jobbágyait. 1307/87.

⁸⁾ 13,428/86.

volna elhozni a gabonát Gyórból.¹⁾ A lakosság könnyítésére egy időre legalább meg kell azt kímélni a katonaszállítástól és executiótól és keresetet kell nyújtani a Dráva szabályozásának munkába vétele által. Egyelőre a katonai raktárakból kell fedezni a szükségletet. Zagorjából, hol a köves talaj és a sűrű lakosság miatt már állandó tanyát ütött, átterjed a nyomor és drágaság a tenger mellékre.²⁾ Buccariban és Fiumében hallatlan inségtől tartanak, annyival is inkább, mert a velencei területen és a többi Olaszországban is rossz volt az aratás.³⁾

Mondhatni, hogy mint annyiszor, most is az aratás eredményétől várta az ország üdvét a kormány is. Minden egyes téren kitünt, hogy tehetetlenül áll szemben a bajjal. Az aratási jelentések szerint pedig csak a győri, pesti, és pécsi terület számíthatnak fölöslegre, míg az ország legnagyobb részében csak épen a szükség lesz fedezve, a zágrábi és munkácsi kerületekben pedig az sem lesz meg.⁴⁾

Épen midőn a hatóságoknál egymást kergeti a sok terv, hogyan lehet mégis megakasztani a bajt gabonakiosztás, a gabonakivitel és a pálinkafőzés tilalma és inségmunka szervezése által, midőn valóban országos ügy lett az a mi eddig egyes vidékeknek volt ismert, de elhanyagolt sebe, következett be a hadüzenet (1787 szeptember 4-én).

II.

Ha már rendes körülmények közt sem bírja kiemelni az állam az éhenhaló népességet a nyomor fertőjéből; ha a földesúri és más öröklött kiváltságok oly kevés eszközt engedtek az államnak béke idején is, hogy csak föladatai fölismérésében lehetett nagy, de nem azok teljesítésében is; ha az állami közigazgatás akkor is minden nyomor alkalmával csak hanyagságát bizonyítja, midőn az inség megszüntetése képezte, ha nem is egyetlen, de legfőbb föladatát: minő borzasztó visszaesésnek kellett beállania, mihelyt a *salus reipublicæ* már a fenyegetett határ felé vonta a

¹⁾ Kanczelláriai levéltár 10,725/87 és 1141 87.

²⁾ U. o. 11,192 87.

³⁾ 12,078 87. A kikötővárosokban három forint tizenöt krajczár volt a kukorica, négy forint a búza mérőjének ára.

⁴⁾ 12,256 87.

gondoskodó fejedelem szemét, a föladatainak súlya alatt már is roskadozó állam erejét! Nem jelentett az mást, mint elhagyását, föladását az állam által addig ha nem is teljesített, de legalább elvállalt és elismert kötelességnek; az alattvalókat legalább a szélső inség elől megóvni. Mert mi másban áll a háború borzasztósága culturalis föladatainak tudatában levő államra nézve, mint abban, hogy minden erkölcsi, szellemi és anyagi érdek háttérbe szorúl a hatalmi, a politikai és katonai mögött?

Nem volt többre szüksége 1787 tavaszán az egész munkácsi kerület élelmének és vetőmagjának fedezésére, mint 115,000 mérő gabonára.¹⁾ Már ennek költségét is sokallotta a kancellária, és mindenféle levonást javasolt, méltán magára vonva a császár dorgálását, hogy ó-hún elvek szerint az embereket fontszám méri, mint a mészáros az ökröket.²⁾ Most pedig csak magának a főseregnek kell minden napra 2800 mázsa liszt, 4167 mérő gabona és 10,000 mérő zab.³⁾ A fegyverzaj elnémítja nem csak a műsáknak, hanem a könyörületnek is szavát. Mennyi nehézség volt az inségesek szükségletének megállapításával, mennyi tanácskozás folyt, míg foganatba vehették a segítyezést. A háborúban egyszerre rendelkeznek sokkal nagyobb összegekkel; elég hogy a szükséglet jelentkezzék, ahhoz, hogy mindjárt előteremtsék a fedezetet is minden áron. Ez az ár pedig nem csak pénz, hanem emberáldozat is. Hisz, ha eddig is az élelmi szerek minden drágulása a lakosságnak újabb meg újabb rétegeit vetette oda martalékul az inségnek, hova fejlődik a dolog, ha a meglevő gabonakészletet a sereg javára foglalják le, és egyre magasabbra szöknek föl a piaczi árak? Addig a katonai fuvar szállította az életet az éhező vidékekre. A katonai igazgatás volt akkor az egyetlen megbízható. Ennek pedig most a nép ellen kell fordulnia és a maga részére sequestrálni nemcsak a szükségest, hanem a fölöslegest is.

Talán kevesen vetettek akkor számot magokban mindezen tényezők szoros kapcsolatáról; de ha voltak, bizonyára hozzájuk tartozott a császár. Saját elhatározásával kellett megakasztania közigazgatásának egész békés, az ország megtartását és fölvirágozását czélzó működését. Kemény lehetett a küzdelem a fejede-

¹⁾ Kancelláriai levéltár 85 1787.

²⁾ U. o. 683. 87.

³⁾ U. o. 13,501 87.

lem szíve és a *raison d'état* közt, de a döntés nem volt kétséges. A háborúban magának az államnak nagyságáról van szó: ezért aztán kockára veti mind azt, a mi jogos és erkölcsi alapja az állami életnek.

Csak legvégső esetben nyújtotta eddig is az élelmet az állam: egész helyesen inkább a közmunka által akart segíteni a népen. Ez most megszűnik. «Az építkezéseket abban kell hagyni, mert a főforgó körülmények úgy is elegendő alkalmat nyújtanak a magyar alattvalóknak kenyérkeresetre.» Csak a hadi utakat kell jó karban tartani.¹⁾ És midőn a háború előkészületei miatt minden rendkívüli pénzkidrást fölfüggeszt, egyúttal keményen elrendeli az adók szigorú behajtását.²⁾

Midőn a császár leveszi kezét alattvalóiról, mintegy elhítteti magát, hogy ezt könnyű lelkiismerettel teheti. Ha a háború öl és fogyaszt, kétségtelenül nyújt a föld népének kereseti forrást a szállítás, fuvar stb. által. Arról megfélekedett József, hogy mindez előnyöket mégis csak az élvezi, kinek vagy gabonája van, vagy igás marhája. Az éhező népnek pedig nincs semmije. Oly természetes a császár kedélyállapotánál fogva föltennünk, hogy nem létezönek, vagy legalább jelentéktelennek tekintette a bajt, mihelyt nem segített rajta, sőt előmozdította azt, hogy ez megmagyarázza az inség iránti eljárásának megváltozását. Addig nem korholhatja eléggé a hatóságokat, melyek minden emlékeztetése és dorgálása daczára «álmosan jártak el és megelégedtek irka-firkával és üres reményekkel»,³⁾ most pedig maga reményli, hogy a háború enyhíteni fog a nép sorsán.

Épen az ellenkező történik a magyar hatóságok részéről. Míg béke volt, reájok nézve igen kényelmetlen és veszélyes volt ez az inség. Minduntalan módot nyújtott a császárnak megfeddeni őket hanyagságukért. Kérlelhetetlenül fölfedte az annyira védett honi állapotok legszegyenletesebb gyöngéjét. Innen van, hogy sok hatóság váltig hirdette, hogy területén nincs is inség. Tartott attól, hogy a császár által pártfogolt humanismus áldozatot követel, nem csak időben és fáradságban, hanem pénzben és termésben is. Most ellenben, midőn a háború nem csak a föld népére rótt terheket, hanem a kiváltsá-

¹⁾ Kancelláriai levéltár. 13,835/87.

²⁾ Kézirat gróf Majláth alkancell. 1787 szept. 9. 12,774/87.

³⁾ 683/87.

gos osztályokra is, midőn kedvező kimenetele esetére az egész nemesi alkotmány fölforgatásától kellett tartani, alig lehetett hatásosabb eszköz káros hatásainak kimutatására, mint az inségre való utalás. Valódi argumentum ad hominem volt ez a császárral szemben, ki nem tagadhatta és nem is tagadta meg kormányelveit. Mennél szegényebb és nyomorútabb az ország, annál kevesebbel járulhat a háború terheihez, annál szükségesebb a béke. Mentől rosszabb a termés, mentől nagyobb a nyomor, annál menthetőbb, ha nem érkezik be pontosan a kiírt és a császártól egyre sürgetett gabona és liszt a sereg részére. Úgy szólva politikai iránya változott meg az inségnek. Előbb a közigazgatás hanyagsága és a nemesi elnyomás ellen emelt vádat, most a császár önkénye és a háború ellen szolgált fegyverül.

A munkácsi kerület helyett most a zágrábi válik legérdekesebbé. Amazt szinte elveszett positionak tekintették. Annyira ismeretes volt az ott uralkodó nyomor, hogy az ország e részét fölmentették a hadsereghez való szállítás kötelessége alól. Horvátország ellenben, a mellett hogy saját népét sem képes eltartani, most nagy számú katonaságnak lesz tanyája. Körülbelül az a kérdés: a föld népe tartsa-e el a katonaságot, vagy megfordítva a katonai raktárak gondoskodjanak-e ezentúl is az inségesekről? Természetes, hogy a polgári igazgatás ez utóbbi álláspontra helyezkedett. Balassa, királyi biztos, már 1788 elején kevesli a kerülete részére eddig utalványozott 30,000 mérő gabonát. Követel még 20,000-et, azonfelül pedig tiltakozik az ellen, hogy kerülete bármily csekély mennyiséggel is járuljon a szállításhoz.¹⁾ A császár ki akkor ott járt a seregnél, mindezt helybenhagyja, és teljhatalmat ad Balassának, csak hogy gondoskodva legyen a tavaszi vetésről.²⁾ Fölszólítására a helytartótanács elnöke, Zichy Károly gróf, rövid átnézetét adja az ország helyzetének. Ez egyáltalában nem kedvező. Még a pesti kerületben is hiányzik sok helyütt a kenyér, másutt a vetőmag. Szabolesban az árpa és zab szállítása által elfogyott a vetőmag is. Biharban meg kellett szüntetni az összevásárlást katonai czélra, hogy elejét vegyék az inségnek. Szepes- és Sárosnak már előbb rossz volt a helyzete. Itt a lakosságnak kellett átengedni a sereg részére összevásárolt 10,000 mérőt, azon-

¹⁾ Kancz. levéltár. 1361. 88.

²⁾ 3723 88. Károlyváros márcz. 10.

fölül pedig még 20,000 forintra van szükség.¹⁾ Sárosban 80 helységet annyira tönkre tett a jégeső, hogy a lakosság aszalt és porrá tört szénával él.²⁾ A viruló Zalában bükköny, kukoriczacsuta és aszalt vadgyümölcs a fő táplálék.³⁾ Ott, a hol a föld termékenysége és a lakosság ritkasága szinte lehetetlenné teszi az inséget és drágaságot, az átvonuló katonaság nagy fogyasztása idézte elő a szomorú eredményt, például Siófok vidékén.⁴⁾ Már Somogyban, Tolnában és különösen Verőczenben is félnek kenyérhiánytól.⁵⁾ Veszprémben nincs vetőmag a tavaszi vetéshez, különösen a cseszneki járásban.⁶⁾ A nyitrai, kassai és munkácsi kerületekben újra kitört a nyomor szülte betegség.⁷⁾ És mindezen panasznak egy a tendenciája: megmutatni, hogy az ország képtelen elviselni a háborút. Pedig még csak akkor 1788 tavaszán indult az meg valójában.

«Ön megítélheti», írja a császár Zichy grófnak, «mily kellemetlen volt nekem Magyarország legtöbb megyéje szomorú helyzetének leírása, nekem, kinek annyira szíven fekszik minden egyes alattvalómnak java és föntartása. De a sereg szükséglete oly ügy, melyet mivel tudom, hogy fedezve nincs, nem merem bolygattatni bárminő fontos és kívánatos más ügy által sem.»⁸⁾ Mindössze csak a tavaszi vetés idejére függesztették föl az összevásárlást és szállítást, hogy aztán annál nagyobb buzgalommal fogjanak hozzá.

Ilyen auspiciumok közt indul meg a sereg összevonása és a háború. A császári fegyvereknek nem kedvezett a szerencse, mind több katonát kellett az örökös tartományokból a török határ felé küldeni. Még azt sem pótolták a megyék, a mit a katonai raktárakból az inségesek részére kiosztottak, midőn már újra két millió mérőnyi szállítást róttak az országra.⁹⁾ Az aratás most is rosszabb volt a középszerűnél, különösen tavasziban.¹⁰⁾ Kevés a remény a kukoricza sikerüléséhez. A búza

¹⁾ Kancelláriai levéltár. 3784/88.

²⁾ U. o. 2929/88.

³⁾ U. o. 1786/88.

⁴⁾ U. o. 3512/88.

⁵⁾ U. o. 4036/88.

⁶⁾ U. o. 5285/88.

⁷⁾ U. o. 5325/88.

⁸⁾ 4474/88. F utak márcz. 25.

⁹⁾ 12,893/88.

¹⁰⁾ Elnöki acták 112/88. Gróf Zichy előterjesztése szept. 11.

piaczi ára Győrött négy forint, a rozse három forint, és az aratás után is csak kevéssel csökkent.¹⁾ Tulajdonkép az volt akkor a császár szándéka, hogy országban található összes gabonamennyiséget, ha egyszer fedezve van a termelő szükséglete és gondoskodva van a vetőmagról is, lefoglalja katonai célokra. Addig piacra ne is lehessen vinni, míg a sereg el nincs látva. De még akkor sem feledkezik meg az inséges vidékekről: oda megengedi a gabonával való kereskedést.²⁾

A mily arányban jobban reá szorúl az állam a sereg eltartása miatt az országra, mondhatni épen olyan arányban szorúl viszont az állam a mindenhatónak vélt császár támogatására. A mindenfelé dühöngő marhavész utolsó vagyonától fosztotta meg a földművest.³⁾ «Deczember 13-ik napjától fogva ad 17. januárig tartott hallatlan téli hideg, milyenről senki, még az astronomika-jegyzések sem emlékeznek, számtalan embereket megvett, vagy tagjaikban megszorított széllyel az országban. A téli nagy hóból mindenfelé nagy vízáradások lettenek, melyek kivált a folyóvizek mellett fekvő helyekben nagy kárt tettek.»⁴⁾

Különösen nagy volt az áradások okozta kár Csallóközben és Tolnamegyében.⁵⁾ A felvidék, mely rendesen az alföldön látta el magát étellel, most hogy piacza el volt zárva, a legnagyobb drágasággal küzdött. Ürményi, királyi biztos, Lengyelországból hozatott gabonát, de ez nem volt elegendő. A pozsonyi polgárság külön engedelmet kér, hogy vásárolhasson gabonát minden felől és kapjon valamit a katonai raktárakból is. Mindenki érezte, hogy csak rendkívüli erőfeszítés segíthet. A királyi biztos azt ajánlotta, lássák el magokat a városok és ne adjanak senkinek gabonát, csak a pékeknek. Valósággal monopoliuma lett volna ez a kenyérnek.⁶⁾ A megyék hirdessék ki, hogy minden alattvaló lássa el magát kenyérral és vetőmaggal, és ne bízzék másba. Szabad forgalmat csak akkor lehet engedni,

1) Kanczelláriai levéltár. 12,339/88.

2) U. o. 13,478/88. szept. 21.

3) 1788 végén volt Békés-, Csongrád-, Csanád-, Győr-, Mosony-, Bihar-, Zemplén-, Szerém-, Somogy megyékben. 16,990/88.

4) Keresztesi *Krónikája* 178. l.

5) Kancz. levéltár. 2104 és 3115/89.

6) U. o. 17,285/88.

ha egyszer el vannak látva a városok. Ezek pedig a vásárláshoz kapjanak előleget az államtól. — Képzeljük e viszonyokat Franciaországban, és különösen Párisban, és tisztán látjuk a nagy forradalmat előkészítő és szülő nyomort.

Mindent az államtól várni: ez volt József korában úgy a városnak mint a pórnak végzete. Az állam feje pedig most választ: csupán külügyi földadatának szenteli magát. Háború idején, mikor annyi kell a seregeknek, az állam nem segítheti a községeket és vidékeket — így hangzik a császár szomorú, resignáló nyilatkozata. «Ki kell tehát mindenütt jelenteni, hogy mindenki maga iparkodjék magán segíteni. A kenyeret nélkülöző férfiak, a mennyiben alkalmasak, menjenek katonáknak, a nők iparkodjanak napszámból megélni».*) Épen trónralépésének évfordulóján írta ezt II. József. Akkor nem volt oly magas jólét, minőt nem remélt volna alattvalóinak megszerezni, most rövid nyolcz év után oda veti őket az inségnek. Kormányrendszere erkölcsi földadatának megsemmisülését jelenti e nyilatkozat.

Nem volt az még végleges. Mihelyt a viszonyok úgy alakultak, hogy ismét alkalma és tere nyílt az állam segítségének, a császár nem mulasztotta el az intést, az útmutatást. Tényleges segítségre már nem igen volt képes.

Alsóbb rendű organismusoknál még akkor is mozognak a tagok, midőn az élet központja már nem működik. Így a császár által berendezett bürokratikus kormány még akkor is írt és javasolt a maga üres formaságában az éhség megszüntetésének módjairól, midőn az éltető fő lemondott erről, és mindenki tudhatá, hogy a rendszer általános bukásával meg fog szünni a hatóságok gondviselése is. És ha elismerésre méltó, hogy a josephinus kormány még végvergődésében sem mondott le végkép kitéuzött nagy socialis földadatairól, úgy viszont igen kevés gondolkodásra mutat, ha a viszonyok oly gyökeres változásával a királyi biztosok még mindig a régi jelszavakat hajtogatták. Talán azért, mert azok mindig szavak maradtak és mert a systema erejének korában sem sokkal kevesebb választotta el őket a megvalósítástól, mint a katasztrópha beállása előtt.

Gazdasági reform, a földművelés módjának gyökeres

*) Die an Brodmangel leidenden Männer sollen sich, so weit sie dazu tauglich sind, dem Soldatenstande widmen, die Weiber hingegen sich durch Handarbeit zu ernähren suchen. Decz. 1.

javítása, néhol az egész életmód átalakítása, volt a működő főispánok követelése. Legtöbbet, mint legjobban érdekelt, a munkácsi kívánt. Három nyomásra kell osztani a szántóföldet, nem, mint eddig, csak kettőre; egyenesen kell szántani, nem pedig gödröket hagyni közben, mint eddig, ki kell irtani a mezőn a gatz. Mindezen javítások elterjesztése végett pedig tanítóképezdét alapítani, hol a mezőgazdaság alapvonalait is tanítják. Egyúttal panaszkodik a főispán a munkácsi görög egyes püspök ellen, ki a kormány rendeleteit nem terjeszti eléggé. A kassai, Szentiványi Ferencz, szintén átesap az egyházi terre. A ruthen bőjt enyhítését követeli. Azonfölül jónak tartaná, ha egyszerre több napra sütnék a kenyeret; ha a divó kézi malom helyett vízi malmokat használnának, ha tisztább lenne a lakás, és minden ház külön istállóval is ékeskednék. Bachó, a temesvári, Krassó megyében a burgonya és a hüvelyes vetemények productióját szeretné meghonosítani. Ott még szorgalomra is kell kényszeríteni a népet, továbbá arra, hogy pajtákat építsen és ott csépelje ki a gabonát. A mostani inségen a raktárak segítsenek. A nagyváradinak természetesen az oláhok sorsa fekszik szívéen. Be kell hozni a három nyomásra való osztást, össze kell vonni a falvakat, burgonyát, zabot és kölest is termelni, ne csak kukoriczát. A pécsi conscribáltatni akarja az egész termést és a népet reábirni, hogy a kukoricza közé tököt és répát is vessen. Gabonakímélés czeljából el akarja tiltani, hogy a disznókat gabonával hizlalják — a mi közbevetőleg azt mutatja, hogy ott csakis az akkori nagyon kivételes viszonyok közt kellett félni inségtől. Legszerényebb még Ürményi, ki nem sürget mást, mint teherkönnyebbitést, mert a nép már nem élhet meg, és útépitést, hogy a szegénység megkereshesse mindennapi kenyerét.¹⁾ A helyzetnek teljesen megfelelő a császári resolutio, mely jóváhagyja a gazdasági javításokat, de kijelenti, hogy most adó-elengedésről nem lehet szó.²⁾

Telt az idő a sok írással és javaslattal, de az inség nem enyhült. A katonaság részére történt kirovás, melyet már erőszakkal is kezdtek behajtani, betevő falatját is fenyegette a népnek. Az egész nyitrai kerületben csak Nyitramegye képes előteremtteni annyit, mennyit a sereg követel, de sem Pozsony,

¹⁾ Helytartótanács 1789, a főispánok jelentései.

²⁾ Kancz. levéltár. 1923/89.

sem Bars, sem Trencsén. A kassai kerületben Zemplén és Abauj-Torna győzik, de Szepes és Sáros, a hol a szárazság és a sok féreg tönkre tette a vetést, inséggel küzdenek. A váradi kerületben Aradra és Békés, Csanád, Csongrád egyesült megyékre lehet számítani, de sem Biharra, sem Szabolcsra. A győri kerület Dunamelléki részeiben az áradás megrontotta a vermekben őrzött vetőmagot. A termékeny pécsi kerületet kiélte a katonaság. Vetőmagot ott pénzért sem lehet kapni, a raktárakból kell azt kiutalványozni. A zágrábi kerületben csak Zalamegye nem szenved szükségét. Krassót tönkre tette a tavalyi török betörés. Így voltaképp az egész országban csak a pesti kerület juttathat fölőselegéből a katonaságnak is. Jellemző az a tény, hogy a munkácsi és besztercebányai kerületre kirótták mégis a követelt mennyiséget, pedig igen jól tudták, hogy onnét alig várható valami.¹⁾ Így csak a legkönnyelműbb közigazgatás járhat el — az is csak ha már vesztét érzi. Nem bírt már segíteni se a népen, se a katonaságon. A horvát seregnél 1789 tavaszán csak Laudon igen erélyes intézkedései akadályozták meg az élelem teljes elfogyását.²⁾ — Mind e bajok a császárt igen nagy gabonavásárlásra bírták, természetesen külföldön, mert a hatóságok egyező jelentései szerint, az ország nem volt képes előteremtteni a katonaság szükségletét az aratásig. Csak országgyűlés segíthet, mint a rendek követelik, vagy az aratás.

Ismét az aratástól függött minden. Annak kilátásai országszerte igen kedvezőtleneknek mutatkoztak.³⁾ A császár, kinek egészségi állapota akkor valamivel jobbra fordult, kötelességének tartotta, előre elrendelni mindazt, mi a várható inséget és drágaságot távol tarthatja vagy csökkentheti. Különösen a bányavárosokat és a Galicziával határos vidéket féltik. Megerősíti tehát a gabonakivitel régebbi tilalmát és praemiumokat tűz ki a behozatalra, a tenger vagy Moldvaország felől. Magában az országban fönn kell tartani a szabad forgalmat. A fővárosok lássák el magokat a szükséges készlettel. Ő nem segíthet. «Ki kell hirdetni hogy a jelen háborús időkben én senkinek sem adhatok előleget sem pénzben, sem gabonában, vetőmagban vagy kenyérben, minek az lesz az eredménye, hogy senki

¹⁾ Kancz. levéltár. 3635/89.

²⁾ U. o. 5048/89.

³⁾ U. o. 6815/89.

sem bizza magát az ily segítségre, hanem annál szorgosabban gondoskodik majd arról, hogyan szerezheti meg élelmét maga.»¹⁾

Segítséget a császártól várni nem szabad, csak az Istentől. «Azt vélem, hogy Magyarországon úgy mint Erdélyben már rég megtartották az ily nyilvános bajoknál szokásos könyörgéseket, és nem vártak velök addig, míg Én azokat elrendeltem.»

Íme a teljes abdicatio. A józan ész, a tetterő, a mi az embert titanná teszi, kifáradt. A tömegek buzgó fohászatától, emberfölötti erőtől és irgalomtól várja a mentést.

Az aratás még rosszabb volt, mint a minőnek várták.²⁾ Épen a termékeny vidéken hiúsult meg a gazdák reménye, míg a hegyek közt jó vagy legalább közepszerű volt az eredmény. Épen a föld java, a pesti, pécsi és váradi kerületek, szenvedett legtöbbet. Biharban a már learatott életet tette tönkre az eső. Ott «sokan éhelhalásra jutnak a szűk aratás miatt».³⁾ Fehérben csak kétszer, Pestmegyében két és félszer téríti meg a föld a vetőmagot, úgy hogy közköltegen vesznek gabonát. A Rábaközben he sem vetik a földet vetőmag hián.⁴⁾ Veszprémben, Esztergomban és Komáromban lázadástól kell félni az éhség miatt.⁵⁾ Ha így szenved a zsiros alföld, nincs min csudálkoz-

1) Kézirat Pálffy főkanzellárhoz, 1789 június 11.

2) Nevezetes emléke a josephinus közigazgatásnak, hogy a kir. biztosok e válságos körülmények közt összeállították az aratás eredményét minden községből, bár csak általában, a szerint a mint jó, közepszerű vagy rossz volt. E kimutatás szerint a termés

	jó	közepszerű	rossz
Búzában --- --- --- ---	417	2968	5271
rozsbán --- --- --- ---	703	4376	4731
tavaszi búzában --- --- ---	54	745	2234
árpában --- --- --- ---	685	3059	4787
zabban --- --- --- ---	710	4043	5236
kukoriczában --- --- ---	1204	2584	3432
hajdina, borsó, lencse stb.	748	2308	3846
köles --- --- --- ---	196	810	1597
széna --- --- --- ---	698	3297	5669

községben.

A helytartótanács «ausserordentliches Missjahr»-nak nevezi ez esztendőt.

3) Keresztúri i. m. 180. l.

4) Kancelláriai levéltár. 11,237/89.

5) U. o. 10,957/89.

nunk, ha még leverőbb hírek érkeznek Árvából, Barsból és Vasasból. Pozsonymegyében és egyáltalában a nyitrai kerületben rablóbandáktól félnek. Tízezernyi dologtalan kaszás és elbocsátott béres fenyegeti a közbiztonságot.¹⁾

Ismét közbe lép a császár. Hogy az idei rossz aratásnak legalább végső rossz következményei el legyenek háríthatók, elrendeli, hogy mindenütt gondoskodjanak elegendő vetőmagról az őszi és tavaszi vetés részére.²⁾

Szembetünő, hogy minden nyomor dacára mennyire kedvezett ez az állapot az ország törekvéseinek. Mind közelebbinek látszott az eredmény, hogy a császár, ki nem engedheti éhen halni alattvalóit, és a kinek különben vagy seregét kell föláldoznia, vagy pedig pénzügyeit rendkívül megterhelnie, kénytelen lesz meghajolni a rendek követeléseire előtt. Ebben még a háborúban beállott szerencsés fordulat sem képezhetett sokáig akadályt. Már 1788 végén 1.107,000 forintra, azonfelül 21,000 mérő búzára, 7000 mérő rozsra, 87,000 mérő felszeresre, 9200 mérő árpára, 25,000 mérő zabra, 40,000 mérő kukoriczára, 2000 mérő hüvelyesre és 3100 mázsa lisztre ment az állam által az inségeseknek nyújtott segítség. A földesurak által adott előleg alig tette ki e mennyiségnek egyharmadát.³⁾ Tovább ezt már nem győzi sem az állam, sem a földesúr.

Midőn már az állam abdicál és a gondviselés sem könnyőrül, gyógyszer fedez föl a tudomány. A munkácsi kerület főispánja azon kérdéssel fordul a kormányhoz, nem volna-e jó étel a nép részére inség esetén — a bükkmakk.⁴⁾

«A burgonya meghonosításától Irországbán a szegényebb osztályok sorsának javulását várták, mert olcsóbb lesz általa az élet, és így kisebb a különbség az élet föntartásának költsége és a munkabér között. Következett pedig belőle a munkabér csökkenése, és a burgonyabetegség éhhalált okozott az oly népesség közt, melynek jóléte annyira alászállott, hogy csak egy lépés választotta el az éhenhalástól.»⁵⁾

¹⁾ Kancelláriai levéltár. 11,237/89.

²⁾ 9505/89 aug. 5. Vas megyében publicálták 603. sz. a. Vas megyei levéltár.

³⁾ 12,329/89.

⁴⁾ 8851/89. A pesti egyetem orvosi kara ezt lehetőnek tartotta. A császár nem. 11,951/89.

⁵⁾ Henry Georges *Progress and Poverty*. 236. l.

Magyarországon 1789 nyarán nem is a burgonya, hanem a bükkmakk állott a lakosság és az éhhalál között. Már abból táplálkoztak; csak a hivatalos és tudományos szentesítés kellett hozzá. A hatóság és a tudomány pedig elégnek tartotta az ember megélhetéséhez, ha bükkmakkal táplálkozik.

Vasból van a jobbágyi kötelesség, vasból a mit az állam követel. A földesúr nem szállítja alá életmódjának fényét, dúslakodását, az állam pedig katonaságának szentel mindent, midőn az egész épületet tartó munkásosztályt azon gyümölcs élvezetére szorítja az inség, mit az állatnak is megad a természet. Agyagból van a földhöz ragadt nép, ennyi nyomás alatt tönkre megy, éhen hal.

Imádkozás és bükkmakk — ezt nyújtották a modern állam megkezdője és a léteért küzdő feudális állam Magyarország népének.

MARCZALI HENRIK.

GOETHE «FAUST»-JA A ZENÉBEN.

Goetheről és *Faust* költeményéről nehéz elkezdni beszélni, mert nehéz abbahagyni. Nehéz arról újat mondani, még nehezebb arról semmit sem mondani. A következő fejtegetésben a költeményről magáról csak annyiban lesz szó, a mennyiben az földadatunknak körébe esik.

A *Faust* költeményben nyert kifejezést nemcsak egy oly emberélet, mely a legnagyobb és leggazdagabbak egyike, de egyszersmind egy egész korszak, egy egész nemzet szelleme, geniusa.

A világirodalom nem tekintve az ókort, még csak egy költeményt ismer, mely világra szóló jelentőségben és hatásban Goethe *Faustjához* hasonló: Dante *Divina Commediáját*. Valamint emez az olasz nemzet és a középkor szellemének költői kifejezése, úgy a másik a német nép geniusának és az új korszak hirdetője. De mindkét műnek jelentősége messze túl megy hazájának és nemzetének határain: s azok az egész művelt világ, az összes emberiség közkincsévé lettek. Schelling a *Faust*-dráma első megjelent töredékét korszakunk legbensőbb, legtisztább kinyomatának nevezte el, «igazi mythologikus költemény»-nek. Oly mű, mely a reális jelenségek és az eszmények világát összefoglalja, mely a földet a mennyekbe emeli föl, a mennyet a földhöz vonja le, kimeríthetetlen és kifejthetetlen mint maga a mindenség, a kosmos. Az emberi szellem legkülönbözőbb irányai abba mint egy gyúpontra folynak össze s megfordítva, innét áradnak szét mindenfelé, mint egy napank ragyogó sugarai, világosságot és életet terjesztvén.

Alig van foglalkozás az emberi élet tág működési terén, alig van tudomány, művészet, melynek ne lenne vonatkozása

Goethe költeményéhez és mindenek előtt a művészek azok, kik e kiapadhatatlan forrásból egész a mai napig alapot és anyagot merítettek alkotásaikra. A képzőművészetek közül a festészet és a szobrászat egyaránt foglalkozott vele, de az első hely a művészetek közül e tekintetben a zenét illeti meg. Maga a költő, ki bizonyára legilletékesebben ítelt azon követelményekről, melyek művének színrehozatalánál szóba jönnek, egész határozottsággal kívánta a zenének hozzájárulását a *Faust* előadásához. Kétségtelenné teszik ezt azon megjegyzések, melyek magában a költeményben a zenére, mint kíséretre, vagy mint hangulatot ébresztő bevezetésre, majd ismét mint befejezésre vonatkoznak. Már a *Faust* első részének számos jelenetében találunk erre utalást, sőt a templomjelenetet zeneszó nélkül el sem lehetne képzelni, de a husvét reggeli jelenet is csak zenekíséret mellett juthat érvényre. Ha ez áll a költemény első részére, mennyivel inkább áll az a második rész terjedelmes, merész allegoricus jeleneteire és annak egész, mysteriumszerű, dithyrambicus befejezésére. Zene nélkül nem is képzelhető: a tündérek éneke, a kertészleány versszavai, Lenker dala; Lynceus, a toronyőr; az álarczos menet, Heléna epizódja stb.

Hiszen az egész második rész merő symbolikus költészet, melynek alkatrészei eszményileg kapcsolatban állanak ugyan, de hogy a nézőnek képzeletére teljes erővel hasson, arra ugyan-csak egy más médiumra van szükség s e közvetítő nem más, mint a zene. Mert itt egész más a föladat, mint hosszadalmas, terjengős és nehezen érthető helyeket mellőzni. Itt az a föladat: a költői képzelem legmerészebb alkotásait, gondolatait emberi véges elmének, érzéki fölfogás számára érthetővé tenni. Faust mennybemenetele zene nélkül befejezetlen egész, lélek, test, látható, szép test nélkül. Feneketlen pokolymélység és égi távlatok, megmérhetetlen gondolatperspektívák, az alkotó világszellem kimondhatatlan nyilatkozása, egy egész chaos az, mely szemünk előtt vajdik és mely a zenének széphangú Erosát várja, hogy egy varázsütésre kosmossá változzék. Senki ezt jobban nem érezte, mint maga a költő, ki, midőn a nagy művet befejezte, így sóhajtott föl: «Csak egy kiváló nagy zeneszerző akadna rá!» Eckermann tanúsága szerint Goethe ekkor (1829-ben) Meyerbeerre gondolt, a mi elég különös azért, mert Meyerbeer akkorában még korántsem volt az az ünnevelt zeneszerző, a kinek csak később az *Ördög Róbert* és az ezt követő

művei által bizonyult. Nem lehetetlen, hogy Goethenek lángelmű tekintete az ifjú, komoly törekvésű zeneszerzőben fölfedezte jövődjének nagyságának előjelét. Eckermann azonban hozzáteszi, hogy Goethe talán épen azért gondolt első sorban Meyerbeerre, mivel ez német létére tanulmányéveit nagyobb részét Olaszországban töltötte volt, Goethe maga pedig e föladata, a *Faust* zenésítésére leghivatottabbnak tartott egy oly zenészt, ki az olasz styllal alaposan megismerkedett, de a ki előtt azért nem idegen a német érzés és kedélyhangulat sem. Oly zeneszerzőre gondolt, mint a milyen költő volt ő maga. «Nem kételkedem» így szólt Eckermannhoz, «hogy ilyen művész találkozni fog».

A költőnek reménye nem valósult. Az, a kinek a magasztos föladat szánva volt, Meyerbeer, nem oldhatta ezt meg, míg az a zeneszerző, a ki Goethe *Faustját* — nem a Faustot, hanem Goethe *Faustját* — a zenében megszólaltatta, német volt ugyan, de korántsem olyan, hogy az olasz zenével bármiféle közösséget vallott volna.

Ellenben találkozott a legújabb korban egy zenész, a ki épen megfordítva a Goethe által felállított követelménnyel, olasz létére a német, még pedig új-német zene iskolájához szegődött s nagy ambícióval, de kevés hivatottsággal s még kevesebb eredménnyel vállalkozott a *Faust* zenésítésére. Ez Arrigo Boito, a nálunk is ismeretes *Mefistofele* című opera szerzője. Az öreg Eberweintől kezdve le egészen Boitoig 30-nál többre megy azon nagyobb és kisebb zeneszerzők száma, a kikről *Faust*-zenét bírnak s ezen 30 és egynehány művel koránt sincs kimerítve *Faust*nak összes zeneirodalma. Sokkal többre megy még azon melodramák, oratoriumok egész és féloperák száma, melyek Goethe *Faustjából* vették tárgyukat. Ezekről teljes átnézetet adni majdnem lehetetlenség, mivel legnagyobb részét kéziratban maradtak. A hány udvari színház létezett Németországban a Bundesstaat idejében 1866-ig, — pedig létezett legalább 36, de még ennél is több, mert még a mediatisált fejedelmeknek is meghagyták a souverainitás ez ártatlan korollariumát, annyi különböző *Faust*-zenét lehetett élvezni Németországban, ha nem is önálló zeneelőadásban, de függelékül, vagy kíséretképen a *Faust*-drámához. Magam is hallottam egyszer ilyet a Burgszínházban, tehát nem a legutolsó helyen, igaz, még a Wilbrandt-Dingelstedt előtti korszakban. Ha jól emlékszem, Sulzer, burgszínházi karmesternek műve volt, bár

a szerzőnek alapos oka lehetett magát a színlapon meg nem nevezni; különben a zene oly szerény adagokban volt kimérve, hogy szinte meglátszottak a zenészek előtt fekvő kottalapokon a vörösplajbász-törlések, melyek mástól nem eredhettek, mint az öreg Laube irgalmatlan kezétől.

Mellőzzük mind e számos kísérletet, elkezdve a költő kortársainál, Eberwein, a polgári és Radziwill herczeg, a fejedelmi zeneszerzőnél, egészen a mai napig, melyből vajmi kevés maradt az utókorra. Bármily elhibázottak legyenek is ezek, egyet nem lehet tőlük elvitatni: a helyes alap gondolatot. Azt merem állítani — és e meggyőződésemben a *Faust-cyclus* sorsa a bécsi Burgszínháznál lefolyt előadásában sem ingatott meg — hogy a drámának, *Faust* mind a két részének előadása és annak sikere nagyban és egészben attól függ, mennyi része van abban a zenének. A ki jelen volt a *Faust* második részének előadásánál, a ki figyelemmel kísérte úgy a darab menetét, mint a közönség magatartását, a kinek gyakorlott tekintete meg tudja különböztetni a színlelt érdekeltséget az igazi meghatottságtól, az nem láthat túlzást amaz állításunkban, midőn a Goethe remekműve színrehozatalában oly nevezetes részt s oly előkelő helyet igénylünk a zenének. A második rész fellengző, rajongó, mystikus nyelve a zene árama által, mely áthatja és életerőt ad neki, lelkesítő és boldogító kinyilatkoztatássá lesz, de csak egy magasztos, szellemben és zenében kongenialis költő hozzájárulásával lesz azzá, mint a milyen Schumann Róbert volt, a ki *Faust*-zenéjében legmagasztosabb és legdicsebb alkotását hagyta ránk és a nemzetek műkincsét ragyogó, örök szépségű művel gazdagította.

Főnséges szellemek abban tűnnek ki, hogy alkotásaikkal eredménydús fejtegetéseket és a művészet függőben maradt alapkérdéseinek megoldását indítják meg. Schumann *Faust*-zeneje ilyen mű, mely egyfelől a költészet és a zene határának kérdését, másfelől a művészetek egy összművészetté való egyesítésének problémáját érinti.

Szabad-e ez úton tovább mennünk s nem a priori föllállított tételből kiindulva, hanem tapasztalaton okulva azt az állítást is kockáztatnunk, hogy a zenésített *Faust*ban egy új, magasabb műformának csíráit véljük látni, mely a testvér-művészetek egyesítésére céloz, de egészen más értelemben, mint az opera, melyben a zene elnyomja a költészetet s ismét

más értelemben, mint a zenedráma, mely azon végzetes hibában szenved, hogy zenét és előszót össze akar forrasztani egy harmadikká, mely tertium non datur, hogy úgy mondjam zene-nyelvvé (Worttonkust), a minthogy Wagner Richardot az ötvenes években el is nevezték «Worttondichter»-nek. Világossá lett ez előttem a Schumann-féle *Faust* harmadik részének meghallgatásánál, midőn a költőnek transcendentalis, túlcsapongó jelképes kifejezéseit (a chorus mysticus-ban) a zene hullámai övedzik körül s egyszerre érthető s elragadó szépségű beszéddé lesz az, mi azelőtt — zene hiányában — dadogásnak, kapkodásnak tetszett.

A költészetnek a zene híg hullámzó elemében föl kell oldódnia és egyik a másikat oly módon áthatnia, hogy egymásnak juttassanak ellentétes sajátságaikból. A zene kövesse a szöveget, de szüntesse meg a gépies egymás mellett való haladást, hogy helyébe a vegyi egymásba olvadás lépjen. A mire a nyelv nem képes: hogy kölcsönös hatásba hozza a cselekvény mozzanatait, azt teheti a zene; változatos és különmemű vonatkozások egyidejű kifejezésére az emberi fülnek és érzésnek észlelhető legnagyobb mértékben van képesítve. Oly zene, mely e hatást nem veszi igénybe — mint ezt Wagner zenéje, a «jövő öszművésze» teszi, mely a több szólamú éneket, kart és együttest elvből, mint drámaitlan dolgot elvet, — megfosztja magát Bach, Haydn és Mozart hangművészetének egyik legbecsesebb és legpótolhatatlanabb adományától.

Más meglepő világot vet a költészet és zene viszonyára Schumann *Faust*-zenéje közelebbi megtekintésre. A mit classicus és modern költői művek oly sok zenésítésében belső sejtelemmel éreztünk, itt csaknem bizonyossá lesz az, hogy a költő és a zenész föladatai ellenkező irányban haladnak. Minél világosabb, kapcsolatosabb és tartalmasabb a költemény, annál kevesebb tért enged a zeneszerzőnek alkotásra; minél korlátlanabbul csap túl a költészet határain, annál szabadabban és győzedelmesebben érvényesülhet rajta az utóbbinak képessége. Schumann *Faust*-zenéjének értéke fordított arányban áll Goethe költeményéhez: leggyöngébb ott, a hol az *Faust* első részének határozott körvonású, életteljes alakjait (kerti jelenet, Gretchen a Mater dolorosa képe előtt) rajzolja, sajátságos, szűziesfélénk hangnyelvével; csak a hol Ariel röpke szellemei lebegnek, ott kezdi magát otthonosan érezni, ott lelezkzik szaba-

dabban; midőn pedig végül föltáruznak az ég boltozatai és a paradicsom fénye ragyog a káprázó szem előtt, angyali karok föl s alá szállanak, a Mater gloriosa előttük mennyei fényben, akkor hatalmasan húrjaiba kap a halhatatlan lantnak és zeng soha nem hallott, földöntúli hangokat, melyeket sphærák zenéjének vélünk.

Faust végjelenete meggyőző pelda azon állításunk helyesége mellett, hogy a két testvérművészet összeforrasztása, annak legmagasabb jelenségeiben, az eddigi kísérletek után ítélve, merő lehetetlenség. A meddig Goethe költői hatalmának magaslatán áll, addig a zenész nem férhet hozzá, (ezt látjuk Schumann *Faust* zenéjének első részében), a mint azonban a kimondhatatlant igyekszik kifejezni, elakad a szava s helyette a zenész lép föl, győzedelmes eloquentiájával. Ebből világos egyszersmind az is, hogy a *Faustban* a költőileg leghatásosabb jelenetek zeneileg a leggyöngébbek, s hogy a *Faust* második részének színrehozatala szükségképen az opera terére csap át, a mint hogy bizonyítja ezt a *Faust* legnagyobb színpadi berendezése Wilbrandttól, mely három estét tölt be a burgszínházi előadásban s midőn negyednap az opera színpadján adtak elő egy részletet, a Helena epizódot, az egész közönség könnyebben lélekezett s egyhangú volt a vélemény, hogy oda való az egész második rész, az operába és nem a Burgszínházba.

* * *

Az összes meglévő s kétségtelenül még jövőben keletkezendő *Faust*-zenék két nagy csoportba sorozhatók. Először olyanok, melyek a költő művének alá vannak rendelve, mint hogy nem akarnak többet adni, mint az egyes jelenetek egymással való közvetítését, vagy melodramatikus helyeknek, mint a minőket fönnebb elsoroltunk, zenekíséretét. A második csoportba tartoznak azok, melyek a költeménytől elválva s attól függetlenül, önállólag akarnak hatni. E csoportból válnak ki az operai feldolgozások, melyekből most már hármat ismerünk; Spohr, Gounod és Boito operáit.

Az első kettő, mely zenei tartalmánál fogva érdekünket leköti, Goethe *Faustjával* alig egyezik meg másban, mint a mű czimere és a szereplők nevére nézve. Mind a mellett az ilyen eljárás még szerényebb és kegyeletteljesebb, mint az, hogy

magát a költemény isteni testét tapogatták ügyetlen kézzel. Spohr *Faustja* egészen elhagyja a Goethe-féle dráma nyomait. Faust és «Röschen» bárgyú szerelmi története, valami Hugó nevű zord gróf, egy boldogtalan, epedő várkisasszony, Kunigunda, vállvetve igyekeznek a darabban, hogy a részben nagyon figyelemreméltó, méltánytalanul feledésbe merült szerzeményt lehetőleg élvezhetetlenné tegyenek.

Faust az ördöggel egyezésre lépett, melynek értelmében neki nem szabad házasságra lépnie. Ezen pactum eltávolítja őt Röschentől, egy szép polgárleánytól, kit Faust őszintén szeret, legalább váltig azt vallja. Faust el van telve a pokol iránti bosszú-érzettel, meg akarja torolni rajta az emberiség szenvedéseit, a szegénységet, a nyomort és midőn a gonoszlelkű Gulf lovagnak várát lerombolja és a vár urának lelkét a sátánnak kezére játssza, beleszeret Kunigunda kisasszonyba, ki a vár foglya vala. Ennek ugyan épen úgy, mint Röschennek előbbi időből van más legitim vőlegénye, kit ebben az esetben Hugó grófnak hívnak, de mire való volna a szerelmi ital, ha azzal nem lehetne szép várkisasszonyok szívét megnyerni. Hugó grófnak ez természetesen nincsen ínyére, Fausttal párbajra kel és elesik. A szerelmi ital hatása elpárolog, Kunigunda utálattal fordul el csábítójától, Röschen bánatában a vízbe ugrik, Faust pedig kétségbeesvén, életének véget akar vetni. Ebben Mephisto akadályozza meg őt, ki magát ördögnek leleplezvén, az egyezséget lejártnak jelenti ki és a pokol lángjai közé dobjá.

Mélyebb tartalmat, mely a Faust-mondával vonatkozásban lenne, nem fedezhetünk föl e szövegben, tragikus bonyodalmat pedig épenséggel nem találunk benne. Faust a pokollal szembeszállván, olesó phrasisokkal dobálózik és nem mutat sem lelki nagyságot, sem drámai erőt. Röschen alakját a zeneköltő oly igazi üde bájjal tudta körülövedzeni, hogy szinte megbocsátjuk neki merőben passív, érzélgős jellegét; a többi jelenségek, Hugó gróf és Kunigunda élettelen bábok, Mephisto pedig hitvány, csúszó-mászó állat, a népmonda ördöge, ki Faustban nem a magasra törő, a nemesért és jóért rajongó szellemet, hanem az egyéni, nyomorult embert akarja megnyerni a pokolnak.

Szövegét nem tekintve, *Faust* kétségkívül a legnevezetesebb zenemű, melyet Spohrtól bírunk, akár a fölfogás mélységét, akár a komoly munkát, a dallamok szépségét tekintjük. A vezérkönyv

minden lapján találkozunk harmonikus és zenekari mestervonásokkal. Mindjárt a nyitánynak rohamosan induló futamai, melyek félreismerhetetlen rokonságban állanak *Faust*nak második fölvonásbeli áriájával és a harmadik fölvonás recitativojával, úgy, hogy az újabb terminologia szerint beválnék vezermotivumnak (Leitmotiv), a közbevegyített nyugtalan összhangmenetek, melyekbe mint egy magashól jövő intés beeszól a Largo e grave felirású tétel, fugaszerű, komoly menetekben, a bevezetésnek meg-megújuló motivumai, melyek ellenállhatatlan erővel zúdulnak föl a tomboló befejezés árjában, mind-ezen részletek úgy jellemzés, mint thematikus munka dolgában kiváló szépségeket és ritka drámai hatásokat tárnak föl, úgy, hogy eme *Faust*-nyitányt bizvást a legelsőnek mondhatjuk, mely az eredeti költemény szellemében indul meg és annak alaphangulatát eltalálta.

Kevésbé van megtartva ez egységes hangulat magában az operában, melyben számos megkapó, sőt nagyszerű részlet mellett mégis jelentéktelen, üres részletekkel is találkozunk. Hogy Spohnak műve mindamelllett a drámai *Faust*-zenék közt a legkiválóbb, azt főleg együtteseinek köszöni. Az első felvonás terzettje («Nem nyugszom») az oboa és klarinét gyönyörű szép váltakozásával és a bájos középtétellel («Látlak, újra enyim vagy!»), valamint a jellemzetes Mephisto-motivum csodálatos mesteri módon történt közbenszövése remekül illenek össze. Érdekes jelenség az, hogy a hármásban éneklő szólamok nem együtt, hanem — egészen Wagner módjára — csak egymás után lépnek be, a mit eddig csak az új-német zenedráma vívmányának szerettek odaállítani.

A második fölvonás boszorkány-jelenete elejétől végig mesterileg kidolgozott hangkép, mely nem nélkülözi sem az ígéző dallamosságot, sem pedig a dämonikus színezést. A boszorkányok karát, melylyel annyi zeneszerző próbálkozott meg kevés szerencsevel, talán senki sem tudta oly megkapó eredetiséggel fölruházni, mint Spohnak sikerült e jelenetben. A finálénak gyöngye pedig a híres polonaise, talán az egyedüli szám Spohnak operájából, mely Németországon népszerűsége verődött.

Tulajdonképen a harmadik fölvonás az, mely az opera fénypontját képezi, a legnagyobb dimenziókban emelkedő finálé, hol a megrázó tragikum nagysága egyesül a magán szólamok

egyszerű, és a hallgató lelkét mélyében megható bájos szépségével. Drámai élet lüktet minden egyes ütemben, drámai igazság sugárzik ki minden tételből.

Szinte megfoghatatlan, hogy ilyen zenének le kellett szorúlnia a színpadról a jelenkornak annyi silány, értéknélküli férczműve előtt. (Spohrnak műve 1813-ban készült és a bécsi Josephstädter színháznak volt szánva, hol a szerző akkor mint karmester működött, de ez állástól megváltván, az opera csak 1818-ban, Frankfurtban került színre.)

A szöveg együgyűsége ellen hiába küzd a legszebb zene. Spohr *Faustját*, melyet sokkal nevezetesebb műnek tartunk, mint *Jessondáját*, mely utóbbi ma is színre kerül még Németországon, és legújabban a bécsi udvari operánál is a műsorba fölvétetett, egyedül csak a német opera eredeti és megrögzött ös baja, a nyomorúlt szöveg tette tönkre.

Még távolabb állanak ama symphonikus költemények, melyek *Faustból* kölcsönzik nem annyira tárgyukat, mint inkább alapgondolatukat; Berlioz *Damnation de Faustja*, Liszt *Faust-symphoniája* és Wagner *Faust-nyitánya*, mely jellemzően *Ein Faust-Ouverture* nevet visel. Ez utóbbi három mű, bár igen különböző becsű, de abban az egyben találkozik, hogy valamennyien azon praetensióval lépnek föl, hogy az ember tragédiájának legmagasabb gondolat-problémait abszolút zenében hozzák kifejezésre. A hallgatónak kezébe magyarázó szöveget adnak, mint a gyógyszerkészítő, ki piluláihoz használati utasítást ad a szenvedő emberiség boldogítására. Ha ez már zenekari compositiónál is végzetes hiba, de legalább kimenthető azzal, hogy a gyámoltalan hallgatónak, ki különben elmerülne a feje fölött összecsapó hangár hullámaiban, mentő csónakúl szolgálhat, hol szegény agyongyötört fejét lehajthatja s talán még a megértés biztos kikötőjét elérheti, mit mondjunk ahhoz, ha azt látjuk, hogy ez a magyarázási és commentálási düh még az operát is prédájává akarja tenni, az operát, melyet — valljuk meg őszintén — az úristen nem az értelmi tehetség fejlesztésére, hanem talán inkább víg elméjű és mulattatásra vágyó kedélyek épülésére teremtett. Pedig ezt teszi Boito Arrigo a *Mefistofele* című operájához írt előszavában, a melyben, mint történetíró, mint régiségbuvár és mint összehasonlító nyelvész mutatja be magát a t. cz. közönségnek, kimutatja egy XV. századbéli curiosumból — le Loyer *Livre sur les spectres* —

hogy a «Walpurg éjszakájá»-ban a hivatalos vendégeknek azt kellene kiabálniok, hogy «saboé», ellenben a seprűnyeles boszorkányoknak a ritualé szerint ezt, hogy: «hor saba», a mi igen szép, igen érdekes, csak hogy nem födi el egészen a zenének sivárságát, silány voltát. Pedig ilyenek rendszerint azok az előszóval, programmal, commentárral ellátott zeneművek a legújabb időkből. Mozart, Beethoven, Schumann, Mendelssohn, Brahms nem írtak sem előszót, sem csillag alatti magyarázó jegyzeteket, azért mégis élvezhetőbb zenét nyújtottak, a melyet minden ember fia megértett. Élesebb, kiáltóbb ellentét, mint Schumann és Boito *Faust*-zenéi közt, alig képzelhető. Az előbbinél tiszta, kristályszerű átlátszóság, fenséges zengzetesség, bevégzett összhang, nemes mérséklet; a másiknál lázas izgatottság, kapkodás, kétségbeesett hajsza, valóságos hajtóvadászat közönséges színpadi hatások után. Elég jellemző, hogy az utóbbi a monda ördögéhez, a folyton tagadó szellemhez fordul, bár a mellett negatív operájában Goethe egész *Faust*-ját kifosztja, melyet zajos, badar látványossággá alacsonyít le. S e *Mephistofelére* nem átalotta Lübke azt a megfoghatatlan kijelentést kockáztatni, hogy Boito az első, «ki Goethe *Faust*-ját philosophiai föl-fogással tudta zenében megszólaltatni».

Lassen Eduard *Faust*-zenéje a költemény menetéhez alkalmazkodik, néhol önálló, másutt ismét mint ének, sok helyen pedig mint melodramatikus kíséret jelentkezik. Az előjáték, mely a mennybeli prologus bevezetésére szolgál, valamint az angyalok kara nemes tartása által tűnik ki; jellemző a bassusok melodramatikus halk zöngése egy és ugyanazon hangon a Mephisto és Mihály arkangyal közti párbeszéd alatt. (Ez utóbbi az Urat helyettesíti. Megjegyzendő, hogy Lassen zenéje a Devrient-féle berendezés szerint készült, mely 1849-ben Goethe születésnapjának százéves fordulóján adatott elő Weimarban.) A husvéti kar is igen szép; zavarólag hat benne a folyton visszatérő trombitahang, amely valószínűleg a harangszót akarja jelezni. Az ezután következő népjelenetnek legsikerültebb részlete a táncz-dal: «A pásztor kicsípte magát tánczra» («Der Schäfer putzte sich zum Tanz»). Szellemes vonás az a melodramatikus motivum, mely a fekete uszkar megjelenését jelzi és többször ismétlődik. A «szellemek kara» (a folyosón) is figyelemre méltó. Szerencsés humorral találta el Lassen az Auerbach-pinczéjében dorbézoló víg legények jellemzését. A boszorkány-konyha jele-

netében a finom, találó kíséret különösen kiemelendő. Az első részben ezeken kívül nem találtunk kiváló részleteket, de annál több érdekes, szellemes epizódot, úgy a Walpurgis-éj, mint a börtönjelenetben, Mephisto szerenádjában stb.

A második részben több alkalma nyílt a tehetséges zeneszerzőnek, hogy egyéniségét nagyobb keretű zenedarabokban kitüntethesse. Föltűnő, hogy az első jelenet gyönyörű részletét «Ha enyhe szellők lengenek» («Wenn sich lau die Lüfte füllen»), mely úgyszólván zenére termett, egészen mellőzte; pedig hogy Lassen igen is ért az ilyen bájos, szende érzelmek zenei kifejezéséhez, azt a következő számban, Ariel dalában mutatta. A császári udvar és a farsangi táncz hatásos zeneképek. A classicus Walpurgis-éjben a szirének énekei, a sphynxek recitativszerű dallama kiemelendő, a bacchanale kitűnően sikerült. A harmadik és negyedik fölvonásból idézzük a trójai nők karát, Euphorion bájos tánczát, Faust harczosainak indulóját, a három «hatalmas»-nak megjelenését; valamennyi közt a legjelentékenyebb pedig Lynceus, a toronyőrnek dala: «Születve arra, hogy lássak» («Zum Sehen geboren»). A négy szürke nő jelenete és a befejező kar sok szépet és jellemzőt foglalnak magokban. Lassen szerzeménye, ha nem is áll a költeménynek eszményi magaslatán, de finom, művészi körvonalaival, érdekes, sok helyt valóban megragadó tartalmával az értékesebb *Faust*-zenék mellé sorakozik.

Azon számos jelesek mellett, kik legjobb erejükkel és nemes ambícióval törekedtek a *Faust* zenésítésére, ne feledkezzünk meg azon kísérletekről sem, melyek nagynevű zenészekről erednek, de fájdalom, többnyire csak tervben maradtak. Első helyen illik megemlékeznünk Beethovenról, ki egész életén át szakadatlanul foglalkozott a *Faust*-zenének tervével, 1807-ben tényleg hozzá is fogott s egy kedélyes órában megírta a balháról szóló dalt. Ezzel azonban végeszakadt. Más fontos föladatokat vettek igénybe a nehéz gondok súlya alatt görnyedező mestert: «Nem írhatom meg mindig azt, a mit akarok», e szomorú szavakkal fordult Bihler barátjához, «pénzért kell dolgoznom. Majd ha ezek a sanyarú idők elvonulnak, akkor egyedül a művészetnek fogok élni, és azt fogom írni, a mi nekem tetszik, s ez nem lesz más, mint a *Faust*». Így beszél el nekünk Beethoven Eckermannja, a derék Schindler, Beethoven életrajzában. Fájdalom, ezek a sanyarú idők nem vonultak el, s egy pár évvel

később, midőn a lipcei *Allgemeine Musikalische Zeitung* szerkesztője, Rochlitz, mint a Breilkopf és Hærtel czég megbizottja, fölszólította a *Faust*-zene megírására, mint azt néhány évvel azelőtt sikerrel tette az *Egmont*-zenére vonatkozólag; Beethoven, ki akkor egészen el volt foglalva a kilencedik symphonia kidolgozásával, ekként válaszolt: «Három nagy munkám van tervben hosszabb idő óta s részben készen is vannak fejmben, a melyektől mielőbb szeretnék szabadulni: két nagy symphonia és egy oratorium. Nem lesz könnyű dolog, mert hát egy idő óta nem tudok avval a megszokott könnyüség-gel tovább dolgozni, hanem elmerengök és hosszasan elgondolkozom és az sehogy sem akar papirosra kerülni. Félek most újra hozzáfogni ilyen nagy munkákhoz, hanem ha egyszer belekezdök, akkor meg is indul.» E levél 1822 júliusában kelt. Az abban említett nagy művek közül csak az egyik symphonia, a kilencedik, látott napvilágot.

Mint előbb említettük, maga Goethe egyenesen Meyerbeert jelölte ki, mint azon zeneköltőt, kít a *Faust*-zene megírására leghivatottabbnak tartott. E kívánsága nem ment teljesedésbe. Hogy azonban Meyerbeer nem szünt meg az eszmével foglalkozni, azt nemcsak a zeneszerző hálás nyilatkozataiból tudjuk, hanem arról kétségtelen bizonyíték is maradt fenn. Henry Blaze de Bury — ki tudvalevőleg később Meyerbeer életirója lett, — a párisi Odeon-színház számára egy színművet írt *La jeunesse de Goethe* (Goethe fiatal kora), melyhez Meyerbeer írta meg a zenét. E zene, mely eleinte csak melodramának volt szánva, lassankint kinötte magát egy egész symphoniává, melynek rendeltetése az volt, hogy az álomba merült fiatal költő-fejedelem jövődő műveit mintegy délibáb alakjában zeneszóval mutassa be. E célból Meyerbeer részint láthatatlan vegyes karok, részint zenekar számára, de szakadatlan kapcsolatban zenébe szedte *Mignon dalát*, az *Erlkönig*et, *Iphigeniából* egy éneket; végre *Faustból* a templom-jelenetet és az epilogból az angyalok karát, Faust üdvözülését. E compositiók megvannak ma is, de napvilágot nem láttak. Hogy mi bírta rá a mestert, hogy ezeket ki nem adta, a költő és a színház-igazgatók sürgetése és zaklatása daczára, azt nem tudjuk, annyit azonban egész biztonsággal tudunk, hogy ezek a compositiók egy szintén teljesen befejezett bibliai opera (*Judith*) vezérkönyvével együtt Meyerbeer hagyatékában megvannak és jelen-

leg Berlinben őriztetnek, a zeneköltőnek határozott végrendeleti utasítása értelmében, mely szerint összes szellemi hagyatéka, tehát a *Faust*-zene töredékei is csak 30 évvel halála után fognak napfényre jutni. Így tehát még öt évig, 1893-ig kell várunk ítéletünkkel, hogy mikép bánt el a *Hugenották* szerzője Goethe *Faustjával*.

* *

Az opera- és programzene közt középállást foglal el Schumann *Faust*-zenéje. Egyike ez azon kevés zenealkotásoknak, melyek laikusra és műértőre egyaránt képesek hatni. Ha az utóbbi teljesebben fogja élvezni e műnek elbájoló szépségeit, formáinak tökélyeit, azért az, ki előkészület nélkül lép a fenséges alkotás elé, sem fog távozni a nélkül, hogy értelme és képzelete örökké tartó benyomásokkal nem gazdagodott volna.

A *Faust*-zene egész külön helyet foglal el a művészet birodalmában. Alakjánál és tartalmánál fogva egyaránt kiváló állás jutott e műnek. Valamint a megszokott műformák egyikéhez sem lehet szorosan számítani, mert az se nem opera, se nem melodrama, se nem oratorium — legközelebb áll még a világi oratorium válfajához — ép úgy nem lehet annak tartalmát, költői és zenei tartalmát, más hasonló művekéhez mérni.

E mű első hangjainak hallatára azon boldogító tudat ébred föl bennünk, hogy két lángész magasztos frigyének gyümölcsét bírjuk abban. Mily ritka tünemény a zeneirodalomban, hol annyszor kell tapasztalnunk az erők egyenlőtlenségét nem csak az operában, hol az már mindennapivá lett, de még az oratoriumban is. Nem-e megütközéssel olvassuk azon együgyű szövegeket, melyekre egy Bachnak kelle megírni halhatatlan oratoriumait? Hát még az operában? Részvétellel, megindulással olvassuk Mozartnak keserű szavait, melyekben az operaszövegek gyarlóságát panaszolja el atyjának, ki neki azt tanácsolja, hogy ígérjen csak egy pár aranynyal többet, aztán majd tuczat számra kapja az alkalmas szövegekönyveket. Való igaz Beethovennek azon állítása, melyet Weber *Euryanthéjára* vonatkozólag tett: «Immer die alte Geschichte! Die deutschen Dichter können keinen guten Text zusammenbringen». És mikor Weber azt az ellenvetést kockáztatta: «Hát a *Fidelio* szövege?»

azt válaszolta: «Az a francziából fordítottatott előbb olaszra s csak azután németre».

Hányszor nem zavart minket a *Varázsfuvola* mennyei zenéjének élvezetében az örültséggel határos együgvű szöveg, hogy ne is említsük, mennyire volt és van még jelenleg is hátrányára sok kiváló és értékes zenével dicsekedő operának a minden kritikán alul álló cselekvény, vagyis inkább cselekvény - nélküliség. Schumann *Genoveráját* is ez döntötte sírba, Spohr *Faustja* is az élehetetlen szöveggékönyvnek lett áldozatává!

Mindezek tudatában zavartalan örömmel és áhítattal tekintünk föl azon műemlékhez, melyet Goethe és Schumann szellemi egyesülésének köszönhetünk. Azon ritka alkotások egyikét látjuk itt magunk előtt, mely a műbírálónak is visszadhathatja a foglalkozásához, hivatásához való szeretetet.

Ismételt meghallgatása a zenének és beható foglalkozás avval csak fokozhatta a csodálat első érzetét, csak növelhette a vágyat újabb meghallgatása iránt. Nem egyszer tárult föl előttünk e zene gyönyörűsége, mert bármennyire érezzük is hatalmas voltát első hallásra, valódi szépségei csak akkor derülnek ki, ha behatunk a mű belső szerkezetébe. Hogy ez több rejtett szépséget tartalmaz, mint másnemű művek, az csak úgy magyarázható meg, hogy Schumann tiszta, idealis művészi jelleme elvetve minden külső hatást s visszautasítva a tömeg olcsó tetszését, lemondott a jó benyomásról, melyet egy illően alkalmazott «szép hely» kétséggkívül előidézett volna és magasabb műbecs után törekedve, kész volt a hatást feláldozni, csak hogy mint művész igaz és hű maradjon. Mint minden műalkotást, mely számos föltételtől függ és szükségképen egyenlőtlen alkotó részekből áll, úgy Schumann *Faust*-zenéjét is egésznek vesszük, bár a szerző a részek egyenlőtlen voltának teljes tudatában épen nem akarta, hogy a *Faust*-cyclus befejezett, egységes műnek tekintsek. Sőt egy ízben határozottan megjegyezte, hogy *Faust* zenéjét «nem igen lehet majd egy este egyfolytában előadni, mert abban igen sok nagy és óriás dolog van egymás mellé állítva; legföljebb furcsaság, különösség gyanánt lehetne azt egyszer megtenni». Hogy Schumann *Faust*-zenéjét ez óvás ellenére is mindenütt csekély változással úgy adják, mint azt a dicsőült mester ránk hagyta, az nem csak a szerző iránt való kegyelethől történik, hanem annál a helyes tapintatnál

fogva is, hogy az első és második szakasz ama néhány jelene-tét, mely a többinél alantabb áll, még mindig becsessé teszi a bennök foglalt hangulat és a nemes lyrai érzés, mely belőlük kisugárzik. Csak a legmagasztosabbnak közvetlen szomszédsága szállítja értéküket lejjebb. Schumann maga így nyilatkozott e részekről (az első és második szakaszban): «Midőn e darabokat szerzettem, első sorban arra gondoltam, hogy talán hangverseny-műsorok kiegészítésére szolgálhatnának, mert ilyenemű kisebb terjedelmű szerzemények magán és karénekre alig vannak». S itt meg kell vallanom, magam érzem legjobban, hogy némi elfogult-sággal állok szemben e művel, mely nekem annyi örömet okozott már, melynek el nem tagadható fogyatkozásai iránt talán több elnézéssel vagyok, mintsem az igazságos kritikával össze-fér. Meglehet, sőt bizonyos vagyok, hogy lesznek, kik szigorúbban ítélnék a *Faust*-zene I. és II. része, talán a III. rész egy pár alárendelt részletéről is. Hisz én sem zárkózom el e remekműnek gyöngeségei elől, bár nem tudok egyetérteni azokkal, kik az imént érintett részleteket, mint a többihez és Schumann nevéhez egyáltalában nem méltókat, kérelmelhet-lenül elítélik, — meglehet, hogy nekik van igazuk. Bizonyos eszményi magaslatról tekintve az emberi alkotásokat, könnyen lehet hibákat találni és elítélni ott, a hol igazságos mértékkel mérve, csak változó arányokat, az emelkedés után a természet törvénye szerint következő hanyatlást látunk.

Bármiként vélekedjünk Schumann *Faust*-zenéje egyes alkatrészeinek benső, egymáshoz viszonyított értékéről, egyről bizonyosak lehetünk és ez az, hogy ebben bírjuk a *Faust*-zenék zenéjét. Valamennyi zenemű közt, melyet Goethe költeménye inspirált, — akár Spohr, Gounod, Boito operáit, akár Radzi-will, Lindpaintner meg Lassen kíséző zenéjét, akár végre Ber-lioz, Wagner és Liszt symphoniai zenekölteményeit tekintjük — valamennyi közt Schumannt illeti az elsőség. S ha meg nem adatott neki — külső okok miatt, a mint kimutathatni véljük — a remekmű költőjét alkotásában egészen utolérni, de azért övé marad a dicsőség, hogy még eme teljesen be nem fejezett utolsó nagy művével is megközelítette s mondhatjuk legközelebb jutott az eszményhez, azon számosak sorából, kik e nemes cél felé törekedtek, a legszebbet, legméltóbbat és legjelentékenyebbet alkotta, a mely ez oldalról Goethe eredetijének köszöni kelet-kezését. Mint minden oly műalkotást, mely számos föltételtől

függ s szükségképen változó és egyenlőtlen alkatrészek összetétele, úgy ezt is, bár nélkülözi a classicus mű magasabb egységét, mint egységet szabad és kell is tekintenünk, ha végkövetkeztetésre akarunk jutni ítéletünkben, mint ilyent pedig ama örökbecsű és örökszépségű művek közé sorozhatjuk, melylyel a tudomány és művészet kiválasztottjai az emberiséget nagylelkűen megajándékozzák.

Hogy eme magasztalásunk ne lássék túlzásnak s mintegy tanúságául annak, hogy bár kedvencz zeneszerzőnkéről és annak oly művéről szólunk, mely nekünk mindenek fölött drága, azért még sem vett rajtunk erőt az előszeretet és az érzelem, hanem bírjuk azt még higgadt értelem fegyvereivel is igazolni: mondjuk meg itt röviden, miben találjuk Schumann e művének kiváló és többi műveitől részben elütő tulajdonságait. Előre bocsátva, hogy e fölsorolásban főleg a III. rész lebeg szemünk előtt, látjuk azokat mindenek előtt azon nemes egyszerűségben, a fenség és báj megragadó kifejezése mellett soha el nem hagyott mérsékletben, melyet Schumannnak egyetlen egy művében sem látunk oly következetességgel szerepelni. A sphaerák zenéjét véljük hallani Faust mennybemenetele alatt, oly kristályszerű átlátszóságában hullámzanak föl a zene árszói és a mellett a hangár oly mely és tiszta, mint azon azúr-boltozat, melynek kupolájában az eget királynője árasztja dicsfényét.

Szóljunk tehát e műnek, melyet szerzője *Faust-jeleneteknek* nevezett, részleteiről, melyeknek megértésére kívánatos egy visszapillantás a mű keletkezésére. A *Faust-jelenetek* ugyanis nem az előttünk levő sorrendben láttak napvilágot, de nem is teljesen fordított rendben, mint azt mindeddig Schumann kortársainak nem egészen hű adatai szerint állították, hanem úgy, hogy az első szám, melyet megírt, a befejező kar volt: «Minden mulandó csak földi jelkép (Alles Vergängliche ist nur im Gleichniss), mintegy összefoglalása, szellemi összegezése az egész mysteriumnak, melyet a költő nekünk adott. Csak azután ment át a költemény egyéb részére. Eleinte csak egyes töredékek voltak azok, melyeket megkedvelt és többször magában elszavalt s ime szavalás közben a versszakok zenei formát öltöttek, dallammá váltak. Érdekes fölvilágosítást találunk ez iránt Schumann naplóiban, — melyeknek kéziratát Schumann özvegye megbízásából, egy Bécsben élő kitünő zeneíró, Kalbeck Miksa rendezi sajtó alá, a ki szíves volt nekem egy

pár nagybecsű adatot rendelkezésemre bocsátani. — 1844-ben oroszországi utazása közben, midőn Schumann betegen feküdt Dorpatban és *Faust* II. részét forgatta, szülemlett meg benne a gondolat. Ezen első följegyzés mellett áll azon érdekes és jellemző kérdés: vajon nem lehetne-e *Wilhelm Meistert* is opera tárgyául fölhasználni. Ezen észrevétel is vonatkozik egy régibb följegyzésre, 1840-ből, melyet egy másik kéziratban találunk, az ő «tervezet könyv»-ében (Projectenbuch), melyet Schumann a legnagyobb pontossággal és lelkiismerettel vezetett évről-évre, a hol a *Faustot* már mint opera-tárgyat említi. Ezt a tervet azonban elejtette, vagy legalább más irányt adott neki, mert 1848 jul. 3-áról kelt levelében azt írja Brendelnek a *Faust* végjelenete előadásáról, mely próbaként ment végbe magánkörben:

«Legjobban esett nekem az, midőn számos oldalról halottam, hogy a zene volt az, mely velök a költeményt megértette. Mert gyakran kellett tartanom azon szemrehányástól, hogy minek még zene ily bevégzett költeményhez? Másrészt éreztem, mióta e jelenetet, — a végjelenetet — ismerem, hogy épen *ennek* képes a zene nagyobb hatást eszközölni.»

Legelőbb keletkezett tehát (1844) az Epilog. *Faust* mennybemenetele, hét számban. Erről Schumann egy Mendelssohnhoz intézett, szintén még kiadatlan levelében így nyilatkozik (1845):

«A *Faustból* való jelenet még mindig az íróasztal fiókjában nyugszik; szinte félek megint hozzányúlni. Eme befejezés fenséges költészete által meghatottan mertem hozzáfogni; a föladathoz; nem tudom, vajon ki fogom-e adni valaha a nyilvánosságnak.»

Ez azon jelenet, mely utóbb a teljes műnek III. részét képezte, mert Schumann az ő *Faust*-cyclusát három szakaszra («Abtheilung») osztotta. Sokkal később, 1849-ben, fogott hozzá a többi jelenetek zenésítéséhez. Így keletkezett a *Faust*-dráma I. részéből: 1. A kerti jelenet. 2. Margit a Mater dolorosa képe előtt. 3. A templomjelenet. Ez a három szám (1849) képezi a *Faust*-zene I. szakaszát. A dráma II. részéből következett azután: 1. Ariel jelenete, Napfelkelte, Faust fölébredése. 2. A négy szürke nő jelenete. 3. Faust halála. E három szám, melyet 1850-ben fejezett be, képezi a II. részt. Csak három évvel

madik szakasz magasiatát, mégis egyenként véve azokat mestereleg kidolgozott zeneképeket tartalmaznak.

Míg Schumann többi, ugyanazon korszakból származó művein a teremtő erő észrevehető lankadása mutatkozik, addig a szeretettel gondozott *Faust*-zene e (második) szakaszában, úgy látszik, még egyszer föllobog a szent tűz, mielőtt lassan és szomorúan elhamvadna. Ellenben határozottan hatástalannak és elhibázottnak kell az első cyclus egy, szerencsére mellékes, jelenetét mondanunk: «Gretchen a Mater dolorosa előtt». A zeneszerzőnek legtisztább művészi valóság és hűség után törekvő szelleme a fájdalmas töredelmesség és lelki meghasonlás kifejezésére itt illőbbnek és igazabbnak tarthatott egy inkább rhapsodikus szavalást, mint valami dallamosan kidolgozott gondolatot, de a hatás, melyet benne elérni szándékozott, egyes meghatározható felkiáltások («Die Scherben vor meinem Fenster», «Hilf, rette mich» stb.) mellett sem jő létre. Az azt megelőző kerti jelenet is kevésbé sikerült zenei földolgozásában főleg azért, mert az énekhangok, különösen Margit szólama, a gazdag hangszerezés árjában elmerülnek. Schumann, a ki tudvalevőleg ép oly szigorú, mint finom érzékű műbíráló volt nemcsak idegen, de a saját alkotásaival szemben is, nagyon jól tudta és érezte zenéjének e hiányát s avval vélte magát menthetni, hogy a kerti jelenetet azért látta el oly telivér hangszerezéssel, mert a költemény gazdag, áradozó hangulatának akart megfelelni.

Különben is ez a jelenet már dramatikus szerkezeténél fogva is ellenszegül minden földolgozásnak, kivéve a színpadit. Faust és Gretchen kettős dala után Mephisto hirtelen közbeszólása: «Es ist wohl Zeit zu scheiden» és utána Mártháé: «Ja es ist spät, mein Herr!» a jelenet befejezésére talán szükséges, de zeneileg meg nem engedhető, mert tönkre teszi a hangulatot. A templomi jelenetben újra részben hatalmas mozzanatok foglaltatnak, («Dies iræ»), részben meghatók, mint Gretchen éneke: «Wär' ich hier weg» és a borzasztó lelki kín állapotát nevében nem lehet finomabb érzéssel és nagyobb meggyőző erővel kifejezni, mint a hogy ez itt történik. Kevésbé kifejezésteli a gonosz szellem szavaló hangú, kissé merev éneke.

Talán nem csalódunk, ha az énekhangot e sajátyszerű föl- és aláhullámzásában, alak nélküli declamatiójában, mely Schumann-nál oly gyakori lesz utolsó korszakában, és mely a dallam alakító képesség kétségtelen lankadását mutatja, csirá-

ját látjuk azon declamatorius zenestylnek, melyet Wagner később szívós következetességgel és kérlelhetlen szigorral vitt keresztül a Nibelung-drámában, mely hat ugyan, de nem melegít, imponál, de nem lelkesít. Nem tehetem, hogy e helyütt egy másik, igen közel fekvő analogiáról ne emlékezzem meg, melyet a *Faust*-zene első jelenetei és az újabb Wagner-zene közt észlelhetünk. Mint említém, Schumann e három első jelenetet 1850-ben, tehát 5—6 évvel az epilóg megírása után komponálta, oly időben, midőn alkotó tehetsége hanyatlásnak indult, midőn a genius ater, vészes szárnycsattogásaival környezte és azon borzasztó lelkibetegség, mely életének oly korai véget vetett, már megszállva tartotta a nemes, szerencsétlen zeneköltő szellemét. Fokozott lázas tevékenysége daczára nem tudott kiszabadulni azon végzetszerű nyomás alól, mely valamennyi e korszakban keletkezett alkotásain meglátszik. Bizonyos színtelenség, ködös hangulat, a zárt forma hiánya, dara-bosság, szaggatott dallamtöredékek, egy boldogabb, termékenyebb hajdannak szomorú megrendítő hagyományai, romjai. Fájdalmasan nélkülözzük e korszakbeli műveiben ama dallamosságot, melynek bűbajos hangjai szerencsésebb napjaiból oly mélyen vésődtek be keblünkbe. Végzetessé válik e dallamnélküliség oly művekre nézve, melyek énekre vannak szánva. Mert súlyos tévedése volt az ama két reformáló szellemnek, Gluck és Wagnernek, hogy a dallamot (melodiát) meg akarták fosztani trónjától a hangok birodalmában. Valamint az első (az *Alceste* előszavában) azt állította, hogy ha komponálni kezd, meg kell feledkeznie arról, hogy zenész, úgy Wagner azt a paradoxont állította oda, hogy a zenésznek le kell mondania a dallamról. Mind a két állítás egyformán téves. Hivatásáról és legbensőbb tulajdonságáról csak az feledkezhetik meg, a kiről maga a múzsa megfeleltkezett. Vajon igyekezett-e Mozart megfeleltkezni arról, hogy zenész, midőn a *Don Juant* szerzette? Hihető, hogy nem is gondolt rá.

Ha az első *Faust*-cyclust át is kell engednünk a kétkedőknek, a nélkül, hogy azért még e kevésbé sikerült jelenetekben is felreismernők az intim szépségű és finom részleteket, de a második cyclus élvezetét nem keseríti el nekünk akárhány fölmerülő ellenvetés sem. A mesternek művészi képessége, hogy egyes, befejezett zeneképekben oly hangulatokat rajzoljon, a melyek csaknem tárgyi világossággal hatnak, és melyeket a kéz-

zelfogható valóságtól csak a kifejezés módjának testnelküli mediума különböztet meg, az a képesség a most következő jelenetek mindegyikében jelentkezik; a színezet meglepő, mesteri változtatásával, de mindig egyenlő meggyőződéssel és egyenlő megkapó valósággal.

Ariel szellemvilága új, nem sejtett, tájakat tár föl a zene-költőnek, és minél magasabbra ragadják geniusa szárnyai, annál átlátszóbb és dicsőbb lesz zenei nyelve. Figyelemre méltó a rendkívül nemes és élénk dallamvezetés, meglepő a határozott, plastikusan világos rhythmikus alakítás, mely Schumannnál nem jelentkezik mindig ily tisztán. Nyilván meghatotta és elragadta a költeménynek szelleme, mely legbensőbb lényének megfelel és rokon húrokat érint kebelében. Mily bájos a hegedűnek hárfahangoktól vitt éneke e tétel bevezetésében, mely gyöngéd és nemes a szellemek ezt követő éneke: «Wenn sich lau die Lüfte füllen». Viruló, szüziés bájjal teli az a hely: «Lispelt leise süssen Frieden» és a férfi magánrész páratlan szép fölszállása a nagy sextbe: «Wiegt das Herz in Kindesruh»; az átmenet a szende B-durból a kísérteties hangú Ges-durba «Nacht ist schon hereingesunken», mely (a szűkített septimátmenet által) «des Mondes volle Pracht» szavaknál A-dur-ba visz át. Mellőzve a számos egyes mesteri vonásokat, gyönyörű hangfestést még a napfölkeltének leírásában tartalmaz ez a tétel. A harmonikai menetek, különösen az, mely a H-dur fele heted-összhangból (Septimenharmonie) B-durba vezet át («Auge blinzt»), a minden gazdagsága mellett mértékletesen és nemesen alkalmazott hangszereléssel színekben pompázó, ragyogó képpé egyesülnek.*)

*) A «Schlüpfet zu den Blumenkronen» kezdetű recitativ feltűnhetett nem egy hallgatónak azért, mert Jacques Offenbach, a boldogult maestro, érdemesnek tartotta arra, hogy meglehetősen változatlanul átvegye a *Contes d'Hoffmann* című operájába, hol a bevezetést képezi Hoffmann első áriájához. Offenbachnál ez nem épen ritka, inkább pszichológiai, mint történeti érdekű utánérzés. Schumann *Faust*-zenéje ugyanis Párisban csak az utóbbi időben (1878) lett ismeretes, de akkor lelkesedéssel fogadták és számtalanszor adták elő, Offenbach pedig, a ki éles hallást tanúsított idegen dallamok és nevezetes fölfogást a napi ízlés áramlatai iránt, nem szalasztotta el az annyira kedvező alkalmat, hogy egy nagy halott hagyatékából mérítsen.

E valóságos fényárban úszó, tündöklő jelenetekkel éles ellentetet képez az a mesteri hangulat-kép, mely a négy szürke nő megjelenését festi. Az első hangtól az utolsóig megőrzött hangulat a megkapó színezet, melyet részben a fuvola, oboa és fagott hangárnyalatának keverése idéz elő, a hegedűk és violák pianissimóban odalehelt gyors figurái, az egymásba nyomuló dur és moll hangnemek (pl. e helynél: «Benn lakik egy gazdag») a gyors trilla rezgés meglepő képét adják a kísértetszerűen suhogó árnyképeknek. Jól illik ehhez, valamint a szöveg baljóslatú szavaihoz a női hangok töredékes mélabús ballada-szerű éneke, a rideg hangközök («Ott hátul! Ott hátul!») rohamosan és keményen kilökve. «Mintha csak e vampyrszerű rémek denevér-sipitását hallanók» — mondja Ambros. Az egész egy sötét színekben tartott éjjeli kép, halvány holdfényvilágítás mellett.

Faust monologja, mely egy gyönyörű recitativo ariosoval kezdődik, ama méltánytalanul háladatlannak híresztelt zenéhez tartozik, melynek csak a kellő énekesre van szüksége, hogy hasson. Királyi felszárnyalás jellemzi a megvakult Faust énekét («Az éj mind mélyebbre benyomul»); kimondhatatlan hangulatvarázsszal teli éji kép Faust halálának jelene, melyet szintén nem méltányolnak mindig érdem szerint; egyetlen dolog, a mi e zenében hiányzik a tökéletességhez, az Mephisto-nak élesebb jellemzése, a kivel a zeneszerző nyilván csak epizodszerűen foglalkozott. De hogy el van találva a kifejezés a rövid zenekari bevezetésben, mily biztosan és energikusan van megütve az alaphang! Nagy értékű a zenekar hangfestése az egész tételben a befejezésig, hol ünnepélyes komolysággal, choralszerű, pianissimo hangokban elhangzanak a fűvők egyszerű, hosszan kitartott összhangokban, méltó és hangulatteljes befejezést adván azzal az egész második résznek. A lemurok karának sajátságos egyhangú színezete van, e «foldozott féllényeknek» («geflickte Halbnaturen») fanyar, melancholikus énekét senki sem hallgatja a legnagyobb megilletődés nélkül. A bassusnak kimért staccato nyolczadmenetei találóan érzékitik a sirásó lemurok ásóinak csengését. Faust utolsó énekét szorosabb foglalattal talán hatásosabbá tenné, de második részéből («Ein Sumpf zieht am Gebirge hin») egyetlen hangnak sem akarnánk híjával lenni. Leírhatatlan a zenei kifejezés nemesége és érzelmi tartalma e helynél «Zum Augenblicke dürft'

ich sagen». A vonóskar synkopái jelzik a színi cselekvényt: «Faust visszahanyatlik, a lemurok megragadják őt s a földre fektetik». Mephisto szavaiban: «Ihn sättigt keine Lust» megrendítő befejezésükkel: «Die Uhr steht still, sie schweigt wie Mitternacht. Der Zeiger fällt», fönséges egyszerűség és oly plasztika nyilvánul, mely a halhatatlan mintaképre emlékeztet a *Don Juan* comthur-jelenetében.

A mi földi alak még az első és második *Faust*-cyculus szerzőjéhez tapadt, az eltűnik a harmadik szakasz tiszta ætherében, a melyben a *Faust*-zene magasztos, elbájoló szép véget ér. Két jelleg az, mely a harmadik szakaszt magasra emeli minden megelőző fölé: az alak és tartalom classicus egysége, melyet minden realis, személy által előidézett dolog abstractiója tett lehetővé; a nemes mérték, mely sohasem hágja túl a művészet örök határait. E nemes egyszerűségben rejlik e zene páratlan, a szívet hatalmasan megragadó hatásának titka. A legmagasabb cél a művészetben ez marad: egyszerű eszközökkel nagy dolgot elérni. És ez a *Faust*-epilogban Schumannnak úgy sikerült, mint kevés embernek előtte és senkinek utána.

Jellemző körülmény a mi szerzőnk szellemirányára nézve, hogy valamennyi fönnebb érintett részlet közül a végjelenet az, mely első sorban igénybe vette az ő alkotó képességét. Ha már oly kizárólag subjectiv természet, mint Schumanné, melynek szellemi élete Faust-féle hangulatok és reflexiók körében mozgott, hatalmas vonzódást érezhetett Goethe költeménye iránt, akkor ép oly érthető, hogy excentricus hajlamát legteljesebben a végjelenet legmagasabb szárnyalása elégítette ki.

E mellett azonban ne feledjük azt sem, hogy a költemény e részlete (Faust mennybemenetele) egymagában befejezett egészlet képez, tehát legalkalmasabbnak kínálkozott zenei feldolgozásra, míg a többi vázlatok, melyek zeneileg, hogy úgy mondjam, megoldhatók voltak, mégis csak töredékek, kapcsolat nélküli jelenetek.

Valóban a legmerészebb kísérletek egyike a *Faust* végjelenetét zenébe foglalni, «traduire en musique», mint a francia szerencsésen fejezi ki a föladatot, mely ott nem annyira zenésítésben, hanem határozottan a költemény homályos szavainak zene általi értelmezésében áll.

Tartok tőle, hogy ez állítás ismét túlzásnak fog tetszeni,

melyet meg lehet bocsátani egy zenei paroxysmusban szenvedő bayreuthi díszpolgárnak, de nem annak, kinek hivatása a művészeti jelenségeket higgadtsággal, valódi becsök és tartalmukhoz képest mérlegelni.

Én ennek világos tudatában és ama bölcset intést — melyet magam bátorkodtam magamnak adni — szem előtt tartva, merem állítani, hogy e jelenetnek compositiójával Schumann, ki magas irodalmi műveltsége, költői hajlama és már korán nyilvánult költői alkotó tehetsége által erre prædestinálva lát-szott, oly művet teremtett, minőt sem előtte, sem utána — leg-alább mai napig — senki sem hozott létre, de melynek lehető-ségeben ő előtte alig hitt valaki.

Tekintsük csak a költeményt, magát a szöveget. Azt hiszem alig vállalkozott zeneszerző nehezebb munkára, mint ezen, majd fellengző, majd a feneketlenségben elmerülő rejtélyes képletek zenében való megoldására, egészen eltekintve a szóhang sajtászerű, szándékosan keresett merevségétől, majd ismét túltömöttségétől, mely a zene életető elemének, a rhythmusnak élesen ellenszegül. Azonban Schumann költői szeme mélyére hatott e dolognak s az ő inspiratiója csodálatos alkotásra képesítette őt. Egy rokon vonás belső szükségességgel készítette a zeneszerzőt arra, hogy e zenei csodaművet megteremtse. Talán nem érdektelen e helyen egy pillantást vetni a mester szellemi műhelyébe, őt műve alkotásánál mintegy meglesni. Hogy nemcsak egyedül a költői képzelő erő vezette őt, hanem ép oly mértékben az éles műérzék, az kitűnik már Schumann egy szóbeli nyilatkozatából is, melyet egy alkalommal egy benső barátja, Naumann Emil tanár előtt tett, ki azt nekem néhány évvel ezelőtt elbeszélte. Midőn az epilóg lelkét foglalkoztatta, tudatára jutott annak, hogy a zeneszerzés rendes módja, a szöveghez való szoros ragaszkodás, mint azt számos dalaiban találjuk, e tárgynál egyes helyek kivételével nem alkalmazható. Hogy lehetne az anachoréták korában kalandosan, phantastikusan egymást üző, egymásra toluló képeknek («Waldung sie schwankt heran, Felsen sie lasten dran, Wurzeln sie klammern an, Stamm dicht an Stamm hinan» stb.) vagy a pater ecstasticus fellengő képletnyelvének («Ewiger Wonnebrand, glühendes Liebesband, siedender Schmerz der Brust, schäumende Gotteslust») vagy a rejtélyes-jelképes vonatkozásokkal átszótt, elvont reflexióknak zenében megfelelő, szóhű kifejezést adni, a nélkül hogy a mellett a zenei összerakás

eurhythmiája megzavartassék vagy a zenei architektonika az alatt ne szenvedjen. A művész mintegy magasabb sugallat által által eltalálta a probléma helyes megoldását akkép, hogy lemondott a változó képek megrögzítéséről, a szövegnek szószerinti, lépésről-lépésre való követéséről, hanem nagy, határozott vonásokban igyekezett az egyes mondatok hangulatát eltalálni és főtartani, hogy így a zene mint szükségképeni kiegészítő, értelmező, magyarázó alkatrész jelenkezik. És ez csakugyan oly módon sikerült neki, mely csodálatra késztet és szeretetünket örökre biztosítja számára. Épen e művében oly zavartalan tisztaság és átlátszóság uralkodik, mely Mozartnak tárgyilagosságára; — majd ismét oly dallamosság, mely Schubert édes zengzeteire emlékeztet. Az ætherikus tájakban, melyekbe a költő minket fölragad, a zeneszerző mintegy újonnan születettnek érzi magát, és a mit megérint, az zenévé lesz és zeng tovább boldogító harmoniában. «A leírhatatlan, im valóvá lett.»

A szent anachoréták kara bevezetésül szolgál a költemény eme mysteriumához. Mennyi nehézség gördül itt ismét a zeneszerző elé! «Waldung, sie schwankt heran. . .» A hány verssor, megannyi új kép s a zeneszerzőnek kétségbe kell esnie a fölött, hogy a gyors egymásutánhoz megfelelő zenei képeket teremtsen, s a mellett hogy minden egyes szó megtalálja a zenei illusztrálást, az egésznek menete ne legyen föltartóztatva, mert az egyes rövid, jellemző motivumok egymás mellé rakása veszélyeztetné az egész zenekép arányosságát. Ez volt a veszély és ez elől tért ki Schumann, az egyedüli helyes módot választván, midőn az alaphangulatot foglalja össze és adja vissza hangokban. Mily szegény a nyelv, hogy nincs jellemző kifejezése e zene merész szellem szárnyalására oly kevéssé, mint gyöngéden szálló virág-lehelletére. Valami titokteljesen megigéző van e hangokban, mit kimondani nem, csak érezni lehet. Egyetmást e csodaszerű hatásokból mégis kimagyarázhatni vélünk a partitúrából és akkor látni fogjuk, hogy nemcsak az inspiráció, melyhez emberi gyarló tehetségünk nem férhet hozzá — hanem a művész reflexiójának is van része e fönséges műalkotásban. Ama phantastikus hangulat keltésére igen alkalmas a rövid 12 ütemből álló, egyszerűsége mellett mesterileg szőtt bevezetés, mely észrevétlenül átmegy egy triolákban lebegő kíséretbe. Hogy az ezután következő vegyes karoknak mi kölcsönzi azt az elragadó szépséget, ki merné azt meghatározni? Csak talál-

gatva említhetjük a zenekarnak észrevétlen háttérbe vonulását és az énekhangok (alt és bassus) szokatlanul mély fekvését: «Woge auf Woge spritzt, Höhle die tiefste schütztt», melynek hatásos ellentétét képezi az az erélyesen fölfelé haladó, erre következő zenetétel: «Löwen sie schleichen stumm, freundlich um uns herum». A «Pater ecstaticus» tenor-soloja fel- és aláhullámzó vonós hangszerkisérettel van ellátva, mert e szereplőt úgy kell képzelnünk, mint a ki föl és alálebeg. A gyorsan változó és egymással éles ellentétet képező költői képek ismét nem engedik meg, hogy a zenei kifejezés azokkal lépést tartson.

Ellenben a «Pater profundus» esdeklő szavait legszebb dallamossággal sikerült hangokba öltöztetni. Nyugodt s mintegy átszellemült hangulat vonul végig e fenkölt erejű darabon, ünnepélyes pathos, meleg bensőség váltakozik benne, a legmegragadóbb pedig azon fenséges egyszerűség, mely e bevégezett részleten uralkodik. Legszerencsésebb benne talán a végsoroknak zenei kifejezése: «O Gott, beschwichtige die Gedanken, erleuchte mein bedürftig Herz», mely fohászzkodása igen szépen van jellemezve a magasba szálló chromatikus hangfokozatban.

A középső régiókba emelkedve, halljuk meg a «Pater seraphicus» kérdését, melyet a feléje vonuló boldog ifjak (selige Knaben) seregéhez intéz: «Welch ein Morgenwölkchen schwebet durch der Tannen schwankend Haar? Ahn' ich, was im Innern lebet, es ist junger Geister Schaar». Mindössze nyolcz rövid ütem és mégis mily meglepő hűséggel állítja elő e képet a zeneszerző, hogy szinte látni véljük az elvonuló angyalsereget.

Az ezután következő angyalkart három részre osztja szerzőnk s egy helyütt gyönyörű hatással alkalmazza az I. és II. sopran kettéválasztását. (Soprani divisi.) Végtelen bájos kettős dal keletkezik most a gyöngéd érkezők és az őket fogadó pater seraphicus között, melynek második része örömtől áthatott hymnusszerű jelleget ölt. Hogy el van találva a könnyörgés kifejezése a boldog fiúk éneke: «Sag uns Vater, wo wir wallen?» dallamának bájos naiv, gyermeteg színezetében!

Az egész tételnek valóban seraphicus hangulata, az a mennyei fény, mely a karok dallamain elárad, nagyrészt az eszközök mesteri megválasztásából is ered: ugyanis a három szólamú kar kizárólag női hangokkal töltetik be, ez és a magában

álló baritonsolonak mesteri ellentéte adja meg azt a gyönyörű alapszínezetet.

Az eddig felsorolt részletek azonban csak bevezetést képeznek a Faust üdvözüléséről elnevezett középrészhez.

Magasabb sphaerában lebegő angyalhad vonul el előttünk, mely Faustnak halhatatlan lelkét viszi, e jelentős szavakat hangoztatván: «Gerettet ist das edle Glied». A vegyes kar, mely az éneket átveszi, ünnepélyes, méltóságteles komoly hangulatban van tartva. Közvetlenül rá hirdetik a fiatalabb angyalok, hogy miként sikerült Faust lelkét a gonosz hatalmaktól kiszabadítani. Egy magánhang kezd, tizenhat ütemű periodus után lépnek be az összes sopraanszólamok ismételve és megerősítve a szavakat: «Jene Rosen, aus den Händen liebend heil'ger Büsserinen, halfen uns den Sieg gewinnen und das hohe Werk vollenden», míg végre a teljes kar e diadalmas szavakat hangoztatja: «Jauchzet auf es ist gelungen!» Az erre következő epizód egyike a legszebb, valóban elbűvölő hatású részleteknek («Uns bleibt ein Erdenrest zu tragen). As-durból egy meglepő genialis fordulattal cis-mollba vezet át egy tétel, melyben a fiatalabb angyalok szólalnak ismét meg. (Nebelnd um Felsenhöh' spür ich schweben, regend sich in der Näh' ein Geisterleben.) E tétel szerkezete talán a legmesteribb az egész részletben, mely annyira gazdag szépségekben. A szövegnek legsajátságosabb hangulatát nem lehet hívebben visszaadni, mint e szólamokban történik, a kétféle (kétnegyed és hármas, u. n. tripla) ütem folytonosan változó, következetesen keresztülvitt egymásba szövése által, a mi által csodaszerű, hogy úgy mondjuk, szellemként lebegő hatást ér el. E mellett a zenei tartalom conceptióban és kivitelben a legapróbb részletekig oly bevégzett tökélyű, hogy a helyenkint merőben reflectiv költeményt messze túlhaladja. S a költő intentiója csak a zene lelkesítő mediuna által jut teljes kifejezésre. A bájos és formai tekintetben is szépen egymáshoz simuló hangulat-festéseknek egész sora vonul el előttünk, majd lehelletszerű gyöngédséggel, majd erőteljes pathoszszal, még határozottabbá téve az igénybe vett eszközöknek (ének- és zenekar) a legfinomabbul mérlegelt változó alkalmazása által. Oly színdús gondolatbőség az, melyet még a legáldottabb lángész is csak ihlett perceiben képes foganatani s életre hozni.

Az erre következő rövid kartétel, æthericus színezetével

(«Freudig empfangen wir») szépen vezet át egy szélesebb mederben ömlő együttesre, melynek mesteri ellenpontozati szövését bámuljuk. Erélyes jellege, szinte realisticus hangulata, jelentős ellentétet képez az eddig hallott andalító zenéhez, mely sejtenünk engedi azt, mintha az égi szellemek énekéhez most már a földi lakók hymnusai csatlakoznának. E tétel befejezése után hosszabb szünetet kíván a zeneszerző, mintegy jelezni akarván ezen igen szerencsésen választott nyugponttal — a nélkül azonban, hogy a műnek szép folyása megszakíttatnék — hogy most a cselekvény eszmenyi színhelyének legmagasabb régiójába vonulunk, melylyel egyúttal a műnek szellemi csúcspontját érjük el.

A legmagasabb czellában időző Dr. Marianus az égboltozatra tekintve, maga előtt látja az egek királynőjét s szemei előtt föltáruul ég és föld mysteriuma. Csillagkoszorúban vonúl el fölötte a malasztteljes jelenség, melyben a költő az isteni megváltás közvetítőjét, a mindenséget magában ölelő kiengesztelő szeretet jelképét találja. Áhitatteljes dicsőítő ének lebben el ajkáról, áthatva azon mély, bensőségteljes rajongástól, mely zeneköltőnknek egyik legsajátabb, benne korán kifejlett vonását képezi. Mily egyszerűek az eszközök, melyeket a mester itt alakításában fölhasznál, mily egyszerű a gondolatmenet, s mégis ez a csodaszzerű hatás! Egy pár, részben sordinált vonós hangszer, egy néhány fuvóval együtt, melyek közül mint obligat hangszer előtérbe lép az emberi hanghoz legközelebb álló oboa és a folytonosan tört összhangokban kíséző hárfa: e kevés hangszernek művészies alkalmazása hozza létre ama mennyei színezetet, mely oly szépen illik a Dr. Marianus fellengző, ég felé emelkedett énekéhez.

A «Mater gloriosa» megjelenése számára tartotta fönna zeneköltő a legigézőbb, legmegragadóbb hangjait. Ezek valóban «szelíd, hatalmas égi zengzetek», a költő szavai szerint. Az egek királynője előtt térdelnek a kegyelemért esdeklő vezeklő nők. Ezek sorából három nő válik ki, három bibliai alak: a Magna Peccatrix, a Mulier Samaritana és a Maria Aegyptiaca, hogy kegyelmet és fölmentést kérjenek a szűzi királynőtől Margaretha számára. E tételnek szívreható esdeklő jellegét nehéz szavakkal leírni, hatását ép úgy az egyenletes rhythmusokban fejlődő harmonikai modulatiókban kereshetjük, melyek a bassushangok biztos szilárd alapján nyugosznak, mint a felső

hangnak szende, komoly színezetű dallamában, melynek ismétlésénél a női kar mintegy természetesen csatlakozik hozzá, hogy a három vezeklő nőnek kérelmét támogassa, fokozza. Mint rendkívül szellemes vonást kiemeljük még azon finom vonatkozást, melyet e tétel s egy későbbi nevezetes hely között észlelhetünk, tudniillik a befejező karnak költészete és egyszersmind zenei alapgondolata: «minden mulandó csak földi jelkép», melyet a zeneköltő az úgynevezett üres Quintintervallban haladó dallam által valóban a költővel congenialis módon fejezett ki, ennek mintegy előérzetét, sejtelmét találjuk itt halk pianissimóban. Sajátságos és meglepő hatást idéz elő azon körülmény, hogy a három vezeklő nő három különböző szöveget énekel egyidejűleg egy és ugyanazon, bár három szólamú dallamra, a mely mint együttes jelentkezik.

Margarethá-nak bensőségteljes kérelme: («Neige du Ohmgleiche») Schumann legszerencsésebb dal-alkotásaira emlékeztet s bizonyos vérrokonságban látszik lenni a *Frauentliebe und Leben* cyclus hasonlíthatatlan bájos dalaival; a «boldog ifjak» kara körmozgásban közeledve csatlakozik énekehez, mire a Mater gloriosa kegyesen válaszol: «Komm! hebe dich zu höheren Sphären» — a mint ott az althang hirtelen előáll a csengő sopran hosszú uralkodása után, s ehhez még a kíséretnek sajátos módon megkapó harmoniái, az örömhirdető trombitaharsonások: mindez olyan, mintha valami nagy idegen csillag tűné föl az égboltozaton és ragyogna nyugodt pompában. Dr. Marianus szólal fel ismét egy apotheosisban, mely voltaképpen egyetlenegy de ellenállhatatlan hatalommal feltörő fokozás, valóságos égi lépcső. Nem csodáljuk, ha azt olvassuk, hogy Brendel a *Faust*-zene első hallatára elragadtatva szépségétől, de mélyen meghatva azon vallásos ihlettségtől, mely abból kisugárzik, e művet jelölte ki mint olyat, melyből a jövő egyházi zenének ki kell indulnia.

Mit mondjunk a chorus mysticusról, melyet Schumann maga az egész mű legmagasabb csücsének nevez, Brendelhez írt levelében. Ünnepeles, magasztos pathos és titokzatos bensőség csodaszzerű vegyülete, mely Schumann divinatióját legszebb fényben tünteti föl. Ha a zenéről az állítattott, hogy a művészetek közt a legártatlanabb, mert képleten az erkölcsellennek kifejezésére, úgy merjük kimondani, hogy az ellenkezőnek kifejezésére igen is képes, midőn ily fölként papja szó-

laltatja meg a lantot. E zenének valóban ethicus tartalma és jellege van, reám legalább egy mély értelmű kinyilatkoztatás benyomását tette. Hogy itt is, e tételnél a transcendentalis jelleg mellett ne feledkezzünk meg a földi dolgokról, megemlítjük, hogy a mysteriosus, titokzatos hatás növelésére nagyban szolgál az a mesteri fogás, hogy az egész tételben határozott hangnem sehol ki nem mutatható, hanem különböző rokon hangnemek csillognak föl egymás mellett, sőt egyszerre, s tündökölnak opálszerű világításban. A jelentőségteljes szavak: «Minden mi földi, csak múlt jelkép» egyszerű ötöd hangköz (Quint-Intervall) motivumra vannak fölépítve, mintegy az örökkévalóság számára és a Coda tiszta, æthericus meneteiben pianissimiban hangzik el a karének.

Ezzel egy, szellemi és művészi jelentőségre egyaránt nagy és bámulatos mű, melyen szerzője hat éven át fáradozott, annyira be volt fejezve, hogy csak az egész művet megelőző zenekari bevezetés hiányzott. Düsseldorfban Schumann az 1851. év elején így nyilatkozott: «Sokszor meghánytam magamban a gondolatot, hogy a *Faustjelenetek*-hez nyitányt írjak, de azon meggyőződésre jutottam, hogy ez a föladat, melyet a legnehezebbek egyikének tartok, alig lesz megoldható kielégítő módon; nagyon is sok és óriási elemeket kellene legyőzni. De azért mégis szükséges lesz, a *Faust*-zene elé valami zenekari bevezetést bocsátani. Különben az egész nem elég kerekded és a különböző hangulatokat is elő kell készíteni. Csakhogy az ilyet nem lehet hamar összehevenyészni. Be kell várnom az ihlettség pillanatát, mikor azután gyorsan megy. Mint mondám, gyakran foglalkoztam a *Faust*-nyitány eszméjével, de hát mindekkoráig nem ment.»

Azonban évek multak el, mielőtt a mester ezzel elkészült volna s csak 1853-ban határozta el magát arra, hogy egy már előbb megírott vázlatot használjon föl e czélra. E nyitány fölött is, mint a *Faust*-zene számos részlete fölött különbözők a vélemények, de aligha tévedünk, ha e csakugyan vázaltszerű előjátékban a hanyatlás korszakának nyomait véljük látni. Azonban bármikép is vélekedjünk, ez utóvégre is másodrendű részletről, tisztelettel és kegyelettel illik azt fogadnunk, mint fenkölt és csak a lelki szenvedések súlya alatt megtört nemes szellemének, fájdalom, utolsó adományát.

Más kérdés az, hogy Schumann *Faust*-zenéjében meg

van-e oldva a föladat: Goethe művének megzenésítése? És erre nemmel kell felelnünk. Mert Schumann zenéje nem a Faust-eszme, nem is a Faust alakja, küzdelme, viszontagságairól zengi legmegragadóbb énekeit, hanem épen azon jelenetekhez van fűzve, melyek attól távol állanak. Schumann oratoriumot írt és nem drámai zenét. Ez utóbbit azonban a *Faustban* nem lehet nélkülözni. Sokkal jobban érezte drámai fogatkozásait, sem hogy megpróbálkozott volna a teljes drámai megzenésítésével. Ez utóbbi föladat máig sincs megoldva és valószínűleg nem is lesz megoldva azon időn belül, a meddig a mi láthatárunk terjed. Az a férfiú, a ki valamennyi közt legelsőnek lett volna hivatalva a munkára, a német zeneszerzők egyik legnagyobbika és századunk első drámai zeneszerzője, Wagner Richard, nincs többé és talán századok fognak múlni, míg a german faj hozzáfogható erős, nemzeti lényében gyökerező egyéniséget fog létrehozni, ki a Goethe *Faustjához* méltó zenét meg fogja írni.

A legújabb *Faust*-zene, mely csak a napokban (folyó év október 24-dikén) került színre a müncheni udvari színházban, Zöllner Henrik *Faust* című zenedrámája. A zeneszerző a *Faust* első részére szorított, melyet eredeti szövegében használ föl, de jelentékeny kihagyásokkal. A Prolog az égben képezi a bevezetést, az első fölvonásban találjuk Faust monologját («Habe nun, ach! Philosophie» stb.) a föld szellemének megjelenését és a husvét reggeli jelenetet az angyalok karával. A második fölvonás két részre oszlik: a sétat jelenet és Mefisto megidézése Faust dolgozó szobájában valamint a kettő közti alku képezvén azoknak tartalmát. A harmadik fölvonás Gretchen megjelenésével indul meg, s majdnem párhuzamosan foly tovább Gounod operájának módjára. A kerti jelenetből csak egynéhány (negyven) sor maradt el, a többi mind az eredeti szöveg, sőt megtoldva még négy sorral, melyet Goethe *Faustjának* valamennyi kiadásában hiában keresnénk. Ez tudniillik ama négy verssor, melyet Goethe Radziwill herczeg számára — ki tudvalevőleg szintén zenét készített a *Fausthoz* — hozzá toldott és mely ekként hangzik:

«Sag' wer hat es uns gegeben,
Dieses Leben?
Niemals wird es uns genommen,
Dies Willkommen!»

Ez után következik az eredetiben: «Ihr Ende würde Verzweiflung sein. Nein, kein Ende! kein Ende!»

Ennek a négy versornak megzenésítése az, mely a zeneszerzőnek legjobban sikerült egész művében. És itt nem tehetjük, hogy reá ne utaljunk arra a különös viszonyra, mely szerintünk zene és költészet közt fönforogni látszik. Mennél mélyebb, költőibb, magasztosabb a szöveg, annál inkább áll ellent a megzenésítésnek; mennél fölületesebb, hogy ne mondjuk üresebb, annál meglepőbben simúl a zenéhez! Egyedül a zenész illetékes annak megbírálásában, hogy valamely szöveg zeneképes-e. Midőn Scribe egyszer falun, társaságban volt, sajtáságos magyarázatot adott e fölfogásnak. Kinyitotta a kertre nyíló ablakot, égnék mutatott és ekként szól barátaihoz: «Nézzétek a szép holdat! Ha én most elkezdenék szavalni: ««Jer, oh hold és tedd kezedet szívemre!»» úgy-e az rettenetesen ostobának tünnék föl nektek — no hát megengedem, hogy ez ostoba, de zenére rendkívül alkalmas!»

Zöllner zenedrámájának negyedik fölvonása egy merész ugrással reátér a «Mater dolorosa» előtti jelenetre. Következik a Valentin epizódja, a legszükségesebbre összeszorítva és a tömlöcz-jelenet Faust és Gretchen apotheosisa.

Magát a zenét tekintve, nem fogunk tévedni, ha azt a középértékű karmester-zene kategóriájába igtatjuk. A karéneken meglátszik a dalárda-chablon, kivéve talán a szellemek karát («Schwindet ihr dunklen Wölbungen droben»), a magánének pedig, akár a leleményt, akár a kifejezés erejét nézzük, messze mögötte marad az elődök műveinek. Mindazonáltal mint első kísérlet, mely tisztán Goethe szövegére készült — bár, mint mondák, kihagyásokkal — nem érdektelen jelenség a *Faust*-zenék sorozatában.

SCHÜTZ MIKSA.

KÉT FIAM.

I.

Áldott legyen arany szived,
Verése csupa szeretet!
Jól hánsz a szegény beteggel,
Ágyamnál ért ím a reggel.
Párnámat megigazgatod,
Homlokomat simogatod.
Egyik perczben könnyed csillan,
Másikban mosolyod villan:
Az egyikben vigasztalnál,
A másikban megsiratnál.
Megölellek, megcsókollak,
Oh hogy olyan árván hagylak!
Szegény vagyok, beteg vagyok,
Nemsokára meg is halok.
Nem hagyhatok hirt, kincseket,
Csak egy forró áldást neked,
A mért szegény bús fejemet
Hű sziveden pihenteted.

II.

Én kicsinyke hervatag virágom,
Gyöngé hajtás kettétörött ágon,
Beteg fiam, éretted könnyörgök,
Az irgalom zárt kapuján zörgök.

Uram Isten, kiáltok a mélyből,
 Ki lesújtál és nem emelél föl,
 Megtapodtál méltó haragodban :
 Szívem, szivünk bűnbánatra dobban.

Oh ha egykor — hova kelle lennünk! —
 Hija volt a szeretetnek bennünk,
 S nem látva a felhőket felettünk,
 Múltat, jövőt egyaránt feledtünk :

Vezeklünk ím ; tekints ránk, emelj fel,
 Tele vagyunk újra szeretettel,
 Könnyeinkben csörgedez ki árja,
 Bocsánatod, irgalmatod várja.

Kis fiunké mind ez a szeretet
 Követidet : sötét éjjeleket,
 Bús napokat, kérdezd ki felőlünk,
 Hogy igaz-e, hű-e vezeklésünk.

Nem magunkért kiáltjuk az eget,
 Mi arassuk, a mit kezünk vetett,
 Büntess tovább, szenvedtünk, szenvedünk :
 Csak gyógyítsd meg kis beteg gyermekünk.

Zudíts reánk szelet, vihart, örvényt,
 Csak engedd el a kegyetlen törvényt,
 Tegy kegyelmet, igazságod előtt :
 S ne büntesd a fiúban a szülőt.

BEÖTHY ZSOLT.

TENNYSON KIRÁLY-IDYLLJEIBŐL.

A SZENT GRAL.

Harczok zajától s torna és csaták
Hős-tettitől a jó Sir Percival,
Kit Arthur s hősei a Tisztának neveztek,
Ima s zsolozsmák s bőjt és alamizsna
Gyakorlatára tért s a sisakot
Csuklyára váltva, távol Camelottól
Zárdába ment, — s ott nemsokára meghalt.

S egy szerzetes-társ ott a többi közt,
Ambrus barát, ki mind fölött szerette
S tisztelte őt, s szeretet által oly
Utat nyitott szívébe, mely kinyomta
Az abban élő régi szenvedélyt,
Hogy helyet adjon a következőnek —
A mint a hős halálának nyarat
Előző april reggelén, egy agg
Jávorfá árnyán ültek, mely a zárdát
S őket befődte félig, duzzadó
Hajtásival, — így szólt Ambrus barát :

«Öcsém, e jávort én duzzadni láttam
Minden tavasszal, félszáz éven át.
Mert soh'sem ismerém a külvilágot,
S nem jártam a korláton kül; de te,

Mikor közénk jövé, mozdúlatod,
 Szavad elárulá a lovagot,
 S fölismerém, hogy Arthur udvarából
 S övéi közül való vagy; mert akár
 Jó légy, akár rossz, — mint a pénz, akár
 Igaz, akár hamis, a fejdelem
 Képét viseli lapján. Szólj tehát,
 Mi úze a Kerek-asztaltul el,
 Szólj: földi szenvedély volt-é az ok?»

— «Nem, szólt a hős, ily szenvedély nem üz.
 De sőt a szent Grál drága látománya
 Vont engem el hiúság s földi dics
 Vetélyitől, melyek támadni és
 Sarkalni szoktak tornáinkon (a hol
 Hölgyek lesik: ki nyer, ki veszt) s azok
 Pazaltatják velünk a szellemi
 Erőt, mit égre kén' fordítanunk.»

Szólt a barát: «A szent Grál! Azt hiszem,
 Az ég szemében itt üdék vagyunk, de
 Máskép igen is elpenészedünk
 (Értvén a külvilági dolgokat);
 Azonban egy közületek való
 Lovag, ki vendégünk volt egyszer, az
 Beszélt nekünk a refectoriumban
 Erről; de oly busan s halkán beszélt,
 Felét se' értők. Mondd mi az? Káprázat?
 Egy kehely árnya, mely föl- és letűn?»

«Nem úgy, barát! nem árny s káprázat az»,
 Szólt Percival. — «A kehely az maga,
 Melyből Urunk ivott övéivel,
 Vég-vacsoráján. Ezt Arimath áldott
 Földérül, a gyásznapi után, melyen
 A holtak fölkelének Moriáhban,
 A jó szívű szent, arimathi József
 Magával hozta Glastonburybe,
 Hol a tövis karácson hajnalán
 — Urunkra emlékezve — kivirágzik.

S nagy ideig maradt itt. És a ki
Látá vagy érinthette csak, hit ált'
Egyszerre meggyógyult minden bajából.
De elfajult a kor ugyannyira,
Hogy égbe vitették a szent kehely
S eltűnt e helyről.»

Erre a barát:

«Vén könyveinkből azt én is tudom,
Hogy József itt járt Glastonburyben,
S itt a pogány fejdelem, Arviragus,
Mocsár-szigetjét adta néki, hogy
Építne rajt', s ő ágfonatbul ott
Kis árva szentegyházat épített.
Erről beszélnek könyveink, de melyen
Hallgatnak a csodáról, legalább
Mit én olvastam bennök. — S mai napság
Ki látta e szentséget legelőbb?»

«Egy nő — viszonzá Percival — apácza
S pedig saját testvérem, vér szerint;
S ha szent leány koptatta valaha
Térdével a követ — szent lány bizonynyal,
Bár soha lány, mint ő — ifjonta még
Mint serdülő — nem ége lángolóbb
Szerellemmel férfiért, de megcsalódva:
Szerelmét égre fordítá s a szent
Dolgokra, mint vezeklés, böjt, ima,
És alamizsna. Ám az udvari
Botrány, az Arthur s Kerek-asztala
Ellen való bűn s a parázna faj
Rút híre öt apácza létire
Szűk kamarája vas rostelyin át is
Elérte — s ő csak annál jobban böjtölt
S imádkozott.

«És a barát, kinek

Meggyóna bűneit, vagy azt, a mit
Szűz tisztasága bűnnek tartá, egy
Közel száz éves agg, sokat beszélt
Előtte a szent Grálról, úgy a mint

Öt vagy hat öltön, száz-száz évesen,
 Urunk korától fogva fönmaradt
 A hagyomány. S midőn Arthur király
 Megalapítá Kerek-asztalát,
 S egy kis időre minden férfi szív
 Megtisztula, bizonynyal azt hívé:
 Hogy most a szent Grál újra visszatér. De
 A bűn kitört. — Ah, édes Krisztusom,
 Vajh' térne vissza s gyógyvitná meg a
 Világot bűniből! — «Oh jó atyám,
 — Kérdé a lyány — vajon ha bőjtölök
 S imádkozom, megjö-e arra?» — ,Nem,
 — Felelt az agg — bár nem tudom, mivel
 Szived oly tiszta, mint a hó! — S a lyány
 Imádkozott s bőjtölt, a míg a nap
 Át nem sütött s szél át nem fűtt a testen,
 Ugy elfogyott, hogy öt meglátva, szint'
 Azt hittem: a szellő elfűjja tán.

«Mert egy nap' értem küldé, hogy beszélni
 Kiván velem. S a mint beszélni kezdé,
 Szeme szokatlan fényben ége s oly
 Képzet fölött csodás, oly mennyei
 Szépségü lön, és szóla: «Percival,
 Én drága bátyám, halld: látám a Grált!
 Mert éjnek évadán riadva, hangot
 Hallék, minő ezüst kürt hangja voln',
 S gondoltam: Arthur nem szokott vadászni
 A holdvilágon. És a gyöngé hang,
 Távolból, egyre növe, jött felém.
 És soha hárfá, sem kürt, mit kezünk
 Penget vagy ajkunk fú, oly hangokat
 Még nem adott, mint e varázs-zene.
 A' perczbe' czellámon hideg ezüst
 Sugár hatott át s e fénylő sugár
 Fonalán lebegve jött felém a
 Szent Grál, vérpirosan, dobogva mint
 Élő szív, és piros fénynyel egész
 Falam' elönté. Elhalt a zene,
 Eltűnt a Grál, halványra vált a fény

S a falrul ejbe halt a rózsá-szin.
 Így hát a szentség köztünk van megint!
 Bátyám, imádkozz' és börtölj te is,
 És mondd lovagtársidnak is, hogy ők is
 Börtöljenek és imádkozzanak,
 Ha tán a látományt ők is, te is,
 Megláthatnátok s a bűnös világ
 Meggyógyulhatna újból általa!»

«S a sápadt lyányt elhagyva, elbeszéltem
 Mindenkinek s magam szünetlenül
 Imádkozám s börtöltem és közülünk
 Sokan börtöltek, egy hétig s tovább,
 A míg kibirták, és imádkozának,
 Várván: ha tán meglátnák a csodát.

«S volt egy közöttünk, a ki hófehér
 Ruhába' jára mindig, Galahad.
 „Adj' Isten, oly jó légy mint szép vagy!“ így
 Áldá meg Arthur, hogy lovagnak ütte.
 S oly ifjan senki sem lett még lovag,
 Mint Galahad. S e Galahad, mikor
 Hallá hugom látását: igazán
 Elrémitett; szeme egészen az
 Övé, a húgomé lett, annyira,
 Hogy jobban a testvére volt magamnál.
 Testvére néki nem volt, sem fi, sem lyány;
 Voltak, kik a Lanc'lot fiának mondák,
 Mások, hogy bűv szülöttje — csácsogók,
 Mint a madár, mely föl s le, légy után
 Röpkedve, tátja száját, s füttyörész.
 Honnan vevék, nem tudni, ezt a szót;
 Mert hát mikor volt Lanc'lot csapodár?

«De ő, a sápadt lyányka, lenyirá
 Fejérül azt a dúsgazdag haját,
 Mely lábainak selyem-takaróul
 Szolgált, s belőle hosszú, széles és
 Jó kard-kötöt font, melybe még ezüst
 S piros fonállal jelvényt himezett:

A vérpiros Grált ezüst sugaron
 És a lovag-gyermekek felköté,
 Mondván : „Szerelmem, lovagom, dicső
 Szűz vőlegényem, a kinek szerelme
 Egy az enyémmel — ezt neked fonám !
 S én szűz, tenéked szűznek, felkötöm.
 Menj s lásd meg azt mit én láttam vala.
 Törj útat addig, hol a mennyei
 Városba' majd királylyá koronáznak.
 S ezt mondva, szeme halhatlan tüzét
 Rajt' átlövellé, eljegyezve őt
 Magának — és belé fuvallva lelkét,
 Hogy hűn az ő hitében.

«Erre aztán
 Csodáknak éve jött. Oh bátya, halld.
 Termünkben egy üres szék álla, mit
 Még életébe' Merlin készített volt,
 Csodásan kifaragva ; s a csodás
 Alakzatok közt, kigyó-módra ment,
 Kitől sem értett nyelven, egy írás.
 S Merlin «veszélyes széknek» nevezé azt.
 Veszélyes, jóra, rosszra. Mert ki abba
 Ül — így beszélte — elveszté magát.
 S ő tévedésből egyszer bele ült
 Saját székébe — s veszve lőn. De most
 E Galahad, hallván a jóslatot,
 Szólt: „Elveszítve, megmentem magam' !»

S egy nyári éjjel, épen vacsoránál
 Ülénk a nagy teremben s Galahadnak
 Merlin székébe ülni vágya jött.

Egyszerre, a hogy ültünk, a fedél
 Ropogni és repedni kezd, szakad,
 Nagy szélfuvás zendül, a menny dörög
 Fejünk fölött s nagy csattanás esék.
 S a szélfuvásban, át a csarnokon,
 Hétszerte fényesb fénysugár a napnál
 Lövelle s a sugár hosszán alá
 Suhant a szent Grál, fényfelhőbe fődve,

De nem láttuk ki hozza — s eltünék.
 S minden lovag dicsfényt kigyúlni látott
 Szomszédja arczán — és fölugra mind,
 S egymásra némaként meredve állt — mí
 Én, visszakapva hangom', esküt eském.

«Nagy esküt eském hallatokra, hogy
 Mivel a Grált nem láthatám magát
 (Csupán a felhőt, mely földé) — egy év
 És egy napig nyeregben ülök, azt
 - Keresve, míg föl nem találok és
 Nem látom úgy, mint látta apácza-húgom.
 És Galahád is szint' ugy esküvék,
 S a jó Sir Bors, Lanc'lot-nknak öcscse, és
 Lanc'lot maga s még többen, esküvének,
 S esküdt Gawain, még jobban, mint a többi.»

Ambrus barát pedig kérdezve szólt: ~
 «S Arthur király mit szólt? Esküdt-e szinte?»

«Nem, Percival mond, mert király-urunk
 Nem volt jelen. Mert az nap hajnalán
 Egy gaz haramja barlangjából ép'
 Egy meggyalázott lány szökött ki és
 Esdett segélyért; ragyogó haját
 Sár rútitá, két habfehér kara
 Véresre tépve tüskés vadszedertől
 S ruhája megszagatva, mint kötél-
 Vesztett vitorla a viharban. És
 A király fölállt s sietve ment tova,
 Szétverni azt az undok kast, hova
 Vad méhek ilyen mézet hordanak.
 — De néki is volt része a csodából.
 Mert a setétlő réten, Camelot
 Felé a mint jött, fölpillantva, szólt:
 „Ni! csarnokunk mily égi háboru
 Füstjében áll! Uram, ne add, hogy őket
 Ott érte voln' a villám!‘ Mert szerette
 E csarnokot, hol annyit lakozék
 Vitézivel, s melynél a föld színén

Nem volt dicsőbb. — Oh bátya, vajha csak
 Láthattad voln' e büszke csarnokot,
 Melyet Arthurnak Merlin épített!
 Mert Camelotnak összes szent hegye
 S a gazdag város, minden födele-
 S bástyái- és tornyával, és körül
 A sik mező, erdő, berek, patak,
 Mind e dicső csarnok lépcsői csak.
 Négy szobor-öv, sok titkos jel-írással
 Átszöve, vette füzéreként körül.
 A legalsón: emberölő vadak,
 A másodikon: vad-irtó emberek,
 A harmadikon: kész hősök, férfiak,
 A felsőn: szárnyat hajtó emberek;
 És mind fölött: az Arthur szobra állt,
 A Merlin műve, koronásan és
 Szárny-hegygyel a sark csillaga felé.
 Arczczal keletre néze a szobor;
 Korona s szárny aranyból; s csillogott
 Nap-keltekor, hogy a mezőbe lenn
 A nép — melyet pogány pusztíta, dúlt —
 Látván, kiálta: „Még is van királyunk

«S ha, bátya, láttad volna belsejét:
 Nem volt a földön csarnok ily magas,
 Se tágas. Rajt' tizenkét ablakon,
 Tűzben szinezve, Arthur harczai.
 És a mi napfény ömlik a fedélre,
 Arthur tizenkét harczán át szűrődik
 Termünkbe. Egyik, a keleti végen,
 Hegy s tó körrajzait mutatja, hol
 Excaliburt, kardját, találja Arthur,
 S egy, nyugaton, amazzal szemben ép',
 Űres... S ki fest reá s mit és mikor?
 Egykor talán, ha vége harczainknak,
 Ott lesz — hogy Excaliburt eldobja majd!

«Sietve vágatott hát a király;
 Remegve, hogy Merlin dicső műve
 Nem dől-e, mint egy álom, semmibe,

A mit se bánó tüztől fölemésztve?
 Bevágtatott. Én, rátekintve, az
 Arany sárkányt fején lángolni látám;
 Nyomába' hadja, melylyel szét veré
 A barlangot, füst-fogta képpel és
 Kicsorbúlt fegyverekkel; benn pedig
 A látománytól égő arczaink
 Fénylettek; és ő — legközelb levén —
 Így szóla hozzám: „Percival (mivel
 Mind zajgtak, egyik esküvék, a más
 Amannak ellentmonda) — szólj, mi ez?”

„S oh bátya, a hogy elmondám mi történt,
 A húgom látományát, és a többbit:
 Az arca elsötétült; — másszor is
 Láttam, ha egy-egy hős-tett kárba ment,
 Arczát így elborúlui — s „Jaj nekem,
 — Szólt — fiaim! ha én itthon vagyok:
 Nem esküdtétek volna ezt az esküt!”
 Merészen így feleltem: „Itt ha vagy,
 Te is, királyom, így eskél vala’.
 — „Jó, jó — felelt ő — ily merész vagy és
 A Grált nem is látád!”

— „Nem én, uram!

Hallám a hangot és látám a fényt;
 De mert a szentséget nem láthatám:
 Megesküvém, hogy fölkeresem azt.’
 S mikor kikérde sorban és egyenként:
 Látá-e valamelyik? így felelt
 Mind: „Nem uram, s azért ép’ esküvénk!”
 — „No hát, így szóla Arthur, láttatok
 Egy felleget — s mit látni mentek a
 Pusztába, bujdosóba?”

Galahád

E szóra, harsány hangon, mely a termen
 Áthatva ért Arthurhoz, így kiálta:
 „De én, Sir Arthur, én látám a szent Grált,
 Én láttam a Grált s hallám a kiáltó
 Szót: Galahád, oh Galahád, kövess!”

— Galahád, Galahád — szólt a király
 Neked való a látás, nem ezeknek.
 Te s szent apáczád, ti jelt láttatok,
 — Mert, Percival, nincs szentebb, mint hugod —
 Jelt, mely a Rendet, melyet alkoték
 Felbontja. Ám ti, kik csak a kolomp
 Után indultok (mert szigoru volt
 Lovagjaihoz olykor a király)
 Hahó-kiáltást hogyha hallotok,
 Tele torokkal mind utána bögi.
 Lanc'lot csak egy van; ő egyszerre öt
 Vitézt legyőzött; és minden suhancz,
 Már Lancelotnak képzeli magát,
 Mig egy legyőzi s megtanítja — és ti
 Kik vagytok? Galahádok? Nem, de sőt
 Még Perciválok sem, (mert a királynak
 Tetszék azonnal Galahád után
 Sorozni engem); nem, mindössze is
 Jó bajnokok, kik az igaz ügyért
 Harczolni tudtok, és a pártütőt
 A földre nyomni, bátor lovagok, kik
 Tizenkét nagy csatában az erős
 Fehér lovat*) saját istentelen
 Vérével festettétek. S most, hogy egy
 Látott, a többi vak mind látni vél.
 De szent az eskü, ha kimondva — hát
 Csak menjetek. Azonban, oh vitézim,
 — Mert tudjátok, hogy országombul a
 Jaj mind e csarnokig hat — mennyi hős tett
 Alkahua, nem levén ti oldalamnál,
 Lesz elszalasztva! mig ti kósza fény
 Lidérezit üzitek, mocsár fölött!
 Közületek némely, de sőt a legtöbbl
 Nem is jó vissza, — tán igen setét
 Jósnak tünöm fel — ánde jöjtek
 Még holnap reggel végső daliás
 Találkozásra, hogy királyotok,
 Mig elhagyjátok s útra keltek, együtt

*) A pogányság.

Láthassa megtöretlen hős erőtök'
S örüljön a Rendnek, melyet alkotott.'

«Így másnap keltekor, Arthur körül
Asztal-vitézi összegyülve mind
Oly hősi tornát csaptak, a minőt
Arthur idétte Camelot soha
Nem láta még. És Galahád, meg én,
Föllekesítve látásunktól, annyi
Hőst leteríténk, a néző tömeg
Hogy a sorompót majd betörte, fönnen
Kiáltva : Galahád és Percival!

«Másnapra virradólag azután
— Ismerned kéne, bátya, Camelot-t,
Ez ős királyi vártát, olyan ó
Falakkal és tornyokkal, hogy maga
Arthur király is felté, összedül,
Mert tornyain, hogy a magasban ingtak,
Fej állt fejen, előhajolva, hogy
Lássák az indulást, lentebb a dús
Erkélyek, asszonyokkal telve, a
Korhadt falakba párkányként berótt
Kő-talpaiknak erejét ugyan
Próbára tették, míg előnkbe jég-
Verésnél is sűrűbb virág-eső hullt ;
S gyerek, suhancz, lóháton a kiálló
Sárkány-, kigyó-, gyík-, hattyu- és oroslány-
Csodák nyakán, verdeste tenyerét,
Nevünk' kiáltva egyenként s reá :
,Isten vezessen !' — lent pedig az utczán
Hölgyek s leventék, gazdag és szegény,
Mind sirt, maga királyunk fájdalomtól
Nem tudva szólni — s a közép teren
A szép királyné, a ki Lancelot
Mellett lovagla, fenhangan zokogva
Ugy jajgatott: ,Jaj, bűneink miatt
Jött ránk e végzet!' — míg elértük a
Külső kapút, min Arthur harczai

Voltak kivésve jelirással — ott
Elválva ment ki-ki a maga útján.

«Jó kedvbe' voltam; büszkén gondolék
Hőstetteimre: láncsám hány vitézt
Teríte porba, hány hires nevet
A máj tornán! — és az ég soha
Oly kék, a föld oly zöld nem vala még;
Tánczolt a vér erebben, érezém
Hogy feltalálom a szent Grált, fel én!

«Aztán király-urunk baljóslata,
Hogy sok közülünk csak lidérczet üz,
Szívemre szállt nehéz felhő gyanánt.
S mind a mi rosszat életembe' szóltam,
Vagy gondolék, vagy tettem, rám zudult
Kiáltva: «Ily út nem való neked!»
S szemem' fölvetve, egyedül lelém
Tüskés homok-siványon magamat,
S halálos szomjat érzék s magam is
Azt mondtam: «Ily út nem való neked!»

«Tovább lovaglék; s mikor azt hívém
Szomjam megöl, mély völgyet értem és
Benn' patakot, melynek gyors sodra egy helytt
Fehér fodorral szüntelen keringelt,
Szemet s fület kápráztatón. A viz
Partján meg alma-fák, mikről a völgybe
S a partra hullt az alma. Itt fogok
Pihenni — mondám; — nem nekem való
E vállalat. — S mig a patak vizét
Ivám s evém az almát: hirtelen
Csak ködbe oszla minden — s ott valek
Magamba', szomjan, a tüskés siványon.

«Aztán egy asszonyt láték, fonva, egy
Ajtóba'. Csinos volt a ház, hol ült;
S a nő alakja és tekintete
Ártatlan és kecses. S fölállta s tárt
Karokkal jött elem, azt mondva mintegy:

„Maradj!” — s a mint érinteném : az is
Csak ködbe oszlott s eltűnék ; s a ház :
Rogyott kunyhócska, benne csecsemő,
Meghalva — és hogy rá nézék : az is
Porrá omolt — s megint magam valék.

«Tovább lovaglek s szomjam egyre nőtt.
Most sárga fény cikázék az egen,
S hol lecsapott, a lenn szántók közé,
Szántó a szántást abba hagyta és
A földre dobbant ; hol sajtárra villant :
Fejő lány abba hagyta a fejést,
És lebukott ; s én nem tudom miért,
Azt gondolám : nap kél, holott a nap
Fenn volt. Azonba’ szembe jöni egy
Arany pánczélu hőst láték, fején
A drága köbe’ fénylő sisakot
Arany korona körzé és lovának
Arany szerszáma messze csillogott.
S a mint közelge, szinte megvakított,
S úgy képzelém : ez a világ ura,
Oly szertelen volt. S mikor azt hívém
Hogy eltípor : felém közelgve im
Karját kitárá hogy majd átölel.
Felé menék, hogy érintsem ; s az is
Csak ködbe tűnt — s megint magam valék,
Fáradva, szomjan a tuskés siványon.

«Tovább haladtam s nagy halmot lelék
És tetején kerített város állt,
Égnek meredt csodás csúcs-tornyival,
Kapúiban tolongó sokaság
Kiálta rám : „Légy üdvöz, Percival,
Te leghatalmasb, legtisztább lovag !”
Örvendve közeledtem — ámde fõnn
Embert se, hangot sem lelék. Odább
Egy város romjain vitt útam át,
S látám hogy egykor itt ember lakott,
De csak egyetlen egyet leltem ott,
Egy szörnyü vénet. Attól kérdezém :

Hol a vidám tömeg, mely üdvözölt?
 De ő alig bírt szólni; fuldokolva
 Kérdé: „ki vagy s hová való?” s a mint
 Ezt mondta, porba omlott s eltűnék.
 S magam valék megint s fájdalmasan
 Mondám: ha meglelem magát a Grált
 S hozzá nyulok — az is porrá omol!

«Mely völgyhez értem onnan, szint' olyan
 Mélyhez, minő magas a domb vala.
 S legmélyin egy kis kápolnát lelek!
 Remete-lakban remetét, kinek
 Elmondva látományim', így felelt:

„Fiam, szivedben nincs igaz alázat,
 E fő erény, mely anyja a többinek.
 Mert hogy Urunk magát a földi létre
 Készítve, minden égi diest letón:
 „Vedd öltönyöm' — szolt Az — mivel tied,“
 S alakja oly csodás fényben sugárzék
 Hogy káprázott az angyalok szeme.
 S a földre is kísérte az Urat,
 Hulló csillag gyanánt maga után
 Vonván Kelet ősz fürtü bölcsességét,
 De őt nem ismerted te; mert hogyan
 Gondolkodol erényid- s bűneidről?
 Te nem vesztéd el, hogy megtartsd, magad'
 Mint Galahád. — S alig végzé szavát:
 Ezüst páncélban im szemünkbe villant
 Sír Galahád, láncsát eresztve a
 Kápolna ajtajának és belépett.
 Könnyörögve térdre omlánk. Szomjamat
 A remete megoltá — s én csupán a
 Szent jeleket látám az áldozásban.
 De Az: „Nem láttál semmi mást? No, én,
 Én Galahád, látám a Grált, a szent Grált,
 Hogy az oltárra szállt; s egy gyermek égő
 Arczát is a kenyérben — s újra eltűnt.
 Ide követtem; mert mióta húgod
 Először megtaníta látnom e

Szentséget, solise csalt meg; szüntelen
 Elöttem áll, tisztán, födetlenül;
 Naponta halványabb, de éjjelente
 Mint vér vörös; sötét mocsár fölött
 Suhanva: vérvörös; kopasz tetőn,
 Vagy álvó tenger színén: vérvörös.
 S erőt merítve ebből, csak menék,
 Minden gonoszt legyőzve mindenütt,
 Pogány országon át s meghódítám,
 Pogány csordákkal küzdve s leverém;
 És minden akadályon áttörök,
 Erőt merítve ebből. Ám időm
 Sürget s megyek; mert vár, ki engemet
 A lelki városban megkoronáz.
 De jőj te is, a látományt utána
 Te is meglátod ám'.

«S míg így beszélt,
 Szemét szegezve rám, erőm fölötti
 Erővel úgy vont, mig nem egy levék
 Vele s hívém mit ő hűn. És midőn
 Alkonyra szállt a nap, megindulánk.

«Egy halom állt, oly meredek, hogy azt
 Gyalog mászhatni meg csak; vizmosás
 Száz mély barázdát vága rajta, fönn
 Vihar; s a mint fölértünk: körülünk
 Vész és halál; minden perczen kicsillant
 Meg' elsötétült, oly gyorsan követték
 A villanások egymást, jobbra-balra
 Lecsapva, mig körül a vén rohadt
 S reves fatörzsek lángot fogtak; a
 Mélyben pedig, meddig csak a szem ellát,
 Mindkét felől setét bűzös mocsár,
 Itt feketés, ott csontoktól fehérlő,
 S nem járható — ha valamelyik ő
 Király nem épített voln' rajt' utat,
 Melyen, hidakkal összekötve, sok
 Ezernyi pillér fut a tengerig.
 És Galahád ott hidról hidra lépve

Rohant — s a mint egy hidon áthaladt :
 Az tűzbe lobbant s eltűnék, habár
 Követni vágytam volna. És fölötte,
 Háromszoros magasban, meghasadt
 Az ég s olyan sűrűen villámla, mintha
 Most buktak voln' alá az angyalok.
 S egyszerre megpillantám őt a nagy
 Sik tengeren ezüst fegyverzetében,
 Mint tiszta fényű csillagot ; feje
 Fölött a szent edény, fehér biborba
 Vagy fény-felhőbe rejtve, lebegett.
 Kápráztató sebességgel rohant a
 Hajó — ha az volt, mert nem láthatám
 Honnan jöve. S a mint az ég megint
 Nyílt s villogott dörögve : mint ezüst
 Csillagot úgy látám ragyogni őt.
 S vitorlát vont-e a hajóra, vagy
 Mint egy madárnak annak szárnya nőtt ?
 Röpült — s fölötte függ a szent edény,
 Pirosb mint rózsza, látnom azt gyönyör.
 Mert most tudám, hogy leple már lehúllt.
 S a hogy megint villámla s nyílt az ég :
 A legkisebb kis csillagot leszállni
 Látám a földig — s túl rajt' egyenest
 A lelki várost, büszke tornyai-
 S kapúival, mint fénylő gyöngy-szemet,
 — Nem is nagyobb, bár mindannyi szent
 Ott él — a tengerből kiemelődni.
 S a csillagról a várost rózsza-szin
 Ömölte el, és abban lakozék,
 És jól tudám hogy a szent Grál az, és
 Azt földi szem többé nem látja meg.
 Most megeredtek az ég árszél,
 Zuhogva a mélybe ; s hogy' juték a vészes
 Tetőn át : nincs fogalmam. Azt tudom, hogy
 Hajnalra a kápolna előtt valék,
 S a szent embertől átvevén lovam',
 S örülve hogy több látomány nem ijeszt
 Már : visszatértem, a honnan jövök,
 Arthur királyom vár-kapúhoz. »

— «Öcsém, kérdezte Ambrus, mert valóban
 Vén könyveinkben, — megláthatd magad —
 Habár a szent Grálról nem szólnak is —
 Szintúgy nyúzsögnek az ilyes csodák,
 Miket gyakorta olvasok, — holott
 Nekem csupán a breviarium
 Megy könnyen — míg fejem bele nem szédül
 S aztán lemék a kis falúba, mely
 Mint fecske-fészek van e vén falakhoz
 Tapasztva s elvegyülök népe közt;
 Ismerve valamennyit, mint juhász
 A juhait, s minden titkát szivöknek,
 Magam' vén asszonyok beszédivel,
 S ki van beteg — kinek fáj a feje —
 Jó a foga — vagy fekszik gyermek-ágyat —
 Elmúlatom, s egy-egy tréfás szavon,
 Mely itt születve, félmérföldnyire
 Értelme sincs, mint könnyü buborék
 Kelvén s enyészvén, — vagy a piaczi
 Pletykákon, — mint kis ember, kis világom
 Minden zugában örömet találva,
 Még tyúkjai- s tojásaikban is —
 Öcsém, de mondd: Sir Galahád-kivül
 Utadban árnynál nem látál-e mást,
 Férfit vagy asszonyt?»

Erre Percival:

«Annak, kit ily eskü köt, férfi, nő
 Mind csak merő árny. Oh de bátya, mért
 Akarsz úgy megalázni, hogy bevalljam
 Mint tántorodtam el czélotmtól és
 Eskümtől? — Mert hogy annyi éjen át
 Csiga- s kigyó s gyík háló-társa voltam,
 Fűben s bozótban, s elsoványodám,
 Sápadt levék s a látomány csak nem jött:
 Tekintetes városra bukkanék,
 A melynek egy nagy ház állt közepén.
 Oda menék s ott minden fegyverem'
 Szép lányok elszedék, mind olyanok
 Mint a virág; s hogy a csarnokba be

Vezettek, hát a kastély asszonya
 Nem más, a volt ép', az egyetlenegy
 Kiért szivem valaha dobogott.
 Mert rég, mikor kis apródként az apja
 Házába' voltam, és ő kis leány,
 Szivem csak érte ége. Ám mi ketten
 Csókot vagy esküt nem váltánk soha,
 S most újra föltaláltam; az alatt
 Ő férjhe' ment, s a férje meghala
 És földé kincse mindét ráhagyá.
 S míg ott mulattam, mindennap dusabb
 Lakmát adott elém mint azelőtt,
 Mert szíve vágya hozzám az maradt
 Mi rég. Míg egy szép reggel, a midőn
 A vár alatti kertet öntöző
 Patakcsa partin járdalék, elém
 Került s a legnagyobb lovagnak és
 Hősnek nevezve, megölelt s az első
 Csókkal magát és mindenét nekem
 Ajánlta föl. S eszembe ötle most
 Az Arthur jóslata: hogy közülünk
 Többen csalárd lidércz után futunk.
 S a szent czél bennem elhalványula.
 Most népe főbbjei élembe jöttek,
 Esengve térdel s szóval: „Hiredet
 Hallók, te vagy legelső bajnokunk,
 Úrnónk beszélte és mi elhivők.
 Vedd nőül asszonyunkat, légy urunk,
 S hazánkban úgy tartunk, akár csak Arthurt.“
 — Oh bátya, jaj nekem! Egy éjen át
 Égett szivemben esküm; s fölkelék
 S futottam — ám jajongva, sirva és
 Magam' s a szent Grált és mindent gyűlölve
 Ő rajta kívül . . . De mikor utóbb
 Galaháddal találkozám: vele
 S a földön semmivel se' gondolék!»

S szólt a barát: «Szegény ember, ha fagy,
 Kis tüzzel is beéri; s én ilyen
 Vagyok, kivel nem gondol senki sem.

Az eget áldom, hogy közénk vezérle,
 Szegény házunkba téged, társaim hol
 Oly zordonak, hogy fázó szívemet
 Fölmelegítsd egy kissé. Ám neked
 Mi kin: első szerelmed' föltalálni,
 Mint dús arát karodba' tartani,
 Vagy szinte-szinte — s aztán elhajítani
 Az illatos virágot, gyom gyanánt.
 Mert társas élet melegére vágni,
 Gyötörve édessége álmitól,
 — Mi a világon mindennél becsesb —
 Ah istenem, talán világian
 Gondolkodom, tekintve hogy soha
 Zárdánk körén túl nem valék — s úgy elni
 Mint szük lyukában a borz, föld alatt,
 Bőjtölve s nélkülözve . . . Szólj, azontúl
 Senkit se' láttál, egyet sem lovag-
 Társid közül?»

— «Igen, szólt Percival.

Egy éjjel, útam ép' kelet felé
 Kalandozott, megpillantám a Sir Bors
 Sisakja pelikánját a kelő hold
 Fényében és hozzá ügetve, őt
 S ő engem, üdvözölt s örvendezék
 Egymásnak. És ő kérde: «Merre jár,
 Nem láttad Lancelot-nkat? Engem egyszer
 Rohanva elkerült mint a bolond,
 S lovát bolondra hajtva. Rákiálték:
 'Ilyen bolondul kell vágdatni ily
 Szent ügyben?' — Ő újjongva: 'Föl ne tarts,
 Mert lomha voltam és most sietek
 Mivel oroszlánt üzök' — s eltünék.»

«S léptetve Sir Bors tova ment, busongva
 Lanc'lot-nkon, hogy előbbi őrzöngése
 — Botránnya egykor Kerek-asztalunknak —
 Im visszatért. Mert Lancelot-t baráti
 S bajtársi úgy szerették s tisztelék,
 Hogy őt baj érve, őket érte baj;

Bors legkivált nem bánta voln', ha ő
 Nem látja is, csak Lanc'lot lássa meg
 Az üdv-adó szent kelyhet; s bánata
 S részvéte oly felhőt boríta rá,
 Hogy kis-hitűn ment a szent czél után;
 Ha isten adja látni: jó, ha nem:
 Isten kezében ő is, útja is.

„S így egykedvűn ügetve Bors lovag
 Egy elhagyott vidéken, félre-helytt,
 Népet talált, mi vérünkéből valót,
 De mely pogány maradt szikláí közt
 Mikből magasra rakta várait;
 És vénei, a régi büvhöz értők
 S a csillagok járásait tudók,
 Kineveték a szent czélt és magát,
 Mondván — csak úgy mint Arthur — hogy csalárd
 Lidércz-tüzet hajt: „mert mi más tűz, Annál
 Melytől a vér dobog, nyit a virág,
 Tenger dagad s egész világ melegszik?“
 S hogy válasza felbőszíte, a vad nép
 Hallván hogy összetüze papjaikkal,
 Megfogta, megkötözte s egy kövekből
 Rakott pinczébe dobta, hol setétben
 Kötözve, végtelen órákon át,
 Hallgatta az égnek tompa dörejét
 Feje fölött, míg egyszer, csoda ált'
 — Máskép hogy' is? — egy mázsa-súlyu kő,
 Mit szél ki nem mozdíthatott, lecsúsзык
 S a résen át látszott a szürke ég.
 Oly csöndes éj jött, mily zajos a nap volt.
 S a résen Arthur Kerek-asztalának
 Hét csillaga,*) — mert, bátya, így neveztük
 Egy éjjel, minthogy egy csillag körül
 Ugy forga körben, bennök a királyt
 Látván s magunkat — általesillogott,
 Meghitt baráti szemmel nézve rá.
 „S akkor szemembe — monda Bors lovag —

*) A nagymedve, vagy gönczöl, mely a sark-csillag körül fordul.

Ki nem reméltem, kérni sem merém,
 A hét csillag között — oh égi kegy! —
 Oly színbe', mint a gyertya-láng elé
 Tartott öt újjunk, gyöngé rózsaszinben
 Fénylett a szent Grál; fényle — s eltünék.
 Erős mennydörgés zendült rá'. Legott
 Egy szolgáló-lány, ki titkon, népe közt
 Fölvette szent hitünket, oda ment
 S feloldva, menni hagyta öt.»

Szólt a barát: «Most már emlékszem a
 Pelikános sisakra; Bors lovag volt
 Ki oly busan s halkan bebeszél velünk,
 S a jól-látásért oly hálás vala;
 Becsületes, jól megtermett lovag;
 Szeme, hű tükre benső melegének,
 Együtt mosolyga ajkival, borús,
 De Isten látja, nyílt mosolylyal. — Ugy van,
 Sir Bors, ki is lett volna más? — S mikor
 A várhoz értél, ott találta-e
 Bajtársidat mind? vagy betelt az Arthur
 Jóslása? Szólj, mit mondtak ők s mit a
 Király?»

Felelve erre Percival:

«Elmondom úgy a mint volt, bátya, mind.
 Hisz oly nagyok beszéde, mint királyunk
 És Lancelot, nem megy be egyik ajtón
 S a másikon ki; a házban marad.
 Mikor a várhoz érkezénk: lovunk
 Romhalmazon botorkált, szarva-tört
 Egyszarvuak, letört gyík, szétesett
 Sárkány-kigyó, repedt kutyák között,
 Mik nyers törést hagyának a kövön
 Honnan leestek . . . így értünk a várba.

«S ott üle trónon Arthur, és azok
 Kik Grált keresni mentek, megviselve,
 Kiaszva, tized részök tán alig;
 S kik nem: ott álltak a király előtt.

Ki látva engem, fölkelt s üdvözölt,
 Mondván: «Szemedben a jóllét mutatja
 Félelmünket hiúnak, hogy baj ér
 Hegyen, mocsáron, gázlón, vagy vizen.
 Oly bösz vihar dühöngve itt minap,
 S tördelte ős királyink csarnokát,
 Söt új s szilárdabb csarnokunkat is,
 S Merlin-faragta szobrunkról is egy
 Szárnyat letört félig. De szólj, a mit
 Kerestél: láttad-é a szent kehelyt,
 Mit József egykor Glastonburybe
 Hozott?»

«S a mint elmondtam, úgy a mint
 Hallottad, Ambrús, s új de már szilárd
 Határozatom': zárdába menni, — nem
 Felelt; de hirtelen megfordula
 S kérdé Gawaint: „Gawain, neked való
 Volt-é a vállalat?»

— „Nem, jó uram,
 Felelt Gawain, nem ilyenek való!
 Közöltem egy szent emberrel s az is
 Azt állítá hogy nem nekem való,
 Mert belefáradék a keresésbe.
 Egy sik mezőn selyem lugast lelék
 És benne vig leányokat; de oszt'
 A szél letépte lúgasom' a sátor-
 Szegről s szétfűtta a vig leányokat,
 Irtóztatón. De ezt kivéve jól
 Telt ez az egy év és egy nap nekem.»

«Elhallgatott. De most Arthur ahhoz
 Fordult, kit elsőbb észre sem veve.
 Sir Bors, belépve a tömegen át
 Furakodék Lanc'lothoz, a kezét
 Megfogta és félig mögéje bújt,
 Míg a király rájött s megszólítá:
 „Üdv, Bors! S ha hű s igaz sziv valaha
 Megláthatá: te láttad a Grált!» — De Bors:
 „Ne kérdj, mivel nem szólhatok felőle;
 De láttam —‘ és szemébe köny tolt.

«Csak Lancelot maradt még; mert a többi
 Csak förgeteg veszélyiről beszélt.
 Tán mint Urunk Kánában, Arthurunk is
 Végül hagyá a legjavát. — ,Te is
 Jó Lancelot-m, barátom, legdicsebbem,
 Javadra vált-e, szólj, a vállalat?«
 «— Hajh, legdicsebbem, hörge Lancelot,
 Királyom, oh! — » s a mint elhallgatott,
 Az eszelősség elhaló tüzét
 Véltem szemébe' látni — ,oh királyom,
 Barátom, oh — ha így méltatsz nevezni —
 Százzszorta boldogabb, ki bűniben
 Fetreng, mikép disznó a sárba', mely
 Nem lát a sártól, a posvány sarától;
 De bennem oly sajátságos bűn élt,
 Hogy a mi bennem tiszta, jó, nemes,
 Lovagi volt, mind ez egy bűn körül
 S oly szorosan fonódék, mig a jó
 A gazzal összenőtt, hogy egyiket
 A más ne'kül kitépni sem lehet
 Külön. S mikor lovagjaid esküvének:
 Én oly reményben esküvéim velök,
 Hogy ha elérem s láthatom a Grált,
 A gazt külön kitéphetem. De egy
 Szenttel beszéltem, a ki sirva mondá:
 Hogy ha külön nem téphetem ki, mind
 Hiába keresésem. És neki
 Megfogadám, hogy a szerint teszek.
 Mentem; de mig vívódva küzködém, hogy
 Külön kitépjem a gyomot, szegény
 Fejemre örvöngesem visszajött
 S a sivatagba úze, nyomorút.
 Ott törpe emberek vertek le, oly
 Hitvány suhanczok, kiknek kardom egy
 Mozdúlata, láncsámnak árnya is
 Elég lett voln', szétverni őket egykor.
 S örvöngve, pusztá partot értem, oly
 Sívány határt, hol fű se, durva zsurló
 Nő csak; de oly szél fútt, királyom, ott,
 Oly szélvihar a parton s tengeren,

Hogy elnyomá a tenger moráját
S a víz, magas hegyekre tornyosúlva,
Mint zuhatag —, s a part fvénye mint
Folyam rohant; és a felhőkbe vont ég
A hangtól és mozgástól reszketett.
S a habtajték közt, feketülve, felig
Belé-merülve, lánczra kötve ingott
Egy csónak; és örültségemben én
Magamhoz így szólek: „Belé ülök,
És elveszitem benne magamat,
S a tenger-árban bűnöm' lemosom.”
A lánczot elszakítva, bele ugrám.
Hét nap vetődtem a mélység színén,
Velem jövének hold és csillagok.
És heted-éjen, hogy a szél elállt:
Nyöszörgni hallám a fenék porondját,
A csónak megütődött. — Föltekinték:
S im Carbonell megbüvölt tornyai
Magaslanak előttem, sziklaként
Sziklára rakva, tátongó kapuk
Tengerre nyilva, és a habtörő
Sziklába vésett lépcsők. Senki ott.
Csak két oroszlán álla két felől
Órízve a kapút — s a tele hold!
Kiléptem a ladikból s föl a lépcsőn.
Kardot vonék. Borzolt sörénynyel egyben
A két vad, embermódra talpra állt,
Mefogta egy-egy vállam' s kettejük
Közt álltam. És hogy ütni akarám,
Szót hallok im: „Ne kételkedj', előre!
Ha kétkezel: a két vad összetép.”
A kard kezemből kiütődve húllt le.
A hangzatos csarnokba léptem; ám
A hangzatos csarnokban egy padot,
Asztalt se' láttam, képet a falon,
Pajzsot se', — csak a tele hold sütött
A résen át s a zajgó tengeren.
De benn a csöndes házban tiszta hangot,
Mint a pacsirta, s oly magasban is
Mint a pacsirta, hallék zengeni,

A legmagasb tetőn kelet felé.
 S lépcsőt, vagy ezret, másztam meg, lihegve,
 Mint a ki azt álmodja, hogy hegyet
 Mász végtelen. S a végsőn fenn, egy ajtót
 Találtam — és a hasadékon át
 Világ sütött ki és hang hallatott:
 „Üdv és dicsőség s tisztesség Urunknak
 És a magas Grál szent erényinek!“
 Őrjöngve én az ajtót megnyomám.
 Engedt; s cikázó villanás között,
 Oly hőbe', mint kétszer fűtött kemence,
 Megpörkölődve, megvakúlva, oly
 Mohón nyiték be — hogy elájulék.
 De mégis, mintha láttam voln' a Grált
 Bibor-selyembe elburkolva, és
 Körüle rémletes tekintetü
 Lángszárnyu angyalok... S örült agyam,
 És bűnöm, és az ájulás daczára
 Esküdni mertem voln': hogy láttam a mit
 Láttam — de a mit láttam, földve volt
 S burkolva — és nem volt nekem való!»

«Végezve és megszűnve Lancelot,
 Csend lön soká. Mig Sir Gawain, — de nem,
 Bolond beszédit mért ismétleném?
 Mert tiszteletlen s léha ifju volt —
 S fölbátorítva hallgatása ált' a
 Királynak, így szól — elmondom tehát —
 „Uram, királyom, volt-e valaha
 Te céljaidhoz hűtelen Gawain?
 Mikor nem oszték a csatán csapást?
 De a tied, barátom, Percival,
 S apácza-húgodé, eszünk' vevé
 És hőöket bolonddá tett, a leg-
 Dicsőbbet örültebbé mint a többit.
 De én szemem- s fülemre esküszöm,
 Hogy kékszemü macskánál siketebb
 S vakabb leszek, mint délben a bagoly,
 Szent szüzek elragadtatásira
 Ezentúl!“

A mocsoktalan király

Szólt: „Siketebb- s vakabbá, oh Gawain,
 Szent dolgok iránt nem lélsz fogadkozással;
 Mivel vakabb vagy, mintse látni vágyj.
 De hogyha égből jel jött csakugyan:
 Bors s Percival és Lanc'lot boldogok,
 Mert látva láttak, látásuk szerint.
 Mert minden ihlett jós az ős-időben,
 S a bárd szent örületje, általok ha
 Isten zenélt: zenéjét ők csupán
 Hangszer s hur által adhaták tovább.
 Mert láttatok: beszédetek igaz.
 — Nem, Lancelot! csalódot. Mert soha
 Emberben és lovagban mind a jó
 S nemes a bűn körül úgy nem fonódott
 S egygyé avval, külön kitéphető
 Hogy ne legyen; ha csak az említetted
 Disznóba' nem; külön hajt mindig egy
 Gyökér a jó- s nemesből. Rajta légy,
 Hogy megteremje benned is gyümölcsét!

„S nem mondtam-é valót, lovagjaim,
 Baljós proféta voltam-é, midőn
 Azt mondtam a keresni indulóknak,
 Hogy kósza fény lidérczit üzik ők,
 Mocsár fölött. Ti még is elmenétek,
 Itt hagyva engem üres Asztalomnál,
 Fogyott Rendemmel; tized része tért
 Csak vissza — és azok közül, a kik
 Látták, a legdicsőbb alig meri
 Állítani még hogy látta; míg a más
 Csak messziről látá — s a földi jó
 S rossz versenyébe bele-unva, csak
 Magányba vágy. Az egyetlent, ki tén
 A látást színről színre látta még is:
 Üresen várja széke, hasztalan,
 Másutt koronát tesznek fejére bár.

„S némelytek azt hívé: hogy a király,
 Ha látta voln', megesküdt volna szinte.

Aligha. Mert királynak örzeni kell
 Övéit s birtokát. Sáfár csak ő,
 Kire darab szántó-föld bizaték
 S a rábizottat nem hagyhatja el,
 Mig megmunkálva nincs. Ha megvan: ám
 Hadd jőjenek nap s éj káprázati,
 A mennyi tetszik. S jőnek is, gyakorta,
 Mig a melyen jár, nem lesz föld a föld,
 Nem fény a fény, a mely szemébe süt,
 Nem lég a lég, mely éri homlokát;
 Csak kápra-kép még keze-lába is;
 De akkor érzi, hogy nem hálhat ő meg,
 És tudja, hogy nem káprázat ő magának,
 S nem kápra-kép az Isten, s nem az Egy, ki
 Föltámadott. — Ti is láttatok, a
 Mit láttatok!

«Igy szóla a király,
 De mély értelmét föl nem foghatám.»

SZÁSZ KAROLY.

AZ OSZTRÁK-MAGYAR MONARCHIA ÍRÁSBAN ÉS KÉPBEŒ.*)

E nagy vállalat 1—16. füzetait a *Budapesti Szemle* az 1886-iki évfolyamának szeptemberi (114-ik) füzetében mutattuk be olvasóinknak. Azóta a folyamatban levő mindhárom kötetből már sok új füzet jelent meg, nevezetesen a bevezető kötetből a 7—18. füzet; a Bécszet és Alsó-Ausztriát ismertető kötetből a 7—15. füzet; végre a Magyarországot tárgyaló kötetből az 5—12. füzet. Most már sokkal alaposabb ítéletet mondhatunk az egész munkáról, s örvendünk azon, hogy ítéletünk föltétlenül kedvezőbb lehet, mint az első füzetek ismertetésekor. A képeket már az első füzetekben is, kevés kivétellel, csak dicsérnünk kellett, s azokat általában véve minden füzetben gyönyörködve nézegethetjük; mind a tárgyak jól vannak megválogatva, mind a rajzok és fametszetek sikerülteknek mondhatók.

A bevezető kötet az egész monarchia általános képét akarja nyújtani; elsőben a monarchia természeti viszonyait tárgyalja; a növényvilág ismertetése a hatodik füzetben kezdődik s a nyolczadikban végződik. Kerner Antal írta a cikket, Kánitz Ágost németből magyarra fordította. Kerner a leíró botanikának jeles apostola, s egyéb dolgozataiban is megmutatta, hogy a magábam véve száraz anyagot élvezhető modorban tudja előadni; a számára szűken kimért helyen most is sikerült

*) *Az osztrák-magyar monarchia írásban és képben.* Rudolf főherczeg ő császári és királyi fensége, kezdeményezéséből és közremunkálásával. 17—45. füzet. Minden füzet ára 30 krajczár. Kiadja a Magyar Államnyomda. Révai testvérek. Buda-Pesten, 1886—1887.

neki, a monarchia különböző flóraterületeit a jellemzetes vonások kidomborításával jellemeznie s kimutatnia a kapcsolatot, mely az illető vidékek éghajlata és növényvilága között van. A monarchiában a földközi tengeri flóra, a pontusi flóra és balti flóra területeit különbözteti meg, mindegyik terület ismét több vidékre oszlik. Hazánk nagyobbára a pontusi flóra területébe esik, de egyes vidékei a másik két területbe is átnyúlnak. A fordítás egészben véve sikerült, de helyenként kissé nehézkes és nem eléggé csiszolt.

A következő czikk a monarchia állatvilágát tárgyalja; szerzője Mojsisovics Ágost, németből fordította Paszlavszky József. Az állatok elterjedésére sokféle természeti tényezőkön kívül az ember működése is befolyást gyakorol; azt tapasztaljuk, hogy az állatvilágban folytonos változások történnek, de az okokat ritkán tudjuk kimutatni. A monarchia természeti viszonyainak sokféleségével egészen sajátzerű és gazdagon kifejlődött állatélet jár együtt; egyes vidékein még oly állatok is előfordúlnak, a melyek a kontinens más országaiban már a történeti alakok közé tartoznak, sőt kizárólag sajátlagos fajokat is találunk a monarchia egyes országaiban. — Mojsisovics az egyes faunaterületek jellemének megállapításánál első sorban a gerinces állatokat veszi szemügyre, mivel kivált ezek képesek valamely tájéknak szembeötlő és kiváló jellemet adni; másodsorban az ízeltlábúak, nevezetesen a rovarok és puhatestűek osztályait s futólag a férgek körét stb. is tárgyalja.

«Monarchiánk faunája legnagyobbbrészt az úgynevezett ó-sarkvidéki (palaeoarcticus) állatregiónak első «Közép- és Éjszak-Európa» alregiójába, illetőleg a «Közép-európai állatbirodalom» (a rovarrevő emlősök, a futrinkák és rövid szárnyfedősök birodalma) néven nevezett területbe esik, melynek éjszakon körülbelől «a rénszarvas elterjedésének déli határvonala», nyugaton az Atlanti tenger partjai, délen a Pyrenaeusok, a Sevennek (ez hiba Cevennek helyett), az Alpesek, a Balkán és a Kaukázus, keleten körülbelől az Ural képezi határát; azonban tengerpartjával, illetőleg a természetrajzi szempontból oly rendkívül nagy jelentőségű Karszt-vidékre való kiterjedésével túllépi a monarchia ez állatregiónak déli határát és benyúlik a második ó-sarkvidéki alregióba, a «Földközi tengeri» vagyis a «Mediterrán provinciá»-ba . . . Magyarországon a déli megyékben van a fajok és egyedek legnagyobb gazdagsága, a mi nem épen a legcseké-

lyebb mértékben köszönhető a különösen kedvező égaltnak, és mindenek előtt a Duna folyása sajátosságainak, melyek sok fontos alak elterjedésében föltűnő módon szerepelnek és kisebb faunaterületeknek éles határolását valósággal illusóriussá teszik. Keleti és délkeleti fajok találkoznak itt a mediterrán és a közép-európai provinciából valókkal, a mit leginkább az ottani madárvilágnak rendkívül sajátos jelleme, részben pedig egyes csúszó-mászók megjelenése (a görög teknősbéka, Orsova környékén) is igazol. Kiválóan fontosak a Dráva, Tisza és Száva közének gazdag őserdő borította árterei. Sok faj igen jellemző Magyarországra, és ezek túlnyomólag pusztai állatvilágához tartoznak (minő a vak egér vagy földi kutya — *Spalax typhlus* Pall. — a csikos egér — *Sminthus vagus* Pall. — a pannoni gyík — *Ablepharus pannonicus* Fitz.); bebizonyíthatólag sajátos alakjai a többi között a csigák, pókok és rovarok osztályából valók, mely utóbbiak közül különösen nyomatékosak a félfedeltűek (Hemiptera) és a fedeles szárnyúak (Coleoptera), kevésbé a hártýás-szárnyúak (Hymenoptera) és pikkelyes szárnyúak (Lepidoptera). Szlavonia a folyamvölgyi lapályokhoz tartozó területeiben hasonlít a szorosabb értelemben vett Magyarországhoz, az Alpok keleti kiágazásához tartozó hegyes vidékeinek állatvilágában pedig sok tekintetben az alpesi faunához szít. Még inkább ráillik ez Éjszaki Horvátországra, holott ismét Dél-Stirániának már van néhány jellemző déli és délkeleti alakja (így a gyurgyalag — *Merops apiaster* L. — a czia sármány — *Emberiza cia* L.). Erdélynek rendkívül érdekes madárfaunáján kívül (*Aquila Boncellii*) igen jellemző puha testűi vannak, melyek között a kizárólag juramész-hegyek szikláin élő csigák, a «Baleoclausiliák», illetőleg Alopíák kiválóan nagy jelentőségűek».

A szóról szóra idézett pontokon megérzik a fordítás nehézkessége. — Mojsisovics ez általános áttekintet után részletesebben jellemzi az egyes vidékek faunáját, a következő szakaszok szerint: I. A hegyvidék állatvilága. Az állatok függőleges irányban való elterjedése. II. Az Alföld állatvilága. Az állatok vízszintes irányban való elterjedése. III. A Karszt és a Partvidék állatvilága. IV. A tenger állatvilága. Az első két szakaszban részletesebben tárgyalja az emlősöket s a madárvilágot, rövidebben a csúszó-mászókat, kételtűeket és más állatkoröket. Az Alföld állatai közül a halfaunát is leírja, azt

mondja, hogy a Duna folyamvidékének, nevezetesen a Száva, Tisza és Dráva fokának (?) halakban való gazdagsága közmondásossá vált, s hogy a sásos tavak óriás halmennyiségéről fogalmat alkothassunk, fölemlíti, hogy a bélyei uradalomban a híres kopácsi tóból 800 mázsánál több halat fogtak ki egy húzásra. Meglehet, hogy a kopácsi tóban még most is sok hal él, de bizonyos, hogy a Balaton, Fertő, a Duna és Tisza halgazdagsága már csak a hagyományban él, a valóságban nincsen meg.

Mojsisovics ez érdekes és tanulságos dolgozatát a következő szavakkal fejezi be: «Az itt közlött összeállítás ez ideig az első kísérlet az osztrák-magyar monarchia állatvilágának a földrajzi elterjedés szempontjából való rövid összefoglalására. Főntartva magamnak, hogy e tárgyat saját adataimnak és következtetéseimnek a — sajnos — nagyon elszórt idevágó irodalomból vett bizonyítékok támogatásával bővebben más helyen dolgozzam ki, e közleményem végén kedves kölelességet teljesítek, midőn szíves köszönetemet fejezem ki mindazoknak az uraknak, kik a még közé nem tett faunistikai adataikat rendelkezésemre bocsátották. — A magyar tudósok közül egyes adatokat és fölvilágosításokat közlöttek vele: Frivaldszky János, Madarász Gyula és Paszslavszky József.

Az állatvilágot ismertető czikkkel be van fejezve a monarchia természeti viszonyainak leírása. A 11-dik füzetben kezdődik a második rész, mely az osztrák-magyar monarchia alakulásának történelmi vázlatát foglalja magában. Ennek czíme ez: «Végigpillantás az osztrák-magyar monarchia alakulásának történetén». A «végigpillantás» itt talán nem egészen helyes. Bevezetésül néprajzi áttekintet szolgál, melyet Andrian-Werburg készített, Király Pál pedig magyarra fordított.

«Természet és történelem az a két hasonértékű tényező, melyek monarchiánk néprajzi tarkaságát okozták. Áma törvények változhatatlan hatalma, melyek e két tényező fölött uralkodnak, Ausztriában es Magyarországon olyan társadalmi fejlődést teremtett, mely Európa többi államaiétól sokképen elüt. Néprajzi és társadalmi-politikai szempontból aligha sajnálható ez a körülmény. Szellemileg egy fokon álló nemzetiségeink versenyküzdelmében csalhatatlan jelét látjuk az egyesült szervezet élénk tevékenységének, úgy szintén a legbiztosabb kezességet amaz elernyedés ellen, melyben a teljesen egygyé olvadt nemzetek, bármely magas fejlettség mellett is, oly könnyen belees-

nek. A mi nemzetiségeink hamisítatlan népi mivoltában nem csupán az eszményiségnek és izmos erőnek gazdag kincse, hanem a szellemi tehetségeknek is olyan sokoldalúsága rejlik, mely kezeséget nyújt, hogy az osztrák-magyar monarchia a történelmi versenyküzdelemben reá eső föladatokat fényes sikerrel fogja megoldani.» Ez általános megjegyzés után elsőben az osztrák örökös tartományok területen élő népek viszonyainak vázlata, azután a Szent István koronája alá tartozó országok néprajzi ismertetése következik.

Az utóbbi Hunfalvy Páltól ered. Az egész dolgot sikerültnek mondhatjuk; a fordítást is dicsérhetjük. A 347-dik lapon a következők bizonyosan csak sajtóhibák: «rhetai» rhaetiai helyek, «Passei-völgy» Passer vagy Passeyer-völgy helyett. A képek közül hazánkra vonatkoznak: A bényi avar sáncz, Esztergom közelében s a kéméni pogányvár Dörre Tivadartól; régi magyar csataképek: 1. a Pozsony melletti ütközet, 2. Attila csatája a XIV. századi Mare-fele krónika után; Szent László csatája a lumokkal, a zsegrai templomban (Szepesben) levő XIV. századi falfestmény után.

A tizenkettedik füzetben a történelmi áttekintés kezdődik, melyet Zeissberg Henrik készített s Acsádi Ignác fordított. E dolgot még a tizennyolezadik füzetben sincs befejezve, még csak Napoleon bukásáig s a bécsi kongresszusig terjed. Az osztrák-magyar monarchia nagyon jelentéktelen magból fejlődött; Nagy Károly az avaroktól elvett területet határterületté (Mark) alakította, melyből a későbbi osztrák hercegség támadt. Ezen úgynevezett Ostmarknak első sorban katonai rendeltetése volt. A frank, később pedig a német birodalom védő bástyájául kellett szolgálnia keleten, s mint ilyen, derék fejedelmei alatt később helyt is állott. Ez az Ostmark eleintén bizonyára jelentéktelen országdarab volt; a Duna déli oldalán csupán az Ennstól a Bécsi erdőig terjedt, a Dunától éjszakra megállapodott határa sem volt eleintén. Egyszer újra meg is semmisült. A magyarok támadásai miatt keletkezése után egy századdal tönkre ment. Csak Nagy Ottónak a Lech mezejéről nevezett döntő győzelme következtében állított megint helyre az Ostmark. Az augsburgi diadallal nyertek a német birodalom keleti részbeli viszonyok szilárdabb állandóságot. S néprajzi és politikai tekintetben mind határozottabban előtérbe lép az a három főcsoport — az alpesi tartományok, a cseh tartományok

egyete me s a magyar korona országai — melyek idők folytán egy dynastia alatt tömörülvé, lételt adtak a mai osztrák-magyar monarchiának, az újkori nagybatalomnak. A történelmi áttekintés általános nagy vonásokban mutatja meg, hogy miképen népesült és erősödött meg lassankint az Ostmark, melyet nemsokára «Oesterreich»-nak kezdtek nevezni. II. Ottó császár 976-ban Lipótnak, a Babenberg-család őséne, adá hűbérül az Ostmarkot, mely eleintén még a bajor hercegektől függött. I. Fridrik császár 1156-ban önálló hercezséggé emelte az Ostmarkot s első hercege Jasomirgott Henrik már Bécsbe tette át székhelyét. Ekként az új hercezség gyors virágzásnak indult központot és fővárost nyert, mely azután a később szerzett birtokok és tartományok legerősebb kapesává vált. Már Jasomirgott Henrik fia Stiria hercezséget is megszerezte s általában már a Babenbergiek is nagyon megbővíték birodalmok területét, már Krajnában s a vend határterületben is erős állást foglaltak el. Sőt harcziás Frigyes már Magyarország határos részei felé is kinyújtá kezét s komolyan arra gondolt, hogy Ausztriát és Stiriát királysággá emelje. De a magyarokkal a Lajta mellett vívott csatában (1246-ban) elesett. A Babenbergiek utolsó férfi-sarjának elhunytá után a cseh Ottokár birtokába került Ausztria és Stiria hercezség. Ottokárnak nagy terveit voltak, de a német császárrá megválasztott Habsburg Rudolf megghiusítá terveit. Rudolf követelte Ottokártól, hogy az osztrák tartományokat adja vissza a birodalomnak, Cseh- és Morvaországot pedig, miként a szokás megkívántá, ő tőle vegye hűbérül. Minthogy pedig Ottokár háromszori fölhívásra sem engedett, birodalmi átkot és hadüzenetet vont magára. — Tudjuk, hogy Rudolf győzelmeskedett, Ottokár a Dürnkrut mellett vívott csatában elesett, (1278 augusztus 26.).

Rudolf az osztrák birodalom tulajdonképeni megalapítója, jól tudva, hogy királyi és császári méltóságát a választó fejedelmek önkényétől csak az által teheti függetlenné, hogy háza hatalmát nagygyá teszi; 1282-ben a választó fejedelmek beleegyezésével Ausztriát, Stiriát, Krajnát s a vend Markot két fiának, Albertnek és Rudolfnak adományozá. Utódjai a körülmények és a történelmi események szerencsés fölhasználása által, szerződések, vásárlások, házasságok útján lassankint új meg új tartományokat szereztek, s így kikerekítették az úgynevezett örökös osztrák tartományok területét, melyhez azután a

mohácsi vész után a magyar korona országai is hozzájárultak. Az a körülmény, hogy a Habsburgok a német császári koronát viselték, előmozdította ugyan törekvéseiket a házi hatalom növelésére s új meg új országok szerzésére, nagyobb tekintélyt adott nekik, de valóságos hatalmukat nem igen fokozta. I. Miksa és V. Károly a német birodalom lassankinti szétdarabolását önálló részekre nem tudták megakadályozni, s a vesztfáliai békekötés után nemsokára a porosz uralkodóház kezdett versenyezni a Habsburgokkal. A porosz királyság mindinkább terjeszkedett s a birtokába kerített különböző tartományokat egységes állammá alakította. A Habsburgok Németországot nem bírván egyesíteni, saját országaikat törekedtek egységes kormányrendszerbe szorítani, az alpi tartományokban megtörték ugyan a rendi hatalmat, a harminczéves háború elején a fehérhegyi csata után Cseh- és Morvaországban is eltörték az alkotmányt, de a magyar korona területén minden igyekezetök a nemzet szívósságán hajótörést szenvedett.

Zeissberg csak történelmi vázlatot írhatott, mely szükségképen itt-ott bágyadt és száraz, de egyes részei eléggé vonzó és érdekesek; talán legjobban sikerült neki a harminczéves háborúnak s kivált Wallenstein szereplésének, továbbá Mária Therezia és II. József uralkodásának jellemzése. Az előadás egészben véve tárgyilagos.

A Bécsset és Alsó-Ausztriát tárgyaló kötet hetedik füzetében a színészetet ismerteti Speidel Lajos, a cikket Rákosi Jenő fordította. Érdekesen adja elő, hogy a rögtönzött játékot s hanswurstbohóságot miképen szorította ki lassankint a komoly színészet a múlt század közepén. A Burg-színház Mária Therezia alatt nőtt ki az udvari labdázóból. Udvari volt a Kärntnerthor melletti színház is. A Burg-színházban német vagy olasz operákat és színdarabokat adtak elő; francia színészek is játszottak benne. A szerepbeli rögtönzéseket 1769-ben tilták el, 1772-ben elbocsájták a francia társaságot; II. József 1776-ban azt rendelé, hogy a Burg melletti színház udvari nemzeti színház, a német színművek színpada legyen s az udvar gondja alatt álljon. S ez időtől fogva a színészet nagy lendületet vett Bécsben, 1781—84-ig Schröder, a híres hamburgi színésznő játszott a Burg-színházban s e négy esztendő a Burg-színház múlt századbeli fénykorát jelöli. Jeles színészek voltak: Anschütz, Hatzinger Amália stb. Grillparzer jó tragédiákat, Bauernfeld vígjátékokat

írt. Laube az újabb időben a Burg-színház egyik legkiválóbb igazgatója volt. — Az érdekes dolgozatot Schröder Zsófia, Anschütz Henrik, Fichter Károly, La Roch Károly, Hatzinger Amália, Raimund Ferdinánd, Kronos Teréz, Elszler Fanni, Scholz Venczel és Nestroy János jeles képei illusztrálják.

A következő cikk a festészet és szobrászat fejlődését Bécsben tárgyalja, a középkortól az újkorig. Szerzője Ilg Albert, németből fordította Kaas Ivor. Ezt a cikket is szép képek illusztrálják. «A bécsi népre jellemző, hogy szelleme mindig jobban vonzódott a festéshez, mint a szobrászathoz. A bécsi szoborművészet stíljére és menetére gyakran döntő hatást gyakorolnak idegen mesterek a mi időnkben is. A festés azonban a honi talajban gyökeredzett és tenyészett. A kedélyes zenekedvelő Bécs tisztelettel meghajlik a márvány és ércz szobrok előtt, de a képíró mesterek színes ábrázolásainak itt mindenkor lelkesült kedvelői és buzgó gyűjtői valának.» E szavakkal vezeti be dolgozatát Lützow Károly, a ki a festészet és szobrászat fejlődését Bécsben a XIX. században tárgyalja, ezt a dolgozatot is Kaas Ivor báró fordította. Bécsben az építkezés az ötvenes évek óta nagy lendületet vett, új szellem kezdett uralkodni, s az építészettel karöltve járt a festészet és szobrászat; a többi művészetek is gyors virágzásnak indultak. Kiváló képírók: Amerling Frigyes, Alt Rudolf, Pettenkofer Agoston, Fühlich József, Rahl Károly, Canon, igazi nevén Straschiripka János, Makart János, stb. Kiváló szobrászok: Fernkorn, Zauner, Gasser János, Kundmann Károly, Zumbusch Gáspár, stb. stb. A wieneni császári királyi érczöntő műhely Fernkorn vezetése alatt alapították meg, néhány évig mint állami intézet állott fönn, most mint Pönninger és Röchlich magán vállalata vezetetik tovább.

A művészi ipar is új lendületet vett Bécsben, melynek kedvező fekvése azon a ponton, a bol az éjszaki és déli, a nyugoti és keleti műveltség találkozik, lakosságának szerencsés véralkata, továbbá a művészetet kedvelő uralkodók támogatása a művészet mellett a fényűzési ipart is virágzásra juttatták. A lakosság természeténél fogva úgy látszik, mindig több érzékkel bírt az élénk díszítő elem gyakorlati céljai, mintsem a művészet komolysága és mélyebb tartalma iránt. Már korán föl-tűnik és századokon át észrevehető ez az irány. Bécs művészi iparát röviden, de érdekesen ismerteti Falke Jakab, dolgozatát

Pasteiner Gyula fordította. Azután következik egy hosszabb dolgozat, melyben Neumann-Spallart Exner Vilmos Ferencz, Grimburg Rudolf, Hecke V. és Sax Manó közreműködésével Bécs közgazdasági életét ismerteti meg, a dolgozatot Heltai Ferencz fordította. «Azon városok szoktak legnagyobb nemzet- sőt világgazdasági jelentőségre jutni — úgy mond Roscher Vilmos — melyeknek helyi fekvése az alacsonyabb műveltség folyvást növekvő forgalmi szükségéinek is egyaránt megfelel, a melyek tehát nem csupán székvárossá, hanem elsőrendű ipari és kereskedelmi góczpontokká válnak. Ily főváros bírása minden népnek legkiválóbb egyesítő, s tehát hatalmi eszközei közé tartozik.» S Ausztriának csakugyan megvan azon ritka szerencséje, valamint a régibb, úgy az újabb és legújabb időben is Bécs szakadatlanul tápláltatott, emeltetett és gyarapítottatott a nyugot, éjszak és délfelől a Közép-Duna területére nyomuló kereskedelem és népáradat által, s gazdasági hatalma nemsokára a Vaskapun is túl terjedt. És midőn napjainkban a régi város sánczövének nyomása alól megszabadult, midőn a természet által nyújtott forgalmi eszközök helyébe emberi kéz alkotott újakat, Bécs újlag csomópontjává lett azon fonálnak, mely a művelt nyugatot a kelettel, és a monarchia minden részének gazdasági forgalmával összefűzi. Így áll előttünk Bécsnek évszázadok története által bizonyított gazdasági jelentősége, oly jelentőség, melynek fejlődése bizonyos időszakokban változásoknak lehet ugyan alávetve, de megrendíthetetlen természetes alapon nyugszik és állandó fönmállásának biztosítékát önmagában hordja.»

Neumann-Spallart azután Bécs népességének szaporodását említvén meg, Bécs élelmezését, Bécsnek vízzel való ellátását, Bécs iparát, Bécs forgalmi életét írja le, nagyon találó eleven vonásokkal s végre még a Dunáról, mint vízi útról szól. Dolgozata a kötet legkiválóbb szakaszai közé tartozik. Ezzel Bécs városának ismertetése be van fejezve.

A kötet második része Alsó-Ausztria leírását foglalja magában, az egyes vidékek mint megannyi tájképek vannak leírva. A tartomány két vidékének, tudniillik a Bécsi erdőnek s a Dunai ligetek (Bécsről a magyar határig) leírására maga ő fensége Rudolf trónörökös vállalkozott; az alpesalji vidéket Becker M. A., az Erdővidéket és a felső Dunamelléket Nordmann János, a bécsi medenczét Bittner Sándor és Karrer Bó-

dog, a Morvamezöt Becker M. A. írták le; Nordmann dolgozatát Simonyi Jenő, Bittner, Karrer és Becker czikkeit Paszlavszky József fordították. Mind e dolgozatok jól vannak írva, szívesen olvassa az ember; Rudolf trónörökös dolgozatai különösen kiválnak mind tartalmi, mind előadási tekintetben. Állításunk igazolására a dunai ligeteket tárgyaló dolgozathól egy kis mutatónyit közlünk:

«Hűvös, teljesen sötét nyárutói éjszaka borúl a környékre; egy csónakon gyorsan siklunk át a Dunán. A folyam fölött alá s föl húzódó nedves köd hidege csontot, velőt átjár, s a part magas nád-füvét harmat lepi meg, mely itt minden éjjel dúsan borít el mindent.

Távol keleten lassanként virradni kezd; az ég egyik felét mind hosszabbra-hosszabbra nyúló világos sávok futják be, míg a másik fele még ólombarna színben úszik. Csak az erdei bagoly kiáltozása, a parlagi szalonka hosszan nyújtott fütttye, az éjjel halászó gém rikácsolása, valamint a szántóföldekről s kis patakoktól a ligetekbe haza térő baglyok végtelen sorának surranó szárnyesapása zavarja föl a szép szeptemberi éjtszaka fonséges nyugalalmát.

Homokbuczkákon, füzeseken át haladunk egy folyamág mentén a Rohrwörth felé, melynek magas törzsű berkei sötét falakként állanak előttünk. Egyszerre csak egy üvöltés, egy mély, hatalmas és messzire hallatszó hang zendül meg; mint orgonahang szólal meg a magas agancsú szarvas nászdala, a deli harczosnak nem messziről egy méltó versenytárs ad választ, s csakhamar minden zátonyról a legkülönbözőbb irányokból hallhatók a harsány hangok. Most itt van a várakozás ideje; mi egy kis folyamág partján, egy száleredő szélén állunk. Gyöngén locsesan a víz majd itt, majd amott; halászó vidrák pocsolnak, épen mellettünk pedig kacsák csapnak le zúgva, hápogva surrannak szanaszét s csak mint árnyak különböztethetők meg a laza kavics mellett. Kísértetiesen suhan el fölöttünk egy-gém, hogy reggeli falatra tegyen szert, és sivalkodó vízi szárnyasok surrognak a levegőn át szakadatlanul.

Mennél inkább közeledik a nap fölkelte: annál hűvösebben, annál nedvesebben tapad rá a Duna ködje az átnyirkosodott ruházatra. Rövid szüneteket leszámítva, únos-untalan orgonáznak a szarvasok. Keleten mindinkább vidul az ég; még nincs ugyan a lövésre kellő világosság, de azért csak

előre, hogy annál közelebb legyünk, ha majd teljesen megvirad. Egy szakadékos magas part fölött, égerfák és nyárfa-csalit közt siklunk előre, térdig fölázva a harmatban úszó széles levelű magas növényektől, bokros csalánok- és szálas dudvaktól. Egyszerre csak lövéshez hasonló durranással szöknek szárnyra egy pillanat alatt a vigyázatos kacsák, észrevettek bennünket, s a bizalmatlan gémekek is hosszan nyújtott figyelmeztető kiáltózással lebegnek el a víz tükre fölött. Ilyenkor mozdulatlanul kell várakozni, mert a hirtelen zajtól megzavart szarvasok felbeszakítják reggeli dalokat. De ez nem igen sokáig tart; a távolban megint megszólal egy hang, majd egy második, azután megint egy s végre közel hozzánk ismét zendül a vezér-szarvas bűgő mély hangja is a reggeli csöndben. Most vigyázva, egy ágacska letörése nélkül surranjunk az égerfa-berken át. A hang zengése után ítélve, helyünkön vagyunk, meglapúlva néhány ugrással túl jutunk a csaliton s ott térdelünk a meredek esésű part szélén.

A vízben csobogó lépteket hallunk; vad jár ott, mely a sekély folyamágon gázol keresztül s rövid szüneteket tartó bőgő ordítással ugrat meg a vén bajnok egy-egy gyöngye tolakodót. Tisztán hallhatólag nyikorog a kavics a kemény csülkök alatt. Most ideje alátekintenünk a csöndes víztükrokn át a szemközti kis zátony fehérülő homoktorlatára és alacsony fűzésére; néhány darab ünnő jár-kél föl s alá a gyér bokrokon leveleszve s a véneblje, úgy látszik, a vadakat előlünk elfedő bozóthoz közeledik. De hát hol a szarvas?

Most a földön valami alaktalan tömeget veszünk észre s hatalmas agancsokat, melyek ide oda mozognak. A szarvas az! A víz partja mellett a hűvös iszapban hempereg, hogy új erőt merítsen; majd föláll s indul figyelmesen az ünnő után. Itt a kellő idő, de fájdalom, még nagyon homályos van. Minden perc egy-egy örökkévalósággá válik s a szem szorongva lesi a virradó nap közeledtét; a falka mind belebb és belebb nyomul a fűzesbe s mind ritkábban zendül meg a már eltompuló hang. Ekkor egyszerre csak fölharsan tőlünk balra egy hatalmas, kihívó bőgés. Magas, dús elágazású agancsok tűnnek elé lassan a sűrűsből, a versenytárs ez, mely az elvonuló ellenségnek bőszerűten lopózik utána. A hatás nem marad el. A falkabeli szarvas megáll, dühösen visszafordul, egy tompa kiáltással ad kihívó jelt a csatára, s magasra emelt fővel nyomul vissza

kevely léptekkel imént elhagyott üzekedő helyére. Most itt a pillanat; vigyázva puskát emelünk, a célpont már látható, lehet löni; ekkor a szarvas megáll, hogy agancsát erősen hátra hajtva még egy utolsót böggjön, hanem most szaporán és habozás nélkül eldördül a harsány puskaszó s messzire elhangzik a csöndes ligeteken. Egy hosszú futamodás jelenti, hogy a golyó talált; nagy szökésekkel rohan a megrémült szarvassuta a rejtekhelyet adó füzes ligetbe, míg a hatalmas agancsos hím a magasan fölhabzó vízen át, egészen mellettünk a meredek partoldalon keresztül, égerfák és nyárfabokrok közt nagy csörtetéssel a szálerdő felé iramodik A szarvas nyomán széles vörös vonalat vesz észre szemünk; a golyó megtette hatását; most már oda kell visszasietnünk, a hol a vadász a kutyájával várakozik; csak most következik a legnehezebb munka, a zsákmány fölkeresése,» stb.

A Bécsét és Alsó-Ausztriát tárgyaló XV. füzetben még Alsó-Ausztria történetének vázlatja kezdődik, Wurmbrand Gundacker gróf és Much Mátyás a diluvialis, kő-, bronz- és vaskorszakból közölnek néhány érdekes adatot, Kerner Frigyes a római korszakot tárgyalja.

A Magyarországot tárgyaló kötet ötödik füzetében Szabó Károly a vegyes házakbeli királyok korának vázlatát befejezi, Csánki Dezső az azon korban való közművelődési állapotokról közöl néhány adatot s végre Pauler Gyula megkezdi a Habsburg-házbeli királyok korát; dolgozatát a kilencedik füzetben fejezi be, az új korszakról szóló vázlatot Jókai Mór készíti s ugyancsak Jókai Mór a következő füzetekben a magyar népet ismerteti meg; elsöben a magyar nyelv sajátosságairól, azután a magyar nép eredetéről, alkatáról, hősi indulatáról, továbbá a magyar nép kedélyéről és véralkatáról, a családéletéről, a vallásról, őshitéről, és babonákról szól, elbeszéli az Attila-Csabáról és Álmosról való mondákat, s végül a magyar nép babonáit, a magyar nép humorát és népköltészetét ismerteti meg. A tizenkettedik füzetben Imre Sándor a magyar közmondásokról, Bartalus István pedig a magyar palotás zenéről és a népdalokról értekezik.

Szabó Károly történelmi vázlatja alapos, de egy kissé száraz. Csánki Dezső is csak halvány képet nyújt a közművelődési állapotokról, Pauler Gyula dolgozata egészben véve sokkal jobb. Nem annyira a királyok, mint inkább az ország és

nemzet viszontagságait beszéli el röviden s az állami és társadalmi és művelődési állapotokról is a kellő adatokat be tudja szőni a történelmi elbeszélésbe. Az új korszak vázlatát Jókai néhai adomával is fűszerezi, de ha neve ott nem állna, alig gondolná az ember, hogy azon vázlat Jókaitól ered. Sokkal inkább tűnnek ki sajátságai, stílusa és modora a magyar népet tárgyázó dolgozatokban, melyet élvezettel olvashatunk, jóllehet némelyekre nézve alapos kifogásaink lehetnek. Hogy a magyar nép, Jókai fölfogása szerint Isten választott népe, azt a priori tudhattuk; azért nem is csodálkozunk a következő állításokon, melyekkel a magyar nyelv sajátságait ismertető czikk kezdődik: «Hogy a magyar nép semmiféle más élő néppel nem közeli rokon; azt úgy ethnologiai, mint nyelvészeti kutatások egyaránt bizonyítják. A tiszta magyar typus nincs ugyan még maig sem kielégítőleg megállapítva . . . ; de annyi már is bizonyos, hogy a magyarnak úgy koponya- és arczidomaiban, valamint testalkatában is vannak olyan sajátságok, melyek külön faji tulajdonokul tekinthetők, s melyek, mint ilyenek, sem közelben, sem távolban semmi más népnél föl nem találhatók.» — Kár, hogy Jókai ezeket a koponya- és arczidomi meg testalkati sajátságokat közelebről meg nem jelölte, akkor Török Aurélt fölmentette volna az eredeti magyar typus keresésétől. Természetes, hogy Jókai s a nemzet köztudalma «nem bír belenyugodni a finn-ugor atyafiságba», hanem inkább a törökséggel való rokonság tanát fogadja el. Különös, hogy ezt az atyafiságot is elfogadja, holott azelőtt minden rokonságot tagadott; s még különösebb, hogy ezeket mondja: «A nagy érdekű vitából annyi máris eléggé kiderült, hogy a magyar nyelv mint szintén az altaji nyelvek nagy családjához tartozó, úgy a finn-ugor, mint a török-tatár nyelvcsoporthoz tartozik-e nyelvünk, a török-tatár rokonság pedig csak későbbi hatások eredménye; vagy megfordítva török-tatár eredetű s a finn-ugor rokonságot az ide tartozó nyelvekkel való tartós érintkezés szülte.» — Azt a czikket, mely a magyar nép eredetéről, alkatáról és hősi indulatáról szól, Jókai így kezdi meg: «Általános bevett fölfogás a magyar nemzetnél, hogy őseit a hunokban és avarokban keresi. Ezt a hitet igazolni épen olyan nehéz, mint megczáfolni; de teljes lehetetlen azzal helyettesíteni, hogy a magyarok a finnekkal és csuvaszokkal egy

eredetűek: ... Nincs magyar, néhány nyelv- és történettudós kivételével, a ki ne Attilát tekintené ősapjának.» — Örökké kár, hogy Anonymus Belae regis Notarius Attila hű arczképét nem hagyta ránk, mert akkor azt csak Jókai Mór arczképével kellene összehasonlítani, s mindjárt kisülne, hogy jeles regényírónk csakugyan egyenes vonalban Attilától származik. Az első pontban Jókai a tudás alapjának az általános bevett fölfogást, a hitet állítja föl, a második bekezdésben pedig ezt írja: «A magyarok eredete iránt csak a nyelv után lehet nyomozódnunk». Ez állításával Jókai tehát Vámbéry és Török Aurél ellen fordul s Hunfalvy Pál mellé áll, és csakugyan az ősz magyar szavak felsorolásával bizonyítgatja, hogy a magyarok nem lehetnek rokonai a finn-ugoroknak, «mert hiányzik a magyar nyelvből sok olyan, a mi éjszakon mindennapi látvány». Mint ősz magyar szókat felsorolja a tengert, oroszánt stb., ezek pedig török szók. Azután úgy tettet magát, mintha nem tudná, hogy a finnek, lappok, szamojédok, vogulok stb. nagyobbára már a történelmi időben szorúltak az éjszaki fagyos vidékekre s korántsem autochtonok a Jeges tenger mellekein. Legfuresább azonban Jókainak az arczisme i okoskodása. Azt mondja, hogy a magyar nép arcza egyfelől a kaukazusi mintába illik, s hogy másfelől a tősgyökeres alföldi magyarság a perzsa és cserkesz typushoz közelít inkább, mint az éjszak-európai népekhez; «de viszont azt is számba kell venni, hogy a magyar nép közt általánosságban annyiféle eltérés van a haj, arcz és szem színének az ősz eredeti tyпустól, (melyet azonban Jókai még nem ismer, mert maga mondja, hogy még csak keresik), — hogy a fölületes szemlelő könnyen arra a téves gondolatra jöhet, miszerint a magyar nép több faj keveréke, a melyeket a századok tűzpróbái egygyé olvasztottak; hanem azt a föltevést megezáfolja a székely törzs, mely egy tömegben egy elhatárolt helyen évezreden át az idegennel nem igen vegyült, nyelve sajátosságait megőrizte s mégis a hún eredetéhez ragaszkodó nép közt a szőke haj és kék szem, épen olyan otthonos, mint a Csallóközben és Somogyban. Maga a leszármazását egész az első foglalási száz két törzsig fölvivő családoknak ivadéka is látható bizonyítékot szolgáltat erre», stb. A ki ekkép okoskodik, az ugyan írhat jeles regényeket, még drámákat is, ámde a történelmi, anthropologiai és ethnologiai kérdések fejtegetéséhez és problémák megoldásához nem ért! Nincs művelt nép, különösen

pedig Európában nincs egyetlen egy civilisált nemzet sem, a mely homogen és soha semmiféle idegen elemekkel össze ne olvadtott volna; s bizony a magyar nép is több faj keveréke; ezt nemcsak a fölületes szemlélő állítja, hanem az alapos vizsgálódás is bizonyítja, s épen maga a székelység is keverék nép, egy része külsőleg inkább a felföldi tótságra vall, mintsem a képzelt eredeti magyar típusra. — Az Attilától való származás csak üres képzelődés, Anonymus csak oly koholmány, mint a csíki krónika, és Zandirhám és a kötáblák csak olyan történeti valóságok, mint Jókai bármely regényének ábrándos hősei. A mesék közé a hún-székely írás is tartozik, a mint legújabban Moldován Gergely a *Budapesti Szemle* folyó évi októberi füzetében dönthetetlen érvekkel bebizonyította. Persze, Jókai Mór határozottan tudja, hogy a hún-székely írás a latin ABC mellett még századokon át divatozott, s bizonyítékul fölemlíti az enlakai fölírást és egy kovásznai faház gerendáján bevéselt rovásokat. Ezt az írást az oláhok követelik magoknak, épen oly joggal, mint a székelyek.

Jókai a magyar nép kizárólagos tulajdonságai között olyanokat is fölemlít, melyek minden nyers néppel közösek s a melyek a középkorban mindenütt divatoztak. Azt mondja: «A testi erő és bátorság értéke a magyaroknál nem csupán a harcban és hősi lovagjátékban volt megbecsülve, szerepet játszott az sok ideig a polgári életben is. Volt egy intézményünk: a hivatalos bajvívás», stb. Az afrikai szerecsen törzseknél még most is divatoznak az ordalia féle eljárások, az istenítéletek, melyek a középkorban a keresztyén európai népeknél általánosan el voltak terjedve. A tüzes vas, az usztatás s a bajvívás nemcsak nálunk, hanem a németeknél is divatozott, tehát a bajvívás korántsem specificus magyar találmány.

Jóllehet tehát Jókai cikkeire nézve többféle kifogásaink és megjegyzéseink vannak, mindazon által elismerjük, hogy előadás tekintetében élvezetes olvasmányok. Igen érdekeseek Imre Sándor és Bartalus István cikkei. A képekről általában elmondhatjuk, hogy sikerültek.

S. V.

KÉT ÚJABB DANTE-FORDÍTÁS.*)

Örvendetes jelenség, hogy Dantével s különösen fő művével, az *Isteni színjátékkal*, mind többen foglalkoznak. Az előttünk levő két fordítás, melyek egyike a nagy költemény második, másika annak harmadik részéből ad nyolcz-nyolcz éneket, tehát az illető részeknek közel negyedrészt, a megfelelő bevezetésekkel és magyarázó jegyzetekkel ellátva, úgy látszik sokszoros kapcsolatban áll egymással. Mind a két fordítás Temesvárott, a csanád-egyházmegyei nyomdából kerültek ki; mind a két fordító katolikus pap, egyik ugyan a csanádi, másik a kalocsai egyházmegyéből, de amaz a gróf Csekonics-család egyik kegyúri egyházában plebános, a másik ugyanannál a főúri családnál nevelő. Amaz, az idősb, már befejezte s közre bocsátotta a nagy költemény első részének a *Pokolnak* a fordítását s mint látjuk, belekezdett és jól előre is haladt a *Purgatoriummal*. De talán lankadni érezve erejét a nagy munkában, fiatalabb társát buzdította a harmadik rész fordítására. Így Csicsáky fordítását is úgy látszik Angyalnak köszönhetjük. Hogy katolikus papok előszeretettel s bizonyos áhítattal fordulnak a *Divina Commedia*, e par excellence katolikus költemény felé: természetesnek találjuk, ámbár viszont a költemény egyetemes érdekét bizonyítja, hogy egy magyar protestáns püspök is fordítja. Irodalmunk e részben a kölesönösség szép példáját mu-

*) Alighieri Dante *Divina Commediája*: A tisztítóhely (*Purgatorio*). Olaszból fordította és jegyzetekkel ellátta dr. Angyal János. I. füzet (XXIX. és 73 l.). 1885. 2. Alighieri Dante *Divina Commedia* művének III. része: *A paradicsom* (Il paradiso). Fordította Csicsáky Imre, kalocsa-főegyházmegyei áldozár. I. füzet (179 l.) 1887.

tatja föl. A Milton *Paradicsomát* s a Klopstock *Messiását* — e par excellence protestáns vallásos eposzokat is, katolikus papok, Tárkányi és Jánossy Gusztáv fordították magyarra.

Az előttünk levő két fordítás berendezése is egyforma. Mind a kettő bevezetést bocsát előre — Angyal a *Purgatorium*-hoz, mert az egész költeményt már a *Pokol* fordítása élén bevezette volt. Csicsáky röviden az egész költeményről szólva, bővebben vezeti be a maga részét, a *Paradicsomot*; s e bevezetésből és az abba beszótt számos idézetből örömmel látjuk, hogy nemcsak a megjelent nyolcz énekkel, hanem a többivel is jóformán készen van már. Azután a szöveget adják, Angyal csak magyarul, Csicsáky olaszul és magyarul, a mi olvasónak és bírálónak egyaránt kedves és előnyére lehet; s a szöveghez mind a kettő bő tárgyi jegyzeteket, Angyal a lapok alján, Csicsáky az egyes énekek végén. Jegyzeteikben, a dúsgazdag Dante-irodalom ugyanazon térein mozognak s ugyanazoktól az elvektől vezéreltetik magokat: csak röviden, a legszükségesebbet adni a szöveg megértéséhez s természetesen lehetőleg katolikus szellemben. De mind a kettő jól fölhasználja forrásait; főleg Scartazzinit, kinek az újabbak közül a legjobb s legterjedelmesebb Dante-magyarázata Szász Károlynak is egyik főforrása, valamint Philaletes, Witte stb. E magyarázatok nélkül Dantét ma nem is olvashatja, mert nem érti meg, s annál fogva nem is élvezheti senki.

Az élvezésre ugyan, a magyarázó jegyzetek által segített megértés magában véve még nem elég. Ehhez az is kell, hogy a Dante költői szellemébe a fordító (s utána az olvasó) lehetőségig behatoljon s erre az kívántatik, hogy a fordítás költői legyen s a Dante magas költészetét minél inkább megközelítse.

Ha ebből a szempontból hasonlítjuk össze az előttünk levő két fordítást, egymással és az eredetivel, nem habozunk kimondani, hogy Csicsákyé, egészben véve fölötte áll az Angyalénak s közelebb az eredetihez, bár ettől még igen távol. Ez utóbbi szóval nem akarjuk elítélni a Csicsáky fordítását. A Dante költőiségétől, eddigi Dante-fordítóink mindenike, úgy Császár Ferencz (ki a *Pokol* első négy énekét), és Radó Antal (ki a *Paradicsom* utolsó énekét), mint Szász Károly (ki az egész *Poklot* s a *Purgatorium* és *Paradicsom* egyes énekeit s nagyobb részleteit adta) még mind igen távol áll; sőt távol állanak még a legjobb német fordítók is, a rímetlen Philaletes és Witte s a

rímes terzinákban fordító Streckfuss, Notter, Bartsch is — úgy hogy annyi kísérlet után, a Dante utolérését már-már lehetetlennek mondhatjuk. Csak megközelítéséről lehet szó s ebben fokozatok vannak kétség kívül. De mi most csak az előttünk levő két fordításról szólunk s arról akartuk ítéletünket ki-mondani.

Angyal az *Isteni színjáték* három része közül a középsőt tartja legszebbnek; de bár e nézete mellett egynéhány tekintély hasonló ítéletét tudja fölhozni, a közvélemény már rég döntött e kérdésben. A *Pokol* kétség kívül a legnépszerűbb, a legtöbbet olvasott — sőt majdnem kizárólag olvasott — része a nagy költeménynek. A más két rész egyes kiváló helyeit még olvassák s azok magas gyönyört nyújtanak a beható olvasónak; de a *Purgatorium*nak sok alantasabb, a *Paradicsom*nak a scholastico-theologiai szörszálhasogatás miatt nehézkes helye lohasztja a költői élvezetet. A *Paradicsom* fordítása ezek miatt kétségekívül a legnehezebb, de — Szász Károlynak Csicsáky által is hangoztatott nézete szerint a legjutalmazóbb is, mert viszont a *Paradicsomban* vannak a legszebb, a *Pokol* szépségeit is fölülmúló részek; emlékezzünk csak a fokozatos fényhatásokra, különösen a fényrózsa leírására, emlékezzünk az utolsó énekben s a Szent-Bernát imájában s a szentháromság titkának bámulatos megérzékítésében elért legmagasb pontra, melyre csak földi költészet emelkedhetik.

Angyal nézetét a *Purgatorium*nak a már két rész fölött állásáról nem tehetjük magunkévá; a *Purgatorium* legszebb részletei ellenébe, melyeket ő főlemlít, ugyanannyit vagy többet idézhetnénk a másik részből is; de a végre is meddő kérdésbe, mely legalább annyira ízlés mint ítélet dolga, nem akarunk bele menni. Inkább azt akarnók megkérdezni Angyaltól, miért fordítja ő a *Purgatoriumot* Tisztítóhelynek s zárjelben *Purgatorionak*? A purgatoriumnak magyar neve, ha van, tisztító-tűz, a katolikus egyház tanának megfelelőleg, mely azt mondja, hogy ez átmeneti állapotban tűz által tisztúlnak a lelkek. Ámde Dante nem tűz által tisztítja a lelkeket, hanem bánat, ima, szent példák által; így az ő *Purgatorioját* nem lehetett Tisztító tűznek fordítani. Tisztító hely pedig a magyarban nem elfogadott kifejezés. A *Purgatorio* pedig olaszul van. Nem leghelyesebb-e *Purgatorium*nak fordítani? mivel e szó, mint annyi más latin szó, mindenki által értett s elfogadott ma-

gyar használatú szóvá lett, épen úgy mint a *Paradiso* paradicsom neve. Gyökeres magyar neve a három közül csak a pokolnak van.

A *Purgatorium* nyolcz első énekének fordításában Angyalnak, a *Pokol* fordítójának ismeretes jó tulajdonaival és hibáival találkozunk. Ő jól érti eredetijét, fáradságot nem kímélő gondal igyekszik híven, tömören fordítani, költői szépségei iránt bizonyára érzéke is van; de maga nem költő s a költői nyelv sőt általában a szép-írói nyelv sincs birtokában. Fordítása ezért oly nehézkes, oly nem kifejező, sokszor az érthetlenségig erőltetett és majdnem sehol sem szép, nem zengzetes. Így egy prózai fordítás benyomását teszi ránk, de annak folyamatos könnyűsége és szabatosága nélkül. Fordítását akár hol nyissuk föl, erről győződünk meg.

Mindjárt első terzinája :

«Hogy jobb vizen haladjon már ezentúl,
Lenget vitorlát elmém kis hajója,
Olyan kegyetlen tengert hagyva hátra...

A második sorban hibás a szórend, vitorlát lenget kelene a lenget vitorlát helyett; az első sorban a jobb csak mint egy szótagú s a versbe jobban beleférő jelző állhat a víz előtt, bár az eredetiben is *migliori acque* (jobb vizek, többesben áll) de magyarul e kép kifejezésére nem mondhatjuk: jobb vizek (még kevésbé: jobb víz), hanem: boldogabb, szerencsésebb, kedvezőbb vizek — vagy tenger. A harmadik sor is szórúl-szóra van fordítva, de mily esetlenül hangzik a magyarban! — Az első ének hetvenegy és hetvenkettedik soraiban — Angyal szerint — a *Purgatorio* vezéreszméje van kifejezve. Lássuk, hogy fejezi ki ő e vezéreszmét? — Dantéről mondja Virgil:

«Mit ő keres, szabadság az, mely oly kincs!
Jól tudja azt, ki érte éltet áldoz».

Egyszerűbben, az eredetihez is ragaszkodóbban lehetett volna mondania:

Szabadságot keres — s mi drága kincs az:
Az tudja csak, ki éltét adja érte. —

— tudniillik mint az uticai Cato, a mivel épen beszélnek a *purgatorium* bejáratánál, melynek (elég különösen!) ő az őre.

A nyolczadik ének híres bekezdését, melyet Angyal maga a *Purgatorium* legfőbb szépségei közé sorol, e bájos, lágy verset, im ily nehézkesen adja :

Itt volt az óra már, hol (!) a hujósnak
 Hazafelé száll vágya s szive lágyul,
 A mely nap indúlt drága kedvesektől.
 Mikor az új uton szerelme gyötri,
 Ha cseng feléje távolból harangszó,
 Mely a haló napot siratni látszik . . .

Szász Károly így fordította e hat sort (Angyal közli a jegyzetben) :

Az óra, mely vágyát a vándoroknak
 Haza felé fordítja, ama napra
 Mikor szeretteiknek búcsut mondtak,
 S szerelme ált' az új utast lágyabbra
 Hangolja, hallván a távol harangszót
 Mintegy az elhaló napot siratva . . .

De ebből meg kimaradt az, hogy itt az óra, vagy az az óra volt. Talán így igazíthatnók ki a Szász Károly fordítását.

Eljött az óra, mely a vándoroknak
 Vágyát haza röpíti, ama napra . . .

Bizony, nehéz a Dante terzináit fordítani — kivált rímekben. De Angyal e nehéz nyügtől föloldozta magát, a Philaetes és Witte példájára, a nélkül azonban, hogy ezeknek nyelvbeli szabatoságát és erejét s kivált Wittének költői nyelvét csak meg is közelítené! Hemzsegnek nála vers-parancsolta hibás szórendek; a kifejezésben túlságos hűségből eredő magyartalanságok; a nehézkes, erőltetett, sőt kifacsart szólások; a mond'ni, mond'ná-féle elisiók. Legyen minderre még egy példa, szintén a nyolczadik énekből. Visconte Ninoval találkozáván :

El nem maradt nálunk (!) a szép köszöntés
 S így kérdezett aztán: mióta jöttél
 A messze vízen át ezen hegyaljhoz?
 Oh — válaszoltam — a kinnak helyéről
 Ma reggel értem (!) — első éltem életem:
 Bár én (!) a másikat itt járva lenném.

Azt akarja mondani: nem mulasztottuk el szépen köszönteni egymást; aztán azt kérdé: mennyi ideje érkeztél a távol tengeren e hegy aljához? Oh, válaszoltam — én a gyász helyén

át érkeztem ma reggel, még első életemben vagyok — hogy a másikat e jártommal (ez útam által) érhessem el.

A VI. ének ama felséges s méltán híres hús sora (hetvenhattól egész kilenczvenhatig), a hol a mantuai Sordellóval találkoznak s ez földijének Virgilnek annyira megörül, és a két honfitárs-lélek forró ölelése alkalmat ad Danténak mai honfitársai pártoskodása s egymást és a hazát emésztő dulakodásai ellen egy újabb erős kikelésre — mennyit vesz erejéből az ily lapos fordítás által, mint például:

Ezen nemes lélek milyen serény volt
 A honfitársát kellőn üdvözölni,
 S ma is kik élnek benned harcban állnak
 S egymással ők nem szűnnek marakodni,
 Kiket egy árok és egy fal keríti be!

Azt akarja mondani: Lám, e nemes lélek, mily örömmel üdvözli honfitársát, ellenben (nem is) a maiak egymással marakodnak.

A Csicsáky fordításának, ha egyéb előnye nem volna is az Angyalé fölött, érdemeül kell betudnunk, hogy ő a nehezebb részt választotta s nem rettent vissza a rímes terzinák nehézségétől, érezve, hogy Dante e forma nélkül költői lényege nagy részét veszíti el. Mert mondjon bármit Péterffy, különben igen jeles Dante-tanulmányában (épen a *Budapesti Szemlében*), a rímes terzinát mi is elengedhetetlennek tartjuk Danténál s a ki azt nem bírja, legalább magyarrá ne fordítsa Dantét, vagy ne fordítsa versben, hanem prózában, mihez a rímetlen jámbus közelebb áll a magyarban, mint a rímes terzinához.

Tagadhatatlan hogy a Csicsáky terzinái is nagyon távol állanak a Danteéitől, sőt még attól a ponttól is, a melyig azokat magyar versekben meg lehet közelíteni. De ahhoz sem fér kétség, hogy e fordítás nagyon megkönnyítette a *Paradicsom* későbbi magyar fordítójának a dolgát. Csicsáky sem igen költő s a nyelv ereje és fénye nagyon fogyatékos nála, de megtörte az utat, a kifejezéseket sokszor eltalálta, rímeket is keresett és sokszor talált is, bár nem mindig, sőt sokszor nem. De ha az «in magnis et voluisse sat est» valahol alkalmazható, a Dante rímes fordításánál bizonyára.

Lássunk e fordításból is, ízelítőül egy pár példát. Íme az első ének bevezető sorai:

Annak dicsősége, ki mindent mozgat,
 A mindenségen áthat, fényt sugárzva.
 Egyhelytt csekélyebbet, másutt nagyobbat.
 A mennyben, hol legtöbb a fény sugára,
 Valék — s láttam, mit újra elbeszélni
 Se tud, se bir, a ki onnan leszálla;
 Mert ott, közel levén a vágya néki,
 Oly mélyen elmerül az elme benne,
 Hogy emlékbén se tud rá visszatérni.
 Kincsül a mennyit mégis összeszedve
 A szent hazából gyűjteni birt az elmém:
 Az szolgál mostan tárgyul énekembe'.

Szerettük volna a két első sort más szórenddel, hogy világos legyen, hogy «a mindenségen áthat» nem a mindent mozgatnak a mellérendeltje, hanem a «dicsőség» állítmánya; tehát

Annak, ki mindent mozgat, dicsősége
 Áthat a mindenségen;

Szerettük volna a negyedik és ötödik sorban A mennyben-től nem szakítani el a valék-ot; a hatodik sorban a leszálla helyett visszatérni-t tenni, mert hisz Jézus is onnan szálla le, de itt Dantéről van szó, a ki oda fölment s vissza jött, ámbár az eredeti is csak di lassú discende-t mond; szerettük volna a hetedik sorban: «közel levén a vágya néki» — helyett világosabban fejezni ki, hogy ő jutott közelebb vágyához (appressando sè al suo disire); a nyolczadik sorban a benne szóra kérdeznők: miben? vágyában-e, vagy látásában? — mert az eredetiben erről szó sincs; végre «az összeszedve gyűjt'ni birt az elmém»-et is szeretnők ismétlés nélkül — összeszedve gyűjteni — s szebben is fejezni ki. Talán így próbálnók az egészet:

Annak, ki mindent mozgat, dicsősége
 Áthatj' a mindenséget, ám itt jobban
 Amott kevésbbé ragyog fényessége.
 Hová a legtöbb fény jut: égbe' voltam;
 S olyasmit láttam ott, mit elbeszélni
 Se tud, se bir, ki visszatére onnan.
 Mert vágya célját sietvén elérni
 Az emberész, oly mélyen elmerül,
 Hogy emlékével sem tud visszatérni.
 De mit a szent országból sikerül
 Elmémnek kincstárába összeszednem:
 Most énekem forogjon akkörül.

A második ének kezdő sorai, a hajó hasonlatával a *Purgatorium* első énekének bekezdésére emlékeztetnek. Csicsáky hivatkozik is e hasonlatra; s előnyére lesz, ha fordítását az Angyaléval összehasonlítjuk, ámbár az övé ellen is tehetünk elég kifogást.

Oh, mindnyájan ti, kik kicsinyke sajkán,
 Figyelni vágyódván reám, jövétek
 Hajóm után, mely tör előre, dallván :
 Jobb lesz, ha partotokra visszatértek!
 A nyílt tengerre, jaj, ne menjetek ki,
 Mert vesztve engem, tán balútat értek.
 E tengeren nem mert még járni senki,
 Minerva fúvall, Apolló vezérel
 És a medvét a kilencz múzsa jelzi.
 Ti kevesek, kik angyali kenyérrel
 Már jókor éltetek, melylyel az ember
 Él itt, de a melyet meg nem elégel,
 Ti rá bocsáthatjátok im e tenger
 Vizére a hajótokat követve
 Hajóm nyomát, míg nem simúl megest el.

Mindjárt az első sorban fölösleges (nincs is az eredetiben) a mindnyájan. A második sorban szótagszaporítás a vágyódván reám (az eredetiben: desiderosi d'ascoltar: nem reám, hanem engem hallgatni vágyva), a hatodik sorban: vesztve engem, helyett: elvesztve kellene. A hetedikben: e tengeren után kimaradt, a mi pedig szükséges, a melyre most mennek; az eredeti azt sem mondja, hogy nem mert még járni senki, csak azt, hogy ez járatlan tenger; a medve helyett (bár az eredeti is l'Orse) magyarul szebb a gönczöl. A 10—12. sor épen nem fejezi ki az eredetit; Dante nem azt mondja: Kik angyali kenyérrel már jókor éltetek, hanem: che drizzaste il collo per tempo al pan degli Angeli, az az: kik az angyalok kenyere után már korán nyujtottátok nyakatokat, tudniillik vágytatok, éhez-tetek az angyalok kenyérére; s melylyel «az ember él itt» — nem az ember, mert itt nincs ember, hanem a melylyel itt élnek, a kik itt laknak, tudniillik a dicsóult lelkek. A tizenharmadik sorban a tengert az eredeti alto salenak, magas (az az duzzadó, háborgó) sónak nevezi, mintha sós dagálnak mondaná, mit a «tenger vize» igen színtelenül fejez ki. Végre a tizenötödik sorban a megest el rossz rím, a tenger- és emberre. Kísértsük meg e kifogásoknak megfelelőleg javítani ki e tizenöt sort (ámbár ez is csak kísérlet lesz!):

Oh ti, kik eddig lenge kis naszádba'
 — Hallgatni vágyván énekem' — kísértek,
 Míg a vizen hajóm dalolva szálla:
 Jobb lesz ha révetekbe visszatértek,
 S nem szállotok ki a tengerre, rajta
 Elvesztve engem, eltévedtek végleg!
 Hová most szállok: még hajó nem hajta.
 Pallász fuvall, kormány Apollra hallgat,
 S a kilencz múzsa a Gönczölt mutatja.
 Ti kevesek pedig, az angyaloknak
 Kik rég éreztek éhet kenyérére
 Melylyel itt élnek, de jól soh'se laknak,
 Hajótok bizvást szállhat sós vizére
 A sík tengernek barázdám nyomába
 Míg össze nem csap habja, visszatérve....

De távolról sem czélom versenyt futni Dante két tisztelt fordítójával, csak néhány példával — melyeket nem is válogattam czélzatosan — akartam megvilágosítani eljárásuk módját s képességek határait, czéljok elérésére. Most azzal a szíves óhajtással veszek tőlök búcsut: vajha kitartással s növekedő szerencsével végezhessek megkezdett munkájokat. A gyönyörön kívül, melyet a rendkívüli nehézségeknek csak valamelyes leküzdésével magoknak szereznek, kétségtelen hasznot szereznek az irodalomnak, mielőbb a teljes *Divina Commedia* birtokába juttatván azt s még inkább az által, ha szerencsésebb utódok munkáját s teljesb sikerét tetemesen megkönnyítik — mindenesetre csak előkészítőül tekintendő, bár magában is érdemes munkájokkal.

—ly.

AZ ARANY-SZOBORRA BEÉRKEZETT PÁLYA- MŰVEK.

A nemzet közérzete nyert kifejezést, midőn a magyar tudományos akadémia és a Kisfaludy-társaság egyesülten megindították a nyilvános gyűjtést, Arany Jánosnak Buda-Pesten fölállítandó emlékszobrára. A gyűjtést siker koronázta; rövid idő alatt begyűlt a szükséges összeg, körülbelül nyolczvan ezer forint, mely elég a nemzethez és Arany költészetéhez méltó szoboremlék költségére. Az akadémia és a Kisfaludy-társaság kebeléből Trefort Ágoston elnöksége alatt alakult szoborbizottság már 1886 július havában kiírhatta a pályázatot, melynek ez év május elsejére kitűzött határideje, néhány művésznek nyújtott szokatlan kedvezményként november elsejéig meghosszabbított. Ez utóbbi határidőre kilencz szobrász összesen tíz művel jelent meg a versenyen. Nyolczan saját nevök alatt pályáznak, s csak egy jelent meg névtelenül, jelíggel, de ennek neve is nyilvános titok. Részt vesznek e valóban szép művészi versenyben: Bezerédi István, Keszler Adolf, Kiss György, Róna József, Szász Gyula, Szécsi Antal, Strobl Alajos és Tóth István egy-egy és Zala György két tervvel. Magyarország ifjabb szobrászi nemzedékének számot tevő minden tagja megjelent. Vanak közöttük, a kik már megízlelték a művészi dicsőséget, mások, a kik némi hírre tettek szert, s egynek kivételével valamennyi magára vonta a figyelmet, ez a kivétel Tóth István, a kinek neve ismeretlen. Elmaradt Donát Gyula. Strobl Alajos és Zala György a magyar szobrászat terén a két legáltalánosabban elismert tehetség, s a pályázatot Arany János szobrára a beavatottabb, a művészet iránt közelebbről érdeklődő közönség

elhatározó mérkőzésnek tekintette kettőjük között. Másodsorban állottak Róna József és Kiss György. Alig két éve, hogy az előbbi föltűnt, az utóbbi 1883-ban Urbinóban nemzetközi versenyen Ráfáel szobrának mintájával a második díjat nyerte el, de az időtől fogva nem alkotott semmit, a mi további és következetes haladásáról tanúskodnék. E négy művésznkhöz füződő várakozás fokozta a pályázatok érdekét. A tervek november elsejétől fogva a városligeti iparcsarnokban, most kereskedelmi múzeumban vannak közszemlére kitéve, s a nagy távolság és kedvezőtlen idő daczára állandóan szép számú közönség keresi föl és vitatkozik fölöttük. Joga van hozzá.

Mint a nézőközönség egyik tagja, ugyan ama joggal élve. e sorokban a nyilvánosság előtt bíráljuk meg a pályázat eredményét, mielőtt a bíráló bizottság íteletet mondana, a mi a pályázat föltételei szerint deczember elején fog megtörténni. Előre bocsátjuk, hogy a bírálatban szigorúbb mértéket alkalmazunk, s ezt teszszük egymással kapcsolatos több okból. Nálunk, mióta egyáltalán beszélnek a művészetről és különösen a szobrászatról, a közszellem igen kedvező az emlékszerű szobrászatra; az ország fővárosában egymásután keletkeztek Széchenyi István, Eötvös József, Petöfi és Deák Ferencz emlékszobrai. Így szobrászatunknak bő alkalom kínálkozott, hogy a művészet ez ágában nagyobb gyakorlatra tegyen szert. De másrészt szobrászaink is — nem tudjuk vajon igazi hivatásból, vagy az alkalom ingeréből — mindig különös előszeretetet mutattak az emlékszerű szobrászat iránt, s okot adtak a panasza, hogy e művészet más fajait, a mellszobrok kivételével, majdnem egészen elhanyagolták. Hisz a műcsarnok tárlatai éveken át úgy tüntetik föl a képírás mellett a szobrászatot, mint mostoha gyermekeket. Könnyű lenne itt hamarosan föl sorolni az évek folytán ott bemutatott ama szoborműveket, melyek beható tanulmányról, odaadó, lelkes művészi törekvésről tanúskodtak. Szobrászaink ez előszeretete nem csekély kárára volt művészetünk általánosabb fejlődésének. A mi pedig az emlékszobrokat illeti, nem szabad figyelmen kívül hagyni, hogy azok a várakozásnak nem feleltek meg; leleplezésök nyomában járt a csalódás, a kiábrándulás. Végül pedig számot tesz az is, a mit nagy örömmel jegyzünk fel, hogy közönségünk ízlése, művészi érzéke jelentékenyen fejlődött. Arany szobrának mintái előtt a közönség soraiban hallott számos találó meg-

jegyzés tanúskodik erről. Tehát az emlékszerű szobrászat gyakorlására eddig kínálkozott számos alkalom, magoknak a művészeknek fokozott igénye, mely előszeretetökben nyilvánul, továbbá az eddigi csalódások, s végül a közönség fejlettebb ízlése teszik jogosulttá, sőt megkövetelik a szigorúbb bírálatot. Azt hisszük nem csalódunk abbéli föltevésünkben, hogy a bíráló bizottságot is a fönti szempontok fogják vezérelni ítéletében, úgy hogy e bírálat és a bizottság ítélete között alig lesz nagy különbség.

* * *

A szoborbizottság által kiírt pályázatban foglalt ama föltételeket, melyek a föladat művészi megoldására nézve irányadók voltak, a bírálat is tartozik szem előtt tartani. Ezek a következők: az elhúnyt nagy költőt férfi kora teljében, élethű hasonlatossággal, egyéniségének lehetőleg találó kifejezésével, ülő helyzetben kell ábrázolni; a szobor-émlék Buda-Pesten a nemzeti múzeum előtt fekvő kerti téren, az épület főhomlokzatának tengelyébe eső virágkörönd helyén lesz föllállítva; csupán plastikai mintákkal lehet pályázni, s ezek a szobor-émlék végleges nagyságának egy ötödresz arányában készüljenek, a költő alakja maga a mintában fel méternél alacsonyabb nem lehet; a szobor-émlék a maga környezetének építészeti jellegével lehetőleg összhangban legyen; a talapzatot a költő epikai tárgyú műveiből merített domborművű ábrázolatok vagy egyéb szabadon álló alakok díszíthetik; a fő és esetleg a mellék alakok ércből fognak öntetni; a végrehajtásra 70—80 ezer forint áll rendelkezésre.

E föltételek fogalmazása ellen azt a kifogást lehet tenni, hogy részben nem elég szabatos, részben pedig vagy nagyon is sokat, vagy nagyon keveset mond. Így például az egyik pont említi ugyan a szobor végleges nagyságát, de azt nem határozza meg, úgy hogy e tekintetben csak is a rendelkezésre álló összeg nyújthat támpontot. A föltétel a költő alakjának mintájánál kiköti, hogy fél méternél alacsonyabb ne legyen, tehát magasabb lehet; a végleges szobor nagyságát azonban a művész tetszésére bízza, csak azt kívánja meg, hogy a minta egy ötödresze legyen annak, a milyen nagyságban a művész az emléket tervezi. Innét van, hogy a minták nagyságra nézve nagyon elütők. Szécsi terve szerint a fő alak a kétszeres életnagyságot majdnem

elérné, Zala mindkét műve körülbelül egy és fél életnagyságot eredményezne, a mi különösen föltűnő ama tervnél, a hol a költő alakja egészen alacsony talapzaton ül és mögötte emelkedő másik talapzaton nemtő áll, koszorút tartva; Szász Gyula és Strobl Alajos tervein legkisebb a költő alakja, végleges nagyságban elkészítve ezek az életnagyságot csak alig valamivel mulnák fölül. A többiek középútat tartanak. Föltéve tehát azt, a mi nincs kimondva, hogy a szoborbizottság nem akar koloszszális szobrot, akkor Szász és Strobl mintái legjobban megfelelnek.

A pályázat egy másik föltétele azt kívánja, hogy a szobor-
emlék a maga környezetének építészeti jellegével lehetőleg
összhangban legyen, de elhallgatja, hogy ezt tulajdonképen mi-
ként érti. Ez a követelmény önmagától következik, tehát fölösle-
ges. Ha pedig a pályázat útmutatást akart adni, akkor, hogy ez
útmutatásból félrevezetés ne legyen, hozzá kellett volna tenni,
hogy a talapzat egyszersmind legyen dekoratív hatású. Szük-
séges lett volna ezt különösen kiemelni azért is, mert szobrá-
szaink művészetök dekoratív föladatait nem igen akarják elis-
merni, s azt ez irányban alig művelik. Mert a pályázatban
csak is az összhang a környezet építészeti jellegével hangsúlyoz-
tatik, ebből magyarázható meg, hogy a pályaművek legnagyobb
részének talapzata igen sovány, száraz, a tagozások kemények.
Némileg kivétel Zala György ama terve, hol a költő alakja
magas talapzaton ül, továbbá Keszler Adolfé. Dekoratív hatás
tekintetében egyedül áll és mindegyikét fölülmulja Strobl Ala-
jos tervének talapzata, melyet Gerster Kálmán építész terve-
zett. Még más három pályázó vette igénybe építész segítségét,
így Szász Gyula tervének talapzatát Havranek Ferencz, Kiss
Györgyét Alpár Ignác, Zala Györgyét Benczur Béla készíté, de
egyik sem mondható sikerült megoldásnak. Kiss György és Be-
zerédi István a szobrot nagyobb kiterjedésű építészeti elrende-
zésbe helyezték, bizonyára ama törekvés által vezetve, hogy
dekoratív hatást érjenek el, de czélt tévesztett, úgy Kiss
György építészé Alpár Ignác, mint Bezerédi István a saját ter-
vénél, mert a sokféleség és nagy kiterjedés még nem elég a
dekoratív hatáshoz, ha a formák merevek és kemények. Ezt
már tudták a régi görögök is. Valamennyi talapzat között leg-
igénytelenebb Tóth Istváné, s legkeményebb, sőt rideg Róna
Józsefé, ugyannyira, hogy szinte megfagyástól féltjük azt a
szárnyas szép ifjút, mely odatámaszkodva, babérágat nyújt föl

a költőnek. A pályázat legszebb, legélettelesebb alakját, ezt az üde, pompás ifjút ily dermesztő környezetre kárhóztatta alkotója, midőn figyelmen kívül hagyta művészetének azt a követelményét, mely föltétlen érvényű mihelyt az emléknek az a föladata, hogy az építészeti környezettel összhangban legyen, helyesebben szólva, azt díszítse, s mihelyt az oda helyezett mellékalaknak díszíteni kell magát a szobor-emléket. Mert bármennyire helyeseljük, hogy a nagy költőnek babér nyújtassék, azért a jó ízlés ama szárnyas ifjú tartalmával egyedül, azzal, mit mozdulata, cselekménye kifejez, soha sem lesz megelégedve.

Végig tekintve a tíz pályamunkán, azonnal észre vesszük, hogy valamennyinek egy közös vonása van, mintha csak egy jelszó után készültek volna. Ez a jelszó benne van a pályázati hirdetésben. Annak egyik idézett pontja föltételesen mondja, hogy a talapzatot a költő epikai tárgyú műveiből vett domborművű ábrázolatok, vagy egyéb szabadon álló alakok díszíthetik. A pályázó művészek ezt kívánságnak, sőt szigorú követelménynek vették, s valamennyien iparkodtak is annak eleget tenni. Ez a törekvés vált irányadóvá valamennyi terv általános elrendezésénél, s kivált négy, úgymint Zala egyik terve, azután Szécsié, Szászé és Keszleré, sőt Bezerédié is, ha az építészeti készletet mellőzzük, e tekintetben úgy hasonlítanak egymáshoz, mint testvér testvérhez. Mindegyiknek talapzatán két oldalt, jobbra es balra kiugró ülőhely van alkalmazva a mellékalakok elhelyezésére. Szécsi, Keszler és Strobl tervein kívül a másik hét terven domborművek is vannak, némelyiken négy, s mindannyi a költő epikai műveiből merített jelenetet ábrázol, de az egyetlen Róna József két magas domborművének kivételével mind annyira vázlatos, hogy hatásukat megítélni nem lehet, azért bővebben nem is foglalkozunk velök. Róna tervének két domborműve azonban, úgy fölfogás, mint elrendezés és kivitel tekintetében dicséretet érdemel, de itt sem hallgathatjuk el, hogy elhelyezésök a sovány, dísztelen talapzaton a lehető legkedvezőtlenebb, hatása, daczára a talapzat terheltségének, mondhatni szinte szegényes.

A mi már most a mellékalakokat illeti, kétféle fölfogással találkozunk. Valamennyi megelégedett a költészetre vonatkozó általános allegoriával, vagy ha a költő művéből vett alakot, mint például Strobl Alajos Toldi Miklós alakját, azt is cselekvés nélkül a jelkép korlátai között tartva, helyesen oldotta

meg. Kiss György tovább ment, a költő alakjától jobbra és balra külön talapzaton két-két alakból álló, Arany epikai műveiből merített, jelenetet ábrázoló csoportot helyezett el. A művész megfeledkezett arról, hogy más az, ha a szobor által megörökített egyén életének valamely eseménye ábrázoltatik mellékalakok által, s más ha az a jelenet, bár eposzból vétetik, mégis csak a költő képzelmének alkotása. Itt az a két csoport úgy tűnik föl, mintha megtörtént dolgot állítana elő, egyenlő nagyságúak a főalakokkal, fektelen szenvedélyű mozgásukkal uralkodnak a költő alakján, azt elnyomják. E két csoport az egész pályázatnak legkiáltóbb tévedése. A mennyire helyeseljük a mellékalakokban nyilvánuló általános fölfogást, amvira kevés dicséretet mondhatunk kidolgozásukról. Legnagyobb részök vázlatos, fölületes kivitelű, az egyikben szertelen a pathosz, nyugtalanul mozog, a másik ismét egészen kifejezéstelen, a harmadik pedig köznapi, genreszerű, a mi szobor-émlék mellékalakjához nem igen illik és végül valamennyi híján van a dekoratív hatásnak. Egyik másik művész ez utóbbira úgy látszik törekedett, de tévúton járt, midőn a szenvedélyes mozgásban vélte a díszítő elemet megtalálni. Ez a hibájok a mellék alakoknak Szécsi, Szász és bizonyos tekintetben Zala egyik mintáján is, Bezerédi mellékalakjai mérsékeltbbek, de jelentéktelenek, Keszler Adolfé a leggyöngébbek. Róna József művén a szárnyas ifjú pompás alakját, a pályázat ez egyik legsikerültebb részletét, már említettük. A pályázók közül Strobl Alajosban ismerjük föl azt a művészt, a ki tisztában van a dekoratív hatással, ismeri ennek eszközeit és tudja is alkalmazni. A miként tervén a talapzat építészete, úgy a rajta elhelyezett mellékalakok e szempontból a versenytársakat kétségtelenül fölülműlják. Eltérőleg a többi-től mellékalakjait nem jobb és baloldalt, hanem a talapzat elő és hátsó oldalán helyezte el. Már az elhelyezés mikéntje is első pillanatra elárulja, s aztán az alakok részletes kidolgozása, az élénk, gazdag alakítás fényesen belbizonyítja a művész finom dekoratív ízlését. Az egyik alak a költészet személyesítője, a másik pedig Toldi Miklóst állítja elő, vagy inkább szintén személyesíti. E két alakban a művész az emlék szobrászati föladatának egyik felét jól megoldotta. De csak ennyit.

Itt lesz helyén szólani Zala György egyik tervéről, mely a fő- és mellékalak elrendezése tekintetében nemcsak a többi pályaműtől, hanem az általános szokástól is merőben eltér.

E terv elrendezése annyiban egészen új és szokatlan valami, s ennél fogva kétségtelenül meglepő is, a mennyiben a fő- és mellék-alakok helyet cserélnek. A költő alakja széken ülve, egészen alacsony, néhány lépcsős talapzatra van helyezve, közvetlenül mögötte egy másik talapzat emelkedik, azon áll egy szárnyas nemtő és koszorút tart a költő feje fölött, a nemtő bal oldalán félig mögötte és tőle elfordulva két ifjú alak, Szondi apródjai, állanak, az egyik gitáron játszik, a másik szaval. Az újságot nem tagadhatjuk meg ez elrendezéstől, de hogy sikerült volna, azt nem állíthatjuk. A gondolat a művész elméjében eredetileg jó lehetett, de a hibás elrendezés azt elrontotta, az egységes hatást teljesen fölládozta, mert két külön részt látunk, melyek egymással épen nincsenek kapcsolatban. A művész két tervvel pályázott; Arany alakja mindegyiken ugyanaz, de ide kevésbé illik, mint a másik terv magasabb talapzatára, s kár, hogy a legjobb részleteket, melyeket gondval dolgozott ki, a nemtőt és a két ifjút itt és így használta, a hol és a miként jó hatásukat teljesen elvesztik. A terv egészben véve, a nemtő ellenére igen józan, nincs semmi díszítő hatása, de a legnagyobb hibája, hogy nem emlékszerű. A nemtőt egymagában az teszi becsessé, hogy fölismerhető benne Zala művészi egyénisége, a mi azonban az egész művet nem menti meg.

A költőt férfikora teljében élethű hasonlósággal, egyéniségének lehetőleg hű kifejezésével ülő helyzetben ábrázolni, az a föladat, melyet a pályázat helyesen kíván, s melyet művészi-leg megoldani legnehezebb. Erről tanúskodik mind a tíz pályamű. A megoldás egyiknek sem sikerült, úgy a különben legjobb, mint a leggyöngébb tervnek ez a leggyarlóbb része.

Könnyű észre venni, hogy már maga az ülő helyzet, illetőleg az üléshez szükséges szék nagy nehézséget okozott. Negyen úgy próbálták megkerülni a nehézséget, hogy az építészeti jellegű talapzatra nyers fatörzset állítottak és arra ültették a költőt. Ezek: Bezerédi, Keszler, Tóth István és Kiss György. Csalálkozásunkat kell kifejezni, hogy kilencz szobrász közül négy, s azok között Bezerédi és Kiss, a kik oly nagy építési készüléket állítottak össze a költő szerény alakjának, nem vették észre ezt a kiáltó lehetetlenséget. Fatörzs talán csak is Zala ama tervéhez illett volna, a hol a költő alacsony talapzaton van elhelyezve. Szász Gyula támla nélküli széket talált jobbnak, de ez is olyan szék, melynek alja nem üres, s lábai csak jelezve van-

nak az idomtalan tömegben. Zala két tervén és Szécsi Antalén közönséges magas támlájú széket látunk. Róna József és Strobl Alajos alacsony támlájú és díszes székben találták meg a leg-helyesebb megoldást, de csak általában, mert a díszítmények részletei, azok a pálmalevelek, melyek a szék alatti ürt elfödni vannak hivatva, így kicsinyben igen csinosak, hanem a végleges nagyságban rendkívüli méreteiknél fogva esetlenekké válnak.

A költő alakja egyik terven sincs kielégítően megoldva, sem hasonlóság, sem egyéni jellemzés, sem mozdulat tekintetében. Tóth István, Szécsi Antal és Kiss György pályaműveinek e része fölfogásra és kidolgozásra nézve egyaránt annyira elhibázott, hogy velök bővebben foglalkozni nem szükséges. Szécsi művéről még is följegyezzük, hogy a pályázatban kikötött föltételektől eltérve, a költőt nem férfikora teljében, hanem élete végső napjaiban ábrázolta, kifejezéstelenül, bizonyos általános arczképi hasonlósággal. Szász Gyula miként a mellékalakokat, úgy a költő arczát is csak vázlatosan dolgozta ki, a ruharészleteket azonban, kivált a leömlő köpenyt finoman kezelte, a hasonlóságot csak megközelíti, az egyéni jellemzetességet távolról sem éri el. Az alak tartása egészben de kivált bal karjának mozdulata élénken emlékeztet a barokk ízlésű szentek és pápák szobraira, a melyeknek különösen Rómában készültek a XVI. század végén. A többiek, mint Bezerédi István, Róna József és Keszler Adolf az arcz hasonlósága tekintetében valamivel szerencsésebbek, az alak egyik és másik részlete sikerültebb, kivált Róna mintáján a testalkat rugékony, a mozdulat élénk, az egyéniség kifejezését azonban hiába keressük. Zala György valamennyitől eltérően fogja föl és állítja élénk a költőt. Megtört alak ül a széken, bal térdén könyv nyugszik, jobbja mintha írásközben megpihenne, egész lényén inkább testi bágyadtság látszik meg, mint az elmélyedés. Az arcz izmos, vagy inkább hájas és petyhüdt, élettelen; ezt még fokozzák a nagyon mélyen beesett szemek, úgy hogy csak szemüregét látunk, a mi színte félelmetesen árnyékossá teszi az arczot, mely egyáltalán nem rokon-szenves. E barátságtalan alakítás az ötszörös nagyságban az arczot kivetköztetné emberi jellegéből is. Azt mondják többen nagy a hasonlóság, megengedjük, de nem bizonyítjuk, azt azonban tagadjuk, hogy arczának kifejezése visszaadná a költő egyéniségét. Érzékeny hiány az is, hogy a művész a főalak egyéb részletét, kivált a pongyola öltözéket pongyolán, fölületesen

kezelte, a részleteket föltünően kerülte, s'csak általános vázlatot nyújt. Strobl Lajos tervén a költő alakja élénken, üdén, a férfi kor teljében és rokonszenvesen jelenik meg; a mint a díszes karszéken ül tartásában és az arc alakításában, szóval egész megjelenésében, mint a részletek kezelésében a művész czéltudatosan és szilárd elhatározással dekoratív hatásra törekedett. Ez már első pillanatra szembeötlik, mert ez a terv talpzatának, a melléalakoknak és a főalaknak is, tehát az egész alkotásnak művészi jelleme. De nem titkolhatjuk el azt sem, hogy a dekoratív hatáshoz következetesen ragaszkodva, a művész eltéveszté a költő egyéni kifejezését. Az egyik szükségeset nagyon is feltékenyen őrizve, nem bírta megtartani a másik nélkülözhetlent. Arany János élénk mozdulattal ül székében, a mi még elfogadható lenne, a tévedés azonban a művész részéről ott kezdődik, hogy a költő éles tekintettel néz, mintha pillanatnyi külső hatás alatt állana, figyelmét valami jelenség felköltötte volna, ez lekötné figyelmét, ezt szinte szuró pillantással fürkészné. A költői kedély merengését, általán csak a hangulatot, melyet a költői képzelet a kedélyben támaszt s mely az arczon is letükröződik, tehát azt a mozzanatot, mely a költő egyéniségének egyik lényeges tényezője volt, hiába keressük. A művész elmulasztotta ez irányban tanulmányozni a főalakot, s ezért nem mondhatjuk, különben annyi kitünő sajtósággal dicsekvő és igazi művészi alkotását egészen és teljesen sikerült műnek. De nem hallgathatjuk el abbéli meggyőződésünket sem, hogy ha a művész a költő egyéniségét újabb tanulmányok tárgyává tenné, a mint egyébként jeles művet alkotott, úgy e szempontból is művészileg oldaná meg a nehéz főladatot. Hozzá tesszük, hogy újabb tanulmányok Róna Józsefnél is sikerrel kecsegtetnek. A sok csalódás után azonban, melyet emlékszo-brászatunkban megéltünk, ezentúl már semmit sem szabad kockáztatnunk, s úgy véljük, hogy az alkalmat a további tanulmányozásra a két művésznek, nem a végleges kivittel való megbízás, hanem az egyiknél a főalak, a másiknál szintén a főalak és a talpzat egy újabb mintájának megrendelése által kellene megadni.

PASTEINER GYULA.

*) Közzöltük tisztelt dolgozótársunk tanulságos cikkét, melynek valamennyi tételével azonban nem érthetünk egyet. Nem nyomhatjuk el aggodalmunkat különösen arra a nézetére, mely szerint Strobl

Alajos tervezetét a főalak kivételével, úgy látszik föltétlenül elfogadhatónak és kivihetőnek tartja. Elismerve e tervezet dekoratív érdemeit, már egész structuráját, körrajzát alig találhatjuk olyannak, mely a múzeum karcsú és finom oszlopesarnoka előtt megállhatna. Ennek könnyen és szabadon emelkedő vonalai kétségkívül nehézkesnek mutatnák az egész alkotást, melyen dekoratív elemei csak igen kevésbé segíthetnének. De megvannak fogatkozásai a szobrászati résznek is, még azon kívül is, a mire tisztelt dolgozótársunk rámutat: Arany alakjának jellegtelen és hamis felfogásán. Így az elől elhelyezett géniusz, bármily sikerült magában, raffináltabban, hogy úgy mondjuk: modernebb divat szerint van mintázva, hogysem bármilyen összeköttetésbe lenne hozható Aranynak eredeti és hatalmas egyszerűségével. Ez a modern minta nem nyughatik meg ott a lépcsőn; még eddig nem találta meg magyar választottját; keresnie kell. Szükségtelen mondanunk, hogy a géniusz rajza s a talapzat körvonalai között bizonyos disharmonia mutatkozik, mely mindegyiknek külön baját csak élesebben tünteti ki. A dekoratív hatás iránt mutatkozó finom érzék, mely Strobl mintáját mindenestre kitünteti: magában talán még sem elég, hogy Aranyt köben és ércben jellemezze.

Egy másik pályázó, Zala György, iránt, nézetünk szerint, túlságos szigort tanúsít dolgozótársunk. Így annak a mintájának, melyen a főalak alatt ül, csak az elsietett és elnagyolt kivitelből folyó hibáit emeli ki. E hibák, a vázlatosság, a felső csoport összefüzetlensége, tagadhatatlanok; de ép oly tagadhatatlan az, hogy e mintához a conceptio egységes benyomására (az alatt ülő költőnek koszorút nyújt fölülről a géniusz, oldalán a hír énekesei), a gondolat és szerkezet eredetiségére és megkapó voltára egyik pályamű sem hasonlítható. Nem zárkozhatunk el annak a jelenségnek is érdeme szerint való megbecsülésétől, hogy a pályázók közül Zala az egyetlen művész, ki e mintájával bizonyosságát adta, hogy a leleplezett Deák-szobor művészeti tanúságát megérezte, sőt tudatosan felfogta és alkalmazni próbálta. E tanúság, hogy ülő szobrot oly magasan elhelyezni, a mintázás és rajz érvényre emelésével, rendkívül nehéz, talán lehetetlen is. Megjegyezve még, hogy Zala Arany-alakja, vázlatossága mellett is, mindenestre jobb Stroblnál, ha gyöngébb is mint a Rónáé: olyan előnyök mutatkoznak Zala mintájában, melyek ezt a pályázat eredményének legelső sorába állítják.

Végleg természetesen csak akkor nyughatnánk meg ebben is, ha a művész megigazítaná fogatkozásait s szerencsésebben komponált talapzaton művészi képességének megfelelőbb gondnal s összhangzóbb alakítással dolgozná ki mintájának eszméjét és szép motívumait. De Róna és Strobl műveivel szemben is többet kívánnánk, mint tisztelt dolgozótársunk. Egyiknek fogatkozásai sem olyanok, hogy amazt már valamely művészibb architectura, emezt pedig egy jellemzetesebb Aranyalak elfogadhatóvá tenné. Mindezek következtében azt hisszük, hogy a jury leghelyesebben tenné, ha kiosztván a kitűzött pénz-jutalmakat, a három legsikerültebb pályamű szerzőit: Zalát, Stroblt és Rónát, mintáik átdolgozására, illetőleg új, szűkebb pályázatra szólítaná föl. E pályázat jutalmául bizton ki lenne tűzhető: a kivitellel való megbízás.

Szerk.

É R T E S I T Ő.

Bosznia és a Hercegovina. Úti rajzok és tanulmányok. Írta Asbóth János. I—II. kötet. Buda-Pest, 1887.

A mint azon szép rajzok, melyek e fényes kiállítású két kötetben foglalvák, a különböző vallású bosnyák ifjakat és leányokat díszöltözetben tüntetik föl, úgy mondhatni, az egész tartományt is bizonyos ünnepies színben mutatja be nekünk Asbóth legújabb munkája. Nem mintha banderiumok, ünnepélyes fogadtatások, díszlakomák, bérczi tüzek és katonazene ez ország rendes élete volna. Ez ország, ha csak négyet is, de ismeri a hétköznapokat, ismeri a munkát és vele a kopott köntöst; ámde a szerző, vallomása szerint, mind a négy ízben, hogy a megszállt vidékeket meglátogatta, a miniszter kíséretében utazott, és nem vehetjük rossz néven, ha az országot úgy írja le, a mint azt tényleg látta.

A két testes kötet elolvasása után be kell ismernünk, hogy a szerző így is sokat látott, és azt hisszük többnyire jól is látott. Asbóthnak figyelme még az utazásnak fáradalmi között is folyton éber, és minden fölkelte érdekét, a mi csak környékezi.

Rajongón szereti a természetet. A bámulat és elragadtatás kifejezéseivel halmozza el a bosnyák és a halomföldi tájakat. Trebinjénél «meglepő, elragadó, leírhatatlan a tájkép», az Unna folyó «píratlan», Banjaluka a «legszebb fekvéseknek egyike, melyet képzelni lehet», Jajeza «hasonlíthatlan szépsége meseszerű látvány», a Pliva-vízesés «ragyogó és megdöbbentő tünemény», magasabb a schaffhauseni, tömegesebb a Giessbach világhírű zuhatagjainál.*) Mostár leírásánál pedig elragadtatása már határt sem ismer. «A mos-

*) Lásd a II. kötet 79., 90., 106., 158. és 161. lapjait.

tári hídnál azt hinné az ember, hogy most már elérné a gyönyörök tetőpontját.» De tévedne. Közéleben ott vannak a Búna forrásai «a világ csodái . . . hova csak úgy zarándokolni fognak a természet barátai».*)

Asbóth nem csak a szabad természet gyönyöreireiért rajong. Lelkesült szószólója majd mindennek, mit Boszniában talált. Az agák és bégek «délczeg és büszke úri faja» mindúntalan imponál neki, a jajczai spanyol zsidó sötétszemű leánya, a gazdag Lala, elbájolja, és kevés híjja, hogy a «páratlan travniki rík» dicsőségére dithyrambost nem énekel. Rokonszenvét leginkább a muhammedánok keltik föl. — Fölötte érdeklik a lakosságnak műveltségi állapotai is, és figyelmes szemmel követi egyházi és gazdasági viszonyait és törekvéseit. A természetbarát és a politikus mögött a historikus és a régiségbűvár sem marad el. Különös előszeretettel időzik a római és a bosnyák-bogumil régiségeknél. Szakavatottan magyarázza a leleteket és fejti meg a homályos fölíratokat. Érdekli a középkori és az ottani modern architectura is. Tud a természettudományhoz is. De még e tulajdonságok sem merítik ki szerző sokoldalúságát. A hol alkalmá nyílik, azt is elárulja, hogy a sport sokféle nemében otthonos. Szóval, nem hanyagol el semmit, és így épen nem csodálhatni ha még a női idomok szépségére is jut néhány szakértő tekintet.**)

Véleményünk szerint, hogy összegezzünk: e munka a nagy közönségünk előtt eleddig jóformán ismeretlen két tartományunkon keresztül egy művelt író és a mellett perfect gentleman olykor élvezetes és többnyire tanulságos kalauzolása.

Már ez előnyöknél fogva is igen ajánljuk e mű olvasását. De még sokkal inkább ajánljuk tárgyáért, melyet felölel. Hiszen csak nekünk válnék kárunkra, ha azon népszerűtlenséget, melylyel nálunk Bosznia megszállása találkozott, folytatólag e tartományokra tovább is átvinnők; hiszen a közöny, melylyel mi e szép vidékek iránt még mindig viselkedünk, nem csökkentheti Bosznia-Hercegovinának nagy fontosságát se stratégiai, se gazdasági, se politikai tekintetben. És íme a legjobb alkalom, fogyatékos ismereteink kiegészítésére.

Különben se felejtjük, hogy múltunk mennyi dicső emléke fűződik e szomszédos tartományoknak, a hajdani Rámának, az ozo-

*) Lásd az I. kötet 261., 262. lapjait.

***) I. kötet 248., 260. lapok.

rai, a sóföldi bánságnak és Halomföldjének talajához. Jajcza nem az egyetlen hely, mely megóvta a magyar fenhatóság nyomait. Mi magunk is, bár nem vagyunk egészen járatlanok hazánk történetében, Asbóth útjait követve, meglepetéssel és megindulással vettük észre, hogy lépten-nyomon, annyi helyen felénk fénylik a messze múltból a magyar fegyverek csillogása. A szerzőnek élénk történeti érzéke van, és érthető, hogy ismét Boszniát kormányzó magyar államférfiú oldalán hatolva ez országba, a büszkeség és kegyelet vegyes érzelmétől áthatva, meg nem feledkezhetett a multakról. Azon szép lapokért, melyekben a mohácsi vész előtti királyaink hatalmáról és bánjaink vitézségéről emlékszik meg, köszönetet fog mondani minden olvasó.

Jól mondták, hogy Bosznia és Hercegovina hazánk déli határán hasonló föladatnak tartozik megfelelni, mint Erdély a keletin. Földrajzi alakulatánál fogva ugyanis Bosznia monarchiánk kötelékében — nem is tekintve, hogy Dalmácia értékét emeli — nem egyéb mint a birodalom egyik előretolt hatalmas fellegvára, mely védelemre és támadásra egyaránt domináló állást és megvehetetlen támpontot nyújt az egész Balkán-félszigeten.*) Jól tudták ezt az Árpádok, az Anjouk meg Zsigmond, még jobban a Hunyadiak. Mihelyt a hódító török hatalom is belátta, elérkezett a pillanat, melyben el volt döntve Bosznia sorsa. Rövid tíz évvel Konstantinápoly bukása után már megdőlt a bosnyák királyság is; a bogunil, azután a többi lakosság is muhammedán hitre tért, és az addig magyar-hűbér, majd független tartomány török pasalikká vált, hogy nem sokára támpontja legyen az ozmán támadásnak Magyarország meghódításában.

Évszázadoknak kellett elmúlni, míg nyilván való lett, hogy a török hódítás Boszniában sem volt sikeres. Tényszerű bizonyosságával ez még mai nap is csak akkor látszik kétségtelennek, ha Bosznia határain túl a félhold egyéb tartományaira is vetünk egy vizsga tekintetet. A lassú fölbomlás folyama az, mely előnkbe tűnik, és melynek tovább terjedését ma már a status-quot óhajtó európai nagyhatalmak erejük teljes megfeszítésével sem képesek megátolni, hanem csak rendezni, a legjobb esetben. E széles járatú, lassan működő, de föltartóztatlan végbomlásnak okozója pedig az, hogy Törökország, mint állam, képtelennek bizonyult minden időben azon nehéz föladat gyakorlatában, melyet közigazgatásnak nevezünk,

*) Lásd I. kötet 63. és 132. lap; II. kötet 166—167. lapokat.

a szó tág értelmében. Azon végzetes hibába esett, mely miatt sokkal nagyobb és dicsőbb államok pusztultak el menthetlenül, azon téves hitbe, hogy a népesség egyik részének uralma a másik fölött pótolhatja a közigazgatást. Pedig az uralom önmagában, és a mi avval együtt szokott járni, a szerencsés körülmények közt legyőzötteknek kizsárolása, csak ideig-óráig képes egy államot fentartani. Hiányzott és még mindig hiányzik a törökben az a politikai ösztön, mely előre éreztette volna vele hogy nem az alkotmány, nem a közjog az, mi az uralkodó és az alávetett népek assimilálását megteremtheti, és mi a kettejük párosult erejét az állam szolgálatára bocsáthatja, hanem kizárólag a jó közigazgatás.

Bár más eszmekapcsolatban, de lényegileg ugyan ezt mondja Asbóth is. «Szünetnélküli hódításaikkal sokkal inkább el voltak foglalva a szultánok (értsd az ozmán fajt), sem hogy a belső organisatióval sokat foglalkozhattak volna. Elfogadták tehát az eléltalált organisatiót, mely . . . fölmentette a központi hatalmat a lokális gondoktól, és ezzel is könnyítette a világhódító törekvéseket.» Szóval, nem organisálták az uralmuk által létesült új állapotokat. Ez organisatio pedig, mi egyértelmű a közigazgatással, nem egyéb mint azon föltételek megteremtése, melyek mellett a lakosság úgy összeségében mint egyenként, anyagi és erkölcsi téren tovább fejlődhetnek. Nincs az a korlátolt ész, mely tagadná, hogy az igazságos közigazgatás a jólét általános alapja. És míg éppen a jobban szervezett közigazgatás által a többi nyugoti népek a hatalomnak és jólétnek egy addig nem is sejtett fokára jutottak, képtelenségében a török állam e szolgálatot megtagadta népeitől, és így ezeket a hódításkor talált középkori állapotában hagyta meg. «Mint az árvíz terjedt a török hatalom, — úgy mond Asbóth — de le is folyt mint az árvíz, és a mint lefolyt, nyomaival ugyan az árvíznek, de különben változatlanul ugyanaz merült föl ismét, a mit elborított volt.»

Nézetünk szerint ez fejti meg, miért talált az osztrák-magyar uralom, mely a töröknél a közigazgatáshoz jobban ért, Boszniában oly hálás talajra. Ez fejti meg Kállaynak igazán rendkívüli sikereit. Ez fejti meg, hogy miért lehetünk mindnyájan bámulattal eltelt tanúi azon nagy problema megoldásának, mint lehet egy minden ízében harczias népfajt pacificálni és fölemelni majdnem kizárólagosan a műveltség békés eszközeivel. Mert nincsen máskép: ösztön-

*) I. kötet 129. lap.

szerűleg érzi ott a nép a folytonos haladás lehetőségét, a mint minden osztályát áthatotta a jólét reménye. Nekünk csak ez képes megfejtetni, hogy a Gorázda sziklavadonjaiban békésen útazó miniszternek miért hódol meg önkényt, fegyveres csapatok élén Ferháid bég Herendia, a híres fölkelő vezér, hűséget esküdve «kemény hitére»;) ez fejt meg, hogy az egyik büszke Csengics bég, ki ősei közt harmincz vezért és basát számlál, ki maga hajdan golyózáporral fogadta népei élén csapatjainkat, ki még 1881—1882-ben is legmagasabban lebegtette kulájáról a fölkelés zászlaját, a halomföldi sivár Karst hegységben mai nap az idegen és keresztyén miniszternek leghívebb kalauza, személyének legóvatosabb öre; és ez magyaráz meg még száz más symptomát, melyet itt mind föl nem sorolhatunk.

A közbiztonság, az igazságügy, a tanügy, a közlekedés, a közgazdaság és más téren üdvösöknek bizonyult reformokat, melyeket kormányunk egymás után életbe léptetett, szintén hiába számílnók föl e helyen. Különben is sikeröknek érdeme csak akkor volna méltányolható, ha kiterjeszkedhetném azon nehézségek fejtegetésébe, melyek közepett a legtöbbjük létesült. De hol találnék elég helyet a fölötte bonyolult agrárviszonyok, a régebbi magánjog sajátságai, a három uralkodó felekezet susceptibilitásainak és egyéb számos akadályok ecsetelésére?**)

*) I. kötet 221—223. lap.

**) Hogy a török élet és világnézet már önmagában is akadály a haladásnak, találóan jellemzi egy tudós kádi levele egy angol archæologushoz, melyet Asbóth nyomán egész terjedelmében közlünk. «Oh híres barátom, öröme az élőknek! A mit kérdezz, káros és haszontalan. Noha minden napjainat ez országban töltöttem, soha se jutott eszembe megszámlálni a házakat és lakóit. A mi e város múltját illeti, Isten jobban tudja, mennyi tévelygésben tántorogtak lakói az izlam világossága előtt. Nekünk azokat ismerni veszélyes volna. Oh bárányom, ne keresd, a mihez közöd nincs. Nézd ama csillogot, mely a másik körül forog, és amazt, mely hosszú farkát huroczolja, évekig megy, évek múlva tér vissza. Hagyd el fiam, a ki teremtette, el is fogja vezetni. Azt mondod tán: «Vonulj vissza, mert én tudósabb vagyok, és láttam, a mit te nem». Üdv neked, ha azt hiszed, hogy ez által jobb lettél. A mit te láttál, én megvetem. Tudományod csinál-e neked új gyomrot, avagy mindent fölkatató szemed látja-e a paradicsomot? Oh bárányom! Ha boldog akarsz lenni, mondd, hogy «Nincsen Isten Alláhn kívül» és ne cselekedjél gonoszat, ne hogy félj az emberektől és a haláltól. Mert a te órád is el fog érkezni.»

De hát nem politikát, hanem könyvet bírálni ültünk az asztalhoz, és ezért röviden a munka néhány fogyatkozásáról akarunk szólni.

Mindenek előtt a compositión ütközik meg az olvasó. Nem is tekintve a sok ismétlést, archæologiai értekezések, úti leírások meg társadalmi rajzok, egy hosszúra nyúlt heraldikai polemia, a bosnyák meg a Boszniára vonatkozó idegen irodalom egybeállítása, egy darab földolgozatlan népességi és tanügyi statisztika, mind ez, nem képezhet egyöntetű egészet. Talán, hogy a kritika kifogásának elejét vegye, írta a szerző a könyv czíme elé: Úti rajzok és tanulmányok. A cím talál, de a munka azért mégis kárát vallja. Szerző stílusa pedig — bár egészben véve élénk és helylyel-közszel előkelő — gyakran erőltetett, idegenszerű, néha pedig megfoghatatlannúl pongyola. Maradandó értékű könyvet bizonyára több gonddal kell megírni. Csak az első kötetben is, mennyi a gondatlanság! Németos ez a kifejezés a kilencededik lapon: Bosnyák ujczozot kaptunk kocsisnak, *igen jól néznek ki*. Vagy ez a 65. lapon: . . . ez esetben Hrvoja volna az összeköttetésnek is első szerzője, a mi különben is *hasonlít hozzá* . . . Nagyon hegyke kifejezések *carrière* csinál a 132. lapon; a tizedet a földesúr *fölszófolta* a 160. lapon; vagy oda át is *masiroz* egy gyalog szakasz, mi annyira tetszik a szerzőnek, hogy egymás után kétszer is ismétli a 224. és 225. lapon; utóbb meg *furázsi*. Erre sincs talán magyar szó? — Ha nem is hibás, de csunya és erőltetett jelző «mind csupa merő meztelen kőszikla» stb. Egy kis gonddal mindezt el lehetett volna kerülni.

A gondatlanság egy más neme a szövegben fölhozott adatokra vonatkozik. Mindenütt ugyan nem ellenőrizhettük Asbóth állításait, mert az országot be nem útztuk, se «magából a kormányzati igazgatás adataiból tájékozást nem meríthettünk», mint szerző,*) annyit azonban a függelékben közölt statisztikai táblázatokból mégis kivettünk, hogy Banjalukának nincs 20,000-nél több lakosa, a mint a szöveg állítja (II. köt. 107. lap), hanem csak tizenegy ezer háromszáz ötvenhét. Bihácsnak sincs 5000 lakosa (II. kötet 98. lap); ez is bár szép kerek szám, ámde az igazságot jobban megközelíti az 1885. népszámlálás (a fentebb említett táblázat) és ez 3506 lakost említ. Más városok lakosainak számát is tévesen idézi szerző, például Brickáét stb.

*) Lásd Előszó II. lap.

Elismerjük, csekély jelentőségű tévedések, melyek keveset vonnak le a munka becséből. Magunk is csak azért mertük ezeket fölhozni, hogy e mű gyöngébb oldalainak megemlítése által is, az elfogulatlanság igényeinek jobban megfelelhessünk.

L. B.

Goethe's Faust nach seiner Entstehung, Idee und Composition, von Kuno Fischer. Zweite, neu bearbeitete und vermehrte Auflage. Stuttgart, 1887. 472 l.

Faust magyarázóit általában két táborra oszlanak. Az egyikben a nagy munka «alapeszméje» a fődolog. Ezt keresi minden egyes kutató, vagy valamely philosophiai rendszer segélyével vagy saját okoskodása alapján, — de minél kevésbé magában a Goethe tragédiájában. A szerencsésen megtalált alapeszmét azután föl kell tüntetni Faustnak nemcsak egész sorsában, hanem a színmű minden jelenetében, sőt minden sorában. E párttal ma már tisztában vagyunk. Minthogy egész biztosan tudjuk, hogy *Faust* nem fakadt minden egyes részletében egy világos alapeszméből, mely a költőnek kezdettől fogva szeme előtt lebegett volna, természetesen nem is osztozhatunk e dogmatikus magyarázatokban, melyek rendszerint nemcsak a hőst magát és annak sorsát, hanem a drámának minden jelenetét, sorát és szavát allegorikai értelemben veszik és igazi költőiségéből teljesen kivetkőztetik.

A magyarázók másik táborja nem indul ki alapeszméből, bár természetesen a legtöbb magyarázó fejtegetései fonalán végre ily (egy vagy több) alapeszméhez jut. Ellentétben a dogmatikus magyarázókkal, kik *Faustot* egy alapeszméből fakadt egységes műremeknek tekintik, e másik párt, a tényekkel számolva, évek hosszú során át, egy tapasztalásokban és élményekben gazdag élet folyamán keletkezett alkotásnak veszik, melynél első sorban meg kell magyarázni hogyan és mily befolyások alatt jött létre. E fejlődéstörténeti álláspont, melyet az előttünk fekvő szép könyv szerzője is magáénak vall, tekinthető jelenleg az uralkodónak, bár az ellentábor legvastagabb (szó szerinti s átvitt értelemben legvastagabb) terméke *) ép egyidejűleg jelent meg Fischer könyvével.

*) *Sphinx locuta est. Goethes Faust und die Resultate einer rationalen Methode der Forschung von Ferd. August Louvier. Berlin, 1887, majd*

E könyv első kiadásban tíz év előtt került a könyvpiacra. Akkor 224 lapra terjedő kis könyvecske volt, ma több mint kétszeres terjedelemben, teljesen átdolgozva fekszik előttünk. Ez utolsó évtizedben bámulatos munkásság folyt ép a *Faust*-magyarázat terén és különösen a korán elhunyt Scherer Vilmos dolgozott maga is sokat a Goethe főművéről és hatott másokra is ez irányban. Scherer a fejlődéstörténeti iránynak egyik főképviselője, de jellemző, hogy ez irány elfajulása már nála is mutatkozik. A történeti álláspont egyik fő feladata, pontosan meghatározni, hogy a tragédia egyes darabjai mely időben és mily egymásutánban keletkeztek. E feladat megoldásánál a költő nyilatkozatai, a kortársak megjegyzései és a szöveg nyelve meg stílje szolgálnak a kutatás alapjául. Főleg ez utolsó pontra nézve sokat vétkezett Scherer és iskolája. A nyelv és stíl, valamint a tartalom megítélésénél persze tekintettel kell lenni a korabeli irodalomra (mely hasonló vagy rokon stílussal élt) és a költő élményeire s tapasztalataira (melyek a tartalmat befolyásolhatták). Itt aztán Scherer és tanítványai a *Faust* minden kis elemét külső hatásokra, azaz kölcsönzésre törekedtek visszavezetni, úgy hogy aztán ugyanazok a kutatók, kik Goethe teremtő erejét általában határtalannak és páratalannak hirdették, lépésről lépésre kimutatták, hogy a nagy költő épen semmit sem teremtett, mert ideáit, mondatait és fordulatait innen meg onnan vette, egyes alakjainak rajzában pedig majd az egyik majd a másik kortársát másolta. E módszer voltaképen nem sokkal okosabb, mint az allegorikai magyarázók eljárása, és már Goethe maga is nevelésesegeknek találta azon kritikusokat, kik abból a badar fölfogásból indulnak ki, hogy a költő nem az életből meríti művét, hanem mások könyveiből.

ezer l. Louvier szerint az eddigi *Faust*-magyarázóknak sejtelmök sincsen a tragédia igazi értelméről, mert nem vették észre s még kevésbé értették meg a *Faust*-nyelvet. A nagy tragédia fő jellemzője tudniillik az, hogy németül van ugyan írva, de az egyes szók nem jelentik azt, mit a közönséges nyelvben, hanem egészen mást, még pedig nem is egy, hanem mindjárt három értelemben. Így például e versben: «Und dies geheimnisvolle Buch von Nostradamus eig'ner Hand»; Nostradamus 1-ször szó szerinti értelemben a. m. Michei de Notre-Dame, francia csillagjós, 2-szor philosophiai értelemben a. m. Goethe és Faustja és 3-szor művelődéstörténeti értelemben a. m. Swedenborg. Gretchen a. m. számítás, Gretchen anyja a. m. öntudatlanság stb. Az egész könyv még szatírának is igei merész volna.

Fischer ez irány tévedéseitől távol tartja magát. Könyve három főrészből áll. Az elsőben (I—V. fejezet) tárgyalja a monda keletkezését, tekintettel, hogy úgy mondjam, a *Faust* előtti Faustiádákra is. Ezeknek hősei Simon mágusz, Cyprianus és Theophilus. Fischer sem újat, sem teljeset nem mond e hagyományokról, melyeket e sorok írója is behatóbban tárgyalt.*) Igaza van, midőn Faustnak azonosítását e régibb alakok bármelyikével tagadja és kifejti, hogy a német monda hőse nem származhatott azokból. De már abban túlhajtja e helyes fölfogását, hogy a Faust-monda némely egyes elemének átvételét a régibb mondákból tagadja és még azt is csak a véletlennek tulajdonítja, hogy Helena mind a Simon- mind a Faust-mondában szerepel. Az ily véletlen már magában véve is igen föltűnő volna; de pontosan kimutatható is s e sorok írója is kimutatta, hogy Helena csakugyan a *Clementinából* került a Faust tetteiről szóló népkönyvbe.

A munka második része (VI—X. fej.) tárgyalja a monda földolgozását Goethe előtt: a népkönyveket, Marlowe tragédiáját, a népdramákat és Lessing *Faust*-töredékét. Mind e fejezetekben az újabb kutatás eredményei helyes ízléssel és szép alakban vannak összefoglalva, de új nézetekkel itt sem találkozunk.

A könyv főrésze a harmadik (XI—XX. fej.), mely Goethe művével foglalkozik. Fischer előadásának főeredménye a következőkben foglalható össze: *Faustból* a «töredék» 1790-ben jelent meg, ennek legnagyobb része 1774-ben már készen volt s csak néhány kisebb részlet járult hozzá 1775-ben. E töredéket nevezi Fischer a «régi költeménynek». Goethe azután 1797-ben kezd újra a tragédiával foglalkozni és ekkor, bár elsőben csak az úgynevezett «első részt» kerékíti ki, mégis foglalkozik már a tragédia «második részével» is, melynek terve s gondolata mind világosabb alakot ölt lelkében. Az 1797 óta keletkezett részleteket, melyekhez mind az tartozik, mit Goethe élete végeig a *Faust*hoz írt, nevezi Fischer az «új költeménynek».

E «régi» és ez «új» költemény lényegesen különböznek egymástól, oly annyira, hogy midőn Goethe utóbb e kétféle elemeket egy munkává kapcsolta és forrasztotta össze, egységes műrecek nem jöhetett létre. Goethe *Faustja* nem egységes műrecek; két terv, kétféle fölfogás, kétféle alapszövege van a mostani két részből álló tragé-

*) *Faust és rokonai. Egyetemes Philologiai Közlöny.* VIII. 1884. 825—843. és 940—953. l.

diában csak külsőleg egymásba kapcsolva, nem szervesen egymásba dolgozva. A «régi» költeményben főszerep akart jutni a Föld Szellemének, kit Goethe utóbb teljesen elejtett. A nagyszerű jelenet után, melyben e szellem Faust előtt megjelen, még csak egyszer történik róla említés az *Erdő és Barlang* című jelenetben. Faust fölkiált itt: «Fenséges szellem, te mindent, mindent adtál, a miért könyörögtem!» Mit adott neki? A tragédiában, a mint előttünk fekszik, ninesen erről szó, sőt az érintett egyetlen jelenetben melyben e szellem szerepel, tudjuk, hogy mindent, mindent megtagadott Fausttól! Mephistopheles is egészen más a «régi» és az «új» költeményben; amott a Föld Szellemének szolgája, ki, Faust saját szavai szerint, a hősnek kísérőül adatott, nem ördög(?), hanem földi démon; emitt valóságos ördög, a bibliai sátán, ki az Úrral szemben áll s vele, Jób könyvének mintájára, fogadásra lép. Később a költő az első tervet, melynek romjai a «régi» költeményben fekszenek előttünk, elejtette s egészen új terv szerint írta meg az «új» költeményt, azaz *Faustnak* 1794 óta létrejött részleteit. Ez eltérő elemek összekapcsolásából származik a mai teljes tragédiának számos hézaga s ellentmondása, melyeket a legnagyobb erőszakossággal sem lehet egy egységes eszméből s tervből (milyenből tényleg nem is származnak) kimagyarázni, melyeket el kell ismerni s csak történetileg lehet megmagyarázni. A «régi» költeménynek van alapeszméje s egységes terve, van ilyen az «új» költeménynek is, — de az egész *Faustnak* egysége csak a költőnek egyéniségében és fejlődésében rejlik.

E nézetét igen behatóan, a nagy költemény minden egyes részletének pontos figyelembe vételével s szellemes magyarázatával fejtegeti Fischer, kinek könyve, szerkezetének világosságával s előadásának választékosságával, kezdettől végig igen érdekes, lebilincselő, gondolkodásra serkentő olvasmány. A mi a végeredmény elfogadhatóságát illeti, szerzőnknek, azt hiszem, a «régi» és az «új» költemény megkülönböztetésében teljesen igaza van. Kétségtelen, hogy a *Faust-töredék* (1774—90) egészen más világnézetnek, más viszonyoknak, más tervnek az eredménye, mint az 1797 és 1832 közt létrejött munka, és kétségtelen az is, hogy ez a két rész nem lett egységessé az által, hogy a költő 1797 után a «régi» költeményt kiegészítette s kikerekítette, mert ez új részletek nem a «régi», hanem az «új» terv értelmében és szellemében készültek. Eddig Fischer eredményeit elfogadhatóknak tartom; a mit azonban a Föld Szellemének «tervezett» szerepléséről mond és főleg fejtegetéseinek azon

fontos részét, melyben kimutatni törekszik, hogy Mcphistopheles a « régi » tervben nem volt ördög, elméletének e két fő feltételét, kisebb részleteket nem tekintve, nem látom teljesen bebizonyítva, még nem is igazán elfogadhatókká téve. De azért, ismétlem, a Goethe *Faustjáról* létrejött rengeteg irodalomban kevés munka van, mely annyira megérdemli az elolvasást, mint Fischernek ez alakilag is kitünő, a szó igazi értelmében szép könyve. h. g.

Briefe von Turgenieu (1840—1883). Aus dem Russischen übersetzt von H. Ruhe. Leipzig, 1886.

E levelezés némi csalatkozást keltett mindazokban, kik e levelek segítségével Turgényev lelkébe véltek pillanthatni. A levelezés nem igen jelentős, a nagy orosz író sajtóságai nem igen jelentkeznek bennök, de egyes gyöngéi szintén minden lapon kirínak. Nemes szívét, mély melancholiáját, izgékony hazaszeretetét megismerjük ugyan leveleiből is; de kapkodó ítéletei, gyakori következetlensége is föltünők, úgy hogy az olvasó végre is vegyes érzésekkel teszi asztalára e gyűjteményt.

Turgényev levelezése negyvenhárom évre terjeszkedik, majdnem kizárólag oroszoknak szól és nagyobbbrészt külföldön (Párisban és Baden-Badenben) van írva. Mint minden levelezésben úgy itt is túlnyomó a személyi vonatkozás, mely bennünket csak akkor érdekel, ha kiváló személyre vonatkozik.

E levelek útján különben érdekes, sajtószertű társasággal ismerkedünk meg: gazdag, szabadelvű, mélabús oroszokkal, kik önmagokat száműzték hazájokból. A szolgaság és corruptio elidegenítette őket Oroszországtól, a nélkül, hogy külföldön gyökeret tudnának verni. Az olvasónak Dosztojevicszky szavai jutnak eszébe, ki a *Bűn és bűnhődés* című regényében azt mondatja egyik személyével: « Mi oroszok jobban teszszük, ha itthon maradunk; így legalább megmarad nekünk az az illusiónk, hogy máshol boldogabbak volnánk ». Innen az a borongós fájdalom, az a szüntelen őrlő elégedetlenség, melyet Turgényev leveleiben is föllelünk. « Nem tudom — írja Londonból egy barátjának — mi lesz már belőlem. Napról napra kell élnem és meg-megkísérelnem a munkát, ámbár semmire sem számítok. Közönyös vagyok önmagam iránt. » Hasonlókép nyilatkozik egy párisi levelében: « A vénkor fagya mindig beljebb és beljebb fúródik lelkembe. A közöny, melyet minden iránt táplálok, valóban

íjesztő. Egy amerikai review geniusnak nevez ki engem. De ez mind csak árnyék, melyet a füst vet. Oda adnám a dicsőséget néhány heti még oly ostoba ifjúságért. Te kérdezed, hogy mit tennék akkor? Tíz óráig szüntelen fogoly-madarak után szaladgálnék, puskával kezemben.»

Ítéletében Turgényev gyakran szeszélyes, inkább percznyi benyomások mint higgadt meggondolás a vezetői.

Egyetlen egy híres kortársról nyilatkozik Turgényev föltétlen lelkesedéssel: George Sandról. A róla írt levele talán a gyűjtemény legszebb darabja. «Abban a szerencsében részesültem, hogy e nőt személyesen ismertem. Ne tekintse ezt a mondatot közönséges phrasisnak, mert a ki e ritka lényt közelebből ismerte, szerencsésnek mondhatta magát. Utolsó szavai (a mint egy francia barátom írja) ezek voltak: *Laissez . . . verdure . . .* azaz: ne tegyetek követ a síromra, hadd nőjjön fű rajta! És így lett: csak vad virágok nőnek sírján. Ezek az utolsó szavak mély értelműek és teljesen megegyeznek ezzel a lényvel, ki a jónak és az egyszerűnek szentelte magát. A természet szeretete jellemezte őt, a véghetetlen jót. Ilyen geniust ritkán találni; de ilyen szívet még ritkábban. Midőn a sírba bocsátották, egy paraszt lépett oda Nohau környekéből, a hol George Sand kastélya áll. Koszorúján ezt olvastuk: A nohani parasztok nevében (nem a szegények nevében, mert jósága következtében — ámbár nem volt gazdag — nincsenek szegények Nohanban. — Midőn nyolcz évvel ezelőtt megismerkedtem George Sanddal, elfogultságom helyébe csakhamar valódi, bámuló lelkesedés lépett. Minden ismerőse érezte, hogy valami kegyes, jóságos lélek közelében van, melyet a költői lelkesedés tüze átmelegített. Szeretetet, segítséget, részvételt lélekzett. Mind e mellett valami nimbus vette körül, valami magasztos, szabad, úrias fény. Higye el, George Sand korunk szentjeiből való.»

Turgényev azonban nemcsak kortársait, hanem önmagát is jellemzi műveiben. «Főkép realista vagyok és leginkább az emberi physiognomia eleven igazsága iránt érdeklődöm. A természetfölöttivel szemben közönyös vagyok; nem hiszek semmi abszolút fogalomban és semmi rendszerben, mindenekfölött a szabadságot szeretem és a mennyire meg tudom ítélni, érzékeny vagyok a költészet iránt. Minden emberit megbecsülök, a slavophilismustól távol állok, valamint minden orthodoxyától.» Ezt az önjellemzést egy oroszországi birtokán kelt levél egészíti ki, melyet egy fiatal költőnek írt a regényírásról. «Ha önt az emberi arc és az idegen élet inkább

érdekli, mint saját életének érzelmei ; ha inkább szereti az embereket és a tárgyakat megismerni mint ekkor támadt érzelmeit szépen kifejezni : akkor ön objectiv író és belefoghat valamely regény írásába. Komoly munka nélkül azonban minden művész csak dilettans marad ; nem lehet minduntalan a lelkesedés mythologikus perczekre várakozni. Ha megjönnek, annál jobb ; de ha ez esetben is dolgoznunk kell, még pedig nem csak a magunk kifejezésein, hanem olvasnunk és azon is kell lennünk, hogy behatoljunk abba, a mi bennünket környékez, hogy az életet minden jelenségében megismerjük és a mögöttök rejlő törvényeket megértsük. A véletlen játékán át a maradandó typosokat kell keresnünk és nem hatást, hanem az igazat kell óhajtanunk. Az objectiv író erős idegekre szorúl . . . »

Politikai nézetei meglepőek. Turgényev igen leplezetlenül, sőt bizonyos fájdalmas cynismussal nyilatkozik az orosz politikáról és az orosz nép fejletlenségéről. «Borzasztó szegények vagyunk — írja Bougivalból egy orosz barátjának — a mi elég nagy baj és ezenkívül a lopásra is hajlunk. Hogyan lehet tehát háborút viselnünk A szerbek gyűlölik az oroszokat, kik érettök ontották véreket ; a háborúban nem hiszek. Ha ismét oly ember vezetné a háborút mint Csernajeff, akkor ne sajnáljuk, hogy kikerültük a háborút, ámbár a béke reánk nézve gyalázatos.»

A színészekről való ítéletében merően eltér a párisiaktól, bármennyire acclimatizálta is magát a francia fővárosban. «Nem fejezhetem ki — írja egy pétervári hölgynek, mennyire boszankodom mind azon a hóberton, a melyet Sarah Bernhardtért elkövetnek, azért az arczátlan buffista-nőért, ki minden tehetség híján van csak bájos hanggal bír. Hát már senki sem mondja neki az igazat ? »

Igen ingadozók Turgényev ítéletei két nagy író társáról, Dosztojevskyről és Tolsztoiról. Dosztojevskyről többször nyilatkozik, de nem elég világosan, úgy látszik veséig ható rendkívüli jellemző tehetségét nem tudta méltatni, Tolsztoi regényeivel szemben is hol sok kifogást emel, hol dícséretekkel halmozza el. A *Béke és háborúról* írva, rendesen hozzáteszi, hogy utolsó része jelentéktelen és igen unalmas. Utolsó levele azonban, melyet Turgényev Tolsztoinak kevéssel halála előtt írt, nagylelkű ihletével elfelejteti velünk az élet kicsinyes vetélkedéseit. Turgényev czeruzával írta, s nevének aláírására már nem volt ereje. A megható levél az örökkévalóság küszöbén így hangzik :

«Kedves Leo Nikolajevics (tudniillik Tolsztoi) már soká nem

írtam önnek, mert röviden mondva halálos ágyamon fekszem. Fölgyógyulni nem gyógyúlhatok fel, arra nem is lehet gondolni. Azért írok, hogy megmondjam önnek, mennyire örülök, hogy kortársa lehettem. Utolsó kérésem: térjen vissza irodalmi működéséhez! Tehetsége onnan származik, a honnan a többi mind folyik. Mily szerencsés volnék, ha kérésemre hallgatna! Én végem felé járok . . . Barátom, az orosz föld nagy írója figyeljen kérésemre. Engedje meg, hogy családját mégegyszer erősen átöleljem . . . Nem tudok többet . . . Fáradt vagyok.»

Valóban méltóbb örökösöt nem is találhatott volna ez a nemesszívű idealista, ki mindamellettt nagy emberismerő is volt, mint Tolsztoi grófot.

nb.

EGYETEMI
BUDAPEST
KÖNYVTÁR

